

Буриад судлал №3 (003)

ГАРЧИГ

Билэгсайхан С.,	Буриад, буриадын соёлын талаархи эргэцүүлэл буюу Алтаргана наадмын түүхээс.....	9
-----------------	--	---

Хэл шинжлэл

Болормаа Л.,	Халх, буриад аялгууны бодот субъектив баймж утгын зарим хэлбэрийг харьцуулсан нь.....	23
Санданова М.Р.,	Аспектуальность как лингвистическая основа предикативной функции причастий Бурятского и Русского языков.....	27
Санжина Д.Д.,	Семантико-стилистическое развитие лексики Бурятского литературного языка в современных условиях.....	36
Цэрэнчимэд Л.,	Буриад аялгууны “ХҮН”-тэй холбоотой зарим өвөрмөц хэлцийн утга хэрэглээ.....	47

Уран зохиол судлал

Буянтуева Г.Ц-Д.,	Дэлхэй дээрхи мүнхэ юумэнэй шанар.....	53
Осорова С.Г.,	Гунгаа Чимитовэй урлалай гурбан эрдэни.....	58
Раднаева Туяна.,	Эрдэни – Хайбзун Галшиевой “Бэлигүүн толи”.....	64

Ардын билигзүй

Батуева Л.Ц.,	Дамба тайшаа – Хорийн аймагай түүхэтэ нюурнуудай нэгэн	67
Дашибалова Д.В.,	С.П. Балдаев – выдающийся исследователь и собиратель фольклора монгольских народов.....	70
Сампилдэндэв Х., Шаракшинова Е.К.,	Буриад хуримын дуу..... Бурятский фольклор в кругу научных интересов М.К. Азадовского	73 84

Түүх, угсаатан судлал

Афанасьев, Е.Ф	Россиин эвенкнүүд.....	88
Бадмаева Л.Б., Гармаева К.Н.,	Религиозные термины в бурятских летописях..... “Угайнгаа холбоо хэргээ” гэнэн проект хурагшадай бүхы угсаатантаяа холбоотой байханаа мэдэрхэ арга	91 97
Дамдинжав Д.,	Шинэ баргачуудын нүүдэлд шилдэй занги холбогдох нь.....	99
Лувсанцэрэн Б., Нацагдорж Б.,	Боржигон овогтны тухай..... Буриад Монголын авга тайж нарын уг гарвалыг мөрдсөн нь.....	101 104
Оюунцэцэг Л., Ширэн Б.,	Хори буриад эхнэр дээлийн эрт ба эдүгээ..... “Хөшмөл, заваали хоёр” буюу малын хашааны	123

Буриад судлал №3 (003)

Эрдьнеева А.Д.,	өвөрмөц хэлбэрүүд.....133
	Буриадуудай урданай гэр байра тухай.....147

Соёл, ёс заншил

Бадамдаш Ж.,	Буриад зоны зан үйлийн зарим тэмдэглэл.....152
Гынденова Л.Ю.,	Шэнэхээнэй буряадуудай ёһо заншал – арадаймнай дундаршагүй баялиг.....167
Нимацыренова Е. Б.,	О формировании индивидуальной программы развития ученика.....169

Намтар судлал

Дамдинжав Д.,	Ардын гэгээрлийн яамны сайд Бадамын Дугаржав.....172
Шагдаржав Б.,	Сайд Эрдэнэбатхаан буюу Батуханы Эрдэнэ174
Уламбаяр Д.,	Төгөлдөр их эрдэмтэй Монголын соёлд хайртай.....179
Цыреторова Д.Ц.,	Агван Доржиевай эгээл дүтын, үнэн сэхэ туһамаршан худай омогтоной гулваа Галсанай Жигжид.....184
Цэвээн Ж.,	Буриад сэхээтний тухай.....188

Тэмдэглэл

Базарова Ц.Б.,	Түб болон Хэнтэйн аймагуудай буряадуудай нэрэнүүд.....192
Пурбуева Б-Х. Б.,	Улзын голой уулзалганууд.....197
Патаева В.Д.,	Дорнод буряадай мүнөө үсын үндэһэн соёлой болон хэлэнэй байдал.....200
Халхарова Л.Ц.,	Хэнтий нютагаар ябаһан замай тэмдэглэлнүүд.....206
Эрдьнеева А.Д.,	Аятай аян замай тэмдэглэлһээ.....212

Захидал, архив

Дашибалова Д.В.,	О двух письмах Б. Ринчена.....217
------------------	-----------------------------------

CONTENTS

Biligsaikhan S.,	The musing about Buryad people and their culture or history of Festival “Altargana”.....9
-------------------------	---

Linguistics

Bolormaa L.,	Comparative study of some types of real subjective in Khalkh and Buryad dialects.....23
Sandanova M.P.,	Aspects as Linguistic root basis of predictive function of Participle in Buryad and Russian Languages.....27
Sanjina D.D.,	Semantico – stylistic development of Lexico in contemporary written Buryad Language.....36
Tserenchimed L.,	Meaning and usage of some special talks, related with word “Human - Khun” in Buryad dialect.....47

Literature Research

Buyantueva G.Ts-D.,	The feature of “Eternal things” on the Earth.....53
Osorova S.G.,	The three great values of art of Gungaa Chimitova.....58
Radnaeva Tuyana.,	“Beliguun toli” of Erdeni-Khaibzun Galshieva.....64

People’s talent and wisdom

Batueva L.Ts.,	Damba taishaa is one of historical person in Khori aimag.....67
Dashibalova D.V.,	S.P.Baldaev – outstanding researcher and collectioner for mongol folklore.....70
Sampildendeв Kh.,	Songs for wedding event of Buryad.....73
Sharagshinova E.K.,	Buryad folklore in the range of scientific in terest of M.K.Azadovsky.....84

History and ethnography

Afanasiev, E.F	About Evankyetnos in Russia.....88
Badmaeva L.B.,	Religional terms in buryad historical documents.....91
Garmaeva K.N.,	Implementing the project is a way to know our heredity linkage with other ethnic people for school pupils.....97
Damdinjav D.,	How Sheldey Zangi was related with Barga people of new replacement.....99
Luvantseren B.,	About tribe of Borjigin.....101
Natsagdorj B.,	The path way of origin of Avga Taij of Buryad – Mongols.....104
Oyuntsetseg L.,	Before and nowadays of fashion of Khori buryad women dresses.....123
Shirnen B.,	“Khushimul and Zavaali” or a special way of building of herd’s shelter133

Бүриад судлал №3 (003)

Erdyneeva A.D., About houses and tents built in past time by Buryad people.....147

Culture and Custom

Badamdash J., Some notes on ceremonies of Buryad people.....152
Gindiinova L.Yu., Custom and habit of Buryads from Sheneheen.....167
Nimtsirenova E. B., Forming of individual behavior by school pupils.....169

Biography study

Damdinjav D., Badamiin Dugarjav – former minister of People’s education.....172
Shagdarjav B., Minister Erdenebatukhan or Batukhan Erdene.....174
Ulambayar D., Talented and educated as well as loved the culture
of Mongolia.....179
Tsiretorova D.Ts., Galsan Jigjid – a head of Khudai tribe was as a honest and
confident assistant of Agvaan Dorjiev.....184
Tseveen J., About Buryad intellectuals.....188

Notes

Bazarova Ts.B., Names of Buryad people in Central and Khentii aimags.....192
Purvueva B-Kh. B., Meets, which were on the Land of Ulz river.....197
Pataeva V.D., Basical culture and Language state of modern Buryad people
in Dornod aimag.....200
Khalkharova L.Ts., Travel notes made through Khentii aimag.....206
Erdineeva A.D., Travel notes with great pleasure.....212

Letters, archive

Dashibalova D.B., About two letters written by B.Rinchen.....217

С.Билэгсайхан -
*Буриад соёл, өв уламжлалыг
хөгжүүлэх сангийн ерөнхийлөгч
“Алтаргана-2010- наадмын
зохион байгуулах олон улсын
хорооны нарийн бичгийн дарга*

**БУРИАД, БУРИАДЫН СОЁЛЫН ТАЛААРХИ ЭРГЭЦҮҮЛЭЛ БУЮУ
АЛТАРГАНА НААДМЫН ТҮҮХЭЭС**

Найман мянганы тэртээгээс улбаалсан түүхтэй буриадуудын гүйцэтгэсэн үүрэг Монголын болоод дэлхийн түүхтэй нэн салшгүй холбоотой. Эзэн Чингисийн нагац нар нь буриад гэдэг нь нотолшгүй үнэн агаад зээ нь болох дэлхийн их хаадууд Ази, Европын соёл, түүхтэй холбоотой болохоор буриадуудын нүүдэл суудал, үүх түүх энэ орон зайд өрнөдөг ажгуу. Мэдээж энэ түүхийг судалсан түүхчид, эрдэмтэн мэргэдийн хөдөлмөр, цаг, оюун ухааныг үнэлж барашгүй. Тэгээд ч миний хувьд энэ өгүүллээр бүгдийг нь хамруулж бичих зорилт тавьсангүй. Харин сүүлийн 20-иод жилийн хугацаанд дэлхийн буриадуудын амьдралд тохиолдсон үйл явдал болон Алтаргана наадмын эргэн тойронд санал бодлоо илэрхийлье.

XXI зууны эхээр дэлхий дээрх нийт буриадын тоо 500 000-аас дээш гарсан бөгөөд дэлхийн янз бүрийн улс орнууд /Хятад, Казах, Киргиз, Монгол, Узбек, Украин, баруун европын орнууд болон бусад/ Өвөр Байгалийн хязгаар, Сибирийн уужим тал нутаг, Эрхүү муж, Буриад Улс зэрэг ОХУ-ын бүх нутаг /487184/, ӨМӨЗО-ны Хөлөнбуйр аймгийн Шинэхээн, бүх Хятадын хэмжээгээр /10 000 гаруй/, Монгол Улсын хойд хилийн дагуух болон бусад газарт /40620/ ... таран суурьшиж байна.

Энэ хугацаанд Агын буриадын үндэсний тойрог, Усть-Ордын буриадын үндэсний тойрог Оросын холбооны улсын автономит эрхтэй 84 субъектийн нэг болж саяхан Эрхүү муж, Өвөр Байгалийн Хязгаарт эргэн нэгдэв.

БНХАУ-д амьдардаг буриадууд маань ӨМӨЗО-ны Хөлөнбуйр аймгийн хоёр суманд амьдарч байснаа нэгдлээ. 90-ээд оны эхээр ОХУ-д ВАРК буюу Бүх буриадын соёлын эвлэл байгуулагдав. Анхны дарга нь Дугаров Д., Баяртуев, Султимов, Манжуев Г.Н., эдүгээ Булдаев В.Р. толгойлж байна.

Монголд 90-ээд онд ардын зураач Г.Одон нарын санаачлагаар Буриадын өв соёлын нийгэмлэг байгуулагдаж ажиллаж байснаа 1993 онд Буриад ардын соёл, өв уламжлалыг сэргээн хөгжүүлэх санд буухиагаа хүлээлгэн өгсөн юм.

Энэ санг байгуулах бодол 1993 онд анх надад төрж Г.Одон, Д.Пүрэвдорж, Д.Жаргалсайхан, Г.Амар, Ч.Гомбо, Г.Батжаргал, Лувсанцэрэн нарын хүмүүсийг урин залж хуралдсан билээ. Тэгээд Монголд буриадын нэг байгууллага байя гэж тогтоод Буриадын нийгэмлэгийг татан буулгаж Санд үйл ажиллагааг нь үргэлжлүүлэх эрхийг шилжүүлсэн.

Санг санаачлан байгуулсан тул намайг ерөнхийлөгчөөр нь сонгох санал гаргасныг:

Буриад судлал №3 (003)

-Би өөрөө урлаг соёлд огт холбоогүй, энэ чиглэлээр судалж гавьсан зүйлгүй, тэгээд ч би инженер тул энэ талын мэдлэг хомс. Харин сангийн дүрэм боловсруулах, данс нээлгэх, тамга гэрчилгээ авах ажлыг хийе хэмээн учирлан татгалзсан бөгөөд Хөдөлмөрийн баатар, Ардын жүжигчин Д.Пүрэвдорж гуайн нэрийг ерөнхийлөгчид дэвшүүлж, дэд ерөнхийлөгчид Ардын жүжигчин Д.Жаргалсайхан, гүйцэтгэх захирлаар Г.Батцэрэн, нарийн бичгийн даргаар Чулуунцэцэг нарыг сонгон томилох санал оруулсаныг хуралд оролцогсод бүгд дэмжсэн юм.

“Алтаргана-2002” наадамд бэлтгэх үед Буриадын сангийн тэргүүлэгчид болон 40-өөд баавай нар цугларч хуралдсан. Сангийн дэд ерөнхийлөгч Д.Жаргалсайхан хурлыг нээж үг хэлэхдээ:

- Монголын буриадууд анх удаа гадаад гүрэнд зохион байгуулалттайгаар “Алтаргана” наадамд оролцох гэж байна. С.Билэгсайхан бид хоёр “Алтаргана” наадмын олон улсын зохион байгуулах хороо, наадмын бэлтгэх ажлын комисст монголыг төлөөлж оролцож байгаа. БНХАУ-аас Шинэхэний буриадууд оролцоно. Шинээр тусгаар тогтносон орнууд, Эрхүү, Улаан-Үүд зэрэг олон хотоос буриадууд ирэх гэж байна. Эдгээр зочин төлөөлөгчдийн өмнө монголын буриадууд нэр төртэй, омог бардам оролцох хэрэгтэй байна. Төрөөс нэг ч мөнгө бидэнд өгөхгүй. Энэ бүхнийг зохион байгуулж чадах хүн нь Билэгсайхан гэж үзэж байна. Санхүүгийн хувьд чадвартай, АИХ-ын депутат, УИХ-ын гишүүн байсан хүн бидний сайн төлөөлөл болно гэдэгт итгэлтэй байна. Иймд түүнийг Сангийн ерөнхийлөгчөөр сонгох санал дэвшүүлж байна гэсний дараа нилээн удаан хэлэлцээд Д.Пүрэвдорж баавайг сангийн хүндэт дарга болгон намайг ерөнхийлөгчөөр санал нэгтэй батлав. Хурлаар баавай нарын зөвлөл байгуулж, тэргүүнээр нь Д.Бямбасүрэн /Монгол Улсын Ерөнхий сайд асан/ баавайг сонголоо. Авжаа нарын зөвлөлийг томилж тэргүүнээр нь Н.Хандам авжааг, нарийн бичгийн даргаар УДБАТ-ын гоцлол дуучин Д.Долгормааг сонгов.

2002 оноос манай Сан идэвхитэй ажиллаж гадаад харилцаагаа өргөжүүлж дэлхийн буриадуудын дунд нэр хүндтэй болж зохих байр сууриа эзэлж чадлаа. Энэ хугацаанд манай Сангийн дэмжлэгээр ОХУ-ын Буриад Улсын ардын жүжигчин цолоор 2 хүн, төрөл бүрийн салбарын гавьяат цолоор 40-өөд хүн, Буриад Улсын Ерөнхийлөгч, Засгийн газар, бусад районы өргөмжлөл, баярын бичгээр 30-аад хүн, Усть-Ордын буриадын автономит тойргийн гавьяат цолоор 28 хүн, Эрхүү муж, Усть-Ордын тойргийн баярын бичгээр 30-аад хүн, Агын буриадын автономит тойргийн гавьяатаар 10 гаруй хүн, өргөмжлөл, баярын бичгээр 10 гаруй хүн тус тус шагнагдлаа. Жил бүр зохион байгуулагддаг Монгол үндэсний хувцасны тэмцээнд идэвхитэй оролцож 14 мөнгөн аяга, өргөмжлөл, тусгай шагналаар шагнагдав. Алтаргана наадамд амжилттай оролцсон алт, мөнгө, хүрэл медаль, тусгай шагнал хүртсэн хүний тоо олноор тоологдоно.

Манай Сангийн өргөмжлөл, Энх тайван, найрамдлын нийгэмлэгүүдийн монголын холбоо, Монголын урлагийн ажилтны холбоо гэх зэрэг урлаг соёлын холбоод, Хүүхдийн байгууллагын шагналаар өөрийн орны болон дэлхийн олон орны 400-аад хүнийг, Монгол Улсын Соёлын тэргүүний ажилтан, Ардын боловсролын тэргүүний ажилтан, Ардын авъяастан, БСШУЯ болон бусад яам, Засгийн газрын шагналаар гадна дотны олон арван хүнийг тодорхойлон шагнууллаа. Манай Сантай идэвхитэй хамтран ажилладаг, Алтаргана наадмыг дэмждэг, Монгол-Оросын харилцааг хөгжүүлэхэд оруулсан гавьяаг нь үнэлж Монгол Улсын төр олон арван хүнийг Алтан гадас одон, Хөдөлмөрийн хүндэт медаль, Найрамдал медаль, 800 жилийн ойн медаль, Засгийн газрын жуухаар шагнасан байна. Манай сангийн гишүүдээс Монгол Улсын баатар, Монгол Улсын Хөдөлмөрийн баатар 2 төрж олон арван хүн Монгол Улсын гавьяат цолоор энэ хугацаанд шагнагджээ. Монгол Улсын Ерөнхийлөгч Ц.Элбэгдорж “Монголчууд бие биенээ дэмжих хэрэгтэй” гэж байнга ярьдаг. Үнэхээр буриадууд бид санаа нэгдэн бие биенээ дэмжин ямар их амжилтанд хүрч болохыг “Алтаргана” наадмын хөдөлгөөн харуулав бус уу.

Буриад судлал №3 (003)

Бие биенээ дэмжих аргаа олохгүй, уулзаж учирч чадахгүй байсан бид нэгдэж өв соёлоо хөгжүүлж, бие биенээсээ сурч судлах боломжийг Алтаргана хөдөлгөөн авчирсан бус уу.

Алтаргана хөдөлгөөн бол буриад соёл урлаг, өв уламжлалыг жил ирэх тутам баяжуулж Монголын далай их соёлыг хөгжүүлэх үйлсэд оруулж буй буриад түмний том хувь нэмэр юм.

“Алтаргана” наадам ардын дипломатыг хөгжүүлж, улс хоорондын итгэлцлийг үлгэрлэн бий болгож, хөрш орнуудын найрсаг харилцаа, хамтын ажиллагааг шинэ шатанд гаргасан үйл явдал болжээ.

Алтаргана хөдөлгөөн анхнаасаа ард түмний дундаас “захиалгаар” үүсэн гарч, жирийн иргэд хоорондын харилцааг тогтоож, орон орны хүмүүсийн харилцан ойлголцол, түншлэл, найз нөхөрлөлийг бий болгож байна. Алтаргана хөдөлгөөнийг ОХУ дэмждэг, учир нь хил хоорондын харилцаа, хоёр орны сайн хөршийн түншлэлийг шинэ түвшинд гаргасан билээ.

Дэлхийн олон оронд амьдарч буй буриад түмний “Алтаргана” наадам нь буриад түмний төдийгүй монгол туургатны хүсэн хүлээдэг олон улсын хэмжээний хил хязгааргүй, Монголоо гэсэн хөдөлгөөн болж чадлаа. Энэ нь монголын ард түмэн дэлхийн глобалчлалд өөрийн гэсэн өв уламжлал, хэл соёлоо нэр төртэйгээр авч ороход тодорхой хувь нэмэр оруулах нь дамжиггүй.

Хөрөнгө хүч бололцоо хомс үед ч “Алтаргана” наадмыг зохион байгуулж ирлээ. Иргэд сум сумаас гэрээ ачаад хүнсээ бэлдээд ирнэ, эсвэл майхны хотхонд /Ага, Улаан-Үүд, Чойбалсан, Эрхүүд/ байрлана. Тэдэнд төрөөс дэд бүтцийг нь бэлтгэж өгнө, хоол унд, ойр зуурын үйлчилгээ, эрчим хүчээр хангана. Мөнгөтэй нэг нь зочид буудалд, дунд зэрэг нь оюутны байранд, бололцоо муутай нь майхны хотхонд байрлах агаад тэдний хувьд гол нь оролцоо юм.

Төрийн бус байгууллагын тухай хууль гарснаар манай Сан шинэчлэгдэн Буриад соёл, өв уламжлалыг хөгжүүлэх сан нэртэй боллоо. Мэдээж буриад соёл, өв уламжлал сэргээгдсэн учир цаашид хөгжүүлэх зорилт тавигдаж байна. Мөн Буриад судлалын академи байгуулсан нь буриадуудын угсаа гарвал, үүсэл, түүх судлалд онцгой үүрэг гүйцэтгэх нь дамжиггүй.

Буриадуудынхаа ирээдүйд санаа зовсон бүхэн 1993 онд Төв аймаг, Багануурын Засаг даргын Тамгын газраас зохион байгуулсан буриад дуу, бүжгийн “Улаалзай” наадмыг дэмжиж манай сангийн анхны гүйцэтгэх захирал Г.Батцэрэн идэвхтэй оролцон зохион байгуулалцаж байжээ. 1994 оны 6 дугаар сарын 12-13-нд Хэнтий аймгийн Засаг дарга Ц.Балдандорж, Тамгын газрын соёлын газрын ажилтан Б.Мөнхжаргал, Дадал сумын Засаг дарга Г.Доржсүрэн нарын санаачлагаар анхны “Алтаргана” наадам Их Чингис хааны унасан газар, угаасан ус Дадал суманд болж өнгөрсөн. Үүнийгээ ч дээрх эрхэмүүд Оюуны өмчийн газрын 8597 тоот гэрчилгээгээр баталгаажуулжээ. 1994 онд Монгол Улсын Соёлын яам удирдамж гарган дэмжжээ.

1996 онд Биндэр суманд зохион байгуулсан “Алтаргана” наадамд Агын буриадын Автономит тойргийн соёлын газрын дарга Цыдендоржиев Р.Ц. /цаашид зохиогдсон бүх “Алтаргана” наадамд биечлэн оролцсон/ тэргүүтэй анхны гадаадын төлөөлөгчид хүрэлцэн иржээ. Харин 1998 онд Батширээт суманд зохион байгуулагдсан наадамд Ардын жүжигчин, Буриад ардын өв уламжлалыг сэргээн хөгжүүлэх сангийн дэд ерөнхийлөгч Д.Жаргалсайхан хүндэт зочноор оролцож түүний санаачлагаар түүний төрсөн нутаг Дорнод аймгийн Дашбалбар суманд “Алтаргана- 2000” наадмыг зохион байгуулахаар тогтжээ.

Батширээт суманд зохион байгуулсан наадмыг Хэнтий аймгийн Засаг даргын орлогч Жаргалсайхан хариуцан ажиллаж, Дашбалбар суманд зохион байгуулагдсан Алтаргана наадмыг Дорнод аймгийн Засаг даргын орлогч Д.Баатархуяг, сумын Засаг дарга Алтанцэцэг, Дашбалбар сумын Улаанбаатар дахь нутгийн зөвлөлийн дарга Л.Дамдинжав нар идэвхитэй оролцож байсныг тодхон санаж байна. Учир нь би Засгийн газрын тогтоол гаргуулахад УИХ-ын гишүүний хувьд дэмжиж ажилласан. Зохион байгуулах хороонд Их засаг Их

Буриад судлал №3 (003)

сургуулийн захирал Н.Ням-Осор, Ардын багш Б.Цэрэндорж нар орж байжээ. Мөн Дашбалбарт анхны гадаадын албан ёсны төлөөлөгч ирсэн бөгөөд тэд нь Агын Буриадын Автономит тойргийн Думын дарга Д.Дугаров, ВАРК-ийн дарга Д.Дугаров Буриадыг төлөөлж ирсэн. ЗХУ-ын Ардын жүжигчин Ким Базарсадаев мөн зохиолч Ц.Жимбиев, Буриад Улсын Засгийн газрын төлөөлөгчийн газрын тэргүүн Г.Н.Манжуев нар оролцжээ. 128 бөх барилдаж, зөвхөн дуулаачийн уралдаанд 200-аад хүн өрсөлджээ.

Ийнхүү түүхэн шалтгаанаар салан тусгаарлагдаж хэдэн гүрэн дамжин тархсан, хэлмэгдэж, өнчрөл хагацал, үгүйрэл хоосрол, доромжлол цөхрөл, гуниг гутрал, баяр жаргал, омгорхол бахархал бүхнийг үзэж түүхийн нугачааг даван туулсан оюунлаг, авьяаслаг, ажилсаг буриад зон өөрийн үндэс угсааны чухам ийм л баяр цэнгэлийг урт хугацаанд хүсэн хүлээж байсан мэт нүдэндээ баярын нулимастай, цээжэндээ баяртай уухайлан дэмжиж, уянгалуулан түрж авлаа.

Агад болсон 5 дахь “Алтаргана-2002” наадамд БНХАУ-аас зочид төлөөлөгчид оролцсоноор гурван гүрний хэмжээнд зохион байгуулагддаг болсон. Тав дахь Алтаргана наадамд ОХУ-ын гурван субъект болох Буриад Улс, Усть-Орда, Ага, Эрхүү, Чита муж, Москва болон бусад хотоос ирж оролцжээ. Агын Буриадын автономит тойргийн гулбаа Б.Б.Жамсуев наадмыг нээж хэлэхдээ “Алтаргана наадам бол ахмад үеэ хүндэтгэсэн, өвөг дээдсээ дурссан, уг гарвал руугаа хандсан үйл явц юм. Ариун Алхана, домогт Ононы эрүүлжүүлэх анхилуун агаар, хамгийн гол нь Агийнханы маань халуун дотно, зочломтгой зан чанар Та бүхэнд амжилт авчрах болтугай” гэж ерөөжээ. Наадмын нээлт дээр Барга баатар Өөлүдэй, Буриадай, Хоридэй мэргэн гэсэн 3 хүү төрүүлж буйг, тэдгээрээс буриадын бүх омог овог үүссэнийг үзүүлэн жавхлан төгөлдөр, омог бардам сайхан нээлтийн арга хэмжээ болсон.

Монгол Улсын Засгийн газрын гишүүн, Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны сайд Н.Цанжидын мэндчилгээг уншин, эцэг өвгөдийн маань ариун дагшин, сүр сүлд, сүнс оршин байдаг энэ сайхан газар ирж, тэд маань баярлаж байгаа гэдэгт үнэхээр итгэлтэй тул Та бүхэндээ Улаанбаатарчууд болон БАӨУСХСангийн нэрийн өмнөөс баярын мэнд хүргэж амжилт хүсч, эрүүл энх, сайн сайхан бүхнийг миний бие ерөөсөн билээ. ӨМӨЗО-ны Хөлөнбуйр хотын намын хорооны нарийн бичгийн даргын орлогч Ян Цза Мин, Буриадын соёлын сайд Е. Раднаева, Усть-Ордын автономит тойргийн орлогч дарга В.Павлов, Чита мужийн губернатор Р.Генейгуллин нар үг хэлж мэндчилгээ дэвшүүлсэн. Алтарганыхаа тугийг мандуулж ЗХУ-ын Ардын жүжигчин, ОХУ-ын Төрийн думын гишүүн Иосиф Кобзон, МУ-ын Ардын жүжигчин Д.Жаргалсайхан, ЗХУ-ын Ардын жүжигчин Ким Базарсадаев, ДБАТ-ын гоцлол дуучин Д.Долгормаа нар дуулж, ёхор хатиран наадам үргэлжилсэн.

Манай төлөөлөгчдийг Агынхан шөнө дөл хүртэл хүлээн угтаж авсан ба хамгийн түрүүнд “Улсын цолтой бөх авчирсан уу?” гэж надаас асуухад “авчраагүй” гэсэнд тайвшраад бусад сонин хуучилж билээ. Харин миний авч очсон бөх Цогзолдорж наадмын түрүүг авсан юм.

“Алтаргана” наадмыг бэлтгэх ажил анх Агад цэгцэрсэн гэж хэлж болно. Олон ч төрлийн тэмцээнтэй, төрөл болгон өөрийн журамтай болсон. Бүгд нийлээд нэгдсэн дүрэмтэй болсон. Монголоос ардын жүжигчин Д.Жаргалсайхан бид хоёр зохион байгуулах комиссын хуралд орж санаагаа нэмэрлэж явлаа. Энд боловсруулсан дүрэм, журмыг үндэслэн Чойбалсан, Улаан-Үд, Эрхүү хотод болсон “Алтаргана” наадмуудын хөтөлбөр, хэрэгжүүлэх арга хэмжээний төлөвлөгөөг гаргаж байсан /Улаанбаатар хотод болох Алтаргана наадмын хөтөлбөрийг хавсаргав/. Агын “Алтаргана” наадмаас эхлэн манай Сан наадмын тэмцээний төрлүүдэд зохион байгуулалттайгаар оролцож ирсэн.

Зургаа дахь “Алтаргана” наадам 2004 оны 6 дугаар сарын 23-25-ны хооронд Чойбалсан хотод болов. ОХУ-ын Буриад Улсын Ардын Хурлын дарга А.Лубсанов, Соёлын сайд Прокофьев, Улаан-Үд хотын орлогч дарга Ян, Чита мужийн Думын дарга А.Эпов,

Буриад судлал №3 (003)

Агын Буриадын Автономит тойргийн гулбаа Б.Б.Жамсуев, Думын дарга Д.Дугаров, Усть-Ордын Боханы районы дарга Н.Суборов нар наадамд хүрэлцэн ирсэн. БНХАУ-ын ӨМӨЗО-ны Хөлөнбуйр аймгийн Эвенк, Алтанэмээл, Мөнгөн сумдаас зочид ирэв. Шинэхээний төлөөлөгчдийг Дашжамц тэргүүлж, Монголын 8 аймгаас төлөөлөгчид ирсэнээс Улаанбаатар хотын төлөөлөгчдийг манай сан төлөөлж, Агаас 256 хүн, Буриадаас 130 хүн ирсэн. Алтаргана наадамд бэлтгэх комиссыг Засаг дарга Д.Одбаяр ахалсан бөгөөд Монгол Улсын Ерөнхий сайд Н.Энхбаярын ивээл дор болж БСШУЯ санхүүжүүлсэн.

Долоо дахь “Алтаргана” наадам 2006 оны 6 дугаар сарын 29-нөөс 7 дугаар сарын 2-ны өдрүүдэд Буриадын нийслэл Улаан-Үд хотод болсон. Энэ наадам нь газар газраас ирсэн 6000 буриадуудын амьдралд мартагдашгүй сонин содон үйл явдал дүүрэн дурсамж үлдээсэн. Монголоос гэхэд 600-аад хүн, Агаас 550 хүн оролцсон. Москва, Санкт-Петербург, Новосибирск, Томск, Омск, Красноярск, Чита, Тува, Якут, ӨМӨЗО-ны Хөлөнбуйр аймаг, Монгол, Казахстан, Ага, Усть-Ордоос олон зочин төлөөлөгчид ирсэн. Монголоос Архангай, Өвөрхангай, Булган, Дархан Уул, Дорнод, Хэнтий, Төв, Орхон, Хөвсгөл, Сэлэнгээс зочин төлөөлөгчид ирсэн бөгөөд тэдгээрийг УИХ-ын орлогч дарга Д.Лүндээжанцан ахалж наадмын нээлт дээр үг хэлсэн. УИХ-ын гишүүн Ж.Батхуяг, М.Зоригт, Д.Арвин нар оролцов. Наадмыг нээж Буриадын Ерөнхийлөгч Л.Потапов, ОХУ-ын Ерөнхийлөгчийн Сибирийн Холбооны тойргийн биет төлөөлөгчийн орлогч В.Халанов, ӨМӨЗО-ны Засгийн ордны орлогч дарга Улаан нар үг хэлсний дараа Монгол Улс, БНХАУ, Чита, Эрхүү муж, Агын Буриадын тойргоос ирсэн төлөөлөгчдөөс нэг нэг хүн наадмын тугийг өргөн мандуулсаны дотор надад Монголыг төлөөлөх завшаан тохиолдсон. ЗХУ-ын Ардын жүжигчин Г.Шойдогбаева “Алтаргана” гэдэг сүлд дуу дуулж Буриад түмний үүсэл гарвалын тухай театрчилсан тоглолт болсон. “Алтаргана-2006” наадмын хүрээнд “Өнөөгийн нөхцөлд буриад соёл, үндэсний спортыг хадгалах, хөгжүүлэх сэдэвтэй олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хурал болж ОХУ, Монгол, АНУ, Хятад, Австриас эрдэмтэд ирж оролцсон. Улаан-Үдэд зохион байгуулсан “Алтаргана” наадмыг зохион байгуулах бэлтгэл ажилд монголын талаас БАӨУХС-ийн тэргүүний хувьд би, мөн Монгол улс дахь Буриад улсын ЗГ-ын төлөөлөгчийн газрын дарга Атанов Н.И. голчлон оролцсон.

Найм дахь “Алтаргана” наадам Эрхүү хотод болж Монгол, Хятад, Япон, Солонгос, Канад, Франц, АНУ, Австрали, Москва, Санкт-Петербург, Новосибирск, Томск, Омск, Красноярск, Чита, Тува, Якут, Казахстан, Ага, Усть-Орда зэрэг тусгаар тогтносон улсуудын нийслэлээс зочин төлөөлөгчид оролцсон. Монголын 1200 төлөөлөгчдийг УИХ-ын гишүүн, Засгийн газрын гишүүн, Батлан хамгаалахын сайд Ж.Батхуяг ахалсан билээ. Наадмын урд өдөр буюу 7 дугаар сарын 2-ны өдөр Ольхон арал дээр Чингисийн 29 үеийн угийг тахиx тайлган болж өдөр нь цагаан талын бөө, удган нар, шөнө нь харын талын бөө нар тахилга үйлдсэн. Олон арван жил гомдож голхорсон сэтгэлээ тайтгаруулж, хэлмэгдсэн дээдэстээ хүндлэл үзүүлж, монголчуудын ариун онгон, гал голомт болох Ольхон арлаа тахиж газар газартаа монголчууд, буриадууд сайн ажиллаж сайхан амьдарч, хүсэн хүлээсэн мөрөөдөл биелж байхыг тэнгэр бурхандаа залбиран мөргөж үеийн үед үр хойчиг маань харж явахыг хүссэн. Бидний хүсэлтийг хүлээн авсан тэнгэр хураа хайрлаж Алтаргана наадмаа өнгөтэй өөдтэй эхэлсэн. Эрхүү хотод болсон “Алтаргана” наадмын бэлтгэл ажилд монголын талаас сангийн тэргүүн миний бие, сангийн тэргүүлэгч гишүүн Р.Будханд нар голлон оролцсон.

“Алтаргана-2008” наадмын онцлог нь Эрхүү муж, Эрхүү хотынхонд буриадын соёлыг танилцуулах зорилго тавьсан. Ийм ч учраас Ангарск, Шелохов, Усть-Орда, Ольхон район, Черемушки тосгонд наадмын тэмцээний төрлүүдийг тараан зохион байгуулсан. ОХУ-ын төрийн хэл нь орос хэл учраас арга хэмжээнүүд орос хэлээр, заримдаа буриад орчуулгатай явагдсан. Бид үүнийг зөвөөр ойлгож хүлээж авсан.

Нөгөө талаас зөвхөн монголын буриад сумдуудад зохион байгуулна гэвэл бас л учир дутагдалтай. Жалаг довондоо жаргаж, Д.Нацагдоржийн “Хуучин хүү” лугаа үлдэх вий. Эрхүүгийн “Алтаргана” наадамд олон газраас ирсэн хүмүүс голдуу тэнд амьдардаг

Буриад судлал №3 (003)

буриадууд байсан. “Алтаргана” наадмын зорилго нь буриадын соёлыг түгээн дэлгэрүүлэх юм. Иймд яагаад орос хүн буриадаар дуулж болохгүй гэж, яагаад казах бүсгүй ёохор хатирч буриадаар шүлэг уншиж болохгүй гэж, америк бусгүй яагаад буриадаар туйл хайлж, бөөлж болохгүй гэж ... Аливаа соёл түгэн дэлгэрснээрээ оршин тогтнодог билээ. Гэтэл солонгосын олон ангит киног өдөр болгон бүх сувгаар үзэж болдог хирнээ буриадын соёлыг дэмжигчдийн хүрээг тэлэхэд дургүйцдэг хүмүүсийг ойлгоход нэн бэрх. “Алтаргана” наадмын дүрэм буриад соёл, өв уламжлалыг хөгжүүлэхэд чиглэгдсэн. Энэ дүрэм, салбар журмыг зөвшөөрч оролцож буй хэнбугайг ч бид дэмжин хамруулах ёстой.

Дэлхийн буриадууд ирж байж харилцан ойлголцол үүснэ, хагацсан садан төрлүүд уулзаж нөхөрлөл үүсдэгийг Алтарганы түүх бидэнд бодитой харууллаа. Алтаргана наадмын бэлтгэл ажил маш их хүч хөдөлмөр зарцуулдаг, идэвхи санаачлага шаарддаг нарийн төвөгтэй үйл явц билээ. Үүнийг Эрхүү болон Улаанбаатар хотын наадмын бэлтгэл ажлаас харж болно. ...

Ер нь Алтаргана болгон өөрийн идэвхитэй зохион байгуулагчтай, санаачлагчтай гэдгийг онцлон тэмдэглэмээр байна. Иймд тэр хүмүүсийн бүтээлч санаачлагаар юу хийгдсэн тухай бичүүлж, яриулж авбал “Алтаргана” наадмын үнэн түүх гарах ёстой. Наадмын Олон улсын зохион байгуулах хороо бодит туслалцаа үзүүлсэний дагуу Эрхүү мужийн удирдлага “Алтаргана” наадмыг зохион байгуулах зорилгоор “Центр сохранения бурятского этноса” төрийн байгууллага байгуулж даргаар нь Амагзаевыг томилсон.

“Алтаргана” наадам олон улсын хөдөлгөөн аль хэдийнээ болжээ. Олон гүрний буриадууд “Алтаргана” наадмаа ямархан болох нь вэ хэмээн сэтгэлээсээ санаа зовж битүүхэндээ 2 жилийн турш бэлтгэн олон орны анд нөхдүүд, төрөл садантайгаа уулзан учрах мөч, наадмынхаа нээлтийг тэсч ядан хүлээдэг болж дээ.

Алтаргана-2008 оны буухиаг буюу тугийг Эрхүү мужийн дэд дарга Параничеваас хүлээн авахдаа цэнгэлдэх хүрээлэн дүүрэн байгаа зочид төлөөлөгч, оролцогч, үзэгчид нийлээд 20 000 гаруй хүмүүст хандан 2 жилийн дараа “Улаанбаатарт тухтай уулзацгаая” хэмээн орос, монгол, буриад хэл дээр үг хэлсэн минь тодхон байна. Энэ үед индэр дээр цугтаа байсан Буриадын Засгийн газрын орлогч дарга Б.Г. Бальжиров орос, монголоор ярихад шууд орчуулга хийсэн. Ийнхүү ОХУ-ын Буриад Улсын төлөөлөгчид манай УИХ, ЗГ-ын түвшинд хэд хэдэн уулзалт зохион байгуулж Алтаргана-2010 наадмын тухай хэлэлцэн тохиролцсоныг уулзалтын тэмдэглэлүүдээс харж болно. Монгол Улсын Их Хурал дахь Монгол-Буриадын Парламентын бүлэг Буриад Улсад айлчлахдаа тэдгээрийг бататгав. Буриад Улсын Ерөнхийлөгч В.В.Наговицын, БУ-ын АХ-ын дарга Гершевич, орлогч дарга Батуев, Байнгын хороон дарга Булдаев, Эрилдеев, Буриадын ЗГ-ын нэгдүгээр орлогч И.М.Егоров, ЗГ-ын орлогч дарга Б.Г.Бальжиров, Соёлын сайд Цыбиков нар манайд удаа дараа айлчлан ирж Алтарганы асуудлыг хэлэлцэн “Алтаргана-2010” наадам бодит болоход тусаллаа. 2009 оны 5 дугаар сард олон улсын “Алтаргана” наадмыг зохион байгуулах олон улсын хороо хуралдаж тэргүүнээр нь МУ-ын тэргүүн шадар сайд Н.Алтанхуягийг, орлогч даргаар Улаанбаатар хотын орлогч дарга Д.Ганболд, нарийн бичгийн даргаар намайг сонгосон /Гишүүдийн нэрсийг хавсаргав/. Олон улсын зохион байгуулах хорооны хуралд Буриадын Ардын Хурлын орлогч дарга Батуев, Байнгын хорооны дарга Булдаев, Агын үндэсний тойргоос Цыдендоржиев, Баир Цыренович, БНХАУ-ын ӨМӨЗО-ны Хөлөнбуйр аймгаас Дашдорж, түүнчлэн ОХУ-ын ЭСЯ-ны зөвлөх Р.Ракшаев, соёлын атташе О.Ракшаева, мөн БНХАУ-ын ЭСЯ-ны зөвлөх оролцжээ. Зохион байгуулах хурлаар “Алтаргана-2010” наадмыг зохион байгуулах олон улсын хороог байгуулж, наадмын товыг зарлан, лого болон дүрэм, хөтөлбөрийг урьдчилсан байдлаар хэлэлцэж баталсан билээ. Олон улсын зохион байгуулах хорооны өгсөн чиглэлийн дагуу манай сан энэ хугацаанд нилээн олон ажил амжууллаа. 2009 оны 5, 8 дугаар сард 2 удаа БСШУЯ-нд хандсан хэдий ч 2010 оны 10 дугаар сард Сангийн яамнаас УИХ-д өргөн мэдүүлсэн багцлагдсан улсын төсөвт Алтарганы талаар үг үсэг байсангүй. Яаравчлан Ерөнхийлөгч, УИХ, УИХ-ын бүх

Буриад судлал №3 (003)

гишүүд, Засгийн газар, ЗГ-ын бүх гишүүд болон Улаанбаатар хотын ИТХ, Нийслэлийн захирагчийн нэр дээр дэмжлэг хүссэн албан тоот, “Алтаргана” наадмын дүрэм, төсөв, төсөл, тооцоо, судалгаа, хөтөлбөр зэрэг тус бүр 30 хуудас материалыг ойролцоогоор 130 гаруй хүнд явуулж, 200–гаад хүнтэй уулзсан байна. ЗГ-ын тэргүүн шадар сайд Н.Алтанхуягтай 10 дугаар сард уулзан наадмын тухай танилцуулахад тэрээр дэмжин 200-аас дээш сая төгрөг олгохгүй, БСШУЯ-ны сайдтай уулзаж энэ гаргаж болох мөнгөний хүрээнд төсөв боловсруулж оруулж ир гэсэн үүрэг өгөв. УИХ-д 221 сая төгрөгний төсөв хийж хоёр бүлэгт танилцуулан дэмжлэг авсаны эцэст Монгол Улсын Их Хурал “Алтаргана” наадмын төсвийг баталсан. Ийнхүү УИХ-ны гишүүд, МАХН, АН-ын бүлэг “Алтаргана” наадмыг дэмжсэнд бид бүхэн гүнээ талархаж явдаг.

Наадмын төсөв батлагдсанаас гурван сарын дараа Эрдэнэт хотод “Алтаргана” наадмыг зохион байгуулах тухай БСШУ-ны сайдын тушаал гарч гадна, дотногүй нилээд шуугиан үүсгэж будлиан тарив. Хоёр сар шахалт, шаардлага тавьсаны үр дүнд 2010 оны 4 дүгээр сарын эхээр 7 дугаар сарын 21-23-нд Улаанбаатар хотноо “Алтаргана” наадам зохион байгуулна гэсэн сайдын тушаал гарчээ. Ийнхүү БСШУЯ “Алтаргана” наадамд 10 сарын турш бойкот хийсэн байна. Оройхон гарч ширүүхэн дайран, эцэст нь түргэн түүхий, “бушуу туулай борвиндоо баастай” гэдгийн үлгэр болох бий хэмээн бид санаа зовно. БСШУЯ-ны сайдын томилсон ажлын хэсэгт “Алтаргана” наадмыг зохион байгуулах ажилд гардан оролцож байгаагүйгээр үл барам наадмын тухай ямар ч ойлголтгүй хүмүүс ороод урлагийн үзлэгийн хэмжээнд сэтгэж суугаагүй байлтай. Гадаад, дотоодоос олон мянган хүн ирнэ. Энэ хүмүүсийг угтаж байршуулахаас эхлээд олон ажил бүр хаягдсан байна.

“Алтаргана” наадмын үеэр олон ном, товхимол гардаг. Агын тойргоос гаргасан Летопись Алтарганы, Буриадын соёлын яамны Алтаргана сэтгүүл, манай сангаас гаргаж байсан Алтаргана сонин г.м. “Алтаргана” наадмын талаар нилээд баялаг материал цугларсан тул тэдгээрийг, мөн хүмүүсийн санаа бодол, дурсамжийг нэгтгэж ном гаргавал зүгээр юм.

Наадмын үеэр болох “Нүүдлийн соёл иргэншил-буриад монголчууд” эрдэм шинжилгээний бага хурлыг сайн дэмжиж зохион байгуулах хэрэгтэй. Дараагийн эрдэм шинжилгээний бага хурлыг “Алтарганы түүх” гэсэн сэдэвтэй зохион байгуулж, наадам болгоны түүхийг өргөн дэлгэр тусгасан ном болгон хэвлүүлэх нь зүйтэй. Шинээр “Хроника Алтарганы” гэсэн номинаци бий болгож дараагийн “Алтаргана” наадамд оруулж ч болно.

Олон улсын зохион байгуулах хорооны ажил тогтмолжиж /Хавсралт 1/, зохион байгуулж буй газар нь ажлын комисс байгуулна. Энэ удаа БСШУ сайд тушаал гаргаж наадам зохион байгуулах комисс томилсон байна /Хавсралт 3/. Олон улсын хороо ирсэн саналыг үндэслэн дараагийн “Алтаргана” наадмыг хаана болохыг хэлэлцэн шийдвэрлэдэг. Тухайлбал, Эрхүүгийн наадмын үеэр Өвөр Байгалийн хязгаар, Улаанбаатар, Хэнтий аймаг “Алтаргана-2010”-ыг зохион байгуулах санал дэвшүүлж Улаанбаатарт хийхээр болсон.

Дараагийн “Алтаргана-2012” наадмыг хүлээн авах хоёр өрсөлдөгч ч бэлэн байгаа ба ОХУ-ын Өвөр Байгалийн хязгаар, ӨМӨЗО-ны Хөлөнбуйр аймагтай яриа хэлцэл хийгдэж байна. Наадмыг хүлээн авах газаргүй бол энэ наадам хэрхэх вэ? Одоогоор хүлээн авах газар байгаа тул би санаа зовохгүй байна.

Улаанбаатарт “Алтаргана” наадмаа сайн зохион байгуулж, нэр төртэй хүлээлгэн өгөх нь бидний гол зорилт билээ.

Буриад судлал №3 (003)

Хавсралт

Хавсралт №1

“Алтаргана-2010” олон улсын наадмыг зохион байгуулах хороо

1. Дарга	МУ-ын тэргүүн шадар сайд	Н.Алтанхуяг
2. Орлогч дарга	БСШУ-ны сайд	Ё.Отгонбаяр
	Улаанбаатар хотын орлогч дарга	Да.Ганболд
	БУ-ын Ардын Хурлын хорооны дарга, ВАРК-ын ерөнхийлөгч	Булдаев В.Р.
	БУ-ын Ардын Хурлын орлогч дарга	Батуев Ц.Б.
	Буриад Улсын Засгийн газрын орлогч	Бальжиров Б.Г.
	Эрхүү мужийн орлогч дарга	Параничев Ю.В.
	Эрхүү мужийн орлогч дарга, Усть-Ордын Буриадын тойргийн дарга	Данилов Б.В.
	Өвөр Байгалийн хязгаарын Агын Буриадын Соёлын газрын дарга	Цыдендоржиев Р.Ц.
	Улаан-Үд хотын дарга	Айдаев Г.А
	БНХАУ-ын ӨМӨЗО-ны Хөлөнбуйр хотын Эвэнке хошууны дарга	Сайнтуу
	Аймгийн засаг дарга нар	
3. Нарийн бичиг дарга, зохицуулагч	БСӨУХС-ийн тэргүүн, ВАРК-ын дэд ерөнхийлөгч	С.Билэгсайхан
4. Гишүүд	БСШУЯ-ны газрын дарга	Б.Наранзун
	Эрхүү мужийн Соёл, архивын сайд	Кутищев В.И.
	Өвөр Байгалийн хязгаарын Биеийн тамир спортын яамны орлогч сайд	Гомбоев Б.Ц.
	Буриад угсаатныг хадгалах, хөгжүүлэх төвийн захирал	Амагзаев А.А.
	УБ хотын СУГ-ын дарга	Ц.Пүрэвхүү
	БНХАУ дахь буриадын тэргүүн Соёл урлагийн хорооны дарга	Дашдорж

Буриад судлал №3 (003)

Хавсралт №2.

МОНГОЛ УЛСЫН
БОЛОВСРОЛ, СОЁЛ, ШИНЖЛЭХ
УХААНЫ ЯАМ

14200 Улаанбаатар хот, Сүхбаатар дүүрэг,
Бага тойруу 44, Засгийн газрын III байр,
Утас: 29-24-80, Факс: (976-11) 32-31-58
E-mail: mecs@mecs.gov.mn, http://www.mecs.gov.mn

2010.04.07 № 2/1949
танай _____-ны № _____-т

"АЛТАРГАНА-2010" НААДМЫГ
ЗОХИОН БАЙГУУЛАХ
КОМИССЫН ГИШҮҮДЭД

Төлөвлөгөө хүргүүлэх тухай

Наадмын зохион байгуулах комиссын 2010 оны 3 дугаар сарын 16-ны өдрийн хуралдаанаар хэлэлцсэн асуудлыг тусган "Алтаргана-2010" наадмыг зохион байгуулах комиссын ажлын төлөвлөгөөг батлуулж та бүхэнд хүргүүлж байна.

Төлөвлөгөөнд гишүүд тус бүрийн хариуцах ажлыг тусгасан бөгөөд төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх талаар идэвхи, санаачилга гаргаж, комисстой байнгын холбоотой ажиллана гэдэгт итгэж байна.

Комиссын дараагийн хуралдааныг 2010 оны 4 дүгээр сарын дундуур хуралдуулах болно. Комисстой холбогдох утас: 99114364, 96002610, 324829.

Төлөвлөгөө, төсвийн нэгтгэлийг хүргүүлэв.

Хуучин бичиг

ТӨРИЙН НАРИЙН БИЧГИЙН ДАРГА,
ЗОХИОН БАЙГУУЛАХ КОМИССЫН
ОРЛОГЧ ДАРГА *Б.Мишигжав* Б.МИШИГЖАВ

d:/alban bichig.new official letter 432

9 5452

Буриад судлал №3 (003)

Буриад судлал №3 (003)

БАТЛАВ: БОЛОВСРОЛ, СОЁЛ, ШИНЖЛЭХ УХААНЫ САЙД,
 БУРИАДЫН СОЁЛ, УРЛАГ, СПОРТЫН ОЛОН УЛСЫН
 "АЛТАРГАНА-2010" НААДМЫГ ЗОХИОН БАЙГУУЛАХ
 КОМИССЫН ДАРГА Ё.ОТГОНБАЯР

**Буриадын соёл, урлаг, спортын олон улсын "Алтаргана-2010"
 наадмыг зохион байгуулах комиссын ажлын төлөвлөгөө**

№	Хариуцах ажил	Хугацаа	Хариуцах байгууллага, ажилтан
1. Наадам зохион байгуулах бэлтгэл ажлыг хангах			
1.1	Буриадын соёл, урлаг, спортын олон улсын "Алтаргана" наадмыг зохион байгуулах комиссын ажлын төлөвлөгөөг хэлэлцэж батлах	III/17	Комиссын дарга Ё.Отгонбаяр Комиссын орлогч дарга Б.Мишигжав Д.Баатарзориг Зохион байгуулах комисс
1.2	Алтаргана наадмыг зохион байгуулах өдрийг товлох	III/17	Комиссын дарга Ё.Отгонбаяр Комиссын орлогч дарга Б.Мишигжав Д.Баатарзориг Зохион байгуулах комисс
1.3	Буриадын соёл, урлаг, спортын олон улсын "Алтаргана-2010" наадмын хүрээнд зохион байгуулагдах арга хэмжээг хариуцан ажиллах хүмүүсийг сонгон томилох	III/17	Комиссын дарга Ё.Отгонбаяр Комиссын орлогч дарга Б.Мишигжав Д.Баатарзориг Зохион байгуулах комисс
1.4	Наадмын хөтөлбөрийн төслийг хэлэлцэж батлах	III/17	Комиссын дарга Ё.Отгонбаяр Комиссын орлогч дарга Б.Мишигжав Д.Баатарзориг Зохион байгуулах комисс
1.5	Наадмын удирдамжийг номинациудын боловсруулж батлуулах	III/22-26	Наадмын хүрээнд зохион байгуулагдах арга хэмжээг хариуцан ажиллах байгууллагын дарга нар
1.6	Алтаргана наадмын бэлтгэл ажлыг хангах уулзалтыг Монгол улсад зохион байгуулах өдөр, хэлэлцэх асуудлыг товлох	III/26	Комиссын дарга Ё.Отгонбаяр Комиссын орлогч дарга Б.Мишигжав Д.Баатарзориг Зохион байгуулах комисс
1.7	Алтаргана наадмын хүрээнд зохиогдох арга хэмжээнүүдийг зохион байгуулах ажлын төлөвлөгөөгөө боловсруулж батлуулах	III/17-III/26	Комиссын дарга Ё.Отгонбаяр Комиссын орлогч дарга Б.Мишигжав Д.Баатарзориг
1.8	Наадмыг архигүй зохион байгуулах уриалга гаргаж холбогдох байгууллага, хүмүүст хүргэж ажиллах	III/26	Комиссын орлогч дарга Б.Мишигжав
2. Наадмын хөтөлбөр, удирдамжийг хүргүүлэх			
2.1	Наадмын хөтөлбөр, удирдамжийг орон	III/30	Комиссын гишүүн

Буриад судлал №3 (003)

	нутгийн Засаг дарга нарт хүргүүлэх	IV-3	Б.Наранзун Ц.Жаргалсайхан
2.2	Наадмын хөтөлбөр, удирдамжийг наадамд оролцох улс, орнуудад Монгол Улс дахь Элчин сайдын яамдаар уламжлан хүргүүлэх	III/30- IV-3	Комиссын гишүүн Б.Наранзун Ц.Жаргалсайхан
3. Алтаргана наадмын бэлтгэл ажлыг хангах уулзалтыг Монгол улсад зохион байгуулах			
3.1	Уулзалтад гадаадаас оролцох төлөөлөгчдөд урилга хүргүүлэх	III/30- IV-5	Комиссын гишүүн Б.Наранзун Ц.Жаргалсайхан
3.2	Уулзалтад оролцох төлөөлөгчдийн нэрсийг гаргах	IV-5	Комиссын гишүүн Ц.Жаргалсайхан Д.Мөнгөнтуул Б.Пүрэвчулуун
3.3	Уулзалтын арга хэмжээг зохион байгуулах	IV/8-20	Комиссын орлогч дарга Б.Мишигжав Комиссын гишүүн Б.Наранзун Ц.Жаргалсайхан Д.Мөнгөнтуул
3.4	Наадамд гадаадаас оролцох төлөөлөгчдийн нэрсийн жагсаалтыг гаргах	IV/20	Комиссын гишүүн Ц.Жаргалсайхан Д.Мөнгөнтуул Ж.Дулмаа Б.Пүрэвчулуун
4. Наадмын хүрээнд зохион байгуулагдах арга хэмжээ			
4.1	Наадмын нээлтийн арга хэмжээг зохион байгуулах	VII/21 Төв цэнгэлдэх хүрээлэн	Комиссын орлогч дарга Б.Мишигжав Зохион байгуулах хороо
4.2	Наадмын хаалтын арга хэмжээг зохион байгуулах /гала концерт, шагнал гардуулах ёслол/	VII/23 Соёлын төв өргөө	Комиссын орлогч дарга Б.Мишигжав Зохион байгуулах хороо
4.3	“Буриад хүний нэг өдөр” сэдэвт ардын аман зохиолын хамтлагуудын уралдаан	VII/21-22 Үндэсний дуу, бүжгийн эрдмийн чуулга	Үндэсний дуу, бүжгийн эрдмийн чуулгын дарга А.Цэдэн-Иш
4.4	Буриад ардын дууны тэмцээн	VII/21-22 Төв цэнгэлдэх хүрээлэн	Улсын филармониин дарга Ч.Даваасүрэн
4.5	Буриадын орчин үеийн дууны тэмцээн	VII/21-22 Дуурь, бүжгийн эрдмийн театр	Дуурь, бүжгийн эрдмийн театрийн захирал Б.Сэргэлэн
4.6	Буриадын уламжлалт гар урлалын мастеруудын бүтээлийн үзэсгэлэн	VII/21-23 Уран	Уран зургийн галерейн захирал А.Чадраабал

Буриад судлал №3 (003)

		зургийн галерей	
4.7	“Дангина” гоо бүсгүйн тэмцээн	VII/21-22 Соёлын төв өргөө	Нийслэлийн соёл, урлагийн газар Ц.Пүрэвхүү Соёлын төв өргөө Б.Байгалмаа
4.8	Уламжлалт буриад гэрийн үзэсгэлэн	VII/21-23 Төв цэнгэлдэх хүрээлэн	Ж.Дулмаа
4.9	Буриадын яруу найргийн уралдаан	VII/22 Улсын хүүхэлдэйн театр	Улсын хүүхэлдэйн театрын захирал Ц.Хулан Монголын зохиолчдын эвлэлийн дарга гүйцэтгэх захирал Г.Мөнхцэцэг
4.10	Баримтат болон уран сайхны кино өдөр	VII/21-23 Тэнгис кино театр	Нийслэлийн соёл, урлагийн газрын дарга Ц.Пүрэвхүү
4.11	Буриад хувцас	VII/21-22 Төв цэнгэлдэх хүрээлэн	Үндэсний түүхийн музей Ж.Саруулбуян
4.12	Сэтгүүлчдийн “Алтан саг” тэмцээн	VII/22 Драмын эрдмийн театр	Драмын эрдмийн театрын захирал Д.Цэрэнсамбуу Монголын сэтгүүлчдийн нэгдсэн эвлэл
4.13	Гэрэл зургийн үзэсгэлэн	VII/21-23 Дүрслэх урлагийн музей	Дүрслэх урлагийн музейн захирал У.Сарантуяа
4.14	Бөхийн барилдаан	VII/21-23 Төв цэнгэлдэх хүрээлэн	Комиссын орлогч дарга Д.Баатарзориг Комиссын гишүүн Ч.Наранбаатар
4.15	Буриад сур харваа	VII/21-23 Төв цэнгэлдэх хүрээлэн	Комиссын орлогч дарга Д.Баатарзориг Комиссын гишүүн Ч.Наранбаатар
4.16	Хурдан морины уралдаан	VII/21-23	Комиссын орлогч дарга Д.Баатарзориг Комиссын гишүүн Ч.Наранбаатар Төв аймгийн засаг дарга Ц.Энхбат
4.17	Шатрын тэмцээн	VII/22-23 Хүүхдийн номын ордон	Хүүхдийн номын ордны захирал Д.Оюунбилэг
4.18	Эв модны наадам зохион	VII/24	Сэлэнгэ аймгийн Засаг дарга

Буриад судлал №3 (003)

	байгуулах		Ж.Эрдэнэбат, Дорнод аймгийн Засаг дарга Ц.Жанлав
5. Наадмын арга хэмжээг орон нутгийн хэмжээнд зохион байгуулах			
5.1	Наадмын эхний шалгаруулалтыг удирдамжийн дагуу зохион байгуулах	YI/1-YI/1	Сэлэнгэ, Дорнод, Төв, Орхон, Булган, Хөвсгөл, Дархан-Уул, Хэнтий аймгийн Засаг дарга, Нийслэлийн Соёл, урлагийн газрын дарга
5.2	Орон нутгаас наадамд оролцох төлөөлөгчдийн нэрсийн жагсаалт, холбогдох материалыг зохион байгуулах хороонд хүргүүлэх	YI/10	Сэлэнгэ, Дорнод, Төв, Орхон, Булган, Хөвсгөл, Дархан-Уул, Хэнтий аймгийн Засаг дарга, Нийслэлийн Соёл, урлагийн газрын дарга
6. Наадамд оролцох төлөөлөгчдийн байр, хоолны асуудлыг зохицуулах			
6.1	Гадаадын зочдыг байрлуулах зочид буудлыг сонгож, захиалга өгөх	IV/5-20	Комиссын гишүүн Ц.Жаргалсайхан Ж.Дулмаа
6.2	Гадаадын төлөөлөгчдийг байрлуулах байр, хоолны асуудлыг зохицуулах	IV/6-20	Комиссын орлогч дарга Б.Мишигжав Д.Баатарзориг Комиссын гишүүн Ц.Жаргалсайхан Ж.Дулмаа
6.3	Орон нутгийн төлөөлөгчдийг байрлуулах байрны асуудлыг зохицуулах	IV/6-20	Комиссын дарга Б.Мишигжав Комиссын гишүүн Д.Мөнгөнтуул Ц.Пүрэвхүү Н.Ням-Осор
7. Гадаадын зочид төлөөлөгчдийн визийн асуудлыг зохицуулах			
7.1	Гадаадын төлөөлөгчдөд урилга хүргүүлэх	V/1	Комиссын гишүүн Д.Цогтбаатар Б.Наранзун
7.2	Наадамд оролцох төлөөлөгчдөд хөнгөлөлтэй виз олгуулах асуудлыг харилцан зохион байгуулах	V/1	Комиссын гишүүн Д.Цогтбаатар Б.Цахилгаан
7.3	Гадаадаас визгүй ирсэн төлөөлөгчдөд виз олгуулах асуудлыг зохион байгуулах	VII/1-25	Комиссын гишүүн Д.Цогтбаатар
7.4	Ирж байгаа төлөөлөгчдийг улсын хилээр оруулах, Улаанбаатар хотод ирүүлэх, буцаах асуудлыг зохицуулах	VII/1-25	Комиссын гишүүн Д.Цогтбаатар Сэлэнгэ, Дорнод, Дорноговь аймгийн засаг дарга
8. Наадмын арга хэмжээний мэдээлэл, сурталчилгааны асуудлыг зохион байгуулах			
8.1	Наадмын арга хэмжээний сурталчилгааны шторк хийх, телевизүүдээр цацах арга хэмжээг зохион байгуулах	VII/1-27	Комиссын орлогч дарга Д.Баатарзориг Комиссын гишүүн М.Наранбаатар
8.2	Наадмын арга хэмжээний сурталчилгааны салбарыг хийх,	VII/10-16	Нийслэлийн соёл, урлагийн газар Ц.Пүрэвхүү

Буриад судлал №3 (003)

	байрлуулах асуудлыг зохион байгуулах		Комиссын гишүүн Ц.Рэнцэндорж
8.3	Наадмын бүрэн хэмжээний бичлэгийг хийж фондод хадгалах, телевизүүдээр гаргах	VII-20-28	Комиссын гишүүн М.Наранбаатар
9. Наадмын арга хэмжээний аюулгүй байдлыг зохицуулах			
9.1	Наадмын аюулгүй байдлыг хангах, дэг журам сахиулах чиглэлээр цагдаагийн байгууллагатай хамтран ажиллах	VII-20-28	Комиссын орлогч дарга Б.Баатарзориг Комиссын гишүүн М.Сандаг-Очир
9.2	Зочдын аюулгүй байдлыг хангах чиглэлээр замын цагдаагийн газартай хамтран ажиллах	VII-20-25	Комиссын орлогч дарга Б.Баатарзориг Комиссын гишүүн М.Сандаг-Очир
9.3	Дэг журам сахиулах, зохион байгуулах хүрээнд залуучуудын байгууллагатай хамтран ажиллах	VII-20-25	Комиссын гишүүн Д.Мөнгөнтуул Ж.Дулмаа
9.4	Төлөөлөгчдийн эрүүл мэндийн аюулгүй байдлыг хангах чиглэлээр эрүүл мэндийн байгууллагуудтай хамтран ажиллах	VII-20-25	Комиссын орлогч дарга Б.Баатарзориг Комиссын гишүүн Ц.Рэнцэндорж
9.5	Наадмын арга хэмжээнд зохион байгуулагдах хүнсний үйлчилгээний эрүүл мэндийн хяналтын асуудлыг зохицуулах	VII-20-25	Комиссын орлогч дарга Б.Баатарзориг Комиссын гишүүн Ц.Рэнцэндорж
10. Наадам зохион байгуулах төсвийн зарцуулалтыг зохион байгуулах			
10.1	Наадам зохион байгуулах төсвийг боловсруулж батлуулах	III/17-III/26	Комиссын гишүүн Н.Батмөнх
10.2	Наадмыг зохион байгуулсан тухай тайлан, төсвийн тайланг БСШУ-ны сайдад танилцуулах	VIII/10	Комиссын гишүүн Н.Батмөнх
11. "Дэлхийн монголчуудын конвент"-д оролцох			
11.1	Монгол улсаас "Дэлхийн монголчуудын конвент"-д оролцуулах асуудлыг тусгай төлөвлөгөөгөөр зохион байгуулах	III/5- VII/23	Комиссын гишүүн Д.Цахилгаан
11.2	Монгол улсаас "Дэлхийн монголчуудын конвент"-д зарцуулах төсвийн задаргааг батлуулах	III/5- IV/10	Комиссын гишүүн Д.Цахилгаан
11.3	Монголын урлаг, спортын хэсэг Оросын Холбооны улсын Буриад улсад айлчлан тоглолт хийх ажлыг зохион байгуулах	VII/15- VII/18	Комиссын орлогч дарга Б.Мишигжав Комиссын гишүүн Д.Мөнгөнтуул
Тайлан гаргах			
1	Алтаргана-2010 наадмын тайлан гаргаж Засгийн газарт хүргүүлнэ.	VIII/25	Комиссын орлогч дарга Б.Мишигжав Комиссын гишүүн Д.Мөнгөнтуул

Хэлшинжлэл

ХАЛХ, БУРИАД АЯЛГУУНЫ БОДОТ, СУБЪЕКТИВ БАЙМЖ УТГЫН ЗАРИМ ХЭЛБЭРИЙГ ХАРЬЦУУЛСАН НЬ

Л.Болормаа

*Дорнод дээд сургуулийн
багш, магистр*

Абстракт

Үйл үгийн үндсэнд үйлийн холбох ба төгсгөх нөхцөл залгаж нийлэг /үгзүй/ аргаар хэлний бодот баримт хэрэглэгдэхүүнд тулгуурлан халх, буриад аялгууны бодот, субъектив баймж утгыг тодруулж улмаар зарим хэлбэрийн харьцуулалт хийх зорилготой судалгааны ажил юм.

Түлхүүр үг: халх буриад аялгуу, бодот баймж утга, субъектив баймж утга, бодот хэрэглэгдэхүүн, зарим хэлбэр

Удиртгал

Баймжийн ай нь хэлний өвөрмөц чанар ард түмний сэтгэхүйн онцлогтой холбогдсон хэл зүйн нилээд төвөгтэй асуудлын нэг бөгөөд төрөл бүрийн баймж утга түүнийг илэрхийлэх олон арга хэрэглүүрийн тусламжтайгаар илэрдэг. Иймээс энэ айн баймж утга илэрхийлэх олон арга хэрэглүүрийн нэг болох зөвхөн үйл үгийн холбох, төгсгөх нөхцөлөөр бодот, субъектив баймж утга хэрхэн илэрдэг хийгээд утгын ялгамжааг нь тодруулахын тулд Д.Мягмар “Холын бэлчээрт” туужийг судалгааны гол хэрэглэгдэхүүн болгон сонгон авч ажиглалт хийн улмаар халх буриад аялгууны баймжийн айн зарим хэлбэрийн харьцуулалт хийх зорилготой юм. /Жишээ баримтыг түүвэрлэн ангилахдаа ОЦМХ-ний баймжийн ай, үгзүйн байгуулалд тулгуурлан харьцуулалт хийсэн юм./

Баймжийн айн утга зүйн багтаамжийг логик- хэлзүйн байгууламжид тулгуурлан илрэх төвийн тогтолцоо болон үүнд үндэслэн салбарлах захын тогтолцоо гэж тус тус ялган тодорхойлдог.

Өнөөгийн монгол хэл аялгуутанг ангилан хуваах талаар эрдэмтдийн дотор үндсэн хоёр санал байдгийн санал **нэг нь** монгол хэлтэн хэмээх нэгэн нэрийн доор багтах олон нутгийн аялгуунууд байна гэх, **нөгөө нь** тус тусдаа биеэ даасан хэд хэдэн монгол хэлнүүд байгаа бөгөөд эдгээр нь дотроо олон, цөөн аялгуунуудтай юм хэмээх санал юм. Эрдэмтэд эцэстээ биеэ даасан хэд хэдэн монгол хэлнүүд байгаа бөгөөд тэдгээр нь тус бүр дотроо олон, цөөн аялгуунуудтай гэдгийг зөвшөөрсөн нэгэн саналд нэгджээ. /Академич Ш.Лувсанвандан монгол хэл аялгууг хэл шинжлэлийн зарчмыг голлон баримталж ангилал хийсэн нь гадаад дотоодын эрдэмтдийнхээс ихээхэн өвөрмөц болсон./

Ийнхүү эдүгээгийн монгол хэлэнд төв монгол хэл, дагуур, дуншаан, бао-ань, монгор, могол, шар ёгур гэсэн 7 төрөл хэл, буриад, халимаг /ойрд/, өвөрмонгол гэсэн 3

Буриад судлал №3 (003)

хэл-аялгуу, нийт 10 хэл аялгууг хамруулж болох бөгөөд тэр бүр нь дотроо цөөн нутгийн аялгуунуудтай гэж үзэж байна.

Монгол улсын монгол хэлтэнг халх, ойрд, буриад, өвөрлөгч гэсэн үндсэн 4 нутгийн аялгуунд, нутгийн аялгуунуудыг аман аялгуунуудад, аман аялгуунуудыг салбар аман аялгуунуудад хуваан үзнэ. Үүнд:

Халх нутгийн аялгуу: 1. Төв халхын аман аялгуу, 2. Өрнөд халхын аман аялгуу, 3. Дорнод халхын аман аялгуу

Буриад нутгийн аялгуу: 1. Сэлэнгэ-Үүр голын буриад аман аялгуу, 2. Онон, Улз голын буриад аман аялгуу

Орчин цагийн монголын утга зохиолын хэлний суурь аялгуу нь халх аялгуу, буриадын утга зохиолын хэлний суурь аялгуу нь ага-хорийн буриадын салбар аялгуу тул эдгээр аялгуунуудад тулгуурлан дараах байдлаар бодот, субъектив баймжийн айн утга, түүний илрэх хэлбэр нь 2 аялгуунд хэрхэн ялгаатай хийгээд ижил байгааг тодруулбал:

Үндсэн хэсэг

Баймжийн айн төвийн тогтолцооны үүднээс авч үзвэл: Тодорхой бодот баймж утга

Орчин цагийн монгол хэлэнд “**ул**” гэж нэрлэдэг бол буриадад “**к**” гэж нэрлэн дараах байдлаар ангилдаг байна.

- Холбохон нүхэсэл үйлэ үгэ
- Ниилэһэн нүхэсэл үйлэ үгэ
- Илгаһан нүхэсэл үйлэ үгэ
- Болзоогой нүхэсэл үйлэ үгэ
- Хизаарлаһан нүхэсэл үйлэ үгэ
- Уридшалһан нүхэсэл үйлэ үгэ
- Удаалһан нүхэсэл үйлэ үгэ
- Үргэлжэлһэн нүхэсэл үйлэ үгэ
- Шэлэһэн нүхэсэл үйлэ үгэ
- Зуурандын нүхэсэл үйлэ үгэ

Орчин цагийн монгол хэлний зэрэгцэн холбох **-dz, -t** буриадад **-za**, **-`a** хэлбэртэй байдаг. Буриадад “**б**” гэж нэрлэдэг

Жишээ нь:

...Нимгэн хубсаһаар гараһандаа юм гү, хүйтэн жаварта даара**жа**, бэемни хүйтэ дааба...

...хуурин, бригадануудаар үдэр хүнигүй ябадаг жолоошонһоо нэгэдэлэй хүүлэй үсын бүхы һонин соносоһоор хуутарни, хөөрэлдөөншье дүүр**эжэ**, ажал хэрэгээ эхилхэ саг болобо...

...Тиигэ тиигэһээр шуурган намда**жа**, огторгойдо одод ганса нэгээрээ ялалзан, тэнгэри сэлмэжэ эхилбэ...

...Хуурай түлээн багада**жа**, галнайшье олигтой айнаар нособогүй, тогоон соо шанаһан эдээншье амта муутай...

...Үнгэрэгшэ хүниин шуурган энэ тойроной хамаг саһа хаман асар**жа**, хабшалай амһарта обоолон, саһан хэрэм бодхожорхёо...

...Тиигэһээршье үбэлэй богони үдэр дууһа**жа**, айлшадта эдэе хоол бэлдэхээе Саран гэртээ оробо...

/Тухайн нөхцөлөөр илэрсэн үйл хөдлөл холбогдож байгаа үйл үгээр илэрсэн үйл хөдлөлтэй зэрэгцэж болсныг заах утга илтгэж байна /

Орчин цагийн монгол хэлний урьдчилан холбох **-a:d / -e:d, -o:d, -4:d** буриадад **--a:d / -e:d, -o:d, -4:d** хэлбэртэй байдаг. Буриадад “**б**” гэж нэрлэдэг.

...Дахиж моринһоо буужа, малгай, дэгэлэйнгээ саһа гүбезд, зэргэлэн хуубабди.

Буриад судлал №3 (003)

№	Хэл аялгуу	Халх	Буриад
	Нөхцөл		
Нөхцөл			
1.	Зэрэгцэн холбох	-dz,-t`	-za , -`a
2.	Үргэлжлэн холбох	-sa:r /-se:r,-so:r -s4:r/	-ha:r /-he:r,-ho:r ,-h4:r/
3.	II биеийн шаардан захирах	-a:t`/-e:t`,-o:t`,-4:t`/	-i:t`,-i:`
4.	II биеийн хүндэтгэн захирах /олон тооны /	-1tun -gtun	-1ti

➤ Орчин цагийн монгол хэлний одоо цагаар тодотгон холбох ба нөхцөлдүүлэн холбох зарим нөхцөлүүд нь буриад аялгуунд адил хэлбэртэй байна.

№	Хэл аялгуу	Халх	Буриад
	Нөхцөл		
Нөхцөл			
1.	Урьдчилан холбох	-a:d/ -e:d,- o:d, -4:d/	-a:d / -e:d,- o:d, -4:d/
2.	Хам холбох	-n	-n
3.	Одоо цагаар тодотгон холбох	-da1 /-deg,-dog,- d4g/	-da1 /-deg,-dog,- d4g/

➤ Буриад аялгуунд холбохон нүхэсэл үйлэ үгэй -za , -`a хэлбэр түгээмэл хэрэглэдэг байна.

➤ Халх, буриад аялгууны дээрх нөхцөлүүд нь нэр томьёоны хувьд зөрөөтэй байгаа боловч уг ангилалд хамаарах нөхцөлүүд нь адил байна. Харин буриадад биеэр төгсгөх нөхцөлийн ангилалд хамаарах нөхцөлүүд ОЦМХ-нийхээс өөр байна.

➤ Байж утга нь 2 аялгуунд адил утга илэрхийлж байгаагаас гадна төвийн тогтолцооны үүднээс тодорхой бодот байж утга нэлээд их хэмжээгээр илэрсэн бол захын тогтолцооны талаас утгууд арай цөөн илэрсэн байна.

Халх, буриад аялгууны бодот, субъектив байж утгыг хэлний бодот баримтад тулгуурлан тодорхойлсноор 2 аялгууны зарим хэлбэрийг харьцуулж тодорхой дүгнэлт гаргасан ач холбогдолтой ажил болсон.

Товчилсон үгсийн тайлбар:

Халх. - халх нутгийн аялгуу

Буриад. -буриад нутгийн аялгуу

Болзмол тэмдгийн тайлбар:

: -/үсгийн ард/ урт эгшгийг

Ном зүй

1. Батзаяа, Г., Монгол хэлний нутгийн аялгуунуудын авианы харьцаа, Уб., 2008
2. Доржиев, Д. Д., Мүнөөнэй буряад хэлэн, Улан-Удэ., 2002
3. Жадамбаа, Б., Чимэдлхам, Ц., Судалгааны аргазүй, Уб., 2001
4. Монгол хэлнүүдийн харьцуулсан хэлзүй, Уб., 1983
5. Мөнх-Амгалан, Ю., Орчин цагийн монгол хэлний баймжийн ай, Уб., 1998
6. Өнөрбаян, Ц., Орчин цагийн монгол хэлний үгзүй, Уб., 2004
7. Санжаа, Ж., Надмид, Ж., Монгол хэлний авиазүй ба авиалбарзүй, Уб., 2008
8. Төмөртоогоо, Д. нар., Орчин цагийн монгол хэл, Уб., 2004
9. Хангай талын зохёолнууд, Улан-Удэ., 2007

Резюме

Данное исследование заключается в том, что путём присоединения глагольных словоизменительных и окончательных суффиксов к глагольной основе возможно определить реальные и субъективные модальные значения халх и бурятского диалекта, а так же в дальнейшем внедриться в сопоставление их видов на основе реальных фактов и материлов.

АСПЕКТУАЛЬНОСТЬ КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ОСНОВА ПРЕДИКАТИВНОЙ ФУНКЦИИ ПРИЧАСТИЙ БУРЯТСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ

Мария Ринчиновна Санданова,
к. филол. н., доцент БГУ, Улан-Удэ
ул. Пушкина, 25.

В данной статье рассмотрены особенности функционирования причастий бурятского и русского языков на основе признаков аспектуальности как грамматической категории, обуславливающей данную функцию причастий в сопоставляемых языках.

Ключевые слова: типология языков, аспектуальность, концептуализация действия, категории переходности/непереходности, неличные и личные формы глаголов бурятского и русского языков, предикат и предикативность, предикативная единица, главные и зависимые предикаты

Теоретическое осмысление семантических, грамматических и функциональных особенностей причастия бурятского языка в свете теории способов глагольного действия приобретает значимость в русле научно-типологического изучения разнотипных языков, в одном из которых т.е. в бурятском, отсутствует грамматическая категория вида.

Кроме того, некоторые лингвисты не без основания считают, что грамматическая категория не всегда может быть удобной базой для сопоставительного изучения разнотипных языков. Так, А.В.Бондарко замечает, что "понятие аспектуальности представляется более строгим основанием для межязыковых сопоставлений, чем категория вида" (2, 28).

В нашей статье по проблеме изучения аспектуальности причастий бурятского и русского языков как неличных форм глаголов мы придерживаемся точки зрения, в соответствии с которой для неличных форм категориальным значением является действие, прежде всего, но действие в качестве признака предмета и признака действия, когда ведущими, определяющими для них являются их глагольные свойства, т.е. способы действия.

Разностороннее изучение грамматических свойств неличных форм глагола, в частности, причастия дает возможность четче определить ряд явлений морфологического и синтаксического уровней различных языков. А поскольку наше исследование имеет сопоставительно-типологическую направленность, прежде всего необходимо остановиться на грамматических свойствах причастий сопоставляемых языков. В связи с тем, что и в бурятском, и в русском языках причастие является формой глагола, то перед нами стоит задача прежде всего определить и проанализировать глагольные категории причастий изучаемых языков. Основными глагольными категориями неличных форм русского языка являются вид, залог и время, а в бурятском языке категория вида замещается категорией аспектуальности.

В зависимости от присутствия глагольных категорий, причастия современного русского языка делятся на действительные и страдательные (по присущей категории залога), настоящего или прошедшего времени (по категории времени) и несовершенного или совершенного вида (по присущей им глагольной категории вида).

Как видно, причастие обладает категориями глагола и прилагательного. Способ выражения видового значения у причастия тот же, что у личных форм (или у инфинитива). Принадлежность глагола как лексемы к совершенному или несовершенному виду предопределяет наличие или отсутствие соответствующих причастий (см. ниже).

Причастия сохраняют значение переходности/непереходности того глагола, от которого они образуются: переходные глаголы обладают формами причастий двух залогов - действительного и страдательного. Как в личных формах и инфинитиве, так и в причастиях формы действительного залога указывают на то, что определяемое лицо или предмет выступают в качестве субъекта действия, тогда формы страдательного залога указывают на то, что определяемое лицо или предмет подвергаются действию, обозначаемому глагольной основой.

Таким образом, в современном русском языке от глагола можно образовать четыре формы причастия. Залоговые формы причастия не всегда выражают те грамматические значения, которые составляют категорию залога и лишь частично соотносены с ней (4, 419). В отличие от бурятского языка в русском языке отсутствует регулярность образования причастий от глагола. В русском языке не всегда возможно образовывать все вышеуказанные четыре формы причастий от одного глагола. Это объясняется тем, что образование причастий тесно связано как с категорией вида глагола, так и с категорией переходности/непереходности глагола, так страдательные причастия образуются только от переходных глаголов. Кроме того, глаголы совершенного вида не образуют причастия настоящего времени действительного и страдательного залогов. В современном русском языке причастия настоящего и прошедшего времени имеют также полные и краткие формы, а действительные причастия имеют только полные формы.

Действительные причастия настоящего времени в современном русском языке образуются присоединением к основе настоящего времени формообразовательной морфемы =ущ=, =ющ= (у глаголов I-го спряжения) или =ащ=, =ящ= (у глаголов II-го спряжения) и словоизменительной морфемы прилагательного =ий, =ая, =ое=, =ие=.

Действительные причастия прошедшего времени русского языка образуются от основы прошедшего времени глаголов как несовершенного, так и совершенного видов при помощи формообразовательной морфемы =вш=, когда основа прошедшего времени оканчивается на гласный, и =ш=, когда основа прошедшего времени оканчивается на согласный (4, 507).

Страдательные причастия настоящего времени в русском языке образуются с помощью формообразовательных морфем =ом=, =ем= (для глаголов I-го спряжения) или =им= (для глаголов II-го спряжения) с присоединением словоизменительной морфемы прилагательного =ий/=ый, =ая/=ая, =ея/=ея. Они образуются также с непродуктивной морфемой =ом= у некоторых глаголов (например, влекомый, искомый и т.д.). Невозможно образовать страдательные причастия настоящего времени от некоторых переходных глаголов несовершенного вида (например, беречь, петь, пасти и т.д.), что включается в пункт исключений из словообразовательной нормы.

Страдательные причастия прошедшего времени в современном русском языке образуются при помощи формообразовательных морфем =нн= / =онн= / =енн= или =т= и словоизменительной морфемы =ый (посредством морфемы =нн= от глаголов с основой на гласный (кроме "и"); посредством =енн= от глаголов с основой на согласный и от глаголов с основой на =и; посредством морфемы =т= от глаголов с

Буриад сулал №3 (003)

основой на гласный, с основой на =ере= в инфинитиве и на =ер= в прошедшем времени и с словообразовательной морфемой =ну=.

В современном русском литературном языке страдательные причастия до сих пор сохраняют склонение по родам, числам и падежам. У страдательного причастия прошедшего времени появилось удвоение =нн. По своему происхождению это удвоение =нн является результатом влияния отглагольных прилагательных с суффиксом =н= (5, 406). По мнению некоторых авторов, это второе =н, очевидно, остаток =ЪН= вторичного древнего суффикса. С этим суффиксом, по значению иногда очень близким к суффиксу =н= страдательных причастий, в старину образовывались многие отглагольные прилагательные.

В отличие от действительных причастий, страдательные причастия прошедшего времени имеют краткую форму, которая образуется путем отсечения словоизменяющей морфемы: прикры=т=ый – прикрыт, закрытый – закрыт, откры=т=ый - открыт, выдерну=т=ый – выдернут. Формообразовательные морфемы =нн=/=енн= в кратких формах причастий имеют только одно "н":

прочита=нн=ый - прочитан

расписа=нн=ый - расписан

Для современного русского языка краткие страдательные причастия настоящего времени нехарактерны. Они очень редко встречаются и в основном в текстах научного стиля.

Образование причастий современного русского языка может быть представлено следующей таблицей:

Действительные		Страдательные	
настоящее время	прошедшее время	настоящее время	прошедшее время
=ущ=, =ющ= =ащ=, =ящ= пиш=ущ=ий дума=ющ=ий говор=ящ=ий	=вш= =ш= узна=вш=ий нес=ш=Ий	=им= =ом=, =ем= люб=им=ый нес=ом=ый реша=ем=ый	=нн= =онн= =енн= =т= написа=нн=ый купл=енн=ый откры=т=ый

Первоначально мы выделим основные признаки и особенности видовых значений у причастий русского языка, а затем рассмотрим, какими способами и средствами они передаются в бурятском языке. При этом следует иметь в виду, что, хотя грамматический статус категории вида в русском языке бесспорен, в его отношении есть множество “внутренних” проблем и спорных вопросов различного характера - в понимании видовых пар, в определении конкретных признаков семантического содержания каждого вида, в понимании перфективации и имперфективации и т.д. (2, 29; 1, 178). Не вдаваясь в подробности спорных вопросов, мы будем исходить из более или менее общепринятых, устоявшихся положений русской грамматики.

“Категория вида - это система противопоставленных друг другу двух рядов форм глаголов: ряда форм глаголов, обозначающих ограниченное предельное целостное действие (глаголы совершенного вида), и ряда форм глаголов, не обладающих признаком ограниченного предельного целостного действия (глаголы несовершенного вида)” (8,583). Под предельным здесь понимается абстрактное, внутреннее грамматическое свойство языковой системы, представляющее действие как целостный акт. Если такой предел отсутствует, то действие представляется как длительный или

повторяющийся процесс, т.е. в данном случае проявляется способ действия, иначе, аспектуальность.

Как мы отмечали, принадлежность глагола к совершенному или несовершенному виду предопределяет наличие или отсутствие соответствующих причастий. Причастия настоящего времени образуются только от глаголов несовершенного вида, а от глаголов совершенного вида образуются только причастия прошедшего времени.

В связи с тем, что грамматическая категория вида не всегда может быть удобной базой для сопоставительного изучения разносистемных языков, нами была учтена аспектуальность как категория более широкого спектра для типологического изучения языковых явлений разносистемных языков.

Исходя из этого положения, есть основания считать, что способы глагольного действия бурятского языка являются удобной базой для сопоставительного изучения функций причастий бурятского языка (языка агглютинативного) и причастий русского языка (языка флективного).

Функционально-семантическая категория аспектуальности выражает характер протекания действия и передается морфологическими (видо-временные формы), словообразовательными (аффиксы), лексическими (слова уточняющего содержания: долго, вдруг и т.п.), синтаксическими средствами. В русском языке организующим центром категории аспектуальности является, как говорилось, грамматическая категория вида, а способ действия имеет второстепенное значение, как бы составляя ее периферию. В бурятском же языке, как и в других монгольских языках, функционально-семантическая категория аспектуальности представлена только способами глагольного действия. Они, а не категория вида, являются удобной базой для сопоставительного изучения причастий бурятского и русского языков.

Кроме адъективной функции, которая имманентно присуща причастиям как бурятского, так и русского языков, а также их полная и окказиональная субстантивация, бурятские и русские причастия могут выступать и в предикативной функции

Категорию предикативности в языкознании определяют по-разному и наиболее распространенным является определение, данное О. -С.Ахмановой" "Предикативность - это выражение отношения содержания высказываемого к действительности как основа предложения" (Ахманова, -С.346). Высказывание, как известно, может быть предложением только в том случае, если оно обладает прежде всего предикативностью, а также модальностью и интонацией и соотносится с категорией времени и лица, т.е. предикативность является кумулирующим признаком предложения.

В бурятском языке различают два типа предиката: во-первых, предикат главного предложения, в котором предикатом выступает главное действие и, во-вторых, предикат зависимой предикативной единицы, т.е. вторичного, зависимого действия.

Главная предикативная единица в бурятском языке - это сказуемое простого двусоставного предложения или сказуемое главного предложения в составе сложноподчиненного предложения или простого предложения, осложненного оборотами различного типа. Сказуемые бывают двух типов: глагольными и именными, а по своему составу сказуемые бурятского языка делятся на простые и сложные. Простое сказуемое состоит из одного слова, снабженного либо общей предикативной частицей (например, юм, ха юм, бэлэй и др.) либо лично-предикативной. Сложное сказуемое, которое тоже принимает эти частицы, состоит из значимой и служебной частей. Значимая часть при этом может быть выражена именными частями речи, наречиями, местоимениями, а также причастиями и деепричастиями. В роли служебной части выступают специальные служебные и модальные глаголы (О бурятском сказуемом подробнее. См.: Грамматика бурятского языка. Синтаксис, -С.32-62).

Рассмотрим простое глагольное сказуемое. Причастия, наиболее ярко проявляя свою глагольность, выступают в функции сказуемого, выражая чаще всего действие или состояние предмета с указанием на время его совершения по отношению к моменту речи, т.е. тот или иной аспект действия.

Причастия настоящего-прошедшего времени на =аа..., прошедшего времени на =һан..., завершено-прошедшего времени на =һхай... и страдательное причастие на =аатай... имеют значение прошедшего времени с значениями «вот-вот», «уже», «давно» соответственно и чаще всего употребляются в функции простого глагольного сказуемого. При этом причастия настоящего-прошедшего и прошедшего времени, обычно употребляясь с лично-предикативными частицами, указывающими на лица единственного и множественного числа, обозначают действие, состояние, совершившиеся до момента речи: Минии аха сэрэгэй албанда мордоһон юм “Мой брат ушел в Армию”. Эгэшэм намда ехэ һонин ном абаа һэн “Сестра недавно мне купила очень интересную книгу”. Сказуемое, выраженное причастием завершено-прошедшего времени, обозначает действие или состояние, совершившееся значительно раньше, например: Наруули газарай саһан хайлашанхай “На солнечной стороне снег давно растаял”. Сказуемое, выраженное страдательным причастием указывает на результат действия, совершенного до момента речи, например: Энэ литэ минии ханада няагдаатай “Этот календарь приклеен на моей стене”.

Причастие будущего времени на =ха... и причастие возможности на =маар... являясь конечным простым сказуемым имеют значение будущего времени, например: Бурядай Хуухэлдэйн театрта Сагаан һарын найр болохо “В бурятском кукольном театре состоится праздник Белого месяца”. Энэ зужэг харамаар “Этот спектакль стоило бы (стоит) посмотреть”.

Также будущее причастие в качестве сказуемого может иметь при себе лично-предикативные частицы и выражает уверенность, что действие совершится в будущем, например: Галаа тулигты, шулэ гаргахабди. (Ябжанов, -С.8) “Топите печку, будем суп варить”. Уверенность, что будем варить суп вскоре выражается причастием с лично-предикативной частицей г а р г а = х а = б д и . Кроме того, это причастие с лично-предикативными частицами может выражать действие, совершение которого возможно сразу после момента речи при наличии лексических средств: муноо, энэ гэхээр, сагтаа, энэ дороо и др. Би муноо ерэжэ, контородо ажалаа тушаахаб. (Ц.Жимб., Гал могой жэл, -С.13) “Я сейчас же приду и сдам работу в конторе”.

Различные аспекты или способы действия выражаются так называемыми видовыми причастиями (многократное на =даг..., однократное на =гша... и постоянное на =ааша) достаточно регулярно выступают в качестве простого глагольного сказуемого и выражают обычность действия или состояния, например: Урбаан дайн боложо магадгуй гэжэ хэлэгшэ һэн. Ц.Жимб., Гал могой жэл, -С.11) “Урбан говорил, что возможно будет война”. Бидэнэр тэрэниие хээтэй гэжэ нэрлэдэгбди. (Жимбиев, -С.10) “Мы ее (обычно) называем хээтэй (сестрой)”. Энэ могой жэлдэ, минии мэдэхээр, нэгэл муу юумэ болодог (Жимбиев, Гал могой жэл, -С.6) “В год змеи, насколько я знаю (обычно), случается что-нибудь плохое”.

Причастия бурятского языка употребляются в предикативной функции, также и в составе сложного глагольного сказуемого, где оно выражает значимую часть этого сказуемого. В данном случае сложное сказуемое будет состоять из причастия и вспомогательного глагола или модального слова. Вспомогательными глаголами, не имеющими значения являются глаголы: байха “быть, находиться, стоять”, ябаха “идти”, һууха “сидеть”, хэбтэхэ “лежать” и болохо “становиться, делаться”. Примеры: Эгэшэмни усэгэлдэр худооһоо ерэхэн байна “Сестра вчера приехала из деревни”.

Кроме того, вместо указанных вспомогательных глаголов могут употребляться либо глаголы с модальным значением, либо модальные слова. К этим глаголам могут

быть отнесены глаголы типа *hanaха, бодохо, гэхэ, забдаха, һэдэхэ, хусэхэ*, выражающие *намерение, желание, готовность или попытку совершить действие (разные способы действия)*, а также ряд других глаголов с иными модальными значениями. Употребительны модальные слова типа *хэрэгтэй, хэрэггүй, ёһотой, ёһогуй, аргатай, аргагүй, хэбэртэй, хэбэргуй, зандаа, таамтай* и др. Например: *Залушуул һураха ёһотой “Молодежь должна учиться” Би гээгдэхэ ёһогуйб “Я не должен отстать” Ши энэ худэлмэри болзор соонь дуургэхэ аргатайш “Ты можешь выполнить эту работу в срок”*.

В русском языке, как известно, различаются следующие типы сказуемых: простое глагольное сказуемое, составное глагольное сказуемое, составное именное сказуемое и сложное сказуемое. Причастие-сказуемое относится к классу именного составного сказуемого.

И.В.Кузьмина и Е.В.Немченко выделяют предикативное и полупредикативное употребление причастия. “**Предикативным**, - пишут они, - мы называем употребление причастных форм в таких случаях, когда они входят в предикативную основу предложения, являясь единственной глагольной формой или сочетаясь с формами глагола *быть* (земля вспахана, в комнате было убрано, отец был погибший, сарай будет покрыт); **полупредикативным** - такое употребление, когда причастные формы ... являются предикативным атрибутом, распространяя предикативную основу предложения, они выражают обстоятельственный признак предикативного признака как процесс (взоровши начинают сеять, поют едучи)” (3,- С.111).

Известно, что в русском языке в роли сказуемого активно функционирует краткое причастие, при этом наиболее употребительными являются страдательные причастия с суффиксами =ен, =н, =т: Только одни главные ворота *были разворены...* (Н.В.Гоголь). Воздух *был пропитан* острым запахом моря и жирными испарениями земли, незадолго до вечера обильно смоченной дождем (М.Горький). И вместе они поднялись до света в одно воскресное утро, студеное весеннее утро, когда оттаявшая и непросохшая земля *покрыта* стеклянкой корочкой заморозка (В.Панова). Чаще всего заметно было потемневших двухглавых государственных орлов, которые теперь уже *заменены* лаконичной надписью: *питейный дом* (Н.В.Гоголь).

В тех случаях, когда сказуемым является страдательное причастие с суффиксом =ом, =им, предложение носит книжный, официальный характер: *Прежде всего актеру необходима* подходящая роль (Н.К.Черкасов). Работа хотя и трудна, но *выполнима*.

Полные причастия тоже выступают в роли сказуемого, но редко: *Море блестящей*, чем ручка дверная (Маяковский). Через несколько минут дорога *стала невидимой* (Ч.Айтматов).

Как говорилось выше, аспектуальность лексики бурятских причастий допускает их предикативную функцию, причем даёт возможность образовать финитные формы, включая их тем самым в изъявительное наклонение. Характерной отличительной чертой причастий бурятского языка, как и вообще монгольских языков, является довольно своеобразная, уникальная функция, полностью отсутствующая у причастий индоевропейских языков, в том числе и русского, - выступать в функции сказуемого зависимой предикативной единицы (типа придаточного предложения русского языка - М.-С.) в полипредикативных предложениях.

Что касается функций причастия бурятского языка в зависимой предикативной единице, которая является самой частотной функцией причастий: прошедшего на =һан, будущего на =ха, многократного на =даг, отрицательной формы настоящего-прошедшего на =аагуй в различных падежных, послесложных и падежно-послеложных конструкциях для оформления нефинитных зависимых сказуемых в причастных оборотах, которые могут быть достаточно распространенными. По

значению и функции они соответствуют обычно придаточным предложениям русского языка. Эти обороты в бурятском языке могут быть развернутыми подлежащими, дополнениями, обстоятельствами, определениями и сказуемыми. Например: Хий бараанай хуулээр сэлмэхэнь мэдээтэй “Известно, что после непогоды происходит разъяснение (наступают солнечные дни)”;

Минии углоодэр Москва ошохье хэһээ дуулаабиш? “Ты от кого слышал (узнал), что я завтра еду в Москву?”; Энэ хүнэй хэлэхэндэ ямар гомдол байхаб! “Какая может быть обида на слова этого человека!”;

Операциин хэр унгэрһэн тухай дары мэдээд, телеграмма сохиинш “Поскорей узнай, как прошла операция, и дай телеграмму”;

Һамганайнгаа һархяаг дабһалдаггүй тухайнь хоорэбэ “Рассказал, что его жена не солит грибы”.

По мнению лингвистов, в бурятоведении, как и вообще в монголоведении, нет единого понимания того, что такое причастный оборот и чем он отличается от придаточного предложения? В свое время Г.Д.Санжеев выразился по этому поводу весьма категорично: “...В бурят-монгольском языке нет сложноподчиненного предложения: то, что соответствует в переводе русскому придаточному предложению, есть развернутый член предложения” (9, С.170).

Т.А.Бертагаев, которого поддержал Ц.Б.Цыдендамбаев, обосновал учение о причастных и деепричастных оборотах, обозначив оборотами те конструкции, которые Г.Д.Санжеев назвал развернутыми предложениями. (См.: Грамматика бурятского языка. Синтаксис, -С.117-177, Бертагаев, 1964, -С.237-259). Учение Т.А. Бертагаева об оборотах в монгольских языках было поддержано Г.Ц. Пюрбеевым (7, С.200-217).

Однако, не все бурятоведы поддерживали концепцию Т.А. Бертагаева. Так, Д.Д. Амоголонов признавал оборотами только те причастные обороты, которые выполняли в предложении функцию обстоятельства, остальные обороты, выделяемые Т.А.Бертагаевым, он не считал оборотами. (См.: Амоголонов, 1958, -С.281-283). Мнение Д.Д.Амоголонова было поддержано Д.-Н.Д. Доржиевым (См.: Доржиев, 1969, -С.72).

Но есть и другая точка зрения, идущая от Алексея Бобровникова (См.: Бобровников Алексей, -С.264-327), приверженцы которой считают, что это не обороты, а придаточные предложения.

Третья точка зрения выдвинута Д.А. Алексеевым (См.: Алексеев, 1947), согласно которой причастные конструкции считаются придаточными предложениями в случае разнособъектности и оборотами - в случае монособъектности. Его поддержали В.М.Наделяев, З.К.Касьяненко, Л.А.Карабаева. В их работы введено понятие зависимой сказуемости, определяемой как выражение зависимости в глаголе, выполняющем роль сказуемого в придаточном предложении (См.: Касьяненко, 1966, -С.8; Карабаева, 1978, -С.31-37).

И, наконец, Новосибирская синтаксическая школа, основные положения которой разработаны профессором М.И.Черемисиной, выдвинула понятие о полипредикативном предложении с составными частями различной зависимости, содержащими предикаты, выраженные как финитными (в главной части полипредикативного предложения), так и инфинитными (в зависимой части) глагольными формами. Согласно учению этой школы одной из функций причастий является оформление инфинитного сказуемого зависимой предикативной единицы в составе полипредикативного предложения (См.: Черемисина, 1980а, -С.154-180; Скрибник, 1988а; 1988б, -С.85-94).

Поскольку в нашу задачу здесь не входит разбор особенностей синтаксических конструкций, этот вопрос подробнее мы не будем рассматривать, ограничившись лишь изложением функции причастий, как оформителей сказуемого зависимой предикативной единицы.

В русском языке причастия в подобной роли столь широко не выступают. В нем представлен только один тип причастного оборота - причастный определительный оборот, выступающий в функции обособленного определения, например: Мягкий ветер, дувший со всех сторон, иногда усиливался.

Хотя на уровне языка по составу причастных форм бурятских и русских глаголов нет абсолютного совпадения, за исключением бурятского страдательного причастия на =аатай, которое по значению в какой-то мере соответствует русскому страдательному причестию, на речевом уровне в зависимости от категории переходности / непереходности бурятских глаголов и от того, определяется ли субъект действия или объект действия, бурятский язык четко различает действительные и страдательные отношения у процессных определений. И хотя в бурятском языке в составе причастий нет страдательных причастий типа русских, их отсутствие, таким образом, компенсируется на речевом уровне с учетом этих факторов.

Как все причастия бурятского языка, так и все причастия русского языка выполняют функцию определения предмета или лица по действию, которое производит либо сам этот предмет или лицо, либо испытывает действие со стороны другого лица или предмета, что является общим, объединяющим признаком языковых явлений сопоставляемых разносистемных, но входящих в одну семью (индоевропейскую) языков.

Что касается предикативной функции, причастия бурятского языка более активны, нежели причастия русского языка. Если из причастий русского языка предикативна только краткая форма страдательного причастия, а остальные причастные формы могут выступать лишь в качестве именной части сложного сказуемого, то причастия бурятского языка более предикативны. Многие из них, как например, будущее причастие на =ха, прошедше-настоящее на =аа, прошедше-завершенное на =нхай, получив лично-предикативную частицу, превращаются в обычные сказуемые. А с предикативными связками все причастия употребляются в качестве сложных глагольных сказуемых.

Самое существенное различие наблюдается в функционировании причастий в зависимых предикативных единицах. Если причастие русского языка может оформлять лишь причастный определительный оборот, то в бурятском языке функции оформления сказуемых в причастных оборотах значительно шире. Так, получив оформление соответствующим падежом, причастия бурятского языка становятся сказуемыми подлежащих, дополнительных, определительных и обстоятельственных причастных оборотов.

ЛИТЕРАТУРА:

- 1.Авилова Н.С. Вид глагола и семантика глагольного слова/Н.С.Авилова. - М., 1976. - 328с.
- 2.Бондарко А.В. К проблематике функционально-семантических категорий: Глагольный вид и аспектуальность в русском языке // Вопросы языкознания-1967. №2.- С.18-31.
- 3.Бондарко А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики. На материале русского языка/А.В. Бондарко. -М., 2002
- 4.Грамматика русского литературного языка. -М., 1970. -767с.
- Иванов В.В. Историческая грамматика русского языка/В.В. Иванов.- М., 1964. - 452 с.
- 5.Исаченко А.В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким. В 2-х т. -2-е изд. /А.В. Исаченко. -М., 2000. -674 с.
- 6.Русская грамматика, Т.II.- М., 1982. - 709с.
- 7.Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. Глагол/Г.Д. Санжеев. - М., 1963.

Буриад судлал №3 (003)

8. Черемисина М.И. О содержании понятия "предикативность" в синтаксисе сложного предложения // Полипредикативные конструкции и их морфологическая база. - Новосибирск, 1980. -С.154-180.
9. Шмелев Д.П. Русский язык в его функциональных разновидностях/ Д.П.Шмелев –М., 1977.
10. Языкознание. БЭС // Гл. ред. В.Н.Ярцева. -2-е изд. –М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. -685 с.

**СЕМАНТИКО-СТИЛИСТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ
ЛЕКСИКИ БУРЯТСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В
СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ**

Д.Д.Санжина,
д.ф.н., профессор
Бурятского университета,
г. Улан-Удэ

Бурятский язык в прошлом использовался главным образом в устной форме и существовал в виде наречий и говор. У части (восточных) бурят на протяжении более чем двухсот лет функционировал старобурятский письменный язык, основанный на вертикальной уйгурской графике. В письменной форме он выполнял разнообразные общественные функции до середины 30-х годов XX-го столетия. В годы языкового строительства современный бурятский язык обрёл статус литературного языка.

К 60-м годам лексико-грамматические нормы бурятского литературного языка получили фиксацию в двухтомной нормативно-описательной академической грамматике, своде правил орфографии и пунктуации, в бурятско-русском, русско-бурятском и орфографическом словарях, имеющих статус нормативных, а также в школьных учебниках.

Развитие лексики бурятского литературного языка, изменения в его словарном составе принято подразделять на два периода:

а) развитие лексики литературного языка в период употребления старописьменного монгольского языка и ориентация литературного языка сначала на халха-монгольский, затем на селенгинскую диалектную основу (1918-1936 гг.);

б) изменение, развитие лексики литературного языка на собственно бурятской, хоринской диалектной основе в период латинизированного письма и после перевода письменности на русскую графическую основу (1936 г. – по настоящее время).

Наиболее характерным для начала периода развития литературного языка является появление множества оригинальных общественно-политических терминов и слов, связанных с изменениями в культуре, науке, общественной жизни, новой идеологией, взаимоотношениями людей. Например: *хубисхал* «революция», *хубилал* «эволюция», *суртал нэбтэрүүлэгшэ* «пропагандист», *нишгэм журам* «социализм»; *цахилгаан* «электричество», *цахилгаан сүүдэр* «кино» (букв. «молния-тень»), *агаар=ун мэдээ(н)* «радио», *галта тэргэ* «автомобиль», *махабуд=ун тогоцу* «атом», *цакилган=у тогоцу* «электрон», *гадзар=унт осу* «нефть» (букв. «земляное масло»); *номлал=ун гадзар* «аудитория», *эмнэлгийн орон* «больница»; *дэлбэрхэ бумбэгэ* «бомба», *хул бумбэгэ* «футбол» и др. Обогащение лексики бурятского литературного языка в этот период осуществлялось:

а) путём образования новых слов посредством аффиксального, лексико-семантического, лексико-синтаксического, морфолого-синтаксического способов словообразования; калькирования, т.е. за счёт внутренних ресурсов бурятского языка;

б) путём заимствования слов из других языков. Каждая эпоха обогащает язык новыми словами. Новыми словами называются такие, которые появляются для

обозначения новых понятий о предметах, явлениях и т.д.: *хүдэлөөн* «движение», *хизаарлагданги* «ограниченный», *мурысөөн* «соревнование», *байгууламжа* «устройство», *тулхисэ* «толчок», *олзоборилго* «добыча». В бурятский язык неологизмы проникают, главным образом из русского языка: *консорциум* «соучастие, сообщество», *видеоролик*, *банкомат*, *спонсор*, *менеджер*, *спид*, *вич-инфекци* «вич-инфекция», *муниципальна* «муниципальный» и др. Особенно активно пополняются новыми словами современные научно-технические терминологические системы: *лазер*, *сканер*, *диск копировалха* «копировать диск», *компьютер*, *дуноход*, *катализатор* и др. Подобные слова образуют группу *собственно лексических неологизмов* (гр. *Neos* «новый» + *logos* «понятие»), выделяемых на фоне устойчивых, общеизвестных, активно используемых лексических запасов литературного языка. Возникновение в языке неологизмов обусловлено, во-первых, необходимостью назвать появляющиеся в жизни новые вещи, явления, качества и т.д. и, во-вторых, для нового названия уже имеющихся наименований. В этой связи основным средством пополнения и развития словарного состава бурятского литературного языка является использование собственных словообразовательных ресурсов появления, таким образом, исконных неологизмов бурятского языка.

Основные способы образования неологизмов: 1) *суффиксальный*, 2) *семантический*, 3) *словосложение*. В последний входит также и парное употребление слов, представляющее собой один из активных и характерных для монгольских языков способов словообразования. Например: *ой ухаан* “разум, ум”, *эд бараан* “товары”, *гэр бүлэ* “семья”, *ажал хэрэг* “работа” *онол арга* «способ» и др.

Наибольшей продуктивностью из перечисленных способов образования новых слов обладает: *суффиксальный* способ словообразования, то есть образование слов путём последовательного присоединения суффиксов к корню (агглютинация), причём корень не видоизменяется и представляет собой самостоятельное слово. Корнем могут быть все самостоятельные части речи, а также частицы и междометия. Например: *хаха* “пополам (сломать)” – *хахалха* “разламывать пополам” – *хахалбари* “линия, разделяющая что-либо, пробор (в волосах)”, *хахалбарилха* “делать пробор”. По своим функциям суффиксы могут быть словообразовательные, формообразующие и словоизменяемые.

В “Бурятско-русском словаре” К.М.Черемисова насчитывается не менее 130 разных словообразующих суффиксов. Т.А.Бертагаев считал, что в монгольских языках их значительно больше, чем зафиксировано в БРС. Так, он в частности указывал: “Если иметь в виду, что не все суффиксы зарегистрированы, а также то, что в монгольском литературном языке их больше, чем в бурятском, мы можем полагать, что деривативных суффиксов в монгольских языках значительно больше, чем указано выше” (Бертагаев 1974, 124).

Фонд именных слов современного бурятского литературного языка активно пополняется новыми лексемами, образованными от глаголов.

По наблюдениям Л.Д.Шагдарова, в последнее время самыми продуктивными суффиксами являются =*лга*, =*лта*, образующие имена существительные с абстрактным значением: *уялга* «обязательство», *зорилго* «задача», *хунгалта* «выборы», *асуулта* «опрос» *туйлалата* «достижение» (Шагдаров 1974, 183). По мнению У-Ж.Ш.Дондукова, исследовавшего все модели словообразования в монгольских языках, данные суффиксы являются очень продуктивными при создании новообразований и особенно терминов (Дондуков 1993, 54-55). Например, это сельскохозяйственная терминология: *уһалалга* «поливка; орошение», *үтэгжүүлгэ* «удобрение, унавоживание»,

Буриад сулал №3 (003)

тарилга «сев, посев; посадка»; термины, относящиеся к промышленному производству: *шудхалга* «литьё; отливка; сплавка», *түхээрэлгэ* «оборудование снаряжение», *арьбалалта* «экономия», *алмалта/алмалга* «экономия, сбережения»; военные термины: *добтолго* «нападение, атака, вылазка», *бүхэлэгдэмэл* (позици) «укреплённые (позиции)». При помощи названных выше суффиксов, а также суффикса =л образуются слова, с абстрактным значением: *мэдэрэл* «ощущение, чувство; сознание», *эрмэлзэл* «стремление».

Достаточно продуктивным для образования новых слов является суффикс =ша//=шан (=гша//=гшан), древний вариант которого =чи//=чин встречается ещё в “Сокровенном сказании”, по мнению У.-Ж.Ш.Дондукова, он является и общетюркским аффиксом (Дондуков 1993, 28). При помощи данного суффикса в современном бурятском языке создаются неологизмы, обозначающие людей по профессии, роду деятельности. Например, это новообразования, характеризующие людей, занятых в: а) сельском хозяйстве: *хаалишан* «дойрка, дояр», *хайшалалга* «стригальщик»; б) на производстве и других сферах: *хүдэлмэришэн* «рабочий», *хинагша* «наблюдатель; контролёр, ревизор», *түймэр сарагша* «пожарник» - эти новообразования используются в художественном и публицистическом стилях, в разговорной речи обычно употребляются их русские эквиваленты,

Семантический способ новых слов. В развитии лексики любого языка, в том числе и бурятского, большую роль играют семантические сдвиги, происходящие в уже существующих в языке словах, то есть переосмысление значений. Во-первых, это переносы значений, основанные на различных ассоциациях, во-вторых, сужение первоначальных значений, в-третьих, расширение значений, вследствие изменения выражаемых им понятий. В конечном счете, это распадение слова на омонимы, то есть приобретение одной и той же лексической единицей разных значений.

Например, это названия людей по роду занятий: *жолоошон* новые значения «водитель, шофёр», а также переносное «руководитель» образованы от первоначального значения этого слова «кучер, ямщик»; *ухэришэ(н)* «пастух крупного рогатого скота», начальное значение «дойрка» в БРС имеет стилистическую помету “уст.” – устаревшее. Данные семантические неологизмы используются в художественном и публицистическом стилях, в разговорной речи вместо них обычно употребляются русские заимствования: *шофёр, пастух; хүтэлбэрилэгшэ* «руководитель»; *хүдэлмэришэн* «рабочий»; *хинагша* «наблюдатель; контролёр, ревизор», в разговорной речи вместо этих новообразований также обычно употребляются их русские эквиваленты; *донгодолго* в значении «порицание, выговор; укор» является семантическим переосмыслением прямого значения этого слова «пение, воркование (птиц)».

Способ словосложения. Этот способ словообразования, по мнению У.-Ж.Ш.Дондукова, “был совершенно не продуктивным” в прошлом, однако в новый период развития монгольских языков он активизировался (Дондуков 1993, 158). Д.Н.Шмелёв отмечает, что в русском языке данный способ словообразования сравнительно мало распространён в дореволюционную эпоху, получил стремительное распространение в послереволюционное время (Шмелёв 1977, 282). Следовательно, в послереволюционное время во многом под непосредственным влиянием русского языка, в бурятском языке получил широкое развитие способ словосложения.

В современных монгольских языках, в бурятском в частности, выделяются два основных типа сложных слов: образованные путем *основосложения*, или сращения слов и *словосложения*.

1) Путём основосложения или сращения слов образовались разнообразные общественно-политические термины, которые представляют собой характерную особенность публицистического стиля. Например, очень продуктивным для образования новых слов является основа *ажа*, которая в современном бурятском языке не является самостоятельным словом: *ажахы*, данное слово зафиксировано в БРС в трёх лексико-семантических разновидностях: 1) «хозяйство (производственная единица)»; *агнууриин ажахы* “охотничье хозяйство”; ан *үсхэбэрлэдэг ажахы* “звероводческое хозяйство”; *мал шахадаг ажахы* “скотооткормочное хозяйство”; *таряан ажахы* “зерновое хозяйство”; *туришалга-үйлэдбэриин ажахы* “опытно-производственное хозяйство”; *сангай ажахы* “госхоз (в МНР)”; “2) хозяйство (имущество производственной единицы)”; *зэбсэг томогой ажахы* “инструментальное хозяйство”; “3) хозяйство (способ производства); социалис ажахы “социалистическое хозяйство”; *арадай ажахы* “народное хозяйство”; *түсэбтэ ажахы* “плановое хозяйство”; *хүдөө ажахы* “сельское хозяйство”; *ажахы эрхилхэ* “заниматься хозяйством, хозяйствоваться”; *ажаһуудал* новое слово в значении «жизнь, быт» образовано при помощи основы *ажа* + *һуудал* «сиденье; посадка; жительство, житьё»; *ажабайдал* «жизнь»; в БРС: *ажабайдалда бэелүүлхэ* “проводить в жизнь”; *ажабайдалда дуратай байха* “любить жизнь”; *ништын ажабайдал* “общественная жизнь” и т.д., то есть данное употребляется в конкретном значении, связанном с деятельностью человека, общества в её различных проявлениях. Однако в современной речи, под влиянием русского языка, это слово всё чаще стало использоваться и в философском значении, как форма существования, бытия. Так, например, в повести Ц-Д.Хамаева “*Хубай намар*” главный герой, от имени которого ведётся повествование рассуждает о превратностях жизни так: Ажабайдал соо хүн али нэгэн газараараа дохолдог лэ гэшэ ха. Үмдэхэ хубсаһа хунар, гэрэй хэрэгсэлнүүд, кассада хэһэн мүнгэн хуу бии аад, үхибүүгүйл нэгэ иимэ “сэдьхэлэй үбшэнтэй” ябадаг хоёрбди. “Думається, что в жизни у человека где-нибудь да что-нибудь хромает. Есть одежда, чтобы носить, домашняя утварь, деньги в кассе, но нет детей – вот с такой “душевной болезнью” мы с ней и живём”; указанные слова употребляются преимущественно в книжно-литературном и публицистическом стилях.

Общественно-политические термины: *улаасхоорондын* «международный», образовался от слова *улас* «народ; страна; государство» + послелог *хоорондо* «между» + показатель род.п. =ын: *улаасхоорондын хэлсэн* «международное соглашение», *улаасхоорондын шэнжэлгэл(гэ)* «международное обозрение», *улаасхоорондын харилсан ажаллалга* «международное сотрудничество», *улаасхоорондын аюулгүй байдалые бэхжүүлхэ* «укреплять международную безопасность», *улаасхоорондын яармаг* «международная ярмарка»; продуктивно образование сложных слов-терминов с компонентом *бүхэ*, означающим «все=, обще=» - *бүхэарадай* «всемирный», *бүхэдэлхэйн* «всемирный, мировой» *бүхэдэлхэйн түүхэ* «всемирная история», *бүхэдэлхэйн арад* «народы мира», *бүхэдэлхэйн хоёрдох дай* «вторая мировая война».

Словосложение. Путём сложения двух самостоятельных слов образуются неологизмы, созданные в бурятском языке путём калькирования русских сложных слов. Это специальная терминология, которая используется, главным образом, в научном, публицистическом и книжно-литературном стилях: *хүн дүрсэтэ* «человекоподобный», *бээ дааһан* «независимый, самостоятельный», *үбһэ хурялга* «убирать сено; сеноуборка»; *түмэр зам* «железнодорожная дорога»; *хамтын байра* «общезитие»; *һунтэжээлтэ* «млекопитающийся», *ухаалан зохёогшо* – «изобретатель»;

уралан нарижуулагша «рационализатор»; последние три новообразования не получили фиксации и др.

Освоение языком новых слов происходит по-разному: одни из них очень быстро получают признание, другие проходят проверку временем и закрепляются в языке не сразу, а иногда и вовсе не прививаются, иные же остаются индивидуально-авторскими. Слова, получающие сразу широкое распространение, вливаются в состав активной лексики: *харюусалга* «ответственность», *барилгашан* «строитель», *шэнжэлэл* «обозрение, исследование», *пенсионно жаса* «пенсионный фонд», *нээмэл түхэлтэй ба*, *хаамал түхэлтэй организацинууд* «открытого и закрытого типа организации». В отличие от них инновации, не до конца освоенные языком сохраняют оттенок необычности. Так, созданное в 30-е годы слово *хургагша* в значении «учитель», уступило место своему синониму *багша*. Последнее, как считалось тогда, могло относиться только к вождям: *Ленин багша*, *Сталин багша*. В первом же до сих пор не стёрся оттенок искусственности, новизны, так как оно не вошло в состав активной лексики.

Стилистический интерес представляют новые слова, которые остаются достоянием пассивной лексики: частотность использования их в речи незначительна, к ним не успели привыкнуть, их нет в словарях: *ухаалан зохёогшо* «изобретатель», *уралан нарижуулагша* «рационализатор».

Практически все новые слова пребывают какое-то время в этом качестве. Но со временем, некоторые из них утрачивают стилистический оттенок новизны, даже архаизируются (ср. историзмы: *нодорган* «кулак», *нугала* «уклон», *коммуна* или же неологизмы недалёкого прошлого - *хубилган шэнэдхэлгэ* «перестройка», *хурдадхалга* «ускорение», ныне почти не используются в речи).

Следует отметить, что термин «неологизм» сужает и конкретизирует понятие «новое слово»: при выделении новых слов принимают во внимание только время их появления в языке, отнесение же слов к неологизмам подчёркивает их особые стилистические свойства, связанные с восприятием этих слов как необычных наименований. (Учитывая это, составители толковых словарей чаще отказываются от стилистических помет, выделяющих новые слова).

В основе классификации неологизмов лежат различные критерии их выделения и оценки. В зависимости от способов образования выделяют неологизмы *лексические*, которые создаются по продуктивным моделям или заимствуются из других языков, и *семантические*, которые возникают в результате присвоения новых значений уже известным словам.

В зависимости от условий создания неологизмы следует разделить на две группы: слова, возникновение которых не связывается с именем их создателя, – их можно назвать *анонимными*, и слова, введенные в употребление конкретными авторами, – *индивидуально-авторские неологизмы*. Подавляющее большинство неологизмов относится к первой группе. И хотя у каждого вновь созданного слова есть творец, обычно он остаётся неизвестным (никто не может сказать, кем были придуманы слова *тарилга* «посев»; *укол тариха* «поставить укол», *колхоз*, *комсомол*). Иногда новое слово создаётся по такой продуктивной модели, что его начинают употреблять одновременно многие.

В зависимости от целей создания новых слов, назначения их в речи все неологизмы можно разделить на *номинативные* и *стилистические*. Первые выполняют в языке номинативную функцию, прямо называя понятия; вторые дают образную характеристику предметам, которые уже имеют названия. Появление номинативных неологизмов диктуется прежде всего потребностями развития науки и техники. Это

неологизмы возникают как наименования новых понятий. Номинативные неологизмы обычно не имеют синонимов. В составе номинативных неологизмов много узкоспециальных терминов, как правило, стилистически нейтральных в эмоционально-экспрессивном отношении.

Стилистические неологизмы создаются как яркое экспрессивное средство. Они всегда имеют положительную или отрицательную окраску (*хүгжэлтэ* «развитие», *асуулта* «вопрос», *амжалта* «успех», *хунгалга* «выборы», *хүмүүжэлгэ* «воспитание и т.д.). У стилистических неологизмов есть синонимы, которые обычно уступают им по интенсивности экспрессивной окраски. В современном бурятском языке, особенно в разговорной речи, часто русские заимствования являются более привычными и нейтральными, чем собственно монголо-бурятские слова, которые придают речи литературно-книжную окраску. Например, ср.: *сцена* вм. *тайзан*, *ендэр*, *указ* вм. *зарлиг*, *том* вм. *боти*, *класс* вм. *англи*, *детсад* вм. *сэсэрлиг*, *воспитатель* вм. *хүмүүжэлгшэ*, *группа*, *кружок* вм. *бүлгэм*, *журналист* вм. *сэтгүүлиэ* или *сурбалжалагша*, *газета* вм. *сонин*, *номер* вм. *дугаар* и т.д.

В зависимости от того, входят ли неологизмы в язык или являются лишь фактом речи, создаются по тому или иному случаю, поводу, различаются неологизмы *языковые* (общенародные) и *окказиональные* (от лат. *occasionalis* – «случайный»).

Языковые неологизмы становятся со временем достоянием межстилевой или специальной лексики, фиксируются словарями. Как и обычные слова, языковые неологизмы воспроизводятся в речи с закреплёнными за ними значениями. Примерами языковых неологизмов могут служить все рассмотренные выше лексические и семантические, номинативные неологизмы.

Окказиональные неологизмы – это слова, употреблённые в определённом контексте, лишь один раз. Проблема окказионализмов в отечественной лингвистике недостаточно изучена, в бурятском языкознании этот лексический пласт ещё не был предметом специального изучения. В существующих исследованиях окказионализмы обычно рассматриваются в составе неологизмов, однако некоторые лингвисты справедливо подчёркивают, что окказионализмы, являясь фактами речи, в язык не входят (См.: Миськевич, Чельцова 1970).

Особое место в составе окказионализмов занимают так называемые *индивидуально-стилистические неологизмы*, для их обозначения в современной лингвистике используются также термины: «*ситуативные*», «*окказиональные слова*», «*одноразовые неологизмы*», «*слова-метеоры*» и даже «*слова-беззаконники*». Индивидуально-стилистические неологизмы – это слова созданные писателями с определённой художественной целью; они живут только в том художественном произведении, в котором их использовал автор.

Например, это лексический неологизм: *сабшаланша* – это окказиональное образование в значении «луговод», созданное Б.Мунгоновым, оно употребляется в романе «*Баян зүрхэн*» в авторской речи в номинативной функции: Тиихэдээ тэрэмнай нэгэ доро хонишон аад лэ, үшөө сабшаланша болоод байба. Юндэб гэхэдэ, тэрээгүүрхи бишихан сабшалангууд отарадань даалгагдажа үгтэнхэй юм. «И поэтому он является одновременно и чабаном и луговодом. Потому что те небольшие, расположенные там сенокосные уголья (луга) были отданы под начало отар». В современном разговорном, да и публицистическом стиле обычно вместо названного неологизма *сабшаланша* обычно используется русский эквивалент – луговод.

Семантические неологизмы: *хамгаалха*, которое в БРС отмечено: «охранять, оберегать; защищать, оборонять; покровительствовать»; *хамгаалха шадабари* «обороноспособность»; *хамгаалан үмэгийлхэ* с вин. п. «защищать»;

покровительствовать»; *ажалишанай ашаг эрхые хамгаалха* «защищать интересы трудящихся»; *элүүрье хамгаалха ябадал* «здравоохранение»; *бэеэ хамгаалха* «защищаться». Данное слово в дилогии Ч.Цыдендамбаева «*Банзарай хубуун Доржо*» используется в другом, не отмеченном в словаре значении *диссертаци хамгаалха* «защищать диссертацию», которое употребляется в номинативном значении: Доржо түрүүшэгээр ерээд, эдэ үдэрнүүдтэ диссертаци хамгаалха гурбан нүхэдөөрөө хажуу талада нууба. «Доржи, придя пораньше, сел рядом с тремя товарищами, которые в эти дни должны были защищать диссертацию». Следует подчеркнуть, что писатель впервые ввёл в художественную литературу это слово в данном валентном окружении, расширив семантико-стилистические возможности данного слова. В последние годы, в связи с некоторым расширением общественных функций бурятского языка этот глагол в данном семантическом значении стал чаще использоваться в литературно-книжной речи, есть прецеденты написания диссертационных работ по филологии на бурятском языке.

Индивидуально-стилистические неологизмы по своей художественной значимости сходны с тропами: в основе создания и тех и других лежит стремление писателя дать образное описание явления, предмета. Такие неологизмы создаются каждый раз заново, причём писатель не ставит перед собой цели ввести изобретённые им слова в широкое употребление.

Так, семантическими неологизмами, образованными путём расширения семантической валентности являются: *машина жолоодохо* в значении «вести машину, управлять машиной»; Амгалан үнөөхил хамар дороо ямаршьеб дуунай аялга гунгинэн, машинаая жолоодоно (Ц.Цырендоржиев «Папансаг»). «Амгалан всё также что-то напевая себе под нос, ведёт машину». В аналогичной ситуации более употребительным в современной речи является глагол *ябуулха (машина)*, являющийся синонимом к последнему (*жолоодохо*). Однако использование малоупотребительных, «неизношенных» языковых единиц всегда свидетельствует о богатстве языка произведения и улучшает стиль повествования.

Возможности экспрессивного использования индивидуально-стилистических, семантических неологизмов в художественных контекстах неисчерпаемы и зависят от мастерства писателей.

В публицистическом стиле используются неологизмы различных типов, прежде всего номинативные. Данный стиль современного бурятского литературного языка характеризуется тем, что в нём используется огромное количество калькированных с русского языка слов и выражений, которые в результате систематического употребления становятся нормой данного стиля. По замечанию Л.Д.Шагдарова, этим «существенно сближая его с общественно-публицистическим стилем русского языка» (Шагдаров 1974, с.320).

На газетных полосах публицистический стиль представлен наиболее полно и широко, во всём разнообразии жанров. На страницах газет получают отражение разнообразные материалы, касающиеся внутригосударственной и международной жизни, событий и фактов, связанных с текущим моментом и историей Республики, соседних областей, политические выступления и речи, постановления и указы верховных органов и т.п., поэтому язык газеты нередко отождествляется с публицистическим стилем. Правда, не всё, что публикуется на страницах газеты, относится к публицистическому стилю. Так, стихотворения или рассказ, где бы они ни публиковались, относятся к художественному стилю, а указ или постановление – к официально-деловому. К собственно газетным жанрам относятся: корреспонденция, заметка, репортаж, комментарий, статья, беседа, очерк, фельетон и др. Вместе с тем, несмотря на очевидное разнообразие жанров, можно говорить о функциональном единстве языка газеты, выполняющего, как публицистический стиль

в целом, информативно-воздействующую функцию. Функциональное своеобразие публицистического стиля определяет и его собственно лингвистические отличительные признаки. Важнейшим лингвистическим конструктивным признаком газетно-публицистического стиля является тесное взаимодействие и взаимопроникновение выразительных, эмоционально воздействующих речевых средств и стандартных, широко употребляемых именно в данном стиле средств языка.

Выразительность газетной публицистики отличается от выразительности языка художественной литературы. Присущая газете ориентация на массового и многоликого читателя безмерная широта и разнообразие тематики, периодичность и однодневность газеты, открытость её и демократичность, - все эти особенности газеты требуют броских, мгновенно воспринимаемых выразительных средств.

Стремление же к стандартизации языковых средств отражает информативную функцию газеты и, в ещё большей мере, условия её функционирования. Языковые стандарты помогают автору оперативно и доступно переложить информацию на газетный язык, а читателю – быстро воспринимать её. Благодаря сочетанию выразительных и стандартных средств язык газеты оказывается в состоянии выполнять свою главную функцию – убеждающей информативности.

В газетных материалах очень часто появляются новые слова, калькированные переводы русских новообразований. Обращение к ним нередко обусловлено необходимостью назвать понятие, которое официального наименования ещё не имеет или же в бурятском языке ещё не выработаны адекватные терминологические параллели.

В таких случаях обычно используются окказиональные новообразования, значение которых без труда понимается читателем: Энэ проект 2003 ондо баталагдажа бэелүүлгэдэнь США-гай 88 миллион доллар номологдоһон байна. Консорциумдо Россин болон уласхоорондын *засагай бэйэ эмхинүүд* оролсоо юм («БҮ» 2005, 27.10) «Для принятия и утверждения этого проекта в 2003 году было ассигновано 88 миллионов долларов США. В консорциум вошли российские и международные *неправительственные организации*»; Буряад Республика доторхи муниципальна байгууламжын нютагай *өөһэдын хүтэлбэриин зургаануудта гүрэнэй эрхэ түлөөлэгэнүүдые* олгохо гурим тухай («БҮ» 1998, 22. 10) «О порядке наделения государственными полномочиями муниципальные органы местного самоуправления Республики Бурятия». В данных примерах новые понятия *засагай бэйэ эмхинүүд* «неправительственные организации», *өөһэдын хүтэлбэриин зургаануудта* «органам местного самоуправления», *эрхэ түлөөлэгэнүүдые* «полномочия» - появились в русском языке относительно недавно, в языке. Для публицистического стиля характерно использование языковых неологизмов, имеющих высокую эмоциональную окраску: Россие *абаралга эблэрэлхээ* эхитэй («БҮ» 1998, 15.10) «*Спасение России в примирении*»; *олонитэ* «масса; общественность»; *ажалишан олонитэ* «трудящиеся массы»; *олонитэ-политическэ хүдэлээн* «общественно-политическое движение» и др. Экспрессивные неологизмы активно пополняют лексику, расширяют круг синонимических средств, которые позволяют детализировать то или иное понятие, особо подчеркнуть какой-либо его признак, а тем самым сделать речь более выразительной. Например, это термины, образованные при помощи слова *бүрин* «весь, целый, полный»: *бүрин эрхэ* «полные (или суверенные) права», *бүрин эрхэтэй* «полноправный», *бүрин этигэмжэ* «полномочия» *бүрин этигэмжэ түлөөлэгшэ* «полномочный представитель», *бүрин эрхэтэ байдал* «суверенитет»; *бүрин түгэс үнэн* – философский термин, означающий «абсолютная истина»; *булюу эрхэ* «привилегия», *хүгжэмэй дахуулга* «аккомпанемент» и т.п.

В условиях открытости общества в публицистический стиль вернулись многие слова и термины, которые несколько десятилетий были под запретом или были заменены русизмами. В области терминотворчества велика заслуга профессора Б.Барадина. Он, как известно, был сторонником создания единого литературного языка для всех монголоязычных народов. В 1928 г. им был издан «Русско-монгольский терминологический словарь», содержащий более 2000 наиболее употребляемых понятий в области общественно-политической и научно-популярной терминологии монгольских языков. В результате этого к началу тридцатых годов образовался общий лексический фонд новой общественно-политической и специальной терминологии в данных языках. Многие из терминов, вошедших в словарь Б.Барадина, ныне активно употребляются в современных монгольских языках.

Однако, эта тенденция создания бурятского литературного языка, ориентированного на общемонгольскую основу, вскоре была квалифицирована Бурят-монгольским обкомом ВКП (б) (1931 г.), как проявление панмонголизма. Последовали многочисленные реформы литературного языка с целью всё большей ориентации его на собственно бурятскую основу. Из него стали изгоняться целые пласты «идеологически вредных слов». В течение короткого периода, в основном с 1936 по 1940 г в литературном языке были заменены целые пласты терминологической лексики. Например: социально-политические, философские, производственные слова и термины и др. (*ниитэ* – общественнэ, *нам* – партии, *хубисхал* – революции, *эб хамта* – коммунизм, *ниигэм журам* – социализм, *түсэб* – план, *улас түрын* – политическэ, *зүблэл* «совет», *зүблэлтэ*, «советский», *литэ* – календарь, *дугаар* – номер, *хинагиша* – редактор, *бодос* – матери, *оюутан* – студент, *суртаал идхагиша* – агитатор, *анагааха ухаан* «медицина, *амитанай аймаг* «животный мир», *ургамалай аймаг* «растительный мир», *балмад ябадал* «авантюра», *шихэр* – сахар, лексема *анги* «класс» стала использоваться только в политическом смысле – *ангиин дайсад* «классовые враги», *ангиин тэмсэл* «классовая борьба» и др.) Типичным для газетно-публицистического стиля того времени было подобное употребление.

В настоящее время в публицистическом стиле наметилась тенденция к более широкому обращению к ресурсам монгольских языков, особенно к старомонгольскому и в необходимых случаях к диалектным словам бурятского языка. Идёт замена бытовавших ранее в литературном языке терминов-русизмов на собственно бурятские, фактически это обращение к терминологии, созданной в годы языкового строительства. Употребление их в современном публицистическом стиле придаёт речи определённую свежесть и новизну, так как многие из них неизвестны современным читателям. На страницах газет стали публиковать слова и термины религиозного характера, в частности буддийскую терминологию с переводом и толкованием их на бурятском и русском языках.

Особый интерес в стилистическом отношении вызывают, так называемые уважительные или *почтительные слова*, употребляемые в особой, торжественной обстановке или в обращении к высокопоставленным, уважаемым, авторитетным людям. Они образуют в бурятском языке достаточно большую и разветвлённую систему, данная лексика не является в строгом смысле устаревшей, она представляет отдельный пласт пассивной, редко употребительной лексики. По подсчётам монгольского лингвиста Р.Жагварала, специально исследовавшего данный пласт лексики в своей работе (1976) в монгольском языке имеется 2000 подобных слов, из которых 1250 составляют существительные, 750 – глаголы. Среди них нет имён прилагательных, наречий. Приведём ряд наиболее употребляемых уважительных слов, имеющих аналогическое семантико-стилистическое соответствие в бурятском языке с русским переводом. Имена существительные.

Буриад судлал №3 (003)

Хүндэтгэлийн нэр үг

<i>хүндэтгэлийн үг</i>	<i>жсирийн үг</i>	<i>перевод</i>
(почтительное слово)	(обычное слово)	
зарлиг	үг, тушаал, шийдвэр	указ
зоог	идээ, ундаа	трапеза
лагшин	бие	здоровье
лүндэн	үг, шийдвэр	пророчество
мутар	гар	рука
мэлмий	нүд	глаза, очи
ноён	тушаалтан, хэргэмтэн	начальник
өлмий	хөл	нога
өргөө	гэр	дом
титэм	шалгай	шапка
тэргүүн	толгой	голова
хатан	эхнэр	женщина
хундага	жижиг аяга	бокал, рюмка

Хүндэтгэлийн үйл үг (уважительные глаголы):

Бадрах	хөгжих, дэлгэрэх	процветать
Бараалхах	уулзах	встречаться
Зооглох	идэх, уух	есть, пить
мандах	хөгжих, дэлгэрэх	расцветать
мишээх	инээх	смеяться
морилох	явах, суух	пожаловать
мяраалах	таргалах	полнеть
нойрсох	унтах	спать
сонсох	чагнах	слушать

Говоря о традициях использования уважительных слов в монгольском языке, акад. Б.Ринчен образно замечал, что почтительные слова не употребляются в обычной простой речи, также как нарядную красивую одежду не надевают, выполняя пыльную, чёрную работу (См.: Ринчен 1966, 44).

Литература

- Бертагаев Т.А. Лексика современных монгольских литературных языков. М.: Наука, 1974. С 338-355.
- Виноградов В.Н. Стилистический аспект русского словообразования. М., 1984.
- Дондуков У-Ж.Ш. Словообразование монгольских языков. Улан-Удэ: БГПИ, 1993. С.54-59.
- Жагварал Р. Монгол хэлний хүндэтгэлийн үг. Улаанбаатар, 1976.
- Земская Е.А. Как делаются слова. М.: Изд-во АН СССР, 1963.
- Миськевич Г.И., Чельцова Л.К. Новые слова, их принятие и нормативная оценка. М., 1970.
- Ринчен Б. Монгол бичгийн хэлний зүй. Улаанбаатар, 1966.

Буриад судлал №3 (003)

- Санжина Д.Д. Бурятско-русские языковые связи» // Контактологический энциклопедический словарь-справочник (КЭСС). – М., 1995. С. 58-71.
- Санжина Д.Д. Язык бурятской художественной литературы. Улан-Удэ, 2000. С.173-180.
- Цыдендамбаев Ц.Б., Язык бурятской периодической печати // Развитие литературных языков народов Сибири в советскую эпоху. Улан-Удэ: Бур.кн.изд. 1965. С.104-109
- Шагдаров Л.Д. Способы передачи на бурятском языке безэквивалентной русской лексики // Стилистика и лексикология бурятского языка. Улан-Удэ, 1972. С. 87-98
- Шагдаров Л.Д. Функционально-стилистическая дифференциация бурятского литературного языка. Улан-Удэ, 1974. 183-187.
- Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. М., Просвещение, 1977. С. 282-287.

БУРИАД АЯЛГУУНЫ “ХҮН”-ТЭЙ ХОЛБООТОЙ ЗАРИМ ӨВӨРМӨЦ ХЭЛЦИЙН УТГА, ХЭРЭГЛЭЭ

Л.Цэрэнчимэд

*Дорнод дээд сургуулийн багш
доктор (Ph.D)*

Абстракт

Аливаа хэлний өвөрмөц хэлц нь тухайн хэлээр хэлэлцэгчдийн сэтгэлгээ, зан заншил, ахуй амьдралын өвөрмөц, онгой илэрхийлэл болж байдаг. Тухайн нэг зүйлийг янз бүрийн өнцгөөс харж тайлбарласан байдаг нь уг хэл, аялгууны өвөрмөц хэлцийн онцлох шинж гэж хэлж болно. Буриад аялгууны хүн түүний амьдрал байдалтай холбогдох өвөрмөц хэлц нь тухайн ард түмний амьдралын хэв маяг, аж амьдралдаа ашиглаж ирсэн аливаа бүхний үр дүн юм. Иймээс ч ард түмний амьдралын урт удаан хугацааны туршид өвөрмөц хэлц үүсэх эх сурвалж болж байдаг.

Түлхүүр үг

Буриад аялгуу Өвөрмөц хэлц, утга хэрэглээ, ард түмэн, амьдралын хэв маяг, зан заншил, хүний амьдрал байдал, сэтгэлгээ

Удиртгал

Хэлний бэлэн нэгж болж, утга хэрэглээний хувьд нэгэн бүхэл болсон байх нь хэлцийн чухал шинж мөн. Хэлц хэллэг нь үндэсний ахуй амьдрал, соёл сэтгэлгээ, зан заншилтай гүн холбоотой байдгаас хүн бүрт ойлгомжтой биш байдаг. Ялангуяа, нутаг нутгийн зан заншил, амьдралын хэв маягтай холбогдон тайлбарлагдах, өдөр тутмын аман ярианд хэрэглэгдэж буй хэлцүүдийн хувьд чухлаар тавигдах асуудал юм. Монгол хэлний өвөрмөц хэлц, түүний утга хэрэглээний талаар эрдэмтэд янз бүрийн санал дэвшүүлж, судалгааны бүтээл дэвшүүлсэн нь бий. Тухайлбал: Эрдэмтэн Т.Пагва, Б.Ринчен, Г.Аким, Ж.Бат-Ирээдүй, Д.Баттогтох, Г.Гантогтох нарыг дурдаж болох юм. Эдгээр эрдэмтэн судлаачдын санал тодорхойлолтыг нэгтгэн үзвэл, монгол хэлний өвөрмөц хэлцийг дараах байдлаар ангилан үзсэн байна.

1.Зарим хэлцийн дотор багтсан Зарим хэлцийн дотор багтсан үгийн утгын хувьд нэг нэгээр нь салган үзэж болохгүй, нийлж нэгэн санааг илтгэх бөгөөд үг тус бүрийн тодорхой утга нь алдагдсан байдаг. Энэхүү холбоо үгийг өвөрмөц хэлц буюу идиома, idiom гэнэ. Жишээ нь: зүрх гаргах, тэнгэр нь хаях, хамар дор гэх мэт ийм төрлийн хэлцүүдийг хамааруулан үзнэ.

2.Зарим хэлцийн бүрэлдэхүүнд орсон үгс нь утгын талаар тус тусдаа бие даасан шинжтэй бөгөөд тухайн үгс нь утга шилжин зүйрлэсэн зүйлгүй шууд цэцэн оновчтой хэлсэн байдаг. Жишээ нь: Эрхийг сурахаар бэрхийг сур, Эрдмийг хичээлээр сурдаг, эрлийг сургаар олдог гэх мэт олныг дурдаж болно. Ийм төрлийн хэлцийг хэвшмэл хэлц гэнэ.

Буриад монголчууд эрт үеэс хэлэлцэж ирсэн утга төгөлдөр, уран сайхан аман зохиолоор нэн баян билээ. Тууль, домог, тууж, явган үлгэр, яруу сайхан дуу, уран хурц оньhon үг, цэцэн мэргэн таавар, элдэв ерөөл магтаал нутаг бүхэнд дэлгэрсэн байдаг.

Буриад судлал №3 (003)

гэсэн байдалтай болно. Хүн төвтэй дээрх загвар тогтолцооны үүднээс өвөрмөц хэлцүүдийг халх аялгууныхтай утга дүйлгэн тайлбарлах замаар, үүсгэл санаа, хэрэглээний талыг хамтад нь авч үзэв.

1. **НА** **АА** **АА**

Аливаа өвөрмөц хэлц нь хэрэглэгдэх тодорхой зааг хүрээтэй, бичгийн болон аман ярианы алиных нь ч найруулгад чухал ач холбогдолтой байдаг. Өвөрмөц хэлцийг онож хэрэглэх нь өгүүлэгч этгээдээс бодол санаагаа, сонсогч этгээдэд учир зүйтэй, нарийн оновчтой гарган илэрхийлэхэд дөхөм болдог. Буриад аялгуу нь хүнтэй холбогдон тайлбарлагдах хэлц хэллэгээр элбэг баян юм. Бид энд хүний зан байдал, хүмүүжил төлөвшилд холбогдох дараах өвөрмөц хэлцүүдийг тайлбарлалаа. Жишээ нь:

Шитаһан шүрбэһэн шэнди – Маш их ууртай хүнийг шөрмөс шатахтай адил хэмээн зүйрлэн хэлэлцэх нь бий. Хүний үг даахгүй, бага зэргийн юманд уурладаг хүнийг **У** **А** **А** **А** **А** **А** **А** **А** **А** **А** **А** **А** **А** **А** **А** **А** гэх байдлаар хэлэлцэнэ.

Бүүзэгдийн бүрөө хамар – Их зантай, хэр баргийн хүнийг тоож харилцахгүй хүнийг шоглон хэлэх үед хэрэглэгддэг хэлц.

һайнда һагтай, мууда хүгэтэй – Олон зантай, улааныг үзэж урвах, шарыг харж шарвах гэсэн хэлцтэй утга дүйнэ. Тухайлбал: За, тэрэшниш һайнда һагтай, мууда хүгэтэй л амитан даа гэх жишээтэй хэрэглэгдэж байна.

һабагшагүй амитан – Нэг чигийн биш, эх захгүй, ийш тийшээ самардсан, барьцгүй гэсэн утга бүхий энэхүү хэлц нь: һабагша бэлэдэхэ буюу буриад эхнэр хүн юм оёхдоо хатаасан шөрмөс болон адуу үхрийн хялгасыг хольж эрчлэн, тасрахгүй утас бэлддэгтэй холбоотой бөгөөд хүний зан байдлыг шүүмжлэн хэлэхэд хэрэглэгдэх болсон. Өөрөөр хэлбэл, тус тусдаа арзгар олон утас, шөрмөс нийлүүлж сүвлэхэд бэрхшээлтэй байх нь ойлгомжтой, түүн лүгээ адил нэг чигийн зорилгогүй, юм юм руу сарваганасан, өөрийн гэсэн бодолгүй хүний байдлыг хэлэхэд утга шилжүүлэн хэрэглэх болжээ.

Хэлээ амандаа хэхэгүй – Ам хуурай байхгүй гэсэн хэлц үгтэй утга тохирох бөгөөд маш их чалчаа (шашаг) хүнийг хэлдэг.

Үндэгэн хатиха – Нэлээд эрх байдалтай, асар их хайр халамжинд байх, сав л хийвэл уйлдаг хүүхдийг ийнхүү хэлнэ. Өндөг шиг бас хатги шиг **хэврэг, эмзэг** гэсэн утгыг зүйрлэн нэрлэснээр ийм хэлц үүсчээ.

Ибаа соорхой – Мөн дээрхтэй адил утгаар хэрэглэгддэг өвөрмөц хэлц юм.

Жэгэндээрэхэ – Хүний зан төлөвт өөрчлөлт орох, элдэв ааш гаргах, өмнөхөөсө өөр болох байдлыг ийнхүү хэлдэг. Түүнчлэн **һолёоро, галзуура** гэх зэрэг үгсийг эерүүлэн зөөлрүүлж хэлэхэд хэрэглэгдэнэ.

Бүгсэдөө зүрхэтэй~ Бүдүүн зүрхэтэй~Доро зүрхэтэй – Нэлээд тайван, баргийн юманд хөдлөхгүй хүн, бас зүрх зоригтой гэсэн утгаар тус тус хэрэглэнэ.

Дээрэ зүрхэтэй – Сүү долоосон гөлөг шиг, зүрх муутай гэх зэрэг хэлцтэй утга тохирох бөгөөд аймхай хүнийг ийнхүү хэлэлцэнэ. Дээрхийн эсрэг утгатай хэлц болно.

Эриг дуригдуу ~ Нэлээн дундууртай – Энэхүү хэлц нь унтаж унтаж босоод, хүний хэлснийг сайн ойлгоогүй хүний байдал, эсвэл орон гарантай, ухаан тааруу гэсэн утгаар тус тус хэрэглэгддэг.

Тоомоо таһараха – Үе тэнгийнхэн томоогүйтэх, марзганах гэсэн утгатай.

Унгаранда гурбан шалтаг – Залхуу хойрго, ямар нэг шалтгаан тоочиж, ажлаас хойш суудаг хүнийг *унгаранда гурбан шалтаг гэгшээр* хэмээн хэлэлцэнэ.

Аман тамжад - Аманцар, амнаас цаашгүй, бэлэн ам болсон амтан гэсэн утгаар хэрэглэдэг. Төвд хэлний Сэмжаан тамжад гэдэг нь хамаг амьтан гэсэн утгатай үг. Уг үгийн сэмжаан буюу сэтгэлтэй амьтан гэсэн үгийн утгыг тамжад буюу хамаг хэмээх тодотголтой нь хамтатган хэлж хэвшсэнээр уг хэлцийг хэлэлцэх болжээ.

Буриад сулал №3 (003)

2. **НА**

Нюруу болохо – Аливаа ажил хэрэг бараг дуусах, ямар нэг юмын хэмжээ нь болох гэсэн утгаар хэрэглэгдэнэ.

Ужаргай тэнийхэ – Санасан хэрэг бүтэж, сэтгэл амар болох

Хатуулдиха –1. Ёс гүйцээх гэсэн шиг (Ямар нэг юмыг нэр төдий дутуу дулим хийх)

2. Нөгөө нэг утга нь арьс элдэх эхний шатыг **араха хатуулдиха** гэх зэргээр тодорхой зарим нэг зүйлд хэрэглэнэ.

Дайдые барахаа байгаа – Үүсгэл санаа нь малын эрэлд явсан хүн буруу хайж, хамаг цагаа барах, тал дайдыг дуустал явах гэсэн утгаас үүссэн. Уг хэлцийг, чамаас асууж мэдээгүй л бол дайдые барахаа байгаа гэхчилэн хэлэлцэнэ. Өөр нэг утга нь ямар нэгэн аюулаас аврагдаагүй бол байдал буруугаар эргэж, дайдые барахаа байгаа гэх байдалтай хэлэлцэнэ.

һама һуудалаар һууха – Удаан хугацаагаар суухыг ийнхүү хэлнэ. Уг хэлц нь: Цагаан сарын битүүний шөнө **Лхам бурхан** тахих уншлага шөнө дундаас эхлээд үүр цайтал болдог. Лхам хураанд явна гэж сүсэгтэн олон үр хүүхдээ дагуулан явдаг байжээ. Энэхүү бурхан шашны зан үйлтэй холбоотой удаан хугацаагаар суухыг *һама һуудлаар һууха* гэж хэлэлцэх болжээ. Үүнээс улбаалан айлд орохдоо гарахыг үзэхгүй дэмий ярьж суудаг хүнийг шоглосон аясаар бас хэлэлцэх нь бий.

Шийдхэхэ – Ирсэн гийчнээ морины уяа хүрэх газар үдэж мордуулахыг ийнхүү хэлэлцдэг.

Бэенхэдхэ – Ямар нэгэн ажилд гол үүрэг гүйцэтгэж оролцох, зохион байгуулах гэсэн утгаар хэрэглэгддэг.

һулын хойморто ябаха – Хоосон гуяа ганзагалах гэсэн хэлцтэй утга нэг. Ямар нэг юманд явсан хүн бүтээлгүй ирэхэд уг хэлцийг хэлдэг.

һүүжээ урляадүй байха – Их нойртой, орой болтол унтаж ажлаа алдсан хүнд хэлдэг үг. Тухайлбал: Шэний һүүжээ урляадүй байхада үнээншни бэлшээд ябашооһэн гэх мэт

Тогоонхой солсон – Бүхэл мах чанасны дараах тогоон дотор үлдсэн махны өвдөл цөвдлийг ийнхүү хэлдэг. Үүнээс улбаалан ямар нэг юмны ёроолд үлдэх зүйлийг солсон хэмээн хэлэлцэнэ. Үүнийг нэгэн жишээгээр тайлбарлая. 1950-иад оны эхээр оюутан сурагчдын амралт болж, хэсэг залуу нутгийн айлаар аяга тагш юм эргүүлж яваад, Шагдарын Цэвэгмид хөгшнийд бууж дээ. Цэвэгмид гуай юм аягалж, За, хүүгэдүүд һургуулидаа бэрхээр һуралсаарайгы! гэхэд, тэдний дотор явсан Ч.Батмөнх гэгч залуу хүү: “Тийгэнэбдээ, Эгээ нэгэ **шоронгой солсон** (шоронгийн ёроол сахисан амьтан) боложо ябагдахахгүй юүмэ байха” гэж хэлээд морджээ. Хожим тэр залуу хүү анагаах ухааны доктор болсныг дуулсан, Цэвэгмид гуай ийнхүү дурсан суухдаа: “хэлэндээ хүрэнэн лэ хүбүүн” гэж байжээ. (Дорнод аймгийн Дашбалбар сумын өндөр настан Б.Лувсанцэрэнгийн ярианаас тэмдэглэн авав.)

һахалаа хүдэлгэхэ – Болсноос ам хүрэх гэсэн хэлцтэй утга ойролцоо хэрэглэгдэнэ. Хоол болж байхад орж ирсэн хүн идэхээс татгалзвал, сахлаа хөдөлгө л дөө гэх буюу идээнээс ам хүр гэсэн утгатай хэрэглэгдэнэ.

Хургаяа хазахаа наахануур – Маш их өлсөх гэсэн утгатай, бага жаахан хүүхдийн юм идэх гэж өнгөлзөх, хуруу гараа амандаа хийдэг үйлдэлтэй зүйрлэн хэлснээр үүссэн бөгөөд маш их өлсөхийг ийнхүү хэлэлцэх болсон байна.

Хилгаһанай хира дээрэ – Хутганы ирэн дээр, дээсэн дөрөө дээр зэрэг хэлцүүдтэй утга дүйх буюу үйл явдал хаашаа ч эргэж магадгүй, дөнгөн данган гэсэн утгаар хэрэглэгдэнэ. Хялгас гэдэг маш нарийн үс, хялгасны хяр гэхээр ямар юм байхыг төсөөлөхөд бэрх. Энэ нь багасгалаар бүтсэн хэлц юм. Асуудал маш их эгзэгтэй болохыг хялгасны хяр дээр хэмээн хэлэлцдэг.

Буриад судлал №3 (003)

2. Агын буриад аялгуутны өвөрмөц хэлцэд халх аялгууныхтай дүйх нэг хэсэг байхад бас дүйлгэж боломгүй зөвхөн буриад зоны аж төрөх ёс, байгаль нийгмийн үзэгдлийг ухааран тайлбарласан, сэтгэлгээний онцлогийг тусгасан, нутгийн аялгууны шинжтэй өвөрмөц хэлц бас байна. Бид уг бичил судалгаанд дөч орчим өвөрмөц хэлц түүвэрлэн оруулснаас халх аялгууныхтай утга тохирох цөөн байгаа нь уг асуудлын баталгаа гэж үзэж болно.

3. Өвөрмөц хэлцийг хэрэглээний хүрээгээр нь авч үзэхэд гол төлөв настай хүмүүс л ярилцаж, тэдний ярианаас тэмдэглэн, утгыг ухан асууж байсан нь залуу хойч үеийнхэн үг яриандаа хэрэглэх байтугай ийм хэлц байдаг гэж мэдэхгүй байгаа нь учир дутагдалтай юм. Тиймээс хэл соёлоо дээдлэх, залуу үеэ буриадаар нь байлгах тулгамдсан асуудлын нэг нь яах аргагүй хэлний баялаг өв санг өвлүүлэх, танин мэдүүлэх, түгээн дэлгэрүүлэх явдал билээ.

Abstract

Idioms in a language are special reflection of that language speakers' thinking, customs and living. Because they are explained by viewing something from several perspectives it is an important feature of idioms in a particular language and a dialect.

Idioms about people and their living in the Buryat dialect are results of their life style and everything they have used in their living. Therefore, a long period of time of human life is a source of originating idioms.

Ашигласан ном

1. Аким Г. Монгол өвөрмөц хэлцийн тайлбар толь, Уб., 1999
2. Бадамдорж Д. Монгол хэлний утга судлалын үндэс, Уб., 1997
3. Балданжапов П.Б. Агын буряадай аман зохёолой дээжэнүүд, Улан-Үдэ, 1999
4. Бат-Ирээдүй Ж. Монгол хэлний хэлц үг хэллэгийн утга хэрэглээ, Уб., 2007
5. Буриад монголчуудын угсаа түүхий зарим асуудал-Олон эрдэм шинжилгээний бага хурлын илтгэл, Уб., 2000
6. Бурятский мир: Концепции и стратеги развития языка и культуры, материалы международной научно-практической конференции, Улан-Үдэ, 2008
7. Гантогтох Г. Монгол хэлний нутгийн аялгуу, Уб., 2000
8. Доржиев, Д.Д., Мүнөөнэй буряад хэлэн, Улан-Үдэ., 2002
9. Краткий монгольско-русский лингвистический словарь, Улан-Үдэ, 2001
10. Төмөрцэрэн Ж. Монгол хэлний үгийн сан судлал, Уб., 2001
11. Цэвэл Я. Монгол хэлний товч тайлбар толь, Уб., 1966
12. Цэрэнчимэд Л. Агын буриад аялгууны үгийн сангийн онцлог, Бакалаврын дипломын ажил, Уб., 2005
13. <http://www.nomoihan.org>

Уран зохиол судлал**ДЭЛХЭЙ ДЭЭРЭХИ МҮНХЭ ЮУМЭНЭЙ ШАНАР**

(А. Ангархаевай «Мүнхэ ногоон хасуури» гэхэн романай жэшээ дээрэ)

Буянгуева Г.Ц-Д.

Бурятский государственный университет

(г. Улан-Удэ, Республика Бурятия)

Мүнхэ наһа бэлэглэхэ мүнхын аршаан тухай энэ домог балшар бага байхадамни минии таабай намда хөөрөжэ үгөө юм гэжэ Ардан Ангархаев «Мундарганууд» гэхэн түүрээлгэ соогоо бэшэһэн байдаг. Тэрэ гэхэнһээ хойшо тэрэ домогһоо хайхан, тэрэ домогһоо һонин удхатай сэдхэл зүрхэ хүлгүүлдэг домог шагнаагүйб гэжэ уран зохёолшо хэлэнэ.

Эгээл энэ һонин, гүнзэги, философско удха «Мүнхэ ногоон хасуури» гэхэн романаһы гол шухала болгогдожо, түби дэлхэй дээрэ мүнхэ юумэн бии юм гү; бии һаа, юун мүнхэ болоноб; юундэ хүн мүнхэ юумые бэдэрнэб гэхэн асуудалнууд үгтэһэн байна.

Уран зохёолшод зарим зохёолоо нэгэ тодо дүнгөөр түгэсхэдэггүй, зохёол соогоо табиһан асуудалнуудтаа тодо харюу үгэдэггүй, тиимэһээ уншагшад, шэнжэлэгшэд өөһэдөө харюу үгэжэ таамаглаха болоно. Бидэшые һаа Ардан Ангархаевай тус зохёол уншаад байхадаа, эдэ орёо, гүн ухаанай удхатай асуудалнуудта харюусажа туршя.

Романай гол геройнуудай нэгэн болохо Шаралдай үбгэнэй мүнхэ юумэн тухай шэбшэхые Ардан Ангархаев иигэжэ бэшэнэ: «Энэ дэлхэйшые мүнхэ бэшэ ёһотой... Гэнтэ энэ аржын баржыһан мундарганууд, гал дээрэ табигдаһан мүльһэнэй хайлаһан мэтээр урдан, урин тарин арилшахадаашы болохо. Теэд хүн.. Дэлхэйтэй, хадатай жэшэхэдэ, хүмхийн тоһон мэтэ аад, сэдхэл ханааниһы ехэл юм байна даа.. Би юунэй түлөө иигэжэ эндэ һуунабиб? Наһаа дууһаһан хүн? Юундэ гэнтэ энэ мүнхэ бэшэ дэлхэй дээрэ мүнхын нэрэ үлөөхые оролдонобиб?! Мүнхын нэрэ... Тиимэл даа, тиимэ: Мүнхэ нэрэ.. Азаргаевтанай нэрэ... Шаралдайтанай нэрэ...» [3, 277]

«Нэрэ мүнхэ, яһан сагаан» гэжэ арад зон миин лэ хэлсэдэггүй байгаа ёһотой. Шаралдай үбгэнэйшые нэрэ мүнхэлхээ оролдоһон, Азаргаевтанай, Шаралдайтанай нэрэ мүнхэлхэ гэхэн эрмэлзэлынь миинтэл бэшэл ха. Теэд тэрэ залууһаа эхилжэ, үбгэртэрөө мүнхэ нэрэ тухай бодоогүй ябаа. Мүнөөл наһаа оройлхо болоходоо, доктор Аюушатай уг гарбалнууд тухайгаа ехээр хөөрэлдэдэг болоһонһоо Шаралдай үбгэн нэрэ мүнхэлхэ бодолдо бүришые ехээр абтаа. Бүхы шахуу наһаа үнгэргөөд, гэдэргээ эрьежэ харахадань, Шаралдайн нэрые нэрлүүлхэ юумэн үгы байшоо. Энээн тухай А. Ангархаев иигэжэ бэшэнэ: «Хэрбээ юунэй түлөө хүн боложо түрэнэн хүн гэшэбиб гэжэ өөрөө өөрөө тиэхэдэ (залуудаа) асуугаа һаа, мүнөө хийдэ ажаһуугааб гэжэ тархья шаахагүйл нэм... Эдэ хоёр хүбүүдээ (Бадмааха, Дэбшэн) өөрынгөө алдуута замһаа яагаад зайсуулхаб? Азаргаевтанай үеһөө үедэ юрын аляһадһаа ехэшые илгаагүйгөөр уг залгамжуулһание болуулха хэрэгтэй!..». Иимэ бодолдо бүхөөр эзэлэгдэһэн Шаралдай үбгэн олон жэлдэ хүн зондо хайнаар ханаадаха хэрэг бүтээжэрхихэ гэжэ Хасуурита нотагайһаа үхибүүдтэ саад барюулхын түлөө

Буриад судлал №3 (003)

малнуудаа мяхалжа эхилнэ. Теэд мүнгэниинь бага, үшөөл мүнгэн хэрэгтэй. Тиимэхээ үшөө хэдэн толгой мал мяханай үнэтэйдэ базаар дээрэ худалдажархидаг хаа гэжэ бодомжолно. Өөрынгөө зөөрөөр хүүгэдэй саад барюулжархёо хаань, мүнөө салдага нюсэгөөр гүүлдэжэ ябаһан Хасууритын үхибүүд наа хүрэтэрөө Шаралдай Азаргаевай туһаар бишыхандаа гоёо хайханаар хүмүүжээ хэмди гэлсэхэл хэн. Тиимэ саадта элдэб түмэрнүүдхээ, шүрэхэнүүдхээ түрүүшынхией нааданхай, машинанууды холбожо һураһан үхибүүд сооһоо али нэгэниинь хожом ехэ болоод, ондо ондоо мүшэдтэ ниидэхэ онгосо бүтээжэшье болохо байгаа гэхэн хайхан бодолдо Шаралдай үбгэн абтана. Гэбэшье тэрэнэй хаба шадал ээлтэйл байгаа хаш. Тиимэхээ хайхан бодолоо бэлүүлжэ шадаагүй, иигэжэ нэрээ мүнхэлхэ гэхэн бодол бүтээгүй халаа. [1, 51]

Теэд Шаралдай үбгэн дала гаран жэлдэ гэшхэжэ ябаһан дайдаһаа, дадаһаһан гэр бүлэхөө абаһан юумэнхээ халангаа халан арилшахамни гэхэдээ, ухаан бодолын тэрээнтэй хэды оролдобошье, эбсэжэ шаданагүй хаш. Тиихэдээ хэндээшье хэрэггүй хубхай яһан болошохо бэшэ, энэ дэлхэй дээрэ үри бээдээ, аша гушанартаа дурасхаал боложо үлэхэ хүсэлдэ абтангүй яахаб. Гансал боро гэдэнхэйнгээ түлөө энэ олон жэлнүүдтэ ябаагүй, уг гарбалайнгаа мүнхэ утаһа эртын эртэ саһаа ерээдүй руу татаба гэшэб гэжэ этигэхые оролдоно хаш. [3, 282]

«Теэд өөрымни шуһан ямар нэгэн хонин мэтэ, ямаршье алдаргүйшүүлхээ бүрилдэжэ ерэнэн гэжэ ханахада, ямар муу юм?! Доктор Аюушын элинсэгүүдэйн энэнь иигээ юм, тэрэнэ тиигээ юм гэжэ һуухадаа, Шаралдайн таабайн гү, али үшөө таабайниинь Наполеон гэжэ француз хаанай сэрэгэй урдаһаа буряад хасагуудай тоодо ябаашьегүй, Бээжэн хотоһоо Зандан Жуу бурха хулуулсаашьегүй, Энэдхэг, Жагар, Балбын ороноор мүргэл хэжэ ябаашьегүй, баруун зүгтэ дээдын эрдэм шудалаашьегүй ...» [3, 282]

Иигээд лэ Шаралдай бултанай хэнэн юумэ хээд лэ, энэ дэлхэй дээрэ бии үгыеншье мэдэгдэхгүйгөөр, хэнэйшье мэдэхгүй Хасууритада шаралжа мэтэ болоод лэ, үгы боложо байһан зоной үри хадаһан гэшэ гү? Заримдаа бүхы ажаһууһаниинь зүүдэн мэтэ, өөрөө ямар нэгэн һүүдэр мэтээр ханагдашана, хэжэ ябаһан хэрэгынэ энедэтэй, хэндээшье хэрэггүй болошоно. Шаралдай энэ дэлхэй дээрэ түрөөшьегүй хаань, булта юумэн хамаагүй хүгжэжэ, үнгэржэ байха юм даа. Мүнөөшье үгы болошоо хаа, хэншье үншэрхэгүй, хэншье уйдаха гашуудахагүй ха...

Угайдахада тэрэнэй хоёр хүбүүдын (Бадмааха, Дэбшэн хоёр) тоолхотой хүнүүд болоогүй. Эдэ хоёр хүбүүднэ Азаргаевтанай нэрэ нэрлүүлхэ аабии гэхэнииньшье бүтэхөөр бэшэ хаш. Тэрэ бага хүбүүн Дэбшэндээл эрдэмтэй хадань найдадаг, энэл хүбүүмни бүхы бираагүй уг гарбалайнгаа нэрэ солье үргэхэ хүн гэжэ ханадаг байгаа. Замбуулин руу онгосонуудай ниидэхэ бүри Шаралдай үбгэн газетнүүдые эрьюулжэ, урбуулжа байжа хүбүүнэймни нэрэ байха юм гү гэжэ бэдэрээдшье үзөө, Дэбшэнэйнгээ нэрын олдохогүйдэ һүүлэй һүүлдэ бэдэрхээшье болёо. Тиигэхээр Дэбшэнииньшье мухардаһан юумэ гэртээ бусажа ерээд, арбаад гаран жэл миин лэ халаа. Шаралдай үбгэнэйшье найдал баһа халана.

Нэгэ үедэ Бадмаахань яһала хайн ябажа байгаа: таряа хурялган дээрэ нэгэ жэл Аюушын Таряашые ахижа гараа. Ута мүнгэ намнажа, холын север руу арилна. Мүнөө Шаралдай үбгэн Таряашын түлөө баясабашье, Бадмаахамни энэ тухайда хүндэдэ хүртэхэл байгаа гэжэ ханахадаа, досоонь муудашана. һүүлэй һүүлдэ үбшэлөөд хэбтэхэдээ, хоёр хүбүүдээ дуудажэ, нэрэ түрээс муудахангүй, алдар солотой, хүн мэтээр ябаха ёһотой гэхэдэнь, тэдэниинь өөһэдынхээр, хоёр ондоогоор ойлгоно.

Бадмаахань маанадһаа бэшэ зоной үлүүниинь үгы, бидэ өөһэдөө хайшан гээд хүн боложо ябахаяа мэдэнэбди, нэрэ түрэшье, зөөри баялигшье, алинииньшье хүнэй ханалаа табиһаар юумэн бэшэ, мүнөө хүсэтэй, шадалтайдаа ябаад ябаха юм, баабай маанадай түлөө ханаагаа бү зобо гэжэ тон буруугаар ойлгоһоноо мэдүүлээ. Шаралдай үбгэн Бадмаахын тархие бута сохёод, досоонь эдэ үгэнүүдэй удхые хэжэрхёошье хаа, ухаа орохогүй хүн байна гэжэ мэдэжэ абана.

Тиэхэдээ Дэбшэниинь зүб лэ ойлгоно. Зондо хэрэгтэй юумэ хээгүйб гэжэ ханахада, муул байна даа гэжэ нээрээшье зүб лэ харюусаа. Тээд Дэбшэниинь харгы мухардаа, үрэ гарахань мэдэгдэнгүй. Иимэ ахирхан байдалда Шаралдайтан оронхой. Ушар иимэхээл Шаралдай үбгэн сэдхэлэй хүндэ үбшөөр үбшэлжэ, хэшхэлээ сэбэрлэхые оролдоно. Үнэхөөрөөшье, үндэр наһатай болохо бүрээ хүн нэрэ түрээ нангинаар сахихаяа оролдодог бшуу. Тиимэхээ Шаралдайн хэшхэлэй үбшөөр үбшэлшэһэниинь, хэшхэлээ сагааруулхые оролдоһониинь гайхалгүй. Тэрэнэй сэдхэлэй үбдэхэ гээшэ ямаршье бэсын шархаһаа, үбшэнһөө аймшагтай ха юм.

Наһан соогоо хайн хүндэ тухатай юумэ хэхэхээ байтагай Ломбын идхалгаар гахайн харуулшан байһан аад, гахайн гэр гахайнуудтайнь галдаһан нүгэлтэй. Тэрэнэй хэшхэл сэбэр бэшэ, хайншье юумэ хэхэниинь үгы. Үбгэржэ ерэхэдээ, али олон ябадалаа шүүжэ шүүмжэлжэ үзэхэдэнь, ханаа заһахаар юумэн үгы байна бшуу. Тиимэхээ үбшэниинь, сэдхэлэйнь шархын шалтагаан эндэхээл үндэхэтэй. Шаралдай үбгэн хэшхэлээшье сэбэрлэжэ шаданагүй, нэрээшье мүнхэлхэ аргагүй, энэ дэлхэйдэ хүн боложо түрэнэн хубияа дүүргэнгүй наһаяа оройлхо баатай болоно. Энэ хадаа хүнэй трагическа эсэс гээшэ. Шаралдай үбгэн үе наһаа хооһоор үнгэргэжэ, энээнэ хожомдожо ойлгоһон, хожомдожо хэгээ ороһон хүнэй трагеди болоно. Шаралдай үбгэнэй дүрөөр уран зохёолшо хаанашье хэбтээд үхэ – хамаагүй, гансал юунэй түлөө ябаад үхөөбши – энэл удхатай гээшэ гэжэ харуулна. [1, 52]

Иигээд лэ Шаралдайн наһан мэтэ ганса хүнэй наһан һүүдэр мэтээр үнгэрдэг хаань, бүхы хүн түрэлтэнэй түмэн жэлнүүдэй түүхэ соо мүнхэ юумэнэй удха шанар бии юм гү? Хээээшьеб хүн түрэлтэн бии болоһон хадаа, нэгэ сагта үгы болохо ёһотой гү?

Ямар аюулһаа? Захагүй замбуулин соо эдхэхгэжэ байһан гадаадын хүсэнһөө гү, бэсымнай тамир, шуһан соо бүрилдэн дотоодын нэгэ юумэнэй тэнсүүрээ алдаһанһаа гү... Али уураг тархи соо гараһан ухаанаймнай өөһэдтэмнай ургалагдахагүй юумэн боложо арилһанһаа гү? Ухаамнай сагай ошохо бүри байгаалиин хүсэнүүдэй тоодо орохоороол ороно. Газарай хүдэлхэ, үерэй гараха, вулканай дэбэрхэтэй адли өөртөө шэнгээнэ. Халхи шуурган, ган гасуури мэтэ зайлуулшагүй, сарашагүй аюул бээдээ нюунхай гү? Нарата дэлхэйгээ хэды дахин шатаахаар хорото муухай зэбсэг түхээрээд байхадаа? Мүрэнэй урасхал хэлгэхэ, мүлһэнэй далай хайлуулха, дэлхэйн нюруу хубилгаха аргатай болоод байхадаа? Байгаалиин үхибүүд хадаа хүнүүд өөһэдынгөө аминай хэрэгтэ хамааралсана бэшэ гү? Энэмнай тухатай тээшээ ошожо байһан юумэ гү, үгы гү?

Ухаанай хүсье – хэрбээ энэ хүсэнэй аргагүй аюултай болоо хаа – ямар хүсэн илаха ёһотойб? хайн хайхан ханаан гү? хэшхэл гү? [3, 361]

Роман соо газаа талын гэхэ гү, али мэнэ бурьялжа байһан тэмсэл үгы шахуу. Хүн зоной зүрхэ сэдхэлэй гүн уруу, хэшхэлэй психологическа тала руу шэнгэнхэй. Гэбэшье, тэрээнһээ боложо, роман соохи зүрилдөөн мохоорон, хурса эршээ алдана гэхын аргагүй. Тэмсэл гээшэ «ханын» саагуур орьёлжо, геройнуудай ябалалай доторой хүдэлгэхы хүсэн, нюдэндэ обёоролдосогүй шахуу хүсэн боложо хүгжэнэ. Тэрэ хадаа геройнуудые ото «дахажэ» ябадаг, тархи соонь үлэшэн үзэгдэлнүүд соо, ханал бодолнууд соонь, сэдхэл зобоһон дурдалганууд соо харагдана. Геройн өөрөө өөртөө, оршон тойрондо табиһан асуудалнууд соо тэмсэл орьелно. «Хайшаншье гээд... ямаршье ябаад... наһаа дүүрбэл... хамаагүй гэнэ гүш?», «хэшхэл... хэшхэл гэжэ хүндэ бии юм!», «Сэдхэлшни нэгэшье хүдэлнэгүй гээшэ гү? Модо шулуун болошоо гү? хэшхэлэйнгээшье урда иимэ дүлии балай болошоо гүш?» – гэжэ Шаралдай үбгэн Ломбоһоо асууна. Тэрэ асуудалнуудайнь риторическа шанартайгаар, харюугүйгөөр соностоошье хаа, яабашье харюу байха зэргэтэй. Тон зүб, гансахан лэ харюу! Юуб гэхэдэ, мораль гэхэ гү, али сэдхэл бодолой хургаал хадаа байгаалиин эрдэмүүдһээ өөрэгүй хатуу хуули ёһотой ха юм. Гахайн байрые хэн галдааб гэжэ нэгэшье хүн,

Буриад судлал №3 (003)

үнгэрхэдөө Ломбошье мэдэнэ бэшэ: зэмэтэй хүниие түймэрэй юунһээ болоһон шалтагааниие мүрдэлгэ элирээгүй. Гэбэшье Шаралдай тэсээгүй. [4]

Гэбэшье Шаралдай үбгэнэй энэ дэлхэйдэ мүнхэ нэрээ үлөөхые оролдоһониинь, шэнэ сэдхэл бодолтой болохо, хүн зондо тухатай хайн хайхан үйлэ хэрэгүүдые хэхэ, уг гарбалаа, хүн нэрээ мүнхэлхэ гэхэниинь ехэ удха шанартай.

Уран зохёолшо энэ Шаралдай үбгэнэй образоор хүн бүхэн наһанайнгаа эхилхэхээ эсэс хүрэтэрнь хүн нэрынгээ удхада хүрэмөөр, хэшхэл сэдхэлдээ арюун сэбэрээр абажа ябаха, алтан дэлхэйе гайхуулхаар, арад зоноо жаргуулхаар үйлэ хэрэгүүдые зохёхо ёһотой гэжэ харуулна.

Төөд энэ зохёол соо ганса Шаралдай үбгэн бэшэ, харин бусадшье геройнуудынь мүнхэ юумэ бэдэрһээр харуулагдана. Хэн нэгэниинь – эрдэм ухаан соо (Дэбшэн), нүгөөдөннь – эд зөөри соо (Ломбо, Дулсамаа), гурбадахинь – сэдхэл соогоо (доктор Аюуша).

Эгээл энэ гурбадахинь – доктор Аюуша бүхы наһан соогоо мүнхэ юумые сэдхэл соогоо бэдэрнэ гэжэ уран зохёолшо харуулна. Доктор Аюуша Шаралдай үбгэндэ ороходоо ажаһуудалаа һонирхолтойгоор, баянаар эрхилдэг байһаар харуулагдана. Тэрэ эрдэмтэй, ламадашье һураһан, дайнай үедэ фронт дээрэшье шархатаһан солдадуудые эмнэһэн, Ломбын хардалгаар хойго хүйтэн хизаараа ябаһан хүн. Гэбэшье ажалша бэрхэ, шадамар, ухаатай, хүнөөр үгээ ойлголсоходоо ядадаггүй тула доктор Аюуша хаанашье ябахандаа газардаагүй. Мүнөө үбгэрөөшье һаа, һонор ухаатай, эрдэм түүхэ мэдэдэг һэн тула дүрбэш ашануудаа харалсаад, хүн зондоо тухалһан зандаа. Дайнай үедэ санитар ябажа, үхэл, зоболон шарха яһала үзэһэн тула дайн лэ бү болоһой гэжэ хүсэжэ ябадаг, шарха эмнэхэдээ, тэрэл шалтагааниинь ойлгохо хэрэгтэй гэжэ хайн мэдэрдэг болонхой. Тиимэһээ Шаралдайн үбшэниие хэшхэлэй, сэдхэлэй үбшэн хүрэхөөр лэ ойлгоно бшуу.

Доктор Аюуша хайхан ханаатай, үндэр эрмэлзэлтэй ябаһан хүн, залуудаа олон зоной түүхэ заршам шудалжа, оройдоошье зоболон хойшолонгой байдал тэдэндэ оложо үгэһэйб гэжэ шийдэдэг болоо. Дайнай үедэ үй түмэн зоной бэе бэсынгээ урдаһаа буу жада барижа, алалсажа, хюдалсажа байхада, бүхы дэлхэйе амгалан тайбан, жаргалтай, баяртай болгоһойб гэжэ ханадаг байгаа. Мүнөө үбгэрөөд ябахандаа, хүнэй наһан ажаһуудал, түрэхэ, үхэхэ тухай ходо бододог болошоо. Мүн баһа муу ханаатай, муухай хүнүүд тухай бододог, хэрбээ хүнүүд сэдхэлээ шархатуулдаггүй һаа, нилээд ута наһатай байха һэн, төөд бэе бээ элдэб аргаар эрэмдэгтэй болгожол байха юун гэхэн муухай юумэн гээшэб гэжэ гайхадаг. Ломбо шэнги муу ханаатай хүнүүдээр таарадаггүй, зөөридэ шунахайрха гээшэ арбан хара нүгэлэй нэгэниинь гэжэ ойлгодог.

Иихэдээ доктор Аюуша энэ дэлхэй дээрэ хэнэй үнэн, юунэй үнэн байһые сагаан яһаараа, улаан мяхаараа мэдэржэ, хүнэй туйлда хүрэхэн, мүнхэ юумые ходоодоо сэдхэл соогоо бэдэржэ ябадаг хүн гээшэ гэжэ автор харуулна. [2]

Харин Дэбшэн мүнхэ юумые эрдэм ухаан соо бэдэрнэ гэжэ дээрэ хэлээ һэмди. Хэдэн жэл соо саг зуурашье амарагүй ажаллажа эсэхэн, урма зориггоо мухаһан Дэбшэн ухаан бээ һуладан, нютагаа бусана. Гэбэшье Дэбшэн ухаатай, эрдэмтэй, үндэр хайхан эрмэлзэлтэй. Тэрэ саг зуура урагшагүйдэжэ муудаашье һаа, дахинаа шэнжэлгэнүүдтээ гэхэрижэ, эрмэлзэл зориггоо бэлүүлхэнь лабтай. Юуб гэхэдэ, Дэбшэн нютаг нугадаа ерэжэ, эсэгэтээ, доктор Аюушатай хөөрэлдэжэ, шухала юумээ ойлгоо. Эсэгэтээ хөөрэлдөөд, эсэгынгээ «хүн мэтээр» ябаха ёһотой, арад зондо хэрэгтэй юумэ хээгүй һаа, хүн шэнги алдар солотой ябахагүйт гэхэдэнь, эндэ Хасуурита нютагтаа байхагүй хүн байнаб гэжэ Дэбшэн таана ха юм. Тэрээндэ шини иигэжэ доро унахые амидыгаар тэсэхэ аргамгүй гэжэ шэнэ юумэ ойлгоһон, амиды бэээрээшье бэшэ һаа, сэдхэлээрээ хубилһан, шэнээр энэ дэлхэй дээрэ мүнделһэн эсэгэнь ойлгуулхые оролдожо, юунэй түлөө бидэ хайн юумэндэ ханаагаараа татагдан, мүнхэ юумэнэй үзүүрһээшье дүнгэлсэн ябахаяа оролдонобибди гэжэ тайлбарилжа үгэхые хүсөө. [2]

Буриад судлал №3 (003)

Дээрэ хэлэгдэһэниие тобшолходо, Ардан Ангархаев «Мүнхэ ногоон хасуури» гэхэн роман соогоо хүн хадаа мүнхэ шанартай, хайн хайхан юумэ хэжэ ябаха ёһотой, мүнхэ нэрээ энэ дэлхэйдэ үлээхые оролдожо, хайн хайхан юумэ байгуулжа, нэрэ түрэ ами наһыемнай абажа ябана; гансал өөрөө өөрынгөө нэрэ абажа ябаад лэ наһаяа үнгэргэхүйш, тэрэниешни хүбүүншни, ашашни, гушашни, үри хадаһаншни үсын үедэ абажа ябаха ха юм, мүнхэ ногоон хасууридал адли хүнэй нэрэ, хэжэ ябаһан хэрэг мүнхэ байха ёһотой, энэ дэлхэйдэ ганса хайн хайхан юумэн, үндэр дээдэ шанартай үйлэ хэрэг мүнхэ байха гэхэн гүнзэгы, орёо, гүн ухаанай удха гаргана.

«Мүнхэ ногоон хасуури» гэхэн зохёолой нэрыньшые хаа гүн ухаанай удхатай. Хүнэй нууха гэршые, гуламтадань түлээншые болодоггүй аад, мүнхэ ногоон үнгэтэйдөө зүрхэндэ дулааханаар ханагдадаг. Хүнэй ханаан мүнхэ юумэндэ татагдана. Хүн наһаараа мүнхэ бэшэшые хаа, мүнхэ хэрэг бүтээхые оролдоно, энэ дэлхэйн зоной ажабайдалай, бүхы амидаралай мүнхын удха олохоёо тэмсэнэ... Мүнхын удха бэдэрнэбди... Хүн – гүрэн түрэнүүдэй түүхэ соо, хүн – нютаг оронойнгоо... Нэгэн - байгаали соо, нүгөөдэ – ухаан бодол соо... Мүнхэ юумые сэдхэл соогоо мунхэдөөл бэдэржэ ябаһамнай хайн лэ даа! [3,355]

ЛИТЕРАТУРА

1. Балданов, С.Ж. Мүнхэ ногоон хасуури. // Балданов С.Ж. Методическа заабаринууд. Буряад литература - Улаан-Үдэ, 1997
2. Васильева, А. Дэлхэй дээрэ юун мүнхэб? //Буряад үнэн – 1984, авг.9
3. Ангархаев, А.Л. Мүнхэ ногоон хасуури - Улаан-Үдэ, 1982
4. Орбодоева, Б. Буян нүгэл хоерой илгаа. //Буряад үнэн – 2001, мартын 1

ГУНГАА ЧИМИТОВЭЙ УРЛАЛАЙ ГУРБАН ЭРДЭНИ
(85 жэлэйн ойн баяраар)

С.Г. Осорова, к.ф.н.,
доцент БГУ, Россия

Энэ шэнжлэлгын эхиндэ хүнэй этигэл шутоонэй угэнууды дурдахаяа һананаб. Богдо Зонхобо дүшэн зургаан һанандаа «Лам-рим-чен-по» гэжэ найруулга соогоо хун түрэлтэниие хумуужуулгын, хугжэлтын талаһаа гурбан янза болгон илгаруулхадаа иигэжэ бэшэһэн байдаг: «Тон доодо шатын хугжэлтэтэй зон гансал хара бэеынгээ аша туһа хараха, ажабайдалай тухэрээнһээ сааша бодолгүй, мун дунда хугжэлтэтэй зон ажабайдалай тухэрээнһээ гаража, нүгэлтэ ябадал ойлгоошье һаа, баһал оорынгоо амар байдал сахиһан байдаг, дээдэ хугжэлтын зон – оорынгоо зоболонгой шалтагаан мэдэрээд, нэн туруун бэшэ зоной зоболонһоо мултархын тула тэдэнэй амар жаргаланта байдалай аша туһада оролдодог зон һэн ха» [1, 88 н.]

Гунгаа Гомбоевич бухы һанан соогоо түрэл арадтаа унэн сэхээр хандажа, хүнэй амар байдалай аша туһада оролдожо ябадаг, дээдэ хугжэлтын буряад арадай эрхим хунуудэй нэгэн болоно. Түрэл уран зохёолой хугжэлтэдэ хуби заяагаараа, сэдхэл бодолоороо, уянгын урлалаараа ехэ хубитаяа оруулһан юм.

Гунгаа Чимитов 1924 оной намарай сагта Тугнын талын Хушуун-Үзуур нютагта малшан Гомбын Шэмэдэй гэр булэдэ түрэнһэн юм. Тэрэ уедэ нютагайнгаа найман жэлэй һургуули дуургээд, түрэл колхоздоо худоогэй ажалда худэржоо: фермые даагаа, тарьян ажалай бригадын тоо буридхэлшоор, бухгалтерар худэллоо, энэ хаһань оорын бээ даһан ажабайдалайн эхин болоно. 1945 оной намар Улаан-Үдын Чайковскийн нэрэмжэтэ зүжэглэмэл хугжэмэй училищи дуургэжэ, радиомэдээсэлэй комитедтэ уригдажа албата ажал ябуулжа эхилһэн. Уран зохёолшын мэргэжэлэйн янза маяг, хэлбэр нэбтэрэн ороходоо, хожомын уран зохёолнуудаа бужэглэхэ, гуйсэдхэхэ шадабаринь эндэһээ эхитэй гэхэдэ болохо. Училищида һуража байхадаа уран угын баялигы ойлгожо, эхилэн шулэг бэшэдэг, ородой ба дэлхэйн суута уран зохёолшодой зохёолнууды оршуулжа эхилһэн намтартай. Саашадаа Москвагай Литературна институтта һурахадаа энэ шадабария мулижэ, мэргэжэлтэ оршуулагшын ажалы нарин һайнаар шудалаа.

Гунгаа Гомбоевичой бухы һананайн шийдэхы нангин эрдэни гэбэл, уран зохёол бүтээхэ хэрэг болоно. Энэ ажалдаа унэн зурхэнһоо шүтэжэ, арад зондоо аша туһатай ажал ябуулжа асари ехэ алхамууды туйлаһан алдартай. Уянгата шулэгуудэйн эхин буряад арадайнай ульгэр, дуунуудһаа үндэһэтэй гэхэдэ алдуу болохогүй. Тиэхэдэ ехэ һонин мифологемууд, образууд уран зохёолшын мэдэрэлдэ эндэһээ мунхэроо гэжэ һанахаар байна: эхэ тоонто нютаг, түрэнһэн эжы аба, сэлгээн сагаан Түгнэ, Эсэгийн гурбан даабари, Эхын гурбан заабари – аятай гурбан тоо. Энэ гурбан тоо тэрэнэй зохёохы ажаябуулгын гурбан эрдэни-шэглэлтэй холбоотой: уран шулэгшэ, дуунуудай угэнууды найруулагша, оршуулагша, басни зохёогшо, тиигээд алишье һалбаридань адли тэгшэ үндэр туйлалтанууды асаран, түрэл литературын хугжэлтэдэ оорын хубита оруулһанин һайшаалтай.

Гунгаа Гомбоевичой «Хун» гэжэ шулэг соо оорын онсо хараса, үндэр бодол, хүлээгдээгүй сасуулга, ургэдхэн һанамжа гэршэлнэ:

Буриад судлал №3 (003)

Газар дэлхэй дээрэ хун – хаан,
Гайхамшаг лэ тэрэнэй гун ухаан.
Нангин хүлдэ – хии морининь
Намилзана дээгуур, ургэнэл зоригынь.

Алтан дэлхэй дээрэ хун – бурхан.
Абьяастайл даа тэрэнэй зурхэн.
Заяанал зондоо оюун бэлигээ
Заланал элбэгээр хэшэг бэлэгээ. [2, 3 н.]

Хун – хаан, хун – бурхан, хүнэй гун ухаан хурса юм гэхэн ойлгосо бүхэн зохёолнуудайнь гол мэдэрэл боложо, алтан дэлхэйн хун турэлтэндэ дали жэгуур ургуулхан мэтэ, онсолон хэлэхэдэ буряад хүнэй шэнжэ шанарые дуурэн багтаажа, Гунгаа Гомбоевичой уянгын угэнуудые зурхэ сэдхэл уяруулма дуунуудай һуури болоһые дурдая:

Эжы, эжы – эльгэ зурхэмш,
Эгээл дутэш намдаа.
Эжы, эжы оршон ябыш
Элуур энхэ зандаа. [3, 150 н.]

Зурхэнэйм охин,
Зуудэнэйм эхин –
Дуулим Бурядаим
Тоонто нютаг. [4, 5 н.]

Хани нухэдэй альган дулаахан лэ,
Хани нухэдэй зурхэн халуухан лэ,
Хани нухэдэй нюдэн һаруулхан лэ,
Харгынь хэзээш арюухан лэ! [4,7 н.]

Буряад хун гээшэ турэл тоонто нютагтаа, эхэ эсэгэдээ эльгэ зурхоороо мээхэй, турэл турхэмуудтээ энхэрэн, хани нухэдэй дулаахан альга адхажа, халуухан зурхэндэнь найдажа, һаруулхан нюдэндэнь хайратай, арюухан харгыдань аршаанай дээжые ургэн ажамидардаг гэжэ Гунгаа Гомбоевичой уянгын шүлэгууд гэршэлдэг.

Хоёрдохи эрдэни – оршуулагшын абьяас шадабари баруун ба зуун зүгэй хугжэнги бүтээлнуудые буряад хэлэн дээрэ хэблүүлжэ, арад зонойнгоо хумуужуулгэдэ горитой ехэ хубита оруулһаниинь гайхалтай. Монголшуудай «Нюуса тобшо», Бурхан багшын һургаалай «Үльгэрэй Далай» буряад айл бүхэндэ дэлгээгдэжэ удэр буриин ажабайдалай элдэб ушарнуудта тайлбари болон шүтэжэ ябалгань Гунгаа Гомбоевичой наһанай хэрэгэй ба ури хуугэдэйн, аша гушанарайнь хойтын буян болоно.

Ородой суута уран зохёолшо Николай Гоголийн «Ревизор» турэл театраймнай тайзан дээрэ оршуулан табигдажа, алтан жасань болоһон юм. Уран зохёолшо Африкан Бальбуравой «Зэдэлээтэ зэбэнууд» («Поющие стрелы») гэхэн роман буряад хэлэн дээрэ Гунгаа Гомбоевичой оршуулгаар мэдээжэ боложо, нэрэ солын ургэдхэнэн юм. «Байгал» сэтгуулэй хуудануудта Исая Калашниковой «Шухата зэбуун саг» («Жестокий век»), Монголой мэдээжэ Сэнгын Эрдэнэ зохёолшын «Хойто наһандаа уулзахабди», Японой Ясуши Иноу уран зохёолшын «Бүртэ шоно», «Орос гурэн тухай зуудэн» гэхэн романууд өөрийн буряадшье, японшье уншагшадтай болоһониинь Гунгаа Гомбоевичой буянта хэрэг. «Байгал» сэтгуулые Японой Токиогой

Буриад судлал №3 (003)

университедэй монгол ба тубэд хэлэнуудые шудалдаг факультедэй оюутадай захижа абадаг заншалаар Исай Калашниковай «Шухата зэбуун саг» буряадаар уншажа, Чингис хаан тухай романиие найшаахан багшань Гунгаа Гомбоевичто дуулгаһаниинь мэдээжэ. Сэнгын Эрдэнин «Хойто наһандаа уулзахабди» гэхэн роман уран гоёор найруулагдажа, Хоца Намсараевай нэрэмжэтэ буряад драмын академическэ театраймнай тайзан дээрэ табигдажа байна.

Гурбадахи эрдэни – басни бэшэгшын ажалай уургэ, илангаяа энэ хорин нэгэдэхи зуун жэлэй уулзуур дээрэ түрэл арадайнгаа ямар харгыгаар хугжэн ошохын нарин бодолнуудые угын хурса шэнжэ шанараар тон зоригтойгоор зэдлуулһаниинь халуунаар дэбжэмээр байна. «Шоно үнэгэн хоёр» гэхэн баснинуудай номын 2007 ондо «Бэлиг» хэблэлдэ гаража, арад зоноо баярлуулжа, түрэл арадайнгаа хугжэлтын харгыда ушардаг гээгдэнги бодолтой, доодо ба дунда шатын хумуужуулгын, хугжэлтын – гансал оорыгоо хараһан, нугэлтэ замые шэлэхэн хунуудые тон шанга элируулэн, оороо дээдэ шатын, арад зоной аша туһада ябаһан хадаа иимэ шанартай хунуудые үнэн зурхэнһоо дэбжэнэ, зарим сагта хайрлана. «Нэтэруу элжэгэн» басни соо буряад хун үндэр зорилгодо, ажалда тэгуулдэг гэхэн гун удхатай бодолые уран зохёолшо бадаруулна:

Нэтэруугээр худэлмэрилоод,
Нэгэ тээ алдуу гаргадаг,
Тэрэ эндуу алдуугаа
Тэсэмгэй ажалаараа заһадаг
Эгээлэй ажалша хуниие
Энэ басняараа магтанаб.
Оройдоо ажал хэдэггүй,
Олониитэдэ туһалдаггүй,
Алдуу хэзээш гаргадаггүй
Амиадые би шуумжэлнэб. [5, 124 н.]

Уран зохёолшын түрэл арадтаа захяа болгон «Оорын харуулһан жэшээ» гэхэн баснин хургаалые дурдая:

Хумуужуулгын хэрэгэй
Хушэр хундэнь мэдээтэй.
Үлуу хооһон номнолой
Үрэ дун ээлтэй лэ,
Эрхим жэшээ харуулжа,
Энэ наһаараа ябыт гэн,
Хамаг эхэ эсэгэнэртэ
Хандабаб энэ басняараа.
Үри хуугэд гээшэмнай
Үндыжэ, ехэ болоходоо,
Аба эжыгээ хаража,
Ашата найхан хэрэгһэнь
Үльгэр жэшээ абадаг лэ,
Үнэншэ хунууд болодог лэ. [5, 103 н.]

Эндэ Гунга Гомбоевичой хун шанарай уургэ гараад ерэхэдээ буян ба нугэл, хун ба засаг, хун ба байгаали, хун ба арад зон, хунэй абари зан гэхэн гунзэгы удхатай асуудалнуудые тон сугаришагүй хурсаар табигһаниинь гайхалтай. Муноо уе сагые шэнжэлһэн зохёолнууд соо Доржо Эрдынесевэй «Үйлын ури» (роман), Цыдып Цырендоржиевай «Тохёолгон» (туужа), «Хунэй эрэн зосоогоо» (роман), Бато-Мунхэ Пурбуевай «Эрхэхэ наран» (зужэг), Галина Раднаевагай «Бургэд» (поэмэ) болон бусад зохёолнуудые хараадаа абахада тус тустаа буряад зохёолшод бухы хун түрэлтэндэ хабаатай нарин эдэ асуудалнуудые шанга эрилтэтэйгээр табижа, ехэ һонин онол

Буриад судлал №3 (003)

аргануудаар шийдэжэ гаргахадань, Гунгаа Гомбоевич оорын далда удхатай жанр – басниин хусоор харуулна. Муноо усын буряад хунэй сагаан ба хара харгыгаар: зариманиинь хумуужуулгын, хугжэлтын шатануудые дабаха зориггүй, хэдэлгэгүй, хусэгүй, турэлхи шадабаригүй ябалгадань голхорон, зуб мурэй харгыда орохыень урвалжа, уран зохёолшо унэн зурхэнһоо сэхэ хандалгаар, сэхэ асуудалаар, арад зондоо нимэ угэнуудээр хэргылжэ, арадтаяа нэгэ байһан оорынгоо мэдэрэл олоной тоогой нэрээр: «шадахабди», «илахабди», «ойлгогты», «ойлгожо абагты», «хургадаг байгыт», «һанажа ябаарайгыт», «жэшээ абаарайгыт», «энхэ найрамдан һуунамди», «ооһэдыгоол зэмэлыта», «замбууржа бу ябагты», «бу мартагты», «бултадаа бэлэн гээшэбди», «энэ тэрэ юумэ шашажа, энээнһээ хойшо бу ябыт!», «хурса шуумжэлэл дэлгэруулэгты», «һайсахан хургадаг байгыт»; сэхэ асуудалаар: «буряад зон хэлсэдэг бэшэ гу?», «баранда эли бэшэ гу?», «яаралтай асуудал табина гут?», «энэгуур ябадаг лэ, харадаг гут?». Ехэнхи ушарта уран зохёолшо оорынгоо хандасые нэгэдэхи нюурһаа батална: «хайрланаб», «таанадтаа бэшээлби», «басняраа ойлгуулһуу», «энэ басни зохёогооб», «хэргылнэб», «энэ басनिया бэшээлби», «заһархыетнай хулээнэлби», «энэ басनिया таанадтаа зорюулан бэшээб», «яагаа жэгтэй юм, гайхалайб», «тобшолол эндэ хээ һэм», «энэ басняраа сасуулнаб», «жада гуурһаараа шуумжэлнэб», «зорюулнаб», «һануулбаб», «хоорэбэб» г.м.

Хун ба засаг гэһэн ойлгосые ехэ зурхэтэйгоор шэнжэлэн табиһыень дэбжэмээр байна. Хэр бээ Доржо Эрдынеев «Үйлын ури» роман соогоо засагай хунуудые ехэнхидээ «бурхангуйшуул» гэжэ нэрлэхэдэнь зуб бодол гэжэ зубшоогоод, эдэ хунуудэй хумуужуулгын ба хугжэлтын талаар доодо ба дунда шатада байһан сагтань оршон тойрон байдал унэн хубилхань ээлтэй ха гэжэ һанагдана. Харин Гунгаа Гомбоевич эдэнэртэ «Наран һалхин хоёр» гэжэ басни соо сэхэ хандана:

Хутэлбэрилэгшэд, ойлгогты!
Хүндэ угээ дуулгаха гээ һаа,
Харааха, занаха, ноёрхохо бэшэ,
Хани ёһоор, урин зоолэноор хандагты! [5, 79 н.]

«Хэлэхэнь ехэ, хэхэнь бага» басниин хургаал:
Манайшые дээдын хуралнуудта
Маһагар ноёд сугларжа,
Барас шэнгээр бажаганалдаад,
Баабгай мэтээр бабаралдаад,
Тоти шубуундал һажаалдаад,
Турлааг мэтээр хаагалдаад,
Шаазгай шэнгээр шаханалдаад,
Шархай мэтээр шашалдаад,
Хэһэн бүтээһэн юумэниинь
Хэндэш харагдадаггуйл [5, 104 н.]

Буусаараа илгаран хамтын байдалые уруу татадаг үзэгдэлые унэн зураглаһан «Шоргоолзоной бута соо» басниин хургаалда хандая [5, 17 н.]:

Зарим нэгэ эмхи зургаануудай
Залууш һаһатайш дарганар
Шанарыень балай мэдэнгуй
Шадаха, шадахагуйшые һаань,
Танилаа, турэл саданаа
Татажа, тушаал даалгаад,
Хожомынь ажалайнгаа газарта
Хёмороото байдал тогтоодог. [5, 17 н.]

Буриад судлал №3 (003)

Иимэ хөмороото байдал ажабайдалһаа унэн үндэһэтэй. Турэл арадаймнай залуу мэргэжэлтэд буряад академическэ грамматикаяа, уран зохёол шэнжэлхэ арга боломжо угы болгожо байһан ноёдой зэбууртэ хэрэг олондо мэдээжэ болон, хурса шуумжэлэлдэ орохыень уряалнабди. Иимэ байдал тухай уран зохёолшын сэхэ «Нохой» гэнэн басниин хургаалые дурдая [5, 87 н.]:

Оодэтэй юумэ нюотаг нугадаа
Оороо хэжэ бирахагуй аад,
Урагшатай хайн, туруу ябаһан
Ухаатай, хурса хунуудтэ атаархаад,
Ямар нэгэн дутагдалыень бэдэржэ,
Янза буриин худал угэ хурмэжэ,
Шашажа, хардажа, оортоо адли болгохоо,
Шадаал һаа, бури уруунь дарахаа
Оролдодог ганса нэгэн этэгээдые
Олоной энээдэн болгожо бэшэбэб.
Хусэжэ ядаад,
Хусадаг Нохойтой жэшэбэб. [5, 87 н.]

Шэнэдхэн хубилалтын муноо уе сагые уран зохёолшо нугоо талаһаа дэбжэн «Шоно даргын шоодбори ааша» басниин хургаалай удхаар «хубисхалта шэнэ ёһоор хурса шуумжэлэл дэлгэруулэгты!» гэнэн бодолдо хун бухэниие уряална:

Ойн ажахыда болоһондол
Одоо иимэ үзэмжэгүй байдал
Үйлэдбэри, хамтын ажахыда
Үзэгдэдэг болонхой.
Эгээлэй унэн ажалшад,
Энэ басниим уншагшад,
Харата, хорото этэгээдуудэй
Хара хэрэг элируулжэ,
Хубисхалта шэнэ ёһоор
Хурса шуумжэлэл дэлгэруулэгты! [5, 154 н.]

Хун ба арад зон гэнэн асуудалые дуурэн тэгшэ шэнжэлэн, сэдхэл зурхэнэйнгоо арюун нюусануудые задалжа, һанал бодолнуудаараа хубаалдажа хайхан мэдэрэлдэ «Шандаган туулай хоёр» гэжэ басни соогоо түшэглэнэ:

Нэгэ уһан ундатай,
Нэгэ шуһан бээтэй,
Молор нэгэл дайдатай
Монгол, хальмаг, буряадууд
Туби дэлхэй дээрэ
Турэлһоо турэл боложо,
Татаа һаа, таһаршагуй,
Матаа һаа, хухаршагуй,
Эбтэй, баян, жаргалтай,
Энхэ найрамдан һуунамди! [5, 172 н.]

Муноо усын хулгоотэй, тэнсууригуй, орёо бэрхэтэй сагта аргагүй шухала асуудалнуудай нэгэн хун ба байгаали гэнэн ойлгосые уран зохёолшын оорынь харюу бэдэрэлгын алхам болоно. «Таряшан ба шубууд» басниин мурнуудээр гүнзэги үдхатай һанамжануудые уран зохёолшо табихадаа, хунэй сэдхэлэй зоориин шунахай

Буриад судлал №3 (003)

бодолой богоол болохын нүгэлтэ замда гаража, Эхэ байгаалидаа харша, уншэрэлгын байдалда оруулхан таряашаниие зэмэлэн «хэтэrmэ баян Таряашанай хэнтэг ханаан дуурэнэгуй», «ургэлжэдэ хубхайрхан газарынь урэ угэхэээ болибо» гээд тодо хургаал табина:

Элбэг хайра уршоодэг
Эхэ нангин байгаалия
Гамнаагуй хаа, энэ мэтээр
Гайда орохомнай сохом хаяа! [5, 141, 142 н.].

Муноо сагай эрилтэдэ эрид сэхэ таарама бодолнуудые уран зохёолшын гурбан урлалай нэгэн болохо баснинуудые дэлгэрэнгыгээр хараад узэбэбди. Гунгаа Гомбоевичнай ундэр наһанай дабаанда гарабашье сээжэ һонор, сэдхэл ульгам, муноо ба ерээдуй сагые уридшалан турэл арадайнгаа гун ухааниие, «унэн сэхэ сэдхэлтэйе, ундэр ехэ габьяатайе, ахай ноёдто, баяшуулда атаархажа, нэрээ хухардагуйе» [5, 183 н.] солотуулан элируулһэн байна. Аха захата уран зохёолшын ундэр бодолнуудыень удэр буриин ажабайдалдаа һуури болгон дээдэ хугжэлтын, хумуужуулгын шатада гараха хусэлэнтэйбди, эрмэлзэлтэйбди гэжэ Гунгаа Гомбоевичто найдалай баярые хургэе!

Ажаглалта:

1. Батажаб Цыбиков. Богдо Зонхобо // Байгал. – 2008. – № 3. – 88 н.
2. Г. Чимитов. Байгаалиин шэмэг, Буряадай хэшэг // Буряад унэн. – 1998. – Майн 30. – 3 н.
3. Г. Чимитов. Худоодэ мундэлһэн шулэгууд. Шулэгууд, баснинууд, дуунууд. – Улаан-Үдэ: Буряадай номой хэблэл, 1984. – 224 н.
4. Г. Чимитов. Тоонто нютаг. Дуун болоһон 108 шулэгууд. – Улаан-Үдэ: Буряад номой «Наран» хэблэл, 1994.
5. Г. Чимитов. Шоно унэгэн хоёр: Баснинууд. – Улаан-Үдэ: «Бэлиг» хэблэл, 2007. – 204 х.

Эрдэни-Хайбзун Галшиевой «БЭЛИГҮҮН ТОЛИ»

Раднаева Туяна

*Буриад гүрэнэй ехэ сургуули
Үндэһэтэнэй гуманитарна институт
Улан-Удэ, 2009*

ШУХАЛАГ: ниитэ дотор хальхай ябадалай, хүүр хүүлдээ алдажа байгаа үедэ сэдхэлэймнай гүн тэнжээхэ урданай болон мүнөөнэй аман болон бэшэгэй нангин дурасхаалнуудые нэбтэрүүлгэ, шэнжэлэлгэ.

ЗОРИЛГО:

1—хи хуби соонь «Бэлигүүн толи» гэхэн зохёол ололго болон шэнжэлгын түрүүшын алхамууд тушаа

2—хи хуби соонь Ц.А.Дугарнимаевай болон В.Ц.Найдаковай хүдэлмэринүүд дээрэ үндэхэлэн зэргэсүүлгэ

3—хи хуби соонь тобшолол

Революциин урдахи буриад литературыын эрхим бүтээлнүүдтэ «Бэлигэй толи» гэжэ ном ороно. Монгол хэлэн дээрэ «Хойор йосону абаху огуруху - йи угулегчи билиг-ун толи хэмэгдэхү», түбэд хэлэн дээрэ «луге гньис-гьи блан дор брджод-па шес-раб малонг шес-бья-ба». Энэ ном монгол хэлэн дээрэ бэшэгдэһэн байгаа, хүүлдэнь түбэд хэлэн дээрэ бэшэгдээ. Монголһоо оршуулгыень Эрдэни-Хайбзун Галшиевой Чайдак Ванчуков бэшэһэн.

Хоридохи зуун жэлэй дунда болотор «Билиг-ун толи» эрдэм ухаанда мэдээжэгүй байһан. Түрүүшынхиеэ энэ ном тухай Бидиядара Дандаронхоо, Лодой Ямпировһаа (буриад литература хайн мэдэдэг хүнүүдһээ), табидахи жэлэй хүүл багаар мэдэгдэһэн. 1960 ондо Буриад орон руу Монгол гүрэнэй академик Ц.Дамдинсүрэн ерэжэ энэ ехэ дооромбо ламын бүтээл уншажа, ехэл хайшаагаад ябаһан юм.

Жанраараа «Бэлигэй толи» субхашидта, заабари хургаал зааһан зохёолнуудта хабаатай, иимэ зохёолнууд Дунда Азийн гүрэнүүдээр ехэ дэлгэрэнгы. Галшиевой ном хадаа түбэд пандидэй Гунгажалцанай «Субхашит» гэхэн ном шэнги байһан гэлсэдэг. Эдэ хоёр зохёолнуудые зэргэсүүлээд үзөө наа, нээрээшье адлирхуу. Хоюулаа дүрбэн мүрнүүдээр бэшэгдэхэн, түрүүшын хоёр мүрнүүд соонь заабарилхан гол удха оронхой, харин нүгөө хоёр мүрнүүд соо энэ гол удхань баталагдана.

Хүнэй гүн ухаас хурсаар, наринаар мэдэдэг Эрдэни-Хайбзун Галшиев, хүн бүхэндэ хэрэгтэй зохёол бэшэхэн. Энэ зохёол хургаалай, зан заршалай бүтээл болоно, энэ зохёол соохоо хүн бүхэн өөртөө хэрэгтэй асуудалда хайн харюу олохо. Энэ ном мянган дүрбэн мүртэй шүлэг хөө бүридэдэг, тиихэдэнь Гунгажалцанай «Субхашит» - табан зуунһаа. «Бэлигэй толи» гансал тоогоороо ондоо зохёолнүүдһаа илгарна бэшэ, харин эгээл хонин гүнзэгы удха шанараараа илгаатай.

«Бэлигэй толиин» автор Эрдэни-Хайбзун Галшиев хориин буриядуудай дунда ехэ мэдээжэ байһан, «Хайбзун дооромбо», Мархаанзайн дооромбо» гэжэ алдаршаһан байгаа.

Буриад судлал №3 (003)

Зохёолойногоо хүүл багта өөрыгөө, уншажа шадаха болохон рабжамба Нагдбанг Легсбшад тоти шубуун гэжэ нэрлээ. Түбэд хэлэнһээ Нагдбанг Легсбшад энхэргэн хэлэнэй номнол гэжэ ооршуулагдадаг. хүүлээр Нагдбанг Легсбшад, Галшиевой литературна нэрэн болоһон.

Буряад литературынын зохёол тайлажа эрдэмэй эрьелтэ руу оруулһан хүн Ц.-А.Дугар-Нимаев болоно, Галшиевой наһанай баримта суглуулжа олон зондо дэлгэрэнгыгээр харуулна.

Ц.-А.Дугар-Нимаевай бэшэһэн ажалые В.Ц.Найдаков өөрынгөө шэнжэлэл соогоо хаража үзэнэ. «Бэлигэй толи» мянган дүрбэн мүртэй шүлэг гүнзэгы удха шанартай, ондоо ехэ бүтэлнүүд хээ илгарна гэжэ зүб, харин энэ ажаглалта Галшиевой зохёолой шанар тухай хэлэнэгүй. Манай бодолгодо зохёолой гол удхань хадаа дооромбо ламын зохёолоороо юу тодорхойлон, баталан үзэжэ харуулхаяа ханааб гэжэ болоно».

В.Ц.Найдаков:

«Бэлигэй толи» - буряад литературынын алтан жасада орохон бүтээл гэжэ тэмдэглэнэ. Жанраараа- заабари хургаал зааһан зохёол, найман бүлэгһөө бүридэнхэй гэжэ хэлэнэ».

1-дэхи бүлэг (1- 137) бэе ба эд зөөри сахихын тухай (излагает, как беречь тело и имущество)

2-дохи бүлэг (138-270) оюуниие шудалхын тухай (излагает, как совершенствовать разум)

3-дахи бүлэг (271-408) яжа хэрэмжэтэй байхаб гэжэ (излагает, как действовать бдительно)

4-дэхи бүлэг (409-537) дайсан садан хоёрто ямар ябахаб гэжэ (излагает, как вести себя по отношению к врагам и близким)

5-дахи бүлэг (538-674) хожомой холые бодожо ябаха тухайм (излагает, как в действиях предусматривать далёкое будущее)

6-дахи бүлэг (675-788) бусадта хоро үгы ба мэхэ үгы ябахын тухай (излагает, как без хитрости и без вреда другим действовать прямо)

7-дохи бүлэг (789-860) хилэнсэ тэбшэн үйлэдэхын (излагает, как в действиях воздерживаться от прегрешений)

8-дахи бүлэг (861-1000) али буян бүтээхын бүлэг (излагает о творении добродетели)

хургаал заабари зааһан хадаа хүнэй ябадалай һайн мууе ехээр харуулна гэшэ. Тиимэхээ эдэ заабаринууд хэдэн жэлдэ, ямаршые арад зоной хүмүүжүүлгэдэ дайралдадаг. Энээнһээ уламжалан «Бэлигэй толи» тэрэ үеын түрүү зохёол гэжэ хэлэгдэхэниинь буруу гэжэ В.Ц. Найдаков тэмдэглэнэ. Энэ зохёол арад зониие гэгээрүүлхэ гэхэн зорилготой бэшэ, харин буддын шажанай үнэтэйе сэгэнэхын тула бэшэгдэһэн гэжэ ажал соо тэмдэглэнэ.

Тиибэшье энэ номые соёл болбосоролой талахаа үзэхэдэ болохо ааб даа, харин совет үзэлгын талахаа энэ бүтээл соохоо гансал социализмын хургаалда тарахан зүйлнүүдые шэлэхэ хэрэгтэй, гэжэ эрдэмтэн ажал соогоо тэмдэглэнэ.

Дугар-Нимаевай, Найдаковай ажалнүүд дээрэ хүдэлжэ, хоюулнайнь ажалые өөрынгөө үзэл бодолой талаһаа хаража, хэлэхэ байнаб: хүн бүхэн өөрын тусгаар һаналтай, өөрын юумэндэ хандалгатай, тиин минии һанахада, хүн бүхэндэ өөрын бодол, өөрын ухаан байдаг. Алин талахаань харанабши шинии ухаанай эрхэ. В.Ц.Найдаковой хэһэн ажалынь совет үедэ байгаа хадаа, тэрэ үенгөө соцреализмын шэнжэлгын талаһаа хараһан юм. Харин тиихэдэ мүнөө үедэ Э.Х. Галшиевой хэһэн ажалые ямаршые сагта таараха, ямаршые багашье, томошые хүнэй асуудалда харюу, заабари үгэмөөр бүтээл гэжэ тэмдэглэмээр.

Энэ зохёол шэнжэлээд байхадаа бидэ иимэ тобшололдо ерэнэбди, зохёол бүхыдөө буддын шажанай гүнзэгы гол болохо эшэ үндэһэтэй. Иимэ маягтай зохёолнууд мүнхын

Буриад судлал №3 (003)

шанартай. Би энэ хүдэлмэрээрээ «Бэлигүүн толиие» дууһан тайлбарилжа шадааб гэхэ эрхэгүйб, Ушар юуб гэхэдэ һонор уншагша бүхэн өөртөө хэрэгтэй юумэ хэзээдэшые олохо. Тиимэһээ энэ дэлхэй дээрэхи эрхэтэн бүхэн нэгэниинь тэнгэри өөдэ шагаагаад абарал бэдэрнэ, нэгэнь ногоон туг доторо, нүгөөдэнь хэрээхэн соо, харин Сиддхаотха тайжа өөрынгөө сэдхэл руу анхаралтайгаар шэртээ. Буддын шажанай гол удха хадаа хүн түрэлтэн хамаг амиды изагууртан соо онсо өөрсэ хуури эзэлнэ, юундэб гэхэдэ өөрын ябадалаар тамыншые гүн руу унажа болохо, нирвааныншые жүхэ бариха аргатай. Тиимэхэн тула бидэ энээнэй ехэтээр сэгэнэхэ ёхотойбди.

Ёһо журамай нарижуулгын асуудал мүн үедэ бүхы зоной урда эгээл шухалаг асуудал болонхой. Манай гүрэн соо шажан удаан сагта хүндэ мэдэгдэдэг гүй, хүнэһээ нюуса байдаг байһан. Мүнөөнэй сагта бидэ энэ асуудалда һөөргөө бусажа ехэ анхаралтайгаар бодолдо хүртүүлдэг боложо, мүнөө олон хүн бурханда этигэдэг болонхой. Харин мүнөөнэй сагта хүн түрэлтэн убайгүй шэрүүн зантай, дошохон зэрлиг ябадалтай дайралдаабди, гэмтэ ябадал улам түргэдэхэн геометрическа прогрессээр дээшээ бодоно, бүриолон хүн хара тамхи татажа, архи уужа бээ бузарлана. Хүнүүд муу ябадал хаа абаха хэхээлтэхээшые айхаа болинхой. Хоро то ябадал миин иигээд Үлэдэг гүй гэжэ ханахаа болинхой. Эдэ асуудалда зүб хайн харюу олохо хэрэгтэй, али гүй хаа хоро бууруулдаг им олохо хэрэгтэй. хүзэг, этигэл хэһэн ябадал тухайгаал ойлгохын түлөө тухалдаг.

Хүн эрхим хайн байжа болохо гүй, хүн бүхэндэ өөрын муу хайн байдаг, нэгэш дахи муу юумэ тухай бодоо гүй хүн байдаг гүй, Иимэһээ бурханда шүтэхэ ехэ хэрэгтэй, юундэб гэхэдэ шажан соо хайн муу хоёрой хоорондо хизаарлалга бии. Бурханда шүтэхэ хэрэгтэй, юуб гэхэдэ, хайн юумэндэ таталдахын түлөө тухалдаг. Хүн түрэхэн һөө хайша өөр соогоо уг зорилго бэдэрдэг, харин наһан соогоо бурхан олоо хаа хүзэглэжэ, шүтэжэ, этигэжэ шадаха болохо.

Тиин, минии ханахада, Эрдэни-Хайбзун Галшиевой «Бэлигэй толи» буряадуудай ябадалай анхан һуури боложо болохо. Хүн энэ ном уншаад, өөртөө заа гүй хэрэгтэй юумэ хадужа абаха.

Хэрэглэһэн литература:

1. Газета «Хэжэнгэ»
2. «Буряад үнэн»
3. Э.Х.Галшиевой «Бэлигүүн толи»
4. История Бурятской АССР, т.2, Улан-Удэ
5. «Байгал», 1926
6. Цыдендамбаев Ц.Б. Бурятские исторические хроники и родословные. Улан-Удэ,1972
7. «Учение Будды» гэхэн ном, 1992 он

Ардын билигзүй

ДАМБА ТАЙШАА – ХОРИИН АЙМАГАЙ ТҮҮХЭТЭ НЮУРНУУДАЙ НЭГЭН

Батueva Любовь Цыреновна,
Дарма Жанаевай нэрэмжэтэ
Хориин нэгэдэхи дунда һургуули,
нэгэдэхи квалификационно
шатын буряад хэлэнэй багша

Оршол

Буряад арадай дунда олон түүхэтэ домогууд таранхай гээшэ. Тэдэ домогуудай гол геройнуудын хадаа түүхын бодото хүнүүд болоно.

Мүнөөнэй үхибүүд өөрынгөө нютагай домог түүхээ хүсэд найнаар мэдэнгүй гэхээр. Тиимэһээ аман зохеолоймнай баялигуудай мартагдахагуйн тула, би хэшээлнүүдтэ һурагшадые нютагай домог түүхэтэй танилсуулдагби.

Мүнөө би Хориин аймагай Анаа нютагай «Дамба ангуушан» гэхэн домогтой ба Дамба-Дугар Ринчинэй гэхэн тайшаатай таниие танилсуулхам.

Дамба ангуушан тухай домог

Урдын урда сагта Дамба хүбүүн эхэтээ хоюулан агнуури хэжэ һуудаг һэн. Нэгэтэ тэрэнэй бүхэли үдэр ябаад, юумэгүй гэртээ бусажа ябатырын, сэлмэг байһан тэнгэриде сахилгаан шангаар сахилжа, тэнгэри нүербэ. Аадар бороо адхархаа байһан шэнги, теэд бороо ороногүй. Дамба ангуушанай гайхажа байтар, гэнтэ обоо шулуунай забһарһаа нюсэгэн эхэнэр харагдан, тэнгэри өөдөө халаабша харуулаад, шулуун соо хоргодошобо. Тиихэдэнь тэнгэриһээ сахилгаан тэндэнь буушана. Ангуушан гайхажа, ямар юумэ харабаиб гэжэ бодоод, хургаа шулгалжа, һомоо шуһадаад, бурхандаа мүргэжэ, дахин тэрэ эхэнэрэй харагдахада буудажархиба. Буугай дуун зэдэлжэ, үнөөхи эхэнэр үгы болошобо. Тиихэдэнь тэнгэри сэлмэжэ, долоон үнгэтэй һолонго гарашаба. Хүбүүнэй гайхажа байтар, тэрэ һолонгого гоё һайхан моритой хүн буужа ерэбэ. «Ямар һайн хүн гээшэбши, үнинэй даража ядаһан дайсаниемни даралсабаш, шамда юун хэрэгтэйб, хэлыш»,- гэбэ тэрэ хүн. Гайхашаһан ангуушан юушые гэхээ ойлгожо ядаһаар байтараа, баян ноён болохо дуратайгааб гэбэ. Тиихэдэнь тэрэ хүн энэ хэрэгшни бүтэхэ, арайл нэгэ юумэ дутуу хэлэбэ хаш гээд, нюдэ сабшаха зуура үгы болошобо. Ангуушан гэртээ ошожо, эхэдэ һониноо хөөрэбэ. Тиихэдэнь эхэнь үри бэе гэхэ байгааш гэжэ хэлээ гэдэг. Тэрэ саһаа хойшо Дамба ангуушан баян ноён, аргагүй ехэ газарай эзэн боложо, Хориин думын тайшаа гүүлэжэ, холо ойгуур суурхан ажаһууһан юм гэхэ.

Тайшаагай уг гарбал

1727 ондо Ород ба Хитад хоёрой империин хоорондохи хилэ табилгада Хориин ахалагша зайсан Шодо Болтирогой ябалсаа. Тиин тэрэ хилэ табилгада туһа хүргэһэнэйнгөө түлөө, тайна советник граф Савва Владиславович Рагузинскийн хэлээшээр, 1729 оной июниин 4-эй үдэр гүрэнэй тамга даралгатай патент Шодо Болтирогойдо үгтэжэ, тэрэ тайшаа болобо. Тиигээд тэрэнэй үри һаһаһад Хориин тайшаанар боложо байгаа.

Хориин дүрбэдэхи тайшаа хадаа Дамба-Дугар Ринчинэй байһан. Дамба тайшаа ехэ ухаатай, хурса бодолтой, өөрөө баяжахын хажуугаар энэ зомни баяжаһай гэжэ һанадаг, уужам дотортой, шэг шарайгаараашье сэбэр, томо, үндэр һайхан бэетэй, аймшагтай хурса харасатай хүн байһан гэжэ арад зон хэлсэдэг хэн. Мүн баһа аргагүй бэрхэ хүтэлбэрилэгшэ байһан юм.

Дамба-Дугар тайшаагай хүтэлбэри доро Хориин зон ород гуримаар байһан гэр барижа һуудаг болобо. Энэл үедэ талха тарилгын, үбһэ сабшалгын зэбсэгүүд бии боложо, арад зон газар элдүүлжэ эхилһэн юм. һүүлдэнь Дамба тайшаа худалдаа наймаанай дэлгүүр нээжэ, таарамжатай сэнгээр эд бараа, талха тарья, эдээ хоол худалдадаг болгоһон.

Ехэ хатуу жэлэй болоходо, Дамба тайшаа Тельминскэ сэмбын фабрикада сэрэгэй хубсаһа оёхын тула жэл бүри нэгэ мянган пүүдэй хониной нооһо худалдаха арга олож, арад зоноо мүнгэтэй болгоһон юм.

Тайшаа хадаа ехэ хүзэгтэй хүн байһан тула, Анаа голдо, тэрэнэй гэрэй дэргэдэ, Дондуб Дашилиин гэжэ мүргэлэй модон сүмэ 1795 ондо барюуһан, һүүлдэн тэрэнь Анаа дасан болоһон.

Дамба-Дугар Ринчинэй ехэ бэрхэ хүтэлбэрилэгшэ байһанайнгаа түлөө, 1800 ондо хүзүүндээ зүүхэ Аннын лентэтэй алтан медальда хүртэбэ. Тэрэшэлэн 1801 оной апрелиин долооной үдэр элдэб гоё шулуутай алтан оһортой часы тэрэндэ барюулагдаба. Мүн баһа «Надворно советник» гэжэ нэрэдэ хүртэһэн түүхэтэй.

Тайшаагай хатад

Аргагүй бэрхэ, хатуу шэрүүн зантай Дамба тайшаагай хажууда түбһэн эхэнэр тэнсэжэ таарахагүй байһан гэлсэдэг. Тэрэнэй түрүүшын һамган Бүмбэхэн гэдэг Түгнын басаган байгаа. Дамбадаал адли хүндэ туһалхал гэжэ ябадаг, үхибүүнэйш үбдэхэдэ ошоод, адислаад утажархидаг байгаа. һайхан сэдхэлтэй, хамагые хайрладаг, ёһотой хатамнай хэн даа гэжэ зон үе дамжуулан хэлсэдэг хэн ха. Тиигээд удаган табисуурынь хүндэ байһан аад, залуугаар һаһа бараһан юм. Дамба тайшаа ханилжа байһан нүхэрөө Сагаан Уула гэжэ хадаа хүдөөлөө хэн. Мүнөөшье болотор Анаа нютагай зон Сагаан Ууладаа гаража, Бүмбэхэн хатандаа мүргэжэ байдаг. Бүмбэхэн хатан һаһа барахынгаа урда нүхэртөө иигэжэ хэлээ гэлсэдэг: «Шим намаяа һанажа бү ябаарай даа, Түгнэ нютагаһаам түрэлэймни Шойжид гэжэ басага хатан болгожо абалалшни шамда таараха».

Тиигээд Дамба тайшаагай хоёрдохи һамганиинь Түгнын баянай Годохиин Шойжид басаган болоһон юм. Тайшаагай хоёрдохи һамган ехэ ухаатай, сэсэн байһан гэжэ арад зон гэлсэдэг хэн. Нүхэрэйнгөө һаһа барахада, тэрэнэй хэрэгыень, Анаа дасаниие, бодхоолсоһон байна. Тээд Шойжид хатан ламанартаяа үгөө ойлголсохоо болиж, һүүлэй һүүлдэ һаһа барахадань, хүнэһэнийн түрэлөө оложэ ядажа, ороолон болоһон гэжэ хэлсэдэг. Анаа дасанай ламанар олоороо сугларжа, ехэ уншалга хэжэ, ороолоноо диилэжэ, шулуугаар дараһан түүхэтэй.

Долоон обоо шулуун

Дамба тайшаа ехэ олон зөөритэй байгаад, угаа үргэлжлүүлхэ үхибүүдгүй байхан юм. Тиимэһээ нэрээ мүнхэлхэ гэжэ, бүхы зоноо суглуулжа, Ааланай талаар шулуу суглуулжа, долоон обоо бүтээһэн. Обоо шулуун бүхэниинь өөрын нэрэтэй гэлсэдэг: өөрөө, намгадынь, хүбүү басагадынь, зарасанарынь гэхэ мэтэ. Эдэ обоо шулуунуудынь мүнөөшье болотор нэрыень мүнхэлжэ, Анаа нютагай Шанда Булаг гэжэ газарта байһаар.

Нэгэ обоо дороо Дамба тайшаа алта мүнгөө хадаглаһан юм гэжэ зон хэлсэдэг. Эрдэмтэд тэрэниинь оложо малтуулһан. Тээд үни хэбтэһэн алта мүнгэн эзэтэй болошодог гэлсэдэг. Малтажа байһан зоние хара буха гараад намнаа гэһэн аман үгэ бии ха. Дамба ноёной зөөри мүнөөшье тэндээ булаатай юм бээ.

Түгэсхэл

Хориин зоной толгой байһан Дамба-Дугар Ринчинэй арад зондоо хүндэтэй, тэдэнэйгээ түлөө ханаагаа зободог, оролдодог хүн байһан хадаа аяар гушан зургаан жэл тайшаа ябаһан байна.

Цырен-Дулма Дондоковагай «Шулуунууд дуулана» гэһэн поэмэ соо Дамба тайшаае ехэ харуу, шэрүүн, арад зоние зообоһон хүн гэжэ хэлэгдэнэ. Энэ бодол буруу гэжэ хананаб. Юундэб гэхэдэ, тэрэ үе сагай эрилтээр бүхы баяд ноёд хомхой хобдог байгаа гэжэ тоологдодог хэн. Харин Вандан Юмсуновай «Хориин арбан нэгэн эсэгын уг изагуурай туужа» ба Цырен-Дулма Дондоковагай «Хориин хатад» гэһэн зохёол соо Дамба тайшаае бэрхэ, хайн хүтэлбэрилэгшэ, урагшаа ханаатай, албатан зонийнгоо түлөө оролдожо байһан хүн гэжэ бэшээтэй байна. Үнэн дээрээ тиимэ хадань Ород гүрэнэй Ехэ дээдын захиралтаар Дамба тайшаада элдэб олон бэлэгүүд, нэрэ зэргэнүүд олгогдоһон байна. Мүн баһа элдэб ааша харуулхагүй байһан хадань зонийн этигэжэ, эды удаан саг соо тайшаагаар хунгаһан байна.

Тайшаагай хэһэн хэрэгүүд мүнөөшье болотор арад зоние баярлуулна. Жэшээн: буряад зоноо мүргэл шажантай болгоожо, Анаа дасание бодхоһон юм. Мүнөө аяар гурбан зуун жэлэй үнгэрөөд байхада, тэрэнэй бүтээһэн Анаа дасан арад зоноо угтан абадаг зандаа.

Манай үхибүүдэй уг гарбалаа, түүхэ домогоо, ёһо заншалаа мартангүй сахижа ябабал, хэлэмнай, угнай хосорхогүй.

**С.П. БАЛДАЕВ – ВЫДАЮЩИЙСЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ И
СОБИРАТЕЛЬ ФОЛЬКЛОРА МОНГОЛЬСКИХ НАРОДОВ****Д.В. Дашибалова***(ИМБТ СО РАН, г. Улан-Удэ)*

В 2009 г. исполнилось 120 лет со дня рождения видного деятеля бурятской науки и культуры, замечательного фольклориста и этнографа Сергея Петровича Балдаева (1889-1978). По научной ценности своих исследований, разнообразию архивного материала, глубине постижения национальных фольклорных и культурных явлений С.П. Балдаев был одним из крупнейших знатоков традиционного фольклора и стоит в одном ряду с М.Н. Хангаловым и Ц.Ж. Жамцарано. Творческий вклад этих ученых в бурятскую науку огромен и неповторим, они, вслед за Д. Банзаровым, заложили прочный фундамент научной этнографии и фольклористики в Бурятии.

Значительным было в формировании С.П. Балдаева как этнографа и фольклориста влияние известных краеведов и любителей старины М.А. Кроля, М.П. Овчинникова, Б.Э. Петри, сотрудников Музея Восточно-Сибирского отдела Русского Географического общества (ВСОРГО). Он тесно сотрудничал и творчески общался с такими крупными учеными и видными общественными деятелями, как М.Н. Хангалов, Ц.Ж. Жамцарано, М.Н. Богданов, В.А. Михайлов и др. Природная пытливость, тяга к знаниям, настойчивость в достижении поставленной цели во многом предопределили успехи Сергея Петровича в изучении народной жизни в ее целостности и разнообразных проявлениях.

Жизненный путь С.П. Балдаева начался в 1889 г. Он родился и получил воспитание в зажиточной и культурной семье в с. Хохорск Идинского ведомства Балаганского уезда Иркутской губернии. Учился в Бохане в двухклассном училище, в Иркутске окончил учительскую семинарию. Первые фольклорные записи сделаны им в 1908 г., и с того уже далекого времени он почти непрерывно собирал образцы устного народного творчества вплоть до 1970-х гг.

С детских лет С.П. Балдаева окружала атмосфера подлинной народной традиции, он рос и воспитывался в среде, где глубоко почитали исконные народные обычаи и обряды, сам воздух, которым он дышал, был пропитан народнопоэтическим творчеством, начиная от колыбельной песни матери, кончая улигерами и шаманскими призываниями. Среди родных и близких родственников С.П. Балдаева было немало знаменитых исполнителей и импровизаторов, оказавших влияние на формирование его мировоззрения. Родители Сергея Петровича – отец, Петр Семенович Балдаев, и мать, Мотон Степановна Балдаева, - были большими любителями классического фольклора и знатоками народной старины – легенд, преданий, родословных, благопожеланий. Большим знатоком и исполнителем улигеров был его дядя Роман Алсаев, репертуар которого включал «Гэсэр», «Алтан Дуурай мэргэн», «Хара шулуун батар», «Ошор Богдо хан». В гостеприимном доме родителей собирались не только родственники, но и многие знаменитые исполнители Идинской долины. Способный и любознательный юноша не пропустил ни одного вечера, где происходило исполнение улигеров, сказок, песен, легенд и преданий, он был постоянным зрителем и участником массовых народных игр, шаманских тайлганов, мистерий, происходивших в Хохорске и в

соседних улусах. С.П. Балдаев, обладая прекрасной памятью, сразу же запоминал услышанные им произведения. Среди своих сверстников и однокашников по семинарии он считался хорошим знатоком родного фольклора.

В 1911 г. С.П. Балдаев становится учителем Гуртуйской начальной школы б. Балаганского уезда, недалеко от Бильчира. В то время заведующим Бильчирского двухклассного училища был известный бурятский ученый-этнограф М.Н. Хангалов. Знакомство и завязавшаяся теплая дружба между ними на долгие годы определили научное направление последующей творческой деятельности С.П. Балдаева. Вместе они неоднократно совершали поездки по Кудинской долине, где маститый ученый познакомил его с выдающимися улигершинами и знатоками устной древности С. Шаргаевым, М. Хантахановым, С. Шанаршеевым, Х. Хамагановым. С.П. Балдаев затем работал в Таловском (Ольхон), Корсуковском (Кудинская степь), Готольском, Идинском (Бохан) училищах. И везде, где бы он ни трудился, с большой энергией и последовательностью выявлял места бытования фольклора, записывал все ценное и оригинальное. В круг его знакомых, с кем он общался и с большинством которых активно сотрудничал, входило около 400 сказителей нескольких поколений. Многие из них были выявлены впервые, их творчество стало достоянием отечественной науки и культуры благодаря записям выдающегося собирателя.

С 1923 года научно-педагогическая деятельность С.П. Балдаева продолжается в городах Улан-Удэ, Москва, Ленинград. Несмотря на большую занятость на учительском поприще, он всегда находил время для сбора материалов по фольклору. Постепенно расширяется география поисков фольклорно-этнографического материала – теперь в орбиту его исследования вовлечена почти вся этническая Бурятия. С.П. Балдаев плодотворно занимается литературным трудом, его работы по характеристике бурятской литературы проложили дорогу бурятскому литературоведению.

1 октября 1931 г. С.П. Балдаев зачислен научным сотрудником Института культуры БАССР (в последующем БКНИИ, БИОН, ныне ИМБТ СО РАН). В стенах этого института развертывается активная литературно-фольклористическая деятельность Сергея Петровича. Он пишет монографические работы и критические статьи по литературе и фольклору, выступает с лекциями и докладами, составляет пособия для начинающих писателей и фольклористов, продолжает педагогическую деятельность. Однако основное свое внимание уделяет он собиранию устного народного творчества бурят.

Наряду с плодотворной научно-исследовательской работой С.П. Балдаев занимается обработкой и подготовкой к печати материалов своей обширной коллекции. В настоящее время личный архив ученого хранится в Центре восточных рукописей и ксилографов Института монголоведения, буддологии и тибетологии СО РАН. Это ценнейшая коллекция материалов по фольклору, истории, этнографии бурят, научные статьи, рецензии, методические разработки. В 2007 г. сотрудниками Центра завершилась многолетняя и трудоемкая работа по научно-технической обработке архива ученого, каталогизации, научной систематизации материалов и подготовке коллекции к изданию. В личном фонде ученого представлены практически все жанры бурятского фольклора – более 100 больших героических эпосов, более 100 сказок, 6000 пословиц и поговорок, более 15000 песен различных циклов, много легенд, преданий, благопожеланий, устных рассказов, присловий, народных примет и поверий, произведений детского фольклора, народной драмы и шаманства. Обработанные материалы по шаманизму систематизированы у ученого по следующим разделам: 1. Заяны, 2. Хаты, 3. Тэнгэрины, 4. Онгоны, 5. Ахануты, 6. Тоодэи, 7. Эжины, 8. Культы, 9. Посвящение шаманов, шаманские обряды, принадлежности, похороны, корни, роды, женское шаманство, 10. Тайлганы. Также классифицированы материалы по шаманству по районам, например, шаманство бурят Тунки, Баргузина, Аги и т.д. Немало интересного материала собрано С.П. Балдаевым по истории Монголии. В

фонде этот материал сосредоточен в следующих делах: «История монгольских племен» - д.729 (171 стр.), «Материалы о племенах и родах Халхи» - д.731 (184 стр.), «Материалы по истории Тибета и Монголии» - д.732 (1 тетрадь), «Материалы по Монголии» - д.734 (153 стр.), «Материалы по общественному строю монголов, торгоутов и бурят» - д. 741 (16 стр.), «Архивные материалы по истории калмыков и монголов» - д.742 (125 стр.).

Научные труды С.П.Балдаева публикуются с 1950-х гг., это такие фундаментальные работы, как «Бурятские свадебные обряды» (1959); «Устное народно-поэтическое творчество бурят» (1960); «Бурятские народные песни» в 3-х томах (1961, 1965, 1970); «Родословные предания и легенды бурят» (1970). Последняя работа представляет исключительно большой научный интерес – в ней исследователем собраны и классифицированы генеалогические легенды и предания бурятских племен эхирит и булагат и нескольких десятков родов, не входящих в состав четырех основных племен. Во вступительной статье к данной работе автор дает обстоятельный обзор общей историографии бурятских племен и родов. Учитывая актуальность проблем возрождения национальной культуры на фоне возрастающей роли национального самосознания и выявления определенных парадигм, обеспечивающих устойчивое развитие традиционного общества, знание своих корней и сохранение своей «фольклорной» памяти является первостепенной задачей в современном социуме.

Вклад С.П.Балдаева в бурятоведение столь значителен, так богато и разнообразно собрание его материалов, что только теперь специалисты открывают во всем объеме уникальное фольклорно-этнографическое наследие, способное помочь воссозданию подлинной истории самобытной культуры бурят. Значение выполненного им труда на благо родного народа будет вырисовываться с годами все четче и рельефнее, ценность его рукописного наследия все более возрастать.

Один из уроков жизни С.П. Балдаева – бескорыстное и искреннее служение культуре родного народа с ее вечно живыми духовными ценностями и богатейшими традициями.

БУРИАД ХУРИМЫН ДУУ

Х.Сампилдэндэв

*ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн
захирал агсан, академич*

Монгол ардын хурим найрын зан үйлийн дуунд буриад хуримын дуу онцгой байрыг эзэлнэ. Ер нийтэд нь ажиглан үзэхэд халх ястны хурим найрт ерөөл, магтаал элбэг бол буриадынхад дуу, дөрвөдийнхөд бүжиг, биелгээ элбэг ажээ. Мөн халх дөрвөд болон бусад ястны хурим найрын магнай болон найр жаргаах (төгсгөлийн) дуунаас бусад нь хуримын зан үйлтэй төдий л холбогдолгүй мэт бол буриад хуримынх үүнээс өөр бөгөөд хуримын зан үйл дэг ёстой нягт уялдаа бүхий өвөрмөц сонин дуунууд бий ажээ. Ер нь буриадын хуримлах ёсонд буй олон янзын зан үйл бүрд шахам зориулагдсан хуримын дуу байдаг. Тухайлбал: шинэ гэр барих үед дуулах гэр тоорогдолгын дуу, хуримын өмнө бэрд зориулан зохиогдох их шөнийн наадмын үед дуулдаг ниргэлгийн дуу, бэлзгийн дуу, ууцын дуу, бэрийн гомдолын дуу, худ нарын дуу, хүндэт зочдод мах идээ барих үед дуулах төөлэйн дуу, архийн дуу зэрэг үүрэг зориулалтаар харилцан адилгүй олон янзын дуу байдаг билээ.

ЗХУ-ын ШУА-ийн Дорно дахины хүрээлэнгийн Ленинградын номын сан-архивт буй А.Позднеевын хөмрөгт Монголын аман зохиолын судлалд холбогдол бүхий олон зүйл хадгалагдан буйн дотор “Элдэв зүйл дуу хийгээд ерөөлийн үгнүүд болой” гэсэн гар бичмэл буйг хэл бичгийн ухааны дэд эрдэмтэн Д.Цэдэв 1969 онд сурвалжлан олж үзсэнээ хожим “Залуучуудын үнэн” сонинд мэдээлсэн билээ. Үүнээс үзэхэд уг бичмэлд “Хуримд оролцогч ноёд түшмэдийн өмнө дуулах дуу, хурим төрийн цагт өвгөддөө архи барьж дуулах дуу, өвгөдийн ерөөл гуйсан дуу, хань нөхдөө магтсан дуу, авир дөвчин зарим залууст хандан дуулах дуу зэрэг нийт 18 дуу буй нь чухамдаа буриад хуримын дуу байсан бололтой.

Буриадын ихэнх нутагт хурим найр эхлэхдээ юуны өмнө удам судраа магтан дуулдаг байна. Дээр дурьдсан тэмдэглэлд буй Ингэтийн долоон эцгийн дуу, Агын найман эцгийн дуу тэргүүнтийг чухамдаа өвөг дээдэс, удам судраа магтсан дуу гэж үзэлтэй. Эдгээр дуу нь үүргийн хувьд халх, дөрвөд ястны хурим найрын эхэнд дуулдаг найрын магнай дуутай төстэй юм. Үүний дараа хуримд хүрэлцэн ирсэн хүндэт зочин өвгөн настанд архи барьж тус тусад нь тусгай дуу зориулан дуулдаг байна. Тухайлбал: Хэнтий аймгийн Дадал сумын хорь буриад нарын дунд хурим найрын үед өвгөд настны өмнө архи барьж:

Дов газар ургагч

Долоохон өнгийн цэцэг

Долоохон эцгийн та нар

Дөмөгхөн дуугаа барья л

Хүрэгч үнээний сүү

Хүгшинхэн ээжийн нэрмэлийг

Хүндтэй та нартаа барья хэмээн дуулахад настангууд хариуд нь сургаал ерөөлийн аястай дуу дуулж өгөх ёстой ба эс дуулбал хоёр хадаг өгдөг гэдэг. Мөн буриадын аман зохиол судлагч Д.С.Дугаровын бичсэнээр бол буриад хуримын

Буриад судлал №3 (003)

хамгийн хүндтэй зочдын тоонд өөр өөрийн талыг төлөөлөн буй худ, худгуйн түрүү зууч нар ордог бөгөөд тэдэнд эрхэм хүндэт зочинд барьдаг идээний дээж болох хонь буюу морины чанасан толгой (төөлэй) барин зочилж

Төөнтэйхэн хуринээрэй

Түхөмдөж табиеэ

Түрийн түшмэд тандани

Аяны зугаа бариеэ хэмээсэн үгтэй төөлэйн дуу гэгчийг дуулдаг ажээ.

Ийнхүү найрын хүндтэй зочдыг магтан тэдэнд хандан дуу дуулж байгаа нь халхын зарим нутагт найрын аливаа ерөөлийн эхэнд гэрийн хоймор буй хүндэт зочдыг магтан ерөөгөөд дараа нь бусад хүмүүс аягачин сөнчин нарыг хүртэл магтан ерөөдөгтэй адил ажээ. Гагцхүү ялгаатай нь иймэрхүү магтаал хэсгийг халх ясны дунд ерөөлөөр илэрхийлдэг бол буриадад дуугаар илэрхийлж байна. Үүнээс гадна найранд хүрэлцэн ирсэн бусад хүмүүст зориулан:

Өндөр газрын модод нь

Үндсээрээ холбоотой

Үелсэн хань нөхөд нь

Өөр зуураа этэй гэх зэргээр тэднийг магтсан агуулга бүхий дуу дуулдаг байна. Энэ дууг бодвол зочин гийчдэд архи барих үед дуулдаг дуу бололтой. Д.С.Дугаров Буриад хуримын дууны тухай нэгэн өгүүлэлдээ хуримын ёслолд “Архийн дуу” гэж байдаг тухай дурьдаад “Түүний сэдэв агуулга маш олон янз. Эл дууг зочид болон гэрийн эзэн нар харилцан дуулна. Гэрийн эзний зүгээс дуулахдаа зочдод архи барих үед дуулах ба зочдыг магтан тэднийг хүрэлцэн ирсэнд талархлаа илэрхийлээд тавтай сайхнаар наргин цэнгэхийг хүсдэг. Зочид үүний хариуд гэрийн эзний зочломтгой занг магтан талархаж бас архи дарсаа элбэг дэлбэг сөгнөхийг хүсдэг” гэж бичжээ. Энэ нь ч архины дуунд

Добын ногоон гандаал үгэй

Дошхон бором гарьдаа (н) үгэй

Досоо зүрэхэм гажара (н) үгэй

Домботой л хараяа асараад үгйт гэж гарч буйгаас тодорхой байна.

Буриад хуримын дэг ёсны өөр нэг сонирхолтой зүйл нь өвгөд настнаас найрын нийт хүмүүст зориулан сургаал ерөөл хүсч найрчин олон дуулахад тэд хариуд нь сургаалын аяс бүхий дуу дуулдгаас гадна авир явдал дөвчин залуус, архи зугаа тэргүүтнийг нэн эдлэгч самуун явдалт залуус ааль зан муутан нарт тус тусад нь зориулан сургасан, зэмлэсэн, егөөдсөн утга бүхий олон дуу дуулдаг явдал юм. Энэ нь хүмүүжлийн их ач холбогдолтой бөгөөд сургаалын шүлэгтэй хэлбэрийн хувьд ойролцоо. Жишээ нь архи зугаа тэргүүтнийг нэн эдлэгч самуун явдалт залууст хандан дуулсан дуунд:

Эргэлдэн байгч нарыг

Үүл манан далдлана

Энэ насны жаргалыг

Эгэл мунхаг далдлана

Архи дарс хэтэрвээс

Ахуй байдлаас хохидуулна

Ахас ихэстээ өргөгдөх нь

Авир сайны хучинд гэх мэтээр ёс суртахууны элдэв муу явдал гаж буруу зан араншин тэргүүтнийг илчлэн шүүмжилж сургамжилсан аяс бүхий ажээ. Олны баян цэнгэлийг үймүүлж болох элдэв муу авиртаныг хурим найрын цагт ийнхүү ичтэл зэмлэж сургадаг нь тийм ч учиргүй хэрэг бус. Архи дарс хэтэртэл ууваас авир зан муу зарим хүмүүс олны найр цэнгэлийг үймүүлж болох учраас чухамхүү найр хуримын

Буриад судлал №3 (003)

цагт хөнгөн ойворгон залууст хандан сургамжилдаг нь хүмүүжлийн ач холбогдол бүхий юм. Энэ мэтийн сурган хүмүүжүүлэх утга санаатай дэвшилт заншил, аман зохиолын зүйлийг бүтээлчээр уламжлан авч хөгжүүлэхэд илүүдэхгүй нь лавтай. Буриад хуримын дууны нэг онцлог нь бол нийтдээ харилцаа маягтай бөгөөд ардын драмын судалгаанд үнэтэй хэрэглэгдэхүүн болох нь дамжиггүй.

Дуу хуураар үлэмж баялаг буриад зон хурим найрын дууны бүхэл бүтэн цогцолбор бий гэж бүрэн болох бөгөөд эдгээрийн дотроос ниргэлгийн дуу, бэлзгийн дуу, ууцын дуу зэрэг нь үлэмж түгээмэл болно.

Ниргэлгийн дуу

Буриадын хуримлах ёсоор бол басганаа нөхөрт гарахаар тохиролцон элдэв ёслол үйлдсэний дараа зохих дагалт хүмүүсийн хамтаар хамаатан садан, сайн танил айл зэргээрээ уригдан хэд хоног хэсэн золчилдог байна. Үүнийг басган зайх гэж нэрлэдэг ажээ. Монголын бусад ястангуудад иймэрхүү ёс заншил буй бөгөөд тухайлбал дөрвөдөд үүнийг цэгээ уух гэж нэрлэдэг билээ. Ингэж цайлуулж дайлуулж хонон өнжин айлчилсаар яваад маргааш хадамд мордоно гэх оройгоо гэртээ буцаж ирнэ. Энэ шөнө эцгийн гэрт их шөнийн наадан гэгч болдог байна. Эл баяр ёслолыг буриад нарын дунд басганай ехэ наадан, мордох шөнийн наадан гэх мэт янз янзаар нэрлэдэг бөгөөд Сэлэнгийн буриадын зарим нутагт басган зайх үед ирсэн айл иймэрхүү шөнийн наадан хийдэг боловч хэмжээгээрээ арай бага юм.

Энэ их шөнийн наадан бол эцэг эх нь охиноо, ах эгч нь дүүгээ, дүү нь эгчийгээ, үеийн нөхөд нь найзаа харь газар хадмын гэрт үдэн мордуулахын баяр ёслол юм. Энэ баяр наадан үлэмж зан үйлийн шинж чанартай ба үдшийн өглөөний гэсэн хоёр хэсэгт хуваагддаг байна. Үдшийн наадан нь ёслолын их түүдэг галын дэргэд болдог бол өглөөнийх нь ийм галгүй бөгөөд бэрийг мордохын өмнөхөн гэрийн нь үүдэнд болдог байна. Эдгээр ёслолын үед ниргэлгийн дуу дуулан бүжиглэдэг. Энэ нь чухамдаа дуут бүжиг буюу дуу бүжиг хоёрын хослол цогцолбор юм. Энэхүү дуут бүжгийг ёохор бүжиглэн дуулалдах залуус хийцгээх ба тэд гар гараасаа барилцан зогсоод наран зөв тойрон найган бүжицгээж дуулалддаг байна. Тэгэхдээ анх үдшийн их нааданд зориулан олон тэрэг түлээ гадаа буулган түүдэг асаах газар бэлтгэсэн байна. Ингээд хоёр хэсэг газар их түүдэг асаан бадрааж байхад дуут бүжигт оролцох залуучууд цугларан хүрээлж зогсоно. Анх эхлээд тэднээс хэн нь ч гэсэн эхэлж дуулахаас зүрхшээн байтал хэн нэгэн бүсгүй:

Галын манай носохо

Гайхамшигтай гэлсэгий

Ганса нэгээр дуулах

Эшэртэй бэрх гэлсэний гэж дуулахад хүрээлэн зогсогсод залган авч ёохор бүжгийн нийтлэг дахилт болох

Айхар яахор яахорья

Яахарж байжа наадья гэсэн үгээр түрүүн улмаар бүжиглэцгээдэг байна.

Тэгэхдээ эхлэн хоёр басган нэг хөвгүүнийг дундаа хийн гал тойрон бүжиглэж дуулан наадах ба сүүлдээ нийт залуус хоёр хэсэг болон талцан найган ганхан ниргэлгийн дуу дуулан бүжиглэцгээдэг ажээ.

Энэ ниргэлэг хэмээх дуулалт бүжиг нь эртний үүсэлтэй мэт бөгөөд Монголын нууц товчооны 57-р зүйлд “Хотолааг хаан өргөмжилөөд хар хоногийн сагсалгар модны дор хавирга газрыг халцартал, өвдөг газрыг үлтэртэл дэвхцэн бүжиглэж хуримласан” мэдээ буйг буриад хуримын ниргэлгийн дуунд “хажуу зүлэг ногоог халцартал нь, үзүүр зүлэг үлтэртэл нь” ниргэн бүжиглэж буйгаар гардагтай харьцуулан үзэхэд лав л 12-13-р зууны үед ниргэлэгтэй төстэй бүжигт наадам байсан нь тодорхой.

Д.С.Дугаров “Буриад ардын дуу” гэдэг бүтээлдээ 1961 онд буриад нутгаас нэрбээр гэдэг нэрийн дор хэдэн дуу бичиж авснаа дурьдаад эл үгийг нэрбээр-поднимать шум,

Буриад судлал №3 (003)

грeмeт гэж үгчлэн орчуулаад веселитса гэж утгачлан тайлбарлажээ. Иймд ниргэлэг буюу нэрвeэх гэдэг нь хөгжимдөн цэнгэж бүжиглэх гэсэн утгатай бололтой.

Ниргэлгийн дууг ерөнхийд нь ажиглаж үзэхэд хөгжимдөн бүжиглэх залуус эрэгтэй, эмэгтэйгээрээ талцан дуулах дуу, нийтээрээ найган бүжиглэж дуулах дуу гэж байсан борлолтой. Тухайлбал:

*Хошуу бүр гөрөөсөн
Хойлоо бүр аянга
Аянгаша хүбүдүүд
Аянгалах данжаа нэрвeйт гэх буюу
...Навтар дээр гарч
Наран гартал бүжиглэе
Намжир бардам хөвгүүдийг
Номхортол нь бүжиглэе*

гэж хүүхнүүдийг дуулахад харцуул хариуд нь

*Тал бүр шүлэг тарбажа
Тангалай бүрийн аянгаа
Аянгаша абангай нар
Ангалах даж нэрвeйт гэх буюу
Тэвхгэр цагаан одныхоо
Тэгширтэл нь наадья
Тэнэг бардам басгадыгаа
Тэмтэртэл нь наадая*

гэж харицан мэтгэлцэж талцаж байсаны ул мөр байгаа бол

*Баруун өндөр ууланд хүү-өөг
Барын тухай шилүүс хүү-өөг
Бас л цаана нь харахад хүү- өөг*

Багалгар зандан шинүс хүү-өөг гэх мэтээр дуулдаг энэ дууг нийтээр нэгдэн гар гараасаа барилдан бүжиглэхдээ дуулдаг байсан бизээ. Мөн дээр дурьдсан зүйсээс тухайн үед хийх бүжгийн аястай дууны айзам хэмнэл зохицон байсан байдал харагдаж байна. Тухайлбал эрэгтэй эмэгтэйгээрээ ялгаран талцах үед хийх бүжгийн аястай дууны айзам хэмнэл зохицон байсан болов уу гэмээр сүүлийн бадаг удаан хөдөлгөөнтэй найган бүжих бүжгийн хөдөлгөөнд илүү зохицсон байна.

Ниргэлтийн дунд мөн ойр хавийн залуусыг их шөнийн нааданд ирж оролцохыг уриалан дуудсан агуулга бүхий

*Наран хаана вэ? тэнгэридэл дэ
Нүхэд хаана вэ? наадан да л даа
Залуушууд хүйлэрэн олоороо ерым*

Зугаалан хүхэжээ наадая л даа гэх мэт бадаг буй. Иймд эл дуут бүжиг нь чухамдаа залуусын дунд зохиогддог тоглоом наадам, баяр цэнгэл юм. Иймээс ч ниргэлгийн дуунд:

*Наран гарахын урьдхан
Намжаа гэгээ гэж байх
Найдалцан ханилахын урьдхан
Намтрыг нь мэддэг ёс байх*

гэж залууст наргиантайгаар хошигнон сургамжилсан буюу

*Нарийн голлой бургаасан
Наран сөөргөө найгана*

Буриад судлал №3 (003)

хүсэх зэрэгтээ дуулдаг тусгай дуу байжээ. Эдгээр дуунд бэлзэг нуун тоглох үеийн байдлыг бөгөөд нэгэн ёсны харилцаа дууны маягтай юм. Жишээ нь:

Альганхаа гарнай шархирна
Алтанхан бэлзгээ эриж абыт
Мүрхөө гарнай шархирав
Мүнгэнхэн бэлзгээ эриж абыт
Эрхийнхээ хургамнай шархирна
Эрижэл абыт бэлзгээ

гэх мэтээр бэлзэг нуусан тал дуулцгаадаг бол

Шаихар улаан хүбүүдүүд (бэрэдүүд)
Шадахал дуугаа хайрлыт
Аманхан хоолойныхоо бүтэштөөгүй хаа (Битүүрчихээгүй бол)
Аятайхан дуугаа хайрлыт

гэх мэтээр нөгөө талаас дуу хүсэхдээ дуулдаг ажээ. Мөн бэлзгийн дууны нэг хувилбарт

Алтанхан бэлзгээ алдвал даа
Аятайхан дуугаа хайрлыт
Мүнгэнхэн бэлзгээ алдвал даа
Мүртэйхэн дуугаа хайрлыт

гэж буйг үзвэл бэлзэг нуун тоглохоос гадна алтан бэлзэг булаацалдан алдсан тал нь дуу дуулан тоглодог байсан байж магадгүй юм.

Сайн дуучныг илрүүлж олох гэсэн тоглоом наадмын чанартай хувьд бэлзгийн дуу нь буриад хуримын дуу хуурын төгсгөлд болдог дууны тэмцээний (хийхын дуу) төстэй юм. Гэхдээ эл дууны тэмцээн нь дуулаачаас цээжээр дуу зохион дуулах авъяасыг шаарддаг бөгөөд үүгээрээ ниргэлийн дуу, бэлзгийн дуу зэргээс ялгаатай юм. Иймд дууны тэмцэлдээний үед өөрчлөгдөшгүй тогтвортой дуулдаг уламжлалт дууны үг бараг байдаггүй байна.

Тэмцээнд оролцогч дуучин нь ардын дууны үлэмж олон хэлбэр зохиомжийн мэдлэгтэй байдаг ба эл загварын дагуу шинээр дуу зохион дуулдаг ажээ. Зохиосон эдгээр дуу нь ихэвчлэн егөөдсөн шоглосон аястай. Өөр өөрийн талыг төлөөлөн гарсан дуучид болохоор шоглон тохуурхаж дуулдаг ба цаадах нь тухай бүрд нь тохирсон хариуг өгч эс чадвал ялагдсанд тооцно. Овог дотроо гэрлэхийг цээрлэдэг учраас зарим найранд ихэвчлэн харь (хүний), халуун (өөрийн) гэсэн хоёр овгийнхон оролцдог байна. Иймд дууны тэмцээнд дуучин бүр өөр өөрийн овгийг төлөөлөн гарч өөрийн төдийгүй овгийнхоо нэр төрийг хамгаалан дуугаар өрсөлддөг ажээ. Эл дууны тэмцээнд хоёр талынхан дуучнаа зоригжуулан дэмжиж уухайлан дэмжих дуу, гашуун инээдэм бүхнээрээ дууны тэмцээнийг улам ч сонирхолтой болгодог. Дууны тэмцээн нь цэц булаалдах хэмээсэн нэртэй багахан шиг оршил хэсгээс эхэлдэг бөгөөд эдгээр нь халх, дарьганга болон өвөр монголын хуримын үүдэн дарлагын үр, хуурчдын гартаах үг, дайралцаан зэрэгтэй уламжлалын холбоотой нь эргэлзээгүй. Дууны тэмцээний эцэст ялагдсан хүнийг:

Боогдоо боогдоо
Боорийн шэбэртэ хаагдаа
Бор нохойд сундалдаа
Хаагдаа, хаагдаа
Хадын шэбэрт хаагдаа
Хар нохойд сундалдаа
Хаа бооно

Буриад судлал №3 (003)

Хөөш бооно хэмээн тохуурхан инээлдэн дуулж шоглох цоллодог бөгөөд энэ нь оньсого таалцаад хожигдсоноо худалдах үгтэй үүрэг зориулалтын хувьд хоорондоо төстэй мэт санагдана.

Ууцын дуу

Ууцын дуу бол эцэг эхээс охиндоо харь газар хэрхэн очих, танихгүй, мэдэхгүй, хүмүүсийн дунд яаж амьдрах, ажиллах, өвгөд настан хадмын хүмүүсийг яаж хүндлэх ёстойг сургамжлан захисан сургаал юм. Хадамд очих гэж буй бүсгүйг хүний хүн болгохын урьдхан эмэгтэй хүний хүндэтгэлийн зоогийн дээж ууц тавин зочлох үед дуулдаг учир ийнхүү нэрлэжээ. Гэтэл хамнигаанд бол ууцаа тавин зочилсны хойно гэвш хураах үед дуулдаг тул гэвшийн дуу гэж нэршжээ. Мөн ууцын дуу зарим газар нэрийн төстэй байдлаас шалтгаалан уужийн дуу нэрээр тархсан байна. Жишээ нь: Хэнтий аймгийн Батширээт суманд:

Хөсөөг хиагийн үзүүрийг

Хөлөгхөн морийг минь хазаг л

Хөхүүртэй айрагныхаа дээжийг

Хүүхэнхэн тандаа баръя л даа

...Хөвч газар бартаатай л

Хөлөгхөн морио татаарай

Хүний газар хучтэй л

Сэрэмжилж суугаарай гэсэн үгтэй дууг хадамд очихоор уужаа өмсөөд гарах үед нь айраг архи барин дуулдаг заншилтай байжээ. Энэ дууг хэзээ хэрхэн дуулдаг ёс болон нэрнээс бусдаараа ууцын дуутай ерөнхийдөө адил юм.

Буриад ястны уламжлал заншил ёсоор бол хонины чанасан ууцыг эмэгтэй хүний хүндэтгэлийн зоог гэж үздэг байна. Харин эрэгтэйчүүдэд бол хонины толгой эсвэл дал зэргийг барьдаг ажээ. Бэлзэг нуун тоглосны дараа гэрийн урьд байгаа галыг тойрон дүгрэглэн сууцгааж бэрийн өмнө ууц тавин нэг залууд хадаг барин ууцын дуу дуулахыг хүсэхэд тэрээр хамт дуулах хүн олж гурвуул болоод эцэг эхийн нэрийн өмнөөс ууцын дууг дуулна. Ууцын дууг дуусан дуустал зөв дуулах ёстой ба буруу дуулбал настайчуул хонины хавиргаар хацар дээр нь цохиод авдаг байжээ. Зарим газар ууцын дуу дуулдаг тусгай дуучин байсан нь халх нутагт найрын ерөөлийг тусгай мэргэжсэн хүн хэлдэгтэй адил юм. Энэ дуу үүсэл гарлын хувьд эртний үед хамаарагдаж болох ба үүний зарим мөр нь Алтан ордны үйсэн дээрх бичгийн эх хүү хоёрын харилцан дууллын зарим бадагтай шүлгийн зохиомж хэлбэрийн хувьд ижил буйн академич Б.Ринчен ажиглан тэмдэглэсэн билээ.

Ууцын дууны агуулга гэвэл хар багаас нь энхрийлж өсгөсөн охин үрээ хадамд хэрхэн очих, очоод ямар байдалтай суух, хадам эцэг эх, эр нөхрөө яаж халамжлах, өвгөд настан, зочин гийчдийг хэрхэн хүндлэх, мал сүргээ яаж маллан өсгөх тэргүүтнийг сургамжлан ер нь хадамд очсон эмэгтэй хүн ажил төрөл, ааш зан, намба төрхөөр ямар байх ёстойг сануулсан сургаалын яанартай юм. Энэ нь чухамдаа үрээ хичнээн том болж хүний зэрэгтэй болсон ч бага хэвээр юм шиг санаж алтан сайхан сургаалаа харамгүй хэлсээр явдаг эцэг эхийн чин сэтгэлийн хайр шингэсэн дуулал, хэрхэн яаж амьдрахын тухай сургаал юм.

Хадамын босгыг алхахаар завдан буй бэрд хандаа дуулах ууцын дуунд харь нутагт угтах шинэ ахуй нөхцөл, тэнд биеэ хэрхэн авч дасах тухай өгүүлнэ. Иймд дуучин бэрийг үнэхээр уйлтал сэтгэлийг нь хөдөлгөн дуулах ёстой агаад үүний тул энэ өдрөөс эхлэн танихгүй мэдэхгүй хүмүүсийн дунд эхнэр хүний амьдралаар амьдрах гэж буй бэрийн сэтгэлийн хамгийн нандин утсыг хөндөн үнэхээр үнэмшилтэйгээр дуулахыг чармайдаг байна. Бэр зөвхөн хар багаасаа дассан дотно хүмүүсээсээ холдож байгаа

Буриад судлал №3 (003)

төдийгүй эхийн хайр ивээл, асрамжинд өнгөрөөсөн хүүхэд ахуйн амьдралаасаа хагацаж буй хэрэг учраас ч үнэн зүрхнээсээ уйлдаг байна.

Буриадын эртний заншил ёсоор хадамд гарч буй бүсгүй гэрээсээ явахдаа хичнээн их уйлбал түүний цаашдын амьдрал төдий чинээ сайн байна гэж үздэг байна. Иймээс

Хасагта (цэрэгт) ошоохой хөбүүн

Дуулж мордохдоо сайн

Хадамдаа ошоохой басаган

Уйлж мордохдоо сайн гэж ярьдаг байна. Ууцын дуу буриадын олон ястны дунд өргөн тархсан, эрт үүсч тшшхэн урт хугацааг туулж хувирал өөрчлөлтийг олонтаа үзсэн зэрэг шалтгаанаас олон зүйлийн хувилбар бүхий болж хэлбэр агуулгын хувьд үлэмж баялаг болжээ. Мөн эцэг эхийн чин сэтгэлийн гүнээс гарсан энэ дууг ард түмэн олон үеийн турш улам бүр засч боловсруулсаар ирсэн учир уран сайхны хувьд үлэмж чанаржжээ. Ууцын дуу анх нийтлэг нэг ая үгтэй байсан ч хожим олон хувилбартай болжээ. Гэвч хаданд харавсан сумны уйтгарт чимээг дурсан харьд өгч буй хайртай охиноо тэр сумтай адилтгасан хэсэг үлэмж түгээмэл тохиолдоно.

Хаддаа харавсан сумны чинь

Ханхинах нь хайртай

Хар бага насандаа

Харийн болох чинь хайртай

Гэж буй энэ хэсэгт өлгийтэй багаас нь энхрийлэн өсгөсөн үрээ хүний хүн болгоно гэдэг эцэг эхэд нь элэг эмтрэм харамсалтай санагддагийг илэрхийлсэн бол:

Харагдан байнхай ангал нь

Харгуй замын хазгай юм

Харийн газар өгтөх чинь

Хамаг зоны ёс юм гэж шувуу үүрээ орхин нисэн оддогийн адил хүн болж төрөөд, хүүхэн болон өссөн хойноо арга буюу хүн нийтийн ёс, амьдралын жамыг даган хадмын босгыг алхахаас өөр аргагүйг сануулан хагацаж ядсан сэтгэлээ засаж хайртай охиноо тайтгаруулж байна.

Ууцын гол хэсгийг эцэг эхийн суургаал захиасны хэсэг эзэлж байна. Ер нь монгол үндэсний уламжлалт хурим найрын аман зохиолд сургаал аястай зүйл голлох байрыг эзлэдэг билээ. Тухайлбал эхийн цагаан сүүний харамжийн үг, ууцын дуу, захиас үг тэргүүтэнд амьдралын босгоор дөнгөж алхаж хүний газар бие даан амьдрах гэж буй насан залуу охинд харийн газар очоод хадам аав ээж, өвгөд настныг хүндэтгэн аж төрөх, ааш зан алив бүхнээрээ арван хуруу тэгш явахыг захин сургамжилсан гүн гүнзгий утга санаатай байдаг. Энэ сургамж захиасын үг зөвхөн бэрд хамаарах бус хүргэн хүү тэр ч байтугай найранд оролцож буй залуу хүмүүст хүмүүжлийн их ач холбогдолтой нь эргэлзээгүй.

Ууцын дууны сургаал захиас нь хадамынд хэрхэн яаж очихоос эхлээд хүний ажил, амьдарлын олон талыг хамарчээ. Хуучин цагийн хуримлах ёсоор бол эр эм бологсод өөрсдөө бус харин хоёр талын эцэг эх нь тэдний суух эсэхийг шийддэг байсан учир эхнэр нөхөр хоёр танилцан дасч байж гэрлэх нь байтугай зүсээ ч бараг хараагүй байдаг удаа байсан учраас ханилж нийлсэн хойноо бие биендээ тийм ч амар дасахгүй нь мэдээж. Иймээс огт өөр хүмүүжил, зан араншинтай ч байж болох танихгүй хүмүүсийн дунд хэлэх үгээ хүртэл болгоомжилж явах ёстойг сануулсан зүйл ууцын дуунд багагүй бий.

Хүдөө газар бартаатай л

Хүлэг гэвч бүдэрдэг

Хүний газар хүчтэй л

Хүндтэйхэн гэж гэндүүзэй

гэж зангий нь мэдэхгүй харь газар болгоомж сэрэмжтэй явахыг сануулжээ. Гэвч амьдарна гэж очсон тэр газартаа дотуур санаа гаргаж хувиа хичээн суух бус сайхан

Буриад судлал №3 (003)

санаа, цагаан сэтгэлийн гүнээс хүний газар, хань нөхөр, хадам эцэг эхтэйгээ харьцах ёстойг мөн сургамжилдаг билээ.

Харгил булгийн уснаас

Ханахын төлөө уугаарай

Харийн хол очихдоо

Ханилахын төлөө суугаарай

гэсэн хэсэгт харгил булгийн усны тухай дурдсан нь жирийн нэг мөрийн тоог ихэсгэх буюу толгой холбох зорилгоор оруулсан үгс бус харин удахгүй дунд нь орж амьдрах гэж буй тэр хүмүүс бол чухамдаа харгил булгийн ус шиг цэвэр тунгалаг сэтгэлээр хандана гэдгийг билэгдэн хэлсэн шиг байна. Энэ мэтээр “Ардаг догшин морь нь адуугаа л гэж янцгааж айдар багахан бие нь аав ээжээ саналаа гэсэн ...энгэр газрын ус эргээ даган урдаг шиг эжий аавынхаа сургаалыг эндүүгүйгээр дагаж... “хадам” аав л ижий хоёрынхоо алтан босгыг нь алхахдаа алд цагаан хадгаараа амарчлан мэндэлж” аятай сайхан өргөж асрахыг захисны зэрэгцээ “...харийн хөвүүн хартай” байсан ч “хайртай сэтгэлээр дасаж хүний ганц үрийг хүндлэн” ханилахыг сургамжилсан байна. Хайртай охиноо сайн сайхан амьдраасай гэсэн сэтгэлийн гүнээс зохиогдсон ууцын дуунд ажил хөдөлмөрч ардын үзэл бодол хүндтэй байрыг эзлэн туссан байна. Жишээ нь:

Адуунайнгаа ерэхэд нь

Хазаараа бариад гараарай

Ахмад зоноо ерэхэд нь

Архи сөнгөө гаргаарай гэж

ямар ч ажил хөдөлмөрт хойш суун хоцрох бус харин хүний түрүүнд шаламгайлан хөдөлмөрлөж байхыг захин сургамжилж байна. Энэ мэтээр өдөр тутмын ажил төрлийн холбогдолтой наад захын зүйлийг боловч жижиг гэлгүй сануулан сургамжлахдаа

Хонио ирэхэд

Хоолбой гээд гараарай

Хов живийг ирэхэд

Хойш суун хоцроорой

хэмээн сайн муу үйлийг ялган салгаж ойлгохыг сануулж хийх ажил хөдөлмөрийн түрүүнд нь хэрүүл шуугиан хэл амны сүүлд нь орж яв гэсэн санааг урнаар илэрхийлжээ.

Зарим буриад ястны хурим дэг ёсноос үндэслэн үзэхэд ууцын дуу зөвхөн эцэг эхийн сургамж захиас маягтай бус харин хадамд очих бүсгүйн ах эгч нар нь ч мөн дүүдээ хандан дуулсан дуу ч мөн оролцдог байсаг бололтой. Өмнө дурдсан А.Позднеевын архив дахь дуу, ерөөлийн гар бичмэлд буй 18 дууны 13 дахь нь хадамд гарч буй дүүдээ ах нь бэлэг барьж ийн дуулна гэсэн нэртэй байна. Эл дуу нь агуулга хэлбэр, аясаараа өмнө дурьдсан ууцын дуутай төстэй боловч эцгийн сургаалыг хүндэтгэн сахиж явахыг бататган захисан шинжтэй юм. Тухайлбал:

Түргэн хонгор зээрд

Түмэн агтын түрүүнд

Төв зантай дүү минь

Төрийн зоны түрүүнд хэмээн явахад нь төрсөн гэрээс нь бэлэглэсэн хүлэг морь, хадмын босгыг алхах гэж буй охин дүү тэргүүтнээ магтсан магтаалын чанартайгаар эл дуу эхэлжээ.

Эрэг тохойн усыг

Эмээлт мориороо гатлана чи

Эцгийн ятгасан газарт

Буриад судлал №3 (003)

Эндүү үгүй суугаарай гэх зэргээр эцэг эхийнхээ сургаалыг марталгүй явж алдаа осолгүй амар жимэр аж төрөхийг захиснаараа эцэг эхийн захиас ууцын дуунд гарсныг улам ч бататгаж өгч байна. Үүний зэрэгцээ:

Хөх нуурын хөвөөнд

Хүйтэн хяруу унана

Хөгишин буурал аавтайгаа

Хүйтнээс урьд золгоорой хэмээн хадмынд очиж харийн газар суувч хар нялхаас нь энхрийлэн өсгөсөн хайртай эцэг эхээ марталгүй халамжилж явахыг захин төгсөж байна. Мөн нэг зүйлийг нэмж тэмдэглэхэд буриадын хурим найрын үед хадамд гарч буй залуу бүсгүйд хандан найранд оролцож буй бусад хүмүүс ялангуяа өвгөд настан ч бас дуу дуулж болдог байсан ажээ. Дээрх тэмдэглэлд бичсэнээр бол хурим төрийн цагт өвгөдөд архи барьж тэднээс сургаал дуу хүсч дуулсны хариуд өвгөд

Хадан дээр гарч

Хамгийн бараа хараарай

Хар үгүй явж

Хайр нэрийг олоорой гэх мэтээр дуулдаг ажээ. Энэ дууны агуулгаас үзэхэд сургаал захиасын аясаасаа ерөөлийн аяс их байна. Ерөнхийд нь үзэхэд хадамд гарч буй бэрд хандан эцэг эхийн дуулсан ууцын дуунд сургамжийн шинж, ахынх нь дуунд захиасын шинж тус тус их буй бол найранд оролцогч өвгөдөөс түүнд хандан дуулсан дуунд ерөөлийн аяс илүү байна.

Ард түмний ёс заншил хэдийгээр амьдрал ахуйн зүйлээс урган гарч уламжлагдсан нэг ёсны бичигдээгүй хууль байдаг боловч ямар ч өөрчлөлтгүй тэр хэвээрээ хадгалагддаг бус цаг цагийн аяс, амьдрал ахуйд гарсан өөрчлөлтийг даган хувьссаар байдаг билээ. Ийм ч учраас дээр дурьдсан ууцын дуу нь анх эцэг, эх, ах, эгч, төрөл төрөгсөд өвгөд настны дуулсан олон дуунаас бүрэлдэн байснаа хожим агуулга, хэлбэр зориулалтын төстэй байдлаас шалтгаалан хоорондоо нэгдэж нэг дуу болсон буюу хурим төрийн цагт аав, ээж, ах эгч, төрөл төрөгсдийн сэтгэлийн догдлолыг хамтатган илэрхийлсэн ууцын нэг дууг дуулдаг болжээ гэж болох мэт.

Ууцын дууны хариу болгож охин нь дуулдаг тухай мэдээ төдий л үгүй боловч зарим хувилбарыг нь ажиглан үзэхэд эцэг эхийн зүгээс охиндоо сургамжлан дуулахын сацуу охин нь мөн тэдэндээ хандан дуулж байсны ул мөр болов уу? гэмээр зүйл харагдаж байна.

Эмнэг дойхон моримни

Эжэлээ гэж санадаг юм

Эрх баахан бэемэн

Ижсий ааваа санадаг юм гэх буюу

Ар л голын эхэнд

Аргалын зулзага хөөрхий

Алган дээрээ өсгөсөн

Ав л ижши хөөрхий гэх зэргээр эцэг эхдээ хандсан үрийнх нь сэтгэлийн догдлолыг илэрхий харуулсан эдгээр бадгийг яав ч эцэг эх нь өөрснөө буюу тэднийг төлөөлсөн хүн дуулж зохихгүй. Харин охин нь дээрхи ууцын дууны хариу болгон дуулсан байдалтай юм. Энэ таамаглал болон дээр иш татсан дууны агуулгыг “Бортолгойн өндөр даваа” хэмээх дуутай харьцуулан үзвэл тодорхой болно. Агуулгаараа энэ дуу мөн л хадамд очих гэж буй бэрийн гунигийг илэрхийлсэн дуу юм

Бортолгойн өндөр даваанд

Болжмор шувуун цуцархай

Болзомгүй хол газарт

Болзоороон яаж хүрэхэв би ...

**БУРЯТСКИЙ ФОЛЬКЛОР В КРУГУ НАУЧНЫХ
ИНТЕРЕСОВ М.К. АЗАДОВСКОГО**

Цыракшинова Е.К.,
к.ф.н., доцент ИГУ
Иркутск

Круг научных интересов М.К.Азадовского был широк и многогранен. Он выступал как литературовед и критик, историк-декабристовед и этнограф, искусствовед и библиограф, так и фольклорист и исследователь народной жизни.

Важным направлением научной деятельности М.К.Азадовского является фольклористика.

М.К.Азадовский известен как фольклорист широкого профиля. Во-первых, он непосредственный собиратель устного народного творчества. В составе экспедиций, начиная со студенческих лет в 1913-1914 гг. выезжал в Восточную Сибирь и Приамурье. Цель экспедиции была определена так: «... Отыскать... следы эпической поэзии, записать песни исторические, лирические и обрядовые, провести диалектное наблюдение и собрать словесный материал» (Азадовский и Сибирь, С. 6). По итогам этих экспедиции он публикует такие работы, как «Амурская частушка» (1913), «Заговоры амурских казаков» (1914), «Песнь о переселении на Амур» (1916). Летом 1915 г. он снова отправляется в экспедицию, теперь уже в верховье Лены. Именно там были открыты им исключительные по богатству сказочные материалы, лёгшие в основу его работ «Ленские причитания» (Чита, 1925), и «Сказки Верхоленского края» (Иркутск, 1925). Эти две работы сам Азадовский уже на склоне своих лет считал «основными трудами по фольклору». (Азадовский и Сибирь, с. 6). Поездка в Тункинскую долину открыла всему миру сказочников Сороковиковых, Дмитрия Асламова. Именно сибирской сказке Азадовский посвятил многие годы своей жизни, о чём свидетельствуют его работы: «Сказки разных мест Сибири», «Русская сказка. Изображение мастера», «Сказки Магая» и другие. В середине 20-х годов буквально он открыл несколько талантливейших сказочников – Дмитрия С.Асламова, Ф.Н.Аксаментова, Наталью Осиповну Винокурову, Егора Ивановича Сороковикова.

Во-вторых, Азадовский исключительно много сделал как организатор различных изданий по фольклору. Прежде всего, в 1923 г. вместе с Г.С.Виноградовым он в течение семи лет редактирует и издаёт журнал «Сибирская живая старина», который в то время был единственным этнографическим журналом в СССР. В первых выпусках сборника «Сибирская

живая старина» были опубликованы статьи по детскому фольклору, детской сатирической лирике, детским играм и детскому искусству, народному календарю старожилородного населения Сибири, ораторскому искусству, музыкальной этнографии, русскому народному искусству, искусству народов Сибири. В 1924 г. Азадовский публикует «Беседы собирателя». Он был инициатором, редактором инструктивно-программной серии «Библиотека собирателя». Эти издания «способствовали обширному сбору материалов по этнографии и фольклору» (П.Хороших)

В-третьих, самым значительным результатом всей деятельности М.К.Азадовского была двухтомная «История русской фольклористики», вышедшая посмертно в 1958, 1963 гг. Этот замечательный труд учёного является по словам В.М.Жирмунского «обобщающим трудом большого масштаба» (М.К.Азадовский. История русской фольклористики. М., 1958, Т. 1, с. 14-18), «по своей полноте является единственной в своем роде исчерпывающей энциклопедией учений о фольклоре на русской почве...» (Азадовский и Сибирь, с. 17).

В научном наследии М.К.Азадовского немало внимания уделено и бурятскому фольклору.

В 1943 году М.К.Азадовский подготовил работу «История бурятской фольклористики» объёмом в 3,5 авторских листа, к сожалению, остающейся до сих пор неопубликованной. Это первый научный труд, посвящённый вопросам истории бурятской фольклористики, в котором учёный обобщает все теоретическое наследие, накопленное бурятской фольклористикой к тому времени. Начало формирования бурятской фольклористики профессор Азадовский относит к первой трети XIX века. Именно с этого времени начинается собирание и публикации произведений бурятского фольклора. Огромная роль в этом принадлежала первым бурятским ученым Д.Банзарову, Г.Гомбоеву, учителям-просветителям, Б.Норбоеву, Н.Болдонову, Я.А.Болдонову, Вамбоцуренову, чьи труды составили основу будущей национальной фольклористики. «В то время в сущности, всё сводилось только собиранию и накоплению материалов».

М.К.Азадовский считает, что, наряду с выходцами из народа, в создании национальной фольклористики огромная роль принадлежала декабристам – ссыльным братьям Бестужевым, Кюхельбекеру, прогрессивно настроенной части русских миссионеров – Я. Смолеву, В. Копылову, Я. Чистохину, особенно Н. Затопляеву, И. Подгорбунскому, с именами которых связаны собирание и публикация фольклорных материалов бурят во второй половине XIX века.

М.К.Азадовский отмечает, что интенсивному изучению народно-поэтического творчества и быта бурят особая заслуга принадлежит ВСОРГО (в течение долгого времени был своего рода Сибирской Академией): «Его значение в деле исследования Сибири совершенно исключительно и, можно сказать, грандиозно» (РО БКНИИ, инв. № 992, л. 6). Изучение фольклора бурят-монгольского народа всегда стояло в числе

его основных и центральных задач. Он справедливо отмечает плодотворное влияние русских учёных А.Н.Пыпина, А.Цапова, Г.Н.Потанина на формирование фольклористических сил из среды коренного бурятского населения.

М.К.Азадовский высоко ценил деятельность Г.Н. Потанина не только как исследователя, но и как исключительно талантливого организатора, собирателя и руководителя, сумевшего «разыскать и привлечь к работе в отделе сотрудников из самых отдалённых уголков Сибири: он организовал ряд больших и малых экспедиций, создал целую серию научных изданий, в которых огромное место заняли различные проблемы бурятоведения» (РО БКНИИ, инв. №992, л. 7).

Именно тесное сотрудничество М.Н.Хангалова с Г.Н.Потаниным способствовало публикации фольклорно-этнографических материалов М.Н.Хангалова в трёх выпусках в 1889, 1890, 1903 году знаменитого «Балаганского сборника», редактором которого был Г.Н.Потанин.

Подводя итоги изучения бурятского фольклора в дореволюционный период, профессор М.К.Азадовский писал, что «ни одна организация в дореволюционное время не сделала так много для изучения фольклора и этнографии бурят, как Восточно-Сибирский отдел РГО в Иркутске». (РО БКНИИ, инв. №992, л. 9).

М.К.Азадовский в данной работе отмечает, что бурятская фольклористика как наука создаётся в послеоктябрьский период, когда была организована систематическая и планомерная работа не только по сбору фольклорного материала, но и научное исследование и изучение собранного материала. Особое внимание учёный обращает на необходимость выявления бытующих жанров бурятского фольклора и публикации собрания текстов, особенно героического эпоса, сказок и шаманской поэзии.

«История бурятской фольклористики» М.К.Азадовского свидетельствует о многогранности фольклористических изысканий учёного, о широте его познаний.

М.К.Азадовский всегда был в курсе развития бурятской фольклористики. В 1940 г. в дни декады бурятского искусства в Москве проходило совещание по вопросу собирания и издания фольклора народов Бурятии, участниками которого были М.К. Азадовский, Юрий Матвеевич Соколов, Александр Вениаминович Гуревич. На совещании выступили Элиасов Л.Е., директор НИИ ЯЛИ Гомбо Цыбикович Бельгаев рассказал о том, что делается в институте и о необходимости широкого издания имеющихся материалов, что институту требуется помощь со стороны крупных учёных столицы. М.К.Азадовский внимательно выслушал всех и будучи большим знатоком фольклора Сибири, высказал ряд соображений о работе бурятских фольклористов. Он указал на необходимость издания бурятского и русского фольклора, он был убеждён, что крупные издания внесут большой вклад в развитие советской фольклористики. Особое внимание М.К.Азадовский обратил на подготовку к изданию «Гэсэра», которого считал

мировым шедевром и ставил в один ряд с выдающимися произведениями мирового эпоса. М.К.Азадовский предложил конкретный план издания бурятского эпоса. После издания «Гэсэра», он считал необходимым выпустить в свет улигер «Аламжи Мэргэн», «Еренсей» и в заключение издать в одной книге небольшие по объёму улигеры, записанные в первые годы Советской власти. Следует отметить, что план предложенный М.К.Азадовским был выполнен лишь частично, изданы «Аламжи Мэргэн» и «Еренсей».

В своём выступлении большое внимание М.К.Азадовский уделил изданию сказок и лирической поэзии бурят, это особенно примечательно, потому что к тому времени в бурятской фольклористике не было ни одного сборника бурятских сказок, песен.

Он привёл для примера содержание бурятских народных лирических песен, переводы которых сделали ленинградские поэты. «У бурят замечательная лирическая поэзия, надо сделать её достоянием и других народов. Переводчиков первоклассных мы найдём», - сказал М.К.Азадовский.

Из намеченных планов ничего не удалось осуществить сразу. Вскоре началась война. Работа была прервана. Но уже через год после окончания войны в письме от 16 июля 1946 года директору ГИЯЛИ он излагает свои соображения по возобновлению фольклорной работы (Современный русский фольклор Сибири. Изд-во Наука. – Новосибирск, 1979. – С. 207).

В письме М.К.Азадовский даёт принципиальное согласие принять участие в издании «Гэсэра». При этом интересуется вопросами – в каком виде предполагается издавать «Гэсэр». «Какие тексты положены в основу, будут ли даны одновременно стихотворный и художественно-прозаический перевод, какие формы комментария и пр. имеется ли вообще полная программа и план издания?» (С. 207)

Кроме того, в письме Г.Ц.Бельгаеву, наряду с другими вопросами Азадовский интересуется следующими вопросами: 1) Намечается ли издание классического сборника М.Н.Хангалова? 2) Выпустят ли собрание сочинений Д. Банзарова? 3) Будет ли издан сборник сказок (подлинники и переводы) с соблюдением всех требований, выработанных русской фольклористикой.

Таким образом, из вышесказанного видно, что М.К.Азадовский постоянно проявлял живой интерес к проблемам бурятского фольклора. И ещё хотелось бы отметить огромную роль М.К.Азадовского в подготовке научных национальных кадров. Исследователь бурятских сказок, выпускница Иркутского университета, ученица М.К.Азадовского, Е.В.Баранникова, с благодарностью пишет в своих воспоминаниях, что ей посчастливилось пройти аспирантуру у Марка Константиновича в Ленинградском университете, куда приехала в 1947 году по его вызову.

Она вспоминает, что аспирантами М.К. Азадовского в то время были выпускницы Иркутского университета – Ольга Сазонова, Людмила Черных, много известных впоследствии

фольклористов: К.В.Чистов, Н.В.Новиков и др. «Благодаря особому таланту Марк Константинович мог увлекать людей, бескорыстно помогать им в науке, благодаря его умению «творить» добро, его семинары всегда были многолюдными, оживлёнными, где всем было интересно, где каждый чувствовал себя свободно. Это была подлинно научная школа со своими традициями, своим направлением, где господствовала атмосфера научной добросовестности, непринуждённости в спорах...» (Баранникова Е.В. В кн.: М.К.Азадовский и Сибирь: (тезисы докладов на Учёном совете филол. фак., посвящённая 80-летию учёного-сибиряка) /Иркутский гос. университет –Иркутск, 1969, С. 9).

М.К.Азадовский был очень заботливым и внимательным человеком. Вот один пример, о котором вспоминала Е.В.Баранникова «Марк Константинович не мог мириться с несправедливостью, оставаться равнодушным, если знал, что обойдён вниманием достойный человек». Будучи тяжело больным он просил помочь Ч. Цыдендамбаеву, которому помогал при создании романа о Д.Банзарове и «необходимости бережливого отношения к человеку, обладающему бесспорным талантом».

Таким образом, М.К.Азадовский, несмотря на свою огромную занятость всегда был в курсе дел в бурятской фольклористике.

1. Азадовский М.К. История русской фольклористики. – М., Т. 1., 1958; Т. 2., 1963.
2. М.К. Азадовский и Сибирь: (тезисы докладов на Учёном совете филол. фак., посвящённая 80-летию учёного-сибиряка) / Иркутский гос. университет –Иркутск, 1969. – 19 с.
3. Современный русский фольклор Сибири. Изд-во Наука. – Новосибирск, 1979. – 209 с.

BURIAD STUDIES

III Боть

№3 (003)

2010

Түүх, угсаатан судлал

РОССИИН ЭВЕНКНҮҮД

Афанасьев Е.Ф

*БУИС-ийн Эвенк хэлний
тэнхмийн эрхлэгч, доктор, доцент*

Эвенкнүүд – хойто зүгэй, Сибирийн болон Алас Дурна зүгэй олон тоото үндэһэ яһатай нэгэн. 2002 оной бүридхэлэй баримтанудай ёһоор, Россиин Федерацида 35357 эвенкнүүд ажаһуудаг. Эвенкнүүд үсөөншье хаа, ашаглаһан газарайнгаа хэмжээгээр Сибирийн ондоо үндэһэ яһатанһаа булюу байдаг. Эдэ газарнуудай хэмжээнүүд тухай Хойто зүгтэ, Сибирьта ба Алас Дурнада эвенкнүүдэй мүнөө ажаһуудаг нютагууд гэршэлнэ. Эвенкнүүд Россиин Федерацийн 11 субъектнүүдтэ (хизаарнуудта, республикануудта, областьнуудта) ажаһуудаг, үндэһэн ажаһуушадай эрхэ зэргэтэй болонхой.

Хилын саанашье эвенкнүүд ажаһуудаг: Хитадай зүүн хойто зүгтэ (Хинганай шэлэ шадар), Хитадай арадай республикын эвенк хушуунда, Монголдо. 1982 оной бүридхэлэй баримтануудай ёһоор, Хитадта 19398 эвенкнүүд ажаһуудаг, Монголдо 2000 гаран (1, с.641).

Этнограф В.А. Туголуковай хэлэһэнэй, түүнгүүсүүдэй үсөөн аад, Иимэ ехэ газар дайдада ажаһуудагынь хүн түүрэлтэнэй түүхэдэ тон өөрсэ үзэгдэл болоно (4, с.4). Ондо ондоо тээ ажаһуудагынь хаа, эвенкнүүд хэлэнэй? Ажахын, материална ба ухаан бодолой соелой талаар арсаһагүй ниитэ нэгэ шэнжэтэй. Гэхэ зуура, олон тоото багахан бүлэгүүд хоорондоо саг үргэлжын ажахын, социальна ба мэдээсэлэй талаар харилсаануудгүй байһан, мүнөшье тиимэ зандаа.

Эвенк арадай хуушан нэрэнь «түнгүүс». Эвенк гэхэн тусхай нэрын баталагдатар (XX зуун жэлэй гушаад онууд), «түнгүүс» гэхэн нэрэ томьёо манай ороной, мүн гадаада уран зохоолдо тон дэмэрэнги байһан.

Эвенкнүүдэй уг гарбалай түүхэ элдэб арануудай ажахын ба соелой талаар харилсаануудтай байһан гэжэ гэршэлһэн баримтанууд олон. Жэшээлхэдэ хитадууд эвенкнүүдые килин, цилин, о-лунь-чунь («орочен» гэхэн үгэһөө), гэжэ нэрлэдэг байна, манжа яһатан - орончун, орочон, уронго, ханты - келлем, селькупууд - джумал куп, помпэк, кет яһатан - фунбау, монголнууд - хамниган, баруун бурядууд - калджакшин, татарнууд болон яхадууд - тонгус, доодо Амар шадарай түнгүүс хэлэтэй арадууд (орочууд, ульчнууд, негидальцууд, нанайнууд) - килс, килэн.

2002 оной бүридхэлэй баримтануудай ёһоор, мүнөөнэй Буряад республикын дэбисхэр дээрэ 2334 эвенкнүүд ажаһуудаг. Тэдэ ажахы эрхилхэ талаар урданһаа хойшо гурбан бүлэг боложо хубаардаг хэн: малажалтай эвенкнүүд (мурчен), далай шадарай

Буриад судлал №3 (003)

эвенкнүүд (ламучен), оротон – эвенкнүүд (орочон). Мүнөө үедэ тэдэ иимэрхүү шэнжэнүүдтэй зандаа, гансал оро үсхэбэрилгэ ниитын ажахыдашые, хубийн хэмжээндэшые урданайхидаа орходоо үсөөрөө.

Эвенкнүүдэй хүршэ арадуудтаяа нягта харилсаа холбоотой байлга тэдээнтэй адли бололгодо нүлөөлөө. Илангаяа буряадуудтай хамта ажаһуудаг эвенкнүүдэй дунда иимэ үзэгдэлнүүд олон. Эндэ илалтагаануудынь олон: буряадуудай тэдээндэ орходоо олон байлга, урдандаа алба татабарийн хүшэр хүндэ байдал, яһатан хоорондын гэрлэлгэнүүд, ажахын хушала янза болохо мал ажал эрхилэлгын хүгжэлтэ гэмэ мэтэ. Хэшээлхэдэ, моритой түнгүүсүүд (мал ажалтан, «мурчен» гэжэ өөһэдыгөө нэрлэдэг) зүүн зүгтэ Байгалай баруун эрьехээ Амар мүнэнэй эхин хүрэтэр, хойто зүгтэ Баргажанай голһоо Кучидай нуурнууд хүрэтэр, урда зүгтэ Аргунь, мүнөөнэй Монгол ороной таланууд хүрэтэр ажаһуудаг һэн. Алба татабари түлэхэ талаар тэдэ хэдэн томо бүлэгүүдтэ хубаарадаг байгаа: баргажанай, нэршүүгэй, урулын, юрөөгэй, армагай, сэлэнгын гэмэ мэтэ. Б.О.Долгих гэшын баримтануудай ёһоор, 1700 ондо тэдэ 6,7 мянган хүн гэжэ тоологдодог байһан (2). Үндэһэ яһатай талаар ушарһан үйлэ хэрэгүүдһээ уламжалан, моритой түнгүүсүүд буряадуудтай, ородуудтай холисолдоо. Гансал баргажанай түнгүүсүүд өөһэдыгөө мүнөө болотор мурчен гэжэ тоолодог, бүридхэлэй ёһоор Буряад Республикада тэдэнэй тоо – 461.

Тэдэ үни саһаа хойшо буряадуудта ажахын ба соёлой талаар харилсаатай байһаншые наа. Түрэл хэлээ абажа ябаа. Олонхинь гурбан хэлэтэй: эвенк, буряад, ород. Эвенк залуушуулай дунда тохёолдоог байһан хэлэнэй талаар эрхэ байдал ханаа зобоомоор. Социологическа шэнжэлгэнүүдэй баримтануудай ёһоор, эвенк яһанай залуушуулай оройдоол 29,8% (3, С.75) түрэл хэлээ һайнаар мэдэнэ (3, С.75).

Буряад Республикада ажаһуудаг арадуудай хэлэнүүдые һэргээхэ, хүгжөөхэ талаар байдалые хараада абан, эндэ хули ёһоной – гуримшуулгын эшэ үндэһэн байгуулагдаа. Тиигэжэ «һуралсаг тухай» (1992 он), «Буряад Республикын арадуудай хэлэн тухай» (1992 он) Буряад Республикын Хуули бээлүүлэгдэнэ, «Буряад Республикын арадуудай хэлэнүүд тухай» Буряад Республикын Хуули бээлүүлхэ талаар республиканска хэмжээ ябуулгануудай түсэб бэлдэгдэнэ.

Буряад орондо 90-ээд онуудта (аймагуудай) эвенкнүүдэй аймагуудай болон республикын эблэлнүүд байгуулагдаа. 2005 ондо эблэлдэ Захааминай аймагай Мэлэ һуриной хамнигад ороһон байна. Тэдэ 2002 оной Бүхэроссийн (бүрид) ажаһуугшадай бүридхэлдэ эвенк – хамнигадбди гэшэ мэдүүлһэн юм. Хамта дээрээтэдэ 419 хүн. Тэдэ эвенкнүүдэй үри һадаһад гэһэн гэршэлгэрэнэй – этнографийн болон антропологийн институтһаа абхаһан байна (Москва хото).

90-ээд онуудта залуушуулые арадай заншалта үйлэдбэридэ хабаадуулхын тула Буряад ороной дүрбэн һууринуудта эвенк соёлой түбүүд, мүн баһа Улан-Удэдэ «Арун» гэһэн эвенк соёлой республиканска түб байгуулагдаа. Тэдэ үндэһэтэнэй заншалта һайндэрнүүдые, хүбүүд, басагадай, гэр бэлэнүүдэй республиканска конкурснуудые үнгэргэдэг. Түс хэлсээ ябуулгануудта хабаадашадай тоо жэлһээ жэлдэ дээшэлнэ, энэнь үндэһэн ажаһуушадай, илангаяа залуушуулай арадайнгаа соёлоор һонирходог болоһон гэршэлнэ. Иимэ эблэлнүүд Россиин эвенкнүүдэй ажаһуудаг бүхы районуудта байгуулагданхай. 2009 оной март һарада Россиин эвенкнүүдэй холбоон байгуулагдаа, тэрэ ниитын эмхийн эрхэ зэргэтэй болонхой.

Россиин олон райнуудай һугуулинуудта эвенк хэлээр эхин классуудта тусхай хэшээлнүүд, аһашад классуудта факультатив заагдадаг. Түрэлхи хэлээ мүн баһа соёлой түбүүдтэ үзэдэг байна. Эвенк хэлэн Буряад республикада, Яхадта, Санкт-Петербургда – гурбан дээдэ һургуулинуудта шулагдадаг. Тэдэниие дүүргэшэд эвенк ба ород хэлэнүүдые заахаһаа гадна, гүрэнэй ба олониитын эмхи зургаануудта ажаллана.

Буряад болон Яхад республикануудта долоон хоног бүхэндэ эвенк хэлэн дээрэ радио ба теледамжуулганууд үнгэргэгдэдэг. Россиин олон районуудта эвенк хэлэн

Буриад судлал №3 (003)

дээрэ сонинууд, сэтгүүлнүүд гарадаг. Россида уран найханай, эрдэмэй, хуралсалай болон хуралсалай – методическа зотолнууд эвенк хэлэн дээрэ хэблэлдэдэг.

20-дохи зуун тэлэй 90-ээд онуудай һүүл багһаа Россиин ба хитадай эвенкнүүдэй хоёр талын харилсаанууд хүгжэжэ эхилээ. Жэл бүри хоёр гүрэнэй зохёохы коллективүүдэй андалдаан үнгэргэгдэдэг, хэлэнэй ба соёлой асуудалнуудаар эрдэмэй конференцинүүд эмхидхэгдэдэг, түлөөлэгшэд элдэб янзын хэмжээ ябуулгануудта хабаададаг юм.

Бүхы дээрэ Буряад ороной эвенкнүүд республикын арад зоной асуудалнуудаар һонирхон ажаһуудаг, өөһэдынгөө үндэһэтэнэй ажабайдалыг хэбээрнь үлөөхэ, саашань хүгтөөхэ гэжэ оролдодог юм.

Хэрэглэгдэһэн литература:

1. Брук С.И. Население мира: Этнодемографический справочник. – М., 1981.
2. Долгих Б.О. Родовой и племенной состав народов Сибири в XVII в. – М., 1960.
3. Мангатаева Д.Д. Коренные народы севера Бурятии (пути возрождения). – Улан-Удэ: БНЦ, 1997.
4. Туголуков В.А. Тунгусы (эвенки и эвены) Средней и Западной Сибири. – М.: Наука, 1985.

BURIAD STUDIES

III Боть

№3 (003)

2010

РЕЛИГИОЗНЫЕ ТЕРМИНЫ В БУРЯТСКИХ ЛЕТОПИСЯХ

Л.Б. Бадмаева
(ИМБТ СО РАН)

Бурятские летописи представляют собой ценные историко-литературные памятники XVII-XIX вв., содержащие богатый материал по истории, быту, традиционной культуре и верованиям бурят, живущих в байкальском регионе.

Тема, являясь неотъемлемым компонентом семантической структуры текста бурятских летописей, служит первоосновой для осуществления коммуникативного намерения автора текста и определяет выбор лексического наполнения текста, который обуславливает адекватность отражения описываемого в тексте объекта. Как отмечают исследователи, «... всякому тексту присущ ряд универсальных свойств, важнейшими из которых являются целостность (интегративность), с одной стороны, иерархия и смена подтем, отражающие динамику развития мысли автора, с другой» [3, с. 48]. Так, очень детализированной и разнообразной является лексика и фразеология темы «Вероисповедание» в бурятских летописях.

Например, подтема «О буддийской религии» раскрывает историю распространения буддийской религии сначала в Монголии, затем и в Бурятии. О начале распространения буддийской религии в монгольских степях бурятский летописец Вандан Юмсунов пишет, что в 1207 г. Чингисхан направил своих сановников в качестве своих послов в Тибет в местность Цзан к ламе Сакия Гунга-Нимбу с дорогами подношениями и с приглашением прибыть в Монголию. Но тот, предположив, что еще не пришло время для его миссии, не откликнулся на его приглашение. Затем в 1247 г. Годан хан – сын Угэдэй хана, вновь отправил своих сановников с подношениями к Сакья пандита для его приглашения на свои земли. Тот, памятуя некогда высказанное предсказание Далай-ламы Соднам-Джамсо о том, что «irege-edüi čay-tur: qoyitu jüg-eče qarčayai sibayun sayuusan metü malaqai-tai: yaqai-yin qangsiyar metü yutul-tai öglige-yin ejin-ü jalaran iriküi-dür: tegün-lüge sayad-ügei tende iribesü: sašin amitan-u tusa anu yeke bütükü bolai...» [1, с. 64] ‘...когда в будущем с севера придет милостынедавец в шапке, похожей по форме на сидящего ястреба, в сапогах, похожих на свиные рыла, то религия принесет большую пользу всем живым существам’, тотчас же прибыл к ним. Согласно Саган Сэцэну, Сакья пандита прибыл в 1247 г., встретился с императором и сановниками, дал всем посвящение Хеваджра. Далее летописец пишет, что Хубилай Сэцэн хан пригласил Пагба ламу Лодой Джалцана и сделал ему большие подношения. Как известно, Пагба лама (1235-1280) впоследствии стал наставником Хубилай хана. В 1264 г. Хубилай хан принял от него посвящение. Об этих событиях автор летописи излагает с большим пиететом: «tegün-ü qoyin-a toli (tului) qayan-u 2-duyar köbegün kürdün oršiyuluuçi qubilai čečen qayan ber: angqan-u sakiy-a

bandidayin ači: payba blam-a blova krus kyalmcan-i jalaju aqui yeke öglige ergül kijü sanvar tanggariy-iyān sakīn čidaqu 24 kümün-i daqayulan kiy očirun abišiy-i abču: basa kü yurban ayimay tübed ulus-nar-i lišim kemekü balyad-tai ba: bügüde orun yajar-tai-yi: tegü-ü medel-dü ergülceged: kitad-un keleber šing šing da-a güsiri: mongyul-un keleber yurban orun-u nom-un qaγan payba blam-a kemen sola ergüjü 1270 on-du terigüüši-yin degere: mongyul-un dörbeljin üsüg-yi jokiyaju tegüber nomlaqu sonosqu bisilyaqu bütügekü terigüten jirum-i bayiyulju sasin amitan-u tusa-yi yekede jokiyaju: enedkeg-ün yajar-ača burqan-u arbidqu šaril terigüten olan adis-tai sitügen-i jalaju keyid süm-e-ner-i bayiyulaysan bui: » [1, с.65]. ‘После этого второй сын Тулуй хана - вращающий колесо веры Хубилай Сэцэн хан – призвал племянника Сакья пандиты прежнего времени – Пагба ламу Лодой Джалцана. Он сделал огромные подношения и взял с собою двадцать четыре человека, которые могли хранить свои обеты. Получив посвящение Хеваджра, он отдал в его ведение три области тибетского государства с городом Лишим и со всеми землями, дал ему титул: по-китайски Сянь шэн да гушири, а по-монгольски – Пагба лама, царь религии трех миров. В 1270 г. составил, сверх прежнего, монгольский квадратный алфавит и установил правила проповеди на нем, слушания, созерцания, приведения в исполнение и так далее. Он принес великую пользу религии и живым существам, привез из Индии умножающиеся мощи Будды и многочисленные прочие благословенные предметы почитания и основал монастыри и храмы’ (пер. Н.Н. Понне).

В этом фрагменте употреблены весьма выразительные традиционные эпитеты по отношению к Хубилай хану, например, күрдүн орšiγuluγчи qubilai čečen qaγan ‘вращающий колесо учения Хубилай хан’, к Пагба ламе - yurban orun-u nom-un qaγan payba blam-a ‘царь религии трех миров Пагба лама’. Для данного фрагмента также характерно использование специальных терминов, присущих именно буддийской религии, например, öglige ‘подавание, подношение’, (совр. бур. редкоупотр.) үглигэ id., ergül ‘подношение, пожертвование’, (совр. бур.) үргэл id., sanvar ‘обет’, (совр. бур.) санваар id., tanggariγ ‘клятва; присяга; обет’, (совр. бур.) тангариг id., abišiy ‘посвящение в сан, освящение, окропление’, например, kiy očirun abišiy ‘посвящение Хеваджра’, (совр. бур.) абишаг id., šaril ‘останки лам, святых’, например, burqan-u arbidqu šaril ‘умножающиеся мощи Будды’, (совр. бур.) шарил id., adis ‘благословение’, например, olan adis-tai sitügen ‘имеющие многочисленные благословения предметы почитания’, (совр. бур.) адис ‘1. благословение; 2. благовонная трава для окуривания’ [4, с. 155], keyid ‘монастырь, скит’, (совр. бур.) хиид id., süm-e ‘храм, монастырь’, хүмэ id. и другие.

Далее автор в хронологическом порядке освещает историю распространения буддизма в монгольской империи. Интерес представляет фрагмент летописи, в котором указывается официальная дата установления правил буддизма: “Tegünče qoyina činggis-un üy-e-yin yeke ba bay-a qaγalid anu: üy-e üy-e-degen yekes blam-a-nar-i jalaju: šasin-i delgeregülegseger bayiyad: түмед-үн алтан gegen qaγan ber: dödüger dalai blam-a bsovad nams rgiamcova-yi jalaju: olan mal alaju onγod-i takiqu yurim-i boliyulan: burqan-u šasin-u olan yeke jirum-i 1578 on-du jokiyobai:” [1, с. 65-66]. ‘После этого великие и малые ханы Чингисова периода призывали каждый в свой век великих лам и продолжали распространять религию, а тумэтский Алтан гэгэн хан пригласил четвертого Далай-ламу Соднам Джамцо, отменил заклятие множества скота и жертвенные пиршества в честь онгонов и установил в 1578 году многочисленные правила религии Будды’ (пер. Н.Н. Понне).

В этом фрагменте автором употреблена лексика высокого стиля: jalaju ‘1) приглашать, просить пожаловать; 2) привозить к себе знатного гостя; привозить

(домой) или получать священную вещь; *эм залаха* получать (или прописывать) лекарство; *аршаан залаха* привозить минеральную воду; *yekes blam-a-nar* (досл.) ‘большие ламы’ в значении ‘великие ламы’, ср. (совр. бур.) *эхэ ламанар*. В словосочетании *yekes blam-a-nar* наблюдается согласование во множественном числе: определение *yeke* ‘большой’ и определяемое *blam-a* употреблены с показателем множественности *-s, -nar*. Хотя в этом же фрагменте автор пишет: *yeke ba bay-a qayalid* ‘великие и малые ханы’, *olan yeke jirum* ‘многочисленные правила’. Следует заметить, что согласование в числе не характерно для нормы современного бурятского языка, например, *эхэ нэрэтэн* ‘большие знаменитости’. Употреблена архаичная форма порядкового числительного *dödüger* ‘четвертый’- *dödüger dalai blam-a bsovad namsgiamsova* ‘четвертый Далай-лама Соднам Джамцо’, в современном бурятском языке по отношению к Далай-ламе также употребляется старая форма порядковых числительных: *XIV-дүгээр Далай-лама* ‘Далай-лама XIV-й’. Термин *šasin* ‘религия’ употребляется в тексте с различиями *šasin / sasin* ср. (совр. бур.) *шажсан id*.

В бурятских летописях содержатся ценные сведения о времени появления бурятских дацанов, о первых ламах-ширетуях. Рассмотрим следующий фрагмент из летописи В. Юмсунова: «*engde anu: angqan-du ariyun šayšabad-tai böged: nom-un suryulidur mergen boluysan qudun-u dačang-un šingjiba lubsang lhüngdüb dangdar-un ber jalaran terigüüsi-yin siregetü blam-a bolju sayuyad: tere orun-du burqan-u šasin-i aqui yekede delgejü: olan nom-un čoqay suryuli-nar-i bayiyulan geyigülkü-yin yadna: aru yajar-a urida-ni delgerege-ügei mcan vanivu šoyiru-yin suryuli-yi negejü: degereki bayiyal-un emüneki tala-yin bügüde dačang-ud-ača olan erdem-ten blam-a-nar irejü: olan jil-dü tedeger suryuli-nari tegüs suruju: olan ulus-nar gebzi karabma kabju-nar boluyad: teden-eče ündüsülejü kölüng nayur-un ba ana-agiin dačang-ud-tu: tere suryuli-nar sine negegdejü šasin-u bayidal yeke delgeregen bui: terigüüsi-yin cuugel-un keyid-ün učira: erte čay-tu boyda bančin bšova las rnam rgiil-un gegen-ten-ü nomči corji gelüng sültim-dür isi üjegülügsen anu: irege-edüi qoyitu čay-tu: buriyad ulus-nar nigen üy-e-degen cuugel kemekü yajara keyid bosqamui: keyid-ün nere-yi dasi šoyingbulling sakiyulsun ber sakiyu tulada teyin nerelemüi: ene keyid burqan-u šasin-u youl bolju amitan-u tusa anu yekede бүтүмүй кемегсен бошуй жарлигь буи амуй: [1, с. 79-80]. ‘Сюда пожаловал в качестве первого ширетуй-ламы шанзодба Кудунского дацана Лубсан Дондоб Дандарай. Он был мудр в религиозном учении и сильно способствовал распространению буддийской религии. Им были открыты многочисленные редкостные школы религиозного учения, в том числе и школа чойра-цанид. Приезжали обучаться в этих школах многочисленные ламы из дацанов Забайкалья. Многие стали гэбши, лхарамба, габжа. Такие же школы были открыты в Гусиноозерском и Анинском дацанах.*

О первом Цугольском дацане. Говорят, что в давние времена было сделано предсказание святейшим богдо банченом Чоглай Намжилом ученому соржо-гелуну Сультиму, гласящее о том, что в грядущем будущем буряты воздвигнут в местности Цугол монастырь. «Имя монастыря будет так наречено вследствие того, что он будет храним гением Даша Чойнпиллинг. Этот монастырь станет основой буддийской религии, и польза живых существ весьма исполнится» (*пер. Н.Н. Понне*).

Действительно, Цугольский дацан был основан в 1801 г. и в настоящее время представляет один из наиболее значительных буддийских монастырей Забайкалья. Спустя почти два века главный храм, несмотря на многочисленные повреждения, поражает воображение своей гармоничностью и великолепием отделки. Первоначально это был войлочный *дуган*, т.к. в условиях кочевого быта бурят все первые буддийские молельни были переносными войлочными *юртами-дуганами*.

Цугольскому монастырю принадлежит приоритет в развитии религиозно-философской системы *цанит* и тибетской медицинской школы *манба*. О первом ширетуе Цугольского дацана Лубсан Дондоб летописец Тугултур Тобоев отмечает, что он происходил в пятом поколении от известного зайсана галзутского рода Батан Туракина. Заслугами этого ламы духовная наука Цугольского дацана получила значительное развитие. С 1845 г. в этом дацане начали впервые изучать цанит. Здесь школу цанит изучали лучшие ламы из селенгинского, хоринского, баргузинского, агинского и хамниганского дацанов [1, с. 42].

В данном фрагменте употреблены буддийские термины, обозначающие название санов, ученых степеней и должностей у духовных лиц, например, *singjiba / singzodba*, (совр. бур.) шанзодба < (тиб.) шанцотба – назначаемая должность у лам, относимая к числу первоклассных должностей в монастыре; при назначении на эту должность выдается золотая печать и грамота, выполняющий эту должность имеет право носить на шапке красный коралловый шарик 1-го класса. *Шанзодба* назначается из старейших и опытных лам, не принимающих высших обетов гэлунга, для управления и решения дел, состоящих в его ведении шабинаров, каждый шанзодба имеет у себя совет, в состав которого входят да-лама, зайсан-лама [2, с. 166-167]. Употреблены архаичные слова *šoqaу* ‘редкий, редкостный’, (совр. бур.) *шухаг id*.

Как пишет Бодонгуд Абида, автор сочинения «*Buriyad mongyul-un tobci teke*» (1983), в 1736 г. в Цинской империи во времена хана маньчжурской династии *Тигри Тедхугчи* был брошен призыв «*boγda ejen qaγan-u tümen tümen nasulaqu-yin tölüge, süm-e keyid bayiyulju, lama quvaray-i olan talbiju, qural nom-i ungsiyulqu*» [5, с. 27]. ‘Для преумножения жизни и дарования многие лета Богдо эзэн хагану построить монастыри и часовни, для несения службы в них и чтения богослужебных книг подготовить множество лам и хуvaraков» (пер. Л.Б. Бадмаевой). По этому призыву в Монголии, которая находилась в подчинении у маньчжуров, начала усиленно распространяться буддийская религия: во многих местах были воздвигнуты буддийские монастыри, в которых служили ламы и обучались хуvaraки. Умело пользуясь различными утверждениями, как, например, «*lama quvaray күтүн-дү кили гежү байдау-үгеи*» ‘у лам и хуvaraков не бывает грехов’, «*nige küü ben lama bolıyabal altan subury-a bosqaysan-tai adali yeke buyan quriyatui*» ‘если человек одного сына отдаст в ламы, то он приобретает великое благодеяние, равное воздвижению золотой ступы’ [5, с. 27-28] и другими, цинское правительство добилось невиданного расцвета буддийской религии среди воинственных номадов.

При изложении темы «Вероисповедание» авторами бурятских летописей употребляется религиозная лексика, понятная мирянину. Например, *öglige-yin ejin* ‘милостынедатель’, *erdeni-yin ergül-nüd* ‘драгоценные подношения’, *takil-un edlel* ‘богослужебная утварь’, *külgen nom-ud* ‘канонические книги’, *bey-e jarliy sedkil-ün šitügen* ‘реликвии тела, речи и духа’, *olan adistid-tai sakiγusan* ‘талисман с множеством благословений’, *ubasi-yin sanvar abqu* ‘принимать обеты убаши’, *γurban erdeni-yi takiqu* ‘читать три драгоценности’, *bošuy jarliy* ‘предсказание высокого духовного лица’, *bügüde-dür kiy vsir-un abišiy öggükü* ‘дать всем посвящение Хеваджра’, *sanvar tangyariy-iyan sakiqu* ‘хранить свои обеты’, *burqan-u arbidqu šaril terigüten olan adis-tai šitügen-i jalaqu* ‘привозить умножающиеся мощи Будды и многочисленные прочие благословенные предметы почитания’ и другие.

Кроме того, упоминаются названия санов и ученых степеней лам: *цоржи* (*corji / sorji*) - наместник дацана (наблюдает за порядком), *гэбгуй* (*gebgüi*) - наблюдает за порядком и нравственностью лам, ведает наказанием провинившихся, *шанзодба* (*šingjiba / singzodba*) - назначается из лам, не принимающих высших обетов, *умзат*

Буриад судлал №3 (003)

(umzad) - уставщик и канонарх; обладая хорошим басом, первым провозглашает каждую молитву, *нирба* (nirba)- казначей, *тахильчи* (takilči) - ведает жертвоприношениями, *дугунчи* (duγunči) - храмовый сторож, *джама* (jim-a)- монастырский повар, *ширетуй* (širegetü blam-a)- кафедральный или престольный лама, *гэбши* (gebši)- ученая степень, которая присуждается лицу, изучившему первые четыре отдела цанита, *гэлун* (gelüng) – один из монашеских степеней, *габжа* (kabju)-ученая степень, которая присуждается лицу, полностью изучившему цанит и выдержавшему испытание во время диспута, *аграмба* - ученая степень, которая присуждается изучающему символику по факультету аква, лхарамба (kaγamba)-высший сан у лам, *доромбо* - один из высших санов лам, присваивается в Лхасе. Также в бурятских летописях говорится о буддийских школах, функционировавших в Бурятии, например: *чойри* (šoyiγu-yin surγuli) - факультет изучения религии и буддийской философии (иначе: цанит-дацан).

Надо отметить, что эпитеты, употребляемые бурятскими летописцами по отношению к высокопоставленным монгольским духовным и светским лицам, традиционные, тогда как к лицам русской императорской семьи, высокопоставленным лицам русской и бурятской администрации, употреблены в основном калькированные эпитеты, например: *kürdün örsigülügči qubilai šečen qaγan* ‘вращающий колесо веры Хубилай Сэцэн хан’, *γurban orun-u nom-un qaγan paγba blam-a* ‘царь религии трех миров Пагба-лама’, *qamiγ-i ayiladuγči dödüger dalai blam-a* ‘всеведающий четвертый Далай лама’, но: *tede yeke degedü ejin imperatorica yelizabiita pitorobna* ‘Ее величество государыня императрица Елизавета Петровна’, *ros-un yeke degedü ejin imperatur qoyaduγar piotur* ‘великий государь император российский Петр Второй’, *baiγal-un emüneki tala-yin buddha-a-yin šasin-tan-u bügüdeyin galavnui bandida mkambuva blam-a* ‘главный пандита хамбо лама забайкальских буддистов’, *tere öndür erkim-i debčegülegči-poγan nirciu-giin oblusti-yin aγula-u tasuγ-un galavnui qomangdir gинeral porušiγ ikavaliir yerstare qarprovisi bikilmeng-u* ‘его превосходительство господин главный командир Горного департамента Нерчинской области, генерал-поручик и кавалер Евстафий Карпович Беклемин’ и другие.

Следует отметить, что в бурятских летописях мало употреблено специальных буддийских терминов, относящихся к обрядам и ритуалам буддийской конфессии, к буддийской философии, ее учению в целом.

Влияние буддизма на культуру и духовную жизнь многих народов Востока до сих пор остается огромным. В настоящее время, в связи с возрождением буддийской религии, традиционных верований бурят в современном бурятском языке, особенно в языке средств массовой информации, все чаще стали употребляться архаичные слова: буддийские термины, слова высокого стиля, шаманская лексика и т.д., например, Сансара ‘материальный мир’, оршолон ‘бренный мир’, галаб ‘эра, эпоха, период’, дид ‘вице-’, гулваа ‘глава администрации’, субарга ‘ступа’, бурханай хүрэг ‘изображение Будды’, дүгжүүбэ ‘буддийский обряд очищения огнем’, морилохо ‘прибывать (о высоком госте)’, бараалхаха ‘быть на приеме, получать аудиенцию’, буян үйлэдэхэ ‘совершать добродетель’, старые формы порядковых числительных: XIII дугаар Далай-лама ‘Далай-лама XIII-й’, даже стали использоваться некоторые архаичные послелогии, например, үмэнэ ‘перед’: “Тон түрүүн арадайнгаа үмэнэ экономическа болон социальна үрэ дүнгүүдэй түлөө Правительство бодото харюусалгатай байха хэрэгтэй.” (БҮ, 19 апреля, 2001 г. с.5) и другие.

В дальнейшем, думается, в количественном плане употребление старомонгольских грамматических, лексических, словообразовательных элементов в языке современных бурят будет увеличиваться, т. к. старомонгольский язык, как основа письменного

литературного языка бурят, является одним из внутренних ресурсов обогащения современного бурятского языка. В связи с этим одним из путей ревитализации бурятского языка в условиях развивающегося русско-бурятского двуязычия нам видится в актуализации языковых элементов из богатейшего фонда языка старописьменных памятников Бурятии, а также из языка талантливых бурятских писателей.

Таким образом, духовная лексика языка бурят, за многие годы воинствующего атеизма ушедшая в пассивный запас, начинает переходить в активный запас лексики современного бурятского языка

Литература

1. Летописи хоринских бурят. Вып.1. Хроники Тугултур Тобоева и Вандана Юмсунова // Тр. Института востоковедения. Текст издал Н.Н. Поппе. IX. М. - Л.: Изд-во АН СССР, 1935. 172 с.
2. Позднеев А.М. Очерки быта буддийских монастырей и буддийского духовенства в Монголии в связи с отношениями сего последнего к народу. Элиста: Калмыцкое книжное изд-во, 1993. 495 с.
3. Скирдач О.М. Лингвистические принципы тематической организации текста (к проблеме динамики текстовых структур): Дис. ...канд. филол. наук. М., 1984.
4. Бабуев С.Д., Бальжинимаева Ц.Ц. Буриад зоной урданай һуудал байдалай тайлбари толи. Улаан-Үдэ: «Бэлиг» хэблэл, 2004. (Тематический словарь традиционного быта бурят).
5. Bodongyud Abida. Buriyad mongyul-un tobci teeke. Оьг Mongyul-un soyol-un keblel-yn qorigu-a, 1983. (Бодонгуд Абида. Краткая история бурят-монголов).

BURIAD STUDIES

III Боть

№3 (003)

2010

**«УГАЙНГАА ХОЛБОО ҺЭРГЭЭЕ» ГЭНЭН ПРОЕКТ
ҺУРАГШАДАЙ БУХЫ УГСААТАНТАЯА ХОЛБООТОЙ БАЙҺАНАА
МЭДЭРХЭ АРГА**

Ксения Нимаевна Гармаева,

Буряад Республикын Һуралсалай ба

эрдэм ухаанай министрствэ

Д.Ж.Жанаевай нэрэмжэтэ Хориин юрэнхы

эрдэмэй 1-дэхи Һургуули

буряад хэлэ ба литературын,

дээдэ категориин багша.

Алтан дэлхэйн нюруу дээрэ амидаржа ябаһан үсөөхэн тоото буряад араднай түүхын ута зам гаталхадаа, элдэб бэрхэшээлнүүдые дабан, уг гарбалайнгаа ёһо заншал, түрэл хэлээ, соёл болбосоролоо үеһөө үедэ дамжуулан ябаа.

Гэбэшье Зүблэлтэ засагай үедэ угсаата араднай нилээн урагшаа дабшалта хэбэшье, гүрэн түрын зонхилхы шугам баримталхада, түрэл хэлэнһээ, ёһо заншалһаа холодожо, үндэһэн абари зангаа, бодото шэнжээ нилээд гээгээ.

Зүгөөр Росси доторхи демократическа хубилалтанууд арад бүхэндэ үндэһэн эрхээ эдлэхэ арга боломжо олгобо. «Эрдэм Һуралсал» гэнэн үндэһэн проект хадаа Һургуулинуудай шэнэ шэглэлтэйгээр, шэнэ түхэлтэйгөөр хүгжэхэ ябадалдань түлхисэ болоо. 203 жэлэй уран баян түүхэтэй (Зүүн Сибирьтэ түрүүшын үндэһэтэнэй эрдэмэй гуламта) Советскэ Союзай Герой Д.Ж.Жанаевай нэрэмжэтэ Хориин 1-дэхи дунда Һургуули 2006 ондо «Проектирование сельской образовательной ассоциации как фактора развития социума на основе интеграции образования и культурного туризма» гэнэн проект хамгаалжа, 1 миллион түхэригэй шанда хүртэһэн, Һурагшадые дээдэ хэмжээндэ Һурган хүмүүжүүлгын оршон байдал тогнижоруулан тогтоогоо.

Түрэл арадайнгаа ерээдүй халааниие дүрбэн тэгшэ бүридүүлэн хүмүүжүүлхын тула угсаата зонойнгоо баян дүй дүршэл гол хүтэлбэри болгон Һургаха зорилго табигдаа. Тиймэхээ багшанар проектээ 4 модулёор нэбтэрүүлэн бээлүүлэн байна. 1-дэхи шэглэл гэхэдэ, «Шабинараа эхэ байгаалингаа хэшэг баялигта гамтайгаар хандажа Һургалга». 2-дохинь - «Морин эрдэни манай ажабайдалда» гэнэн проект. 3-дахи шэглэл - «Гар урлал - багшаһаа шабида дамжуулагдадаг ёһо заншал», 4-дэхи

Буриад судлал №3 (003)

шэглэл - «Һургуули - Һэеы гэр» гэхэн проект. Туд модульор буряад зоной ёһо заншал Һэргээн хүгжөөхэ, дамжуулха талаар «Уг гарбалаа сахия», «Байгаалиин ба амидаралай жама ёһо» гэхэн инновационно проектнүүдые буряад хэлэнэй багшанар зохёон бэлүүлхэн байнабди. Урдаа табиһан зорилгоёо бэлүүлхын тула эрдэм һуралсал болон соёл культурын эмхи зургаануудай хүсэ элсүүлхэн нэгэдэл (культурно - образовательная ассоциация) байгуулагдажа, эб хамта ажал ябуулагдаа.

Багшанарай хүтэлбэри доро һурагшадай хабаадалгатай экспедицинүүд эмхидхэгдэжэ, нютаг зонойнгоо үндэр наһатайшуулай эсэн мэргэн һургаал, ажабайдалай баян дүй дүршэл халан абахадаа, шабинарнай сээжэ һонортой, оршон тойронхи гоё һайханиие ойлгохо хурса мэдэрэлтэй болоһониинь дамжаггүй.

Зүгөөр эдэ проектнүүдые бэлүүлхэдээ, Зүблэлтэ засагай үедэ өөдөн хүмүүжэһэн 70-80-аад наһатай үбгэд хүгшэд олон юумэ мэдэхэгүй гэжэ ойлгообди. Тиимэһээ проектынгөө хэмжээ, туһа нэмэри шэнээр сэгнэжэ, тэрэнээ гүнзэгьдхэхэ саг тулажа ерээ.

20-30-аад онуудай хүлгөөтэ үйлэ хэрэгүүдхээ тэшхэжэ, Дотор Монгол руу зөөжэ ошоһон буряадууд 90-ээд онуудаар Шэнэхээнһээ Хори нютаг руу зариманиинь тэхэрин бусаа. Хари холо газарта, олон тоото хитадуудай дунда 70-80- аад жэлэй туршада ажаһуухадаа, түрэл хэлээ, ёһо заншалаа алдаагүй Шэнэхээнэй буряадууд манда үльгэр жэшээ болоһон байна.

Тиигэжэ бидэ «Угайнгаа холбоо Һэргээе» гэхэн проект зохёожо, Шэнэхээнэй буряадуудтай нягта холбоотойгоор проектээ бэлүүлһээрбди. Хамтын ажал һандаржа, заншалта мал ажалаа эрхилхээ болиһон үедэ нютаг зоноймнай үри хүүгэдтээ үеһөө үедэ дамжуулан ябаһан дүй дүршэл, ёһо гурим алдагдажа байхадаа, ямар хойшолонтой байһаниинь эли.

Проектын түсэбэй ёһоор, Шэнэхээнэй буряадууд мал ажалынгаа, адууһа малайнгаа шэмэ шүүһэ яажа хэрэглэдэг нюусатаяа, буряад хубсаһа зүбөөр оёдог гуримтаяа хүүгэдые дүтэ танилсуулаа. Гадна Шэнэхээнэй буряадуудай аман зохёол суглуулһан, хурим түрэдэ уригдажа, сахигдажа ябаһан ёһо заншалаарнь һонирхоһон байнабди.

Туд проект бэлүүлхэ үедөө ургажа ябаһан үетэмнай эртэ урдын угайнгаа түлөөлэгшэ гээшэб, бүхы угсаатантаяа нягта холбоотойб, гадна хүн түрэлтэнэй багахан хубинь гээшэб гэжэ мэдэрһэниинь, ойлгоһониинь сэгнэшэгүй ехэ.

BURIAD STUDIES

III Боть

№3 (003)

2010

**ШИНЭ БАРГАЧУУДЫН НҮҮДЭЛД ШИЛДЭЙ
ЗАНГИ ХОЛБОГДОХ НЬ**

Ахайд шарайд
Дугаржавын Дамдинжав
/Дорнод аймаг/

Эдүгээ нийслэл Улаанбаарат хот, мөн Дорнод аймгийн Гурванзагал Хөлөнбуйр, Төв аймгийн Сэргэлэн Баянцагаан Баян, Завхан аймгийн Их уул Ургамал Сантмаргац, Сүхбаатар аймгийн Уул-Баян зэрэг олон суманд барга ястан амьдарч байна.

Түүхийн эх сурвалжаас үзэхэд нэг бүлэг баргачуудын өвөг дээдэс 1680 онд Орос улс буриад монгол орныг түрэмгийлэн эзэлж колоничлох бодлогоо биелүүлэхийн тулд Буриад Монголын нутаг Иркутск /Ирэх үүд буюу Ирхүү/ хот, Байгал нуурын хойт талаар нутаглаж байсан буриад зон олныг айлган хасаг цэргүүд болон худалдаачид түрэн орж, эсэргүүцсэн хэсгийг цус урсган дарж байсан тэр үед Байгал нуурын урд, зүүн урд талаар уугуул нутаг Баргажин төхмөөр нутаглаж байсан барга, буриад зон олон Байгал нуур Монгол улсын хил хоёрын завсарт нүүдэллэн нутаглах зөвшөөрлийг Оросын засгийн газраас авч хэдэн жил нутаглаж байгаад нэгэн өвөл Сэлэнгэ мөрний баруун талд гараад одоогийн Хөвсгөл, Архангай хоёр аймгийн завсар нутагаар орж ирж Оросын мөрдлөг хавчлагаас гарч чадсан байна. Эдгээр барга, буриад нар аажимдаа Монгол нутгийн гүнд орж Өвөрхангай аймгийн Баргын хөндий гэж нэрлэгдэх болсон тал нутагт хэдэн жил нутаглаж байгаад зүүн тийшээ нүүж Дорнод Монголын тал нутаг буюу тэр үеийн Сэцэнхан аймгийн нутаг бэйс Жанчивдоржийн хошуунд харьяалагдах болжээ.

Өөр эх сурвалжаас үзэхэд: ... нэг бүлэг Баргачууд нь даруй Бадам дарга болон Соном нарын дагуулсан баргачуудын томоохон бүлэг болно. Тэд 1689 онд оросын түрэмгийллээс зугтаж Халх Монголд ирээд ... ойрадын Галданбошигт Чин улсын Энх-Амгалантай байлдах үед халхчуудтай хамт Өвөр Монголын нутагт очиж Галданбошигтыг ялсны дараа 1697 онд халхчуудыг даган буцаж нүүж ирээд халхын Далай бэйс, Жанчивдоржийн зэрэг хошуунд захирагджээ.

Баргачуудын энэхүү бүрэлдэхүүнд Шилдэй занги тэргүүтэй нийлээд тооны буриадууд байсан нь тодорхой байна. Энэ талаар буриадын нэрт монголч эрдэмтэн Ш.В.Чимитдоржиев бичихдээ: Хил тогтоох үеэр Шилдэй занги 800-н албат нарынхаа хамт Улз, Хэрлэн гол, Далай нуур хавиар нутаглаж байсан бололтой гэжээ.

Буриад судлал №3 (003)

Энэхүү Шилдэй занги нь Шираб-Нимбу Хувитуевын “Орос гүрний зүүн Сибирийн дотор агч буриад хэмээх ястан зоны үүсэн гарсан ба түүний дотроос хори эцгийн буриад зоны түүх” номд бичсэнээр бол Шилдэй занги хилийн шугам тавих ажилд ивэхтэй оролцож явсан Шодь Болтирог гэдэг тайж хүний ойрын хамаатан галзууд омгийн /жинхэн хүхүүрийн Д.Д/ хүн байжээ.

Мөн “Хори буриадын Ацгатын товчоон” хэмээх гар бичмэлд Шилдэй зангийг хилийн цаана /Монголд Д.Д/ үлдсэн шалтгааныг өгүүлээд хил тогтоогдсоноос хойш хэдэн жилийн дараа “1730 оны үеэс Шилдэй занги 800-н албат нараа аваад хил давахыг оролдоод оросын хасаг цэрэгт баривчлагдан Манжийн ноёдод цаазлагдсан” гэж дурьдсанаас гадна түүний дууны нэг хувилбарыг сийрүүлсэн байна.

Өөр нэгэн эх сурвалжид 1727 оны 8 дугаар сарын 20-ны өдөр Чин улс болон Оросын хооронд оросын элчин Лекучинский //, Чин улсын төлөөлөгч Дүлэ Жиюүн нар хэлэлцээ хийж хилийн шугам тавьснаар монголын нутагт байсан барга, буриад нар оросын нутаг руу нүүдэллэн буцах эрх чөлөө хаагдсанаар буриадын тэргүүн ноён Болтиргийн Шодийн ойрын төрөл болох Шилдэй занги оросын нутагт байсан төрөл садантайгаа нэгдэх зорилгоор 1729 онд оросын хилийг давж өөрийн зарим төрөл садан, харьяат 800-гаад албат иргэдтэйгээ нүүж оросын хил дотор ороход хасаг цэргүүд тэдний толгойлогчийг баривчилж Чин улсын мэдэлд тушаасанд Чин улсын талаас Шилдэй зангийг хил давсан тэргүүн ялтан хэмээн алах ялаар шийтгэжээ.

Дэд хэрэгтэн болох Дарь, Ургамал зэрэг хүмүүсийн ялыг цээрлэж тэднийг Жанчивдорж нарт тушаан өгч захируулжээ. Энэ хэрэг явдлаас хойш халхын ноёдын гадуурхал болон дарлал улам хэцүү болсон зэрэг шалтгаанаас баргачуудын захирах занги Цэдэн, Дугар нар галзууд омгийн Бадам зэрэг хүмүүстэй зөвлөлдөн Эрдэнэ Зуугийн хооронд байсан сайд Загданд гуйчлал өргөн Чин улсын хааны зөвшөөрлийг 1734 онд олж Шинэ баргачууд манжийн хилийг хамгаалах үүрэг хүлээж Хөлөнбуйрын нутагт нүүн очжээ гэж бичсэн байдаг.

Шилдэй зангийн цаазлагдсан талаар эрдэмтэн Л.В.Бадмаева “Новый источник летопись наследия бурят” өгүүлэлдээ дээр дурьдсан гар бичмэлд Шилдэй зангийг баривчлагдсан талаарх асуудлыг товч дурьдаад “түүнийг хил дээр цаазлагдсан” гэжээ.

Дээрх байдлаар баривчлагдсан Шилдэй зангийг одоогийн Дорнод айгмийн Чулуунхороот сумын нутагт, Монголын талын хил дээр цаазалсан бололтой. Энэ сумын нутаг Баян хан гэдэг бэсрэг уулын хойт бэл, Оросын хилийн өмнө тал болох баруун Тарь нуурын урд эрэгт цаазалж өмнө нь босгоод байсан хилийн овооны гол оройд хатгасан модонд /ганжирт/ түүний толгойг гээгнээс нь уяж орхисноор энэ овоо Муу Гээгийн овоо гэж нэрлэгдэх болсон гэдэг домог яриа одоо ч бий.

Тарь нуурын урд эрэгт Гээгийн овоо гэж одоог хүртэл нэрлэгдсээр ирсэн хилийн 51 дүгээр энэ овоо 280-аад жилийн туршид хэлбэр төрх нь өөрчлөгдөөгүй, буурал түүхийн гэрч болон одоо ч хэвээрээ байна.

Эрдэмтэн Г.Мягмарсамбуу, судлаач Б.Өлзий нарын бичиж хэвлүүлсэн судалгааны материалаас үзэхэд халхын ноёдуудын баргачуудыг дарлах, доромжлох явдал их байсан бөгөөд сүүлд Шилдэй зангийг цаазлагдсанаас хойших хугацаанд хэрээс хэтэрч улам хэцүү болсон шатгаанаас Шинэ баргачууд Сэцэн хан аймгийн нутгаас Хөлөнбуйрын нутагт 1734 онд нүүдэллэн очсон нь дээр дурьдсанаас тодорхой болж байна.

Харин Шилдэй зангийн албат иргэд түүнийг цаазлагдсаны дараа баргачуудын хамт Манж Чин улст дагаар орсон, эсвэл Орос руу нүүсэн нь одоогоор тодорхойгүй байна.

Ашигласан материал:

1. “Цэргийн түүх судлал” №6 /Хамтын бүтээл/, Улаанбаатар хот 2007 он
2. “Буриад судлал” I боть, редактор Б.Ширнэн, Улаанбаатар хот 2008 он

3. Б.Өлзий “Хөвөөт цагаан хошууны Галбар сумын ойллого” Хайлаар хот 1991 он
4. “Угай зам” сонин, г Улаан - Үдэ, выпуск №13, май 2005 г

BURIAD STUDIES

III Боть

№3 (003)

2010

БОРЖИГОН ОВОГТНЫ ТУХАЙ

Б.Лувсанцэрэн

*Дорнод аймгийн Дашибалбар
сумын ахмад багш агсан*

Абстракт

Боржигон овогтон бол Чингис хааны удам хэмээх ойлголт түгээмэл. Үүнтэй холбоотой ургийн овгоо сэргээхэд, хүмүүсийн зонхилох нь боржигон гэж тэмдэглүүлснийг үгүйсгэхгүй. Бид тус өгүүлэлд Чингис хааны удам болох боржигоны тухайд арай өөр санал дэвшүүлж байна. Тодруулбал, Бодончараас үүссэн боржигон овогтон хэмээх нь **малиг баягуд (баяуд) хамниганы** удам бөгөөд Чингис хаан бол хамниган овогтон болно.

Түлхүүр үг

Боржигон овогтон, хамниган овогтон, овог хүхүүр, малиг баяуд (баягуд)

Үндсэн хэсэг

Монголын нууц товчоонд өгүүлсэн нь: “Торголжин баяны хүбүүн Дува сохор, Добу мэргэн бүлгээ. Нэгэн өдөр Дува сохор Добу мэргэн дүүтэйгээ Бурхан халдун уулан дээр гарав. Дува сохор Бурхан халдун дээрээс харвал Түнхлэг горхин руу нэгэн бүлэг иргэн нүүж айсуу. Дува сохор өгүүлрүүн: “Тэр нүүдэл иргэний дотор тэрэгний мухлагийн өмнө нэгэн сайхан охин сууж явна. Хүний гэргий болоогүй бол Добу мэргэн дүү чамд гуйж гэргий болгоё” гээд түүнийг үзүүлэхээр Добу мэргэн дүүгээ илгээв. Добу мэргэн тэр нүүдэлд хүрч охиныг үзвэл үнэхээр алдартай гуа сайхан охин бөгөөд хүний гэргий болоогүй ажээ. Нэр Алангуа гэнэ. Энэ охин хорь түмдийн ноён Хорилардай мэргэний хатан Баргажингуагаас хорь түмдийн нутаг Ариг усан гэдэг газар төржээ... Ариг уснаа төрсөн Алангуаг гуйж Добу мэргэний гэргий болгосон ёсон тийм ажээ.

Алангуа Добу мэргэнд ирээд Бүгүнүдэй, Бэлгүнүдэй нэрт хоёр хувүүнийг төрүүлэв. Дува сохор ах нь дөрвөн хүүтэй бүлгээ. Дува сохрыг үхсэний хойно түүний

Буриад судлал №3 (003)

дөрвөн хүү Добу мэргэнийг авга гэж үзэхгүй доромжилж салж нүүгээд дөрвөд овогтон болов.

Нэгэн өдөр Добу мэргэн гөрөөлөхөөр явж байтал гунжин буга алсан хүнтэй таарч, түүний өгсөн буг ын махыг ачиж явтал, хүүгээ хөтөлсөн ядуу хүн учирч би ядарч явна, наад махнаас надад өг, би энэ хүвүүнээ чамд өгье. Би малиг баяуд овгийн хүн гэвэл Добу мэргэн зөвшөөрч, бугын өрөөсөн гуя өгөөд хүвүүнийг гэртээ авчирч зарцлав. Тэгж байтал Добу мэргэн үгүй болов. Добу мэргэнийг үгүй болсны хойно түүний гэргий Алангуа бэлбэсэн бөгөөтөл Буха хатаги, Бухату салжи, Бодончар мунхаг нэрт гурван хүү төрүүлэв.

Урьд Добу мэргэний амьд бүхий цагт төрсөн Бэлгүнүдэй, Бүгүнүдэй хоёр хүү эх Алангуагаас эчнээ хэлэлцсэн нь: “Бидний эх ойр төрлийн эрэгтэй хүнгүй ба эргүй бөгөөтөл энэ гурван хүвүүнийг төрүүлэв. Гэр дотор ганц малиг баяуд овгийн зарц хүн байна. Энэ гурван хүвүүн түүний хүүхэд биз” гэж эхээс далд хэлэлцэхийг Алангуа мэдээд, хаврын нэг өдөр таван хүвүүнээ суулгаад: “Бэлгүнүдэй, Бүгүнүдэй та хоёр энэ гурван хүвүүнийг яахин төрүүлэв, хэний хүвүүд бол гэж сэжиглэн хэлэлцэнэ. Сэжиглэх чинь зөв” гээд энэ хүвүүдийг гэрлээр олсон тухай, таван сумны сургаал айлдан, эвтэй байхыг захидаг.” Энэ домог мөн Принейн хойгийн ард түмний дунд байдаг нь сонин.

Добу мэргэний нас барснаас хойш төрсөн гурван дүүгээ хоёр ах нь “малиг баяуд” овгийн зарцын хүүхэд гэж шууд хэлэлцэж буйгаас үзэхэд, боржигон овогтон болсон Бодончар нь “малиг баяуд”-ын хүүхэд бөгөөд боржигон овог нь Чингисийн удам бололтой. Энэ тухай зарим эрдэмтдийн санал, дүгнэлтийг сонирхон үзье. Эрдэмтэн Д.Бямбасүрэн: “Буриад түмний гарал түүх, угсаатны онцлог” хэмээх бүтээлдээ: “Малиг баяуд эрээс төрүүлсэн хүү нь Чингис хааны дээд өвөг Бодончар мунхаг билээ” гэсэн бол, эрдэмтэн Д.Гонгор: “Бөртэ чоныг Чингисийн өвөг дээдэс хэмээн тоолдог боловч үнэндээ түүний угсаа Добу мэргэнээр тасарч, харин Алангуагаас төрсөн баяуд овгийн бололтой хүвүүнээс Бодончарын шинэ угсаа залгамжлал үүссэн болно” гэж үзжээ.

Малиг баяуд нэрийг МНТ-нд малиг баяуд, Лу. Алтан товчид малиг баягуд, бусад эх сурвалжид баяудай, малихай баягуд, баягид, баяд гэх мэт янз бүрээр тэмдэглэж ирсэн байна.

Академич Б.Ринчений тэмдэглэснийг эш үндэс болговол: “Хамнигад нь Монгол түрэг лүгээ зэрэгцэн, нангиад (хятад) сударт 4000 жилээс нааш оролцсоор ирсэн хуучны их үндэстэн даруй мөн болох бөгөөд Дорнод дахь гадаад их далайн эргээс Өрнө дэх Алтайн зүг хүртэл ба монгол говиос умард мөсөн далай хүртэл тархаж түгсэн нь цаг үес ба газар оронд нэр алдар адилгүй боловч, бие бялдрын шинж ба хэлний шинж нь нэгэн үндэстний ард хэмээн мэдэгдмээр баймой... Хамниган угсаатны хүн амын тоо асар олонгүй сайндвал хошоод, гурваад мянган хүнээс хэтрэхгүй атал, ийм цөөн угсаатан дотор 70 гаруй омог байгаа нь...”¹ гэж тэмдэглэсэн байдаг. Улмаар 70 гаруй омог хүхүүрийг бүртгэн тэмдэглэсний 9-рт Баягид гэсэн хүхүүрийг Дорнод аймгийн Цагаан-Овоо суманд буй гэсэн байна. Түүнчлэн бид буриад судлаач Д.Дамдинжавын “Малиг баяуд овгийн зарцыг хамниган овгийн малиг баягуд хүхүүрийн хүн байсан болов уу” гэсэн таамаглал дэвшүүлэн, судлууштай сэдэв гэснийг дэмжиж байгаа бөгөөд одоо малиг гэдгийг мэдэхгүй, **баяуд хамниган** овогтой гэж хэлж буй хүмүүс амьдарч байна.

Ямартаа ч гунжин бугын гуяар худалдаж авсан Добу мэргэний зарц залуу малиг баяуд буюу малиг баягуд гэдгийн малиг нь хүний нэр баяуд нь овог бизээ. Түүхийн урт хугацаанд малиг нь гээгдэж, баягуд (баяуд) нь үлдсэн бололтой.

Өнөөгийн байдлаар Монгол улсад Сэлэнгэ аймгийн Ерөө, Хараа, Хэнтий, Дорнодын хойд сумдад оршин суух авч, жинхэнэ овог хүхүүрээ мэдэх нь ховорджээ.

¹ Ц. Цыденов, и. Цыденов, *Монгол улсын үндэстний түүх*, 1969, 8:32-33

Буриад судлал №3 (003)

Эцэст тэмдэглэх нь

Бидний сурвалжилснаар Дорнод аймгийн Баян-Уул, Цагаан-Овоо, Хэнтий аймгийн Дадал, Төв аймгийн Мөнгөнморьт сумдад баягуд хамниган гэж хэлж буй хүмүүс байгаа нь МНТ-нд гарч буй “Малиг баяуд” зарц хамниган овогтон болох нь гарцаагүй. Иймд Бодончараас үүссэн боржигон овогтон нь малиг баягуд (баяуд) хамниганы удам бөгөөд Чингис хаан бол хамниган овогтон болно.

Abstract

There is a common understanding that Borjigons (one of the clans in mongolia) are descents of Chinggis khan. Considering this, most people desided to be registred as the Borjigons when we started reusing the clan names. In this article we table a different motion of the Borjigons. In other words, the Borjigons, whose ancestor is Bodanchar are malig Bayagud (bayud) Hamnigans and Chinggis khan was from the clan of Hamnigan.

Ашигласан ном

1. Буриад судлал, буриад судлалын академийн эрдэм шинжилгээний бичиг, Уб., 2009, № 2
2. Буриад монголчуудын гарал үүсэл, түүхийн зарим асуудал, эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхтгэл, Уб., 2000
3. Бямбасүрэн, Д., Буриад түмний гарал, түүх угсаатны онцлог, Уб., 2002
4. Дамдинжав, Д., Бөртэ чоно Алангуа нарын судалгааны зарим асуудалд, Уб., 2006
5. Лувсанданзан, Алтан товч, Уб.,
6. Монголын нууц товчоо, Уб.,
7. Ринчен, Б., Монгол ард улсын хамниган аялгуу, Уб., 1969

BURIAD STUDIES

III Боть

№3 (003)

2010

БУРИАД МОНГОЛЫН АВГА ТАЙЖ НАРЫН
УГ ГАРВАЛЫГ МӨРДСӨН НЬ

Авгачууд цонгоол **Б.Нацагдорж**
(Улаанбаатар, Монгол улс)

Оросын холбооны улсын бүрэлдхүүнд багтдаг Буриад улсын өмнө хязгаар Сэлэнгэ, Зэд, Хиагт, Бичүүрийн аймгуудаар тархан суудаг цонгоол хэмээх угсаатны бүлэгийг манай урд үеийн эрдэмтэн судлаачид халх монголын Түшээт хан аймгаас босч орост дагаар орон улмаар буриад монголчуудын угсаатны бүрэлдэхүүнд орсон хэмээн үзсээр ирлээ. Уг судлаачид сэлэнгийн буриадын түүхийн сурвалж бичиг “Бяцхан запискэ”-д үндэслэн ийм дүгнэлт гаргаад асуудлыг шийдвэрлэн амар сууж байжээ. “Бяцхан запискэ” сурвалж дахь цонгоол отгийн түүхийг өгүүлсэн хэсэгт энэ тухай бичсэнийг сийрүүлбэл: “*Сongyol otoy-un oboу ijayur anu mongyol-un gülü sir-a qosiyun-aca Saqulay-un köbegün Jayay-a, Ombulu-yin köbegün Jayayaqan qoyar 1694 on-dur yeke degedü ejen bayatur çayan qayan-u albatu arad bolqu küsel-tei bosqayul-iyar iregsen bölüge... degereki yerin jiryuyan on-dur (1696) mongyol-un Vçirai batu tüsiyetü qan-u medel-dur bayıysan jayisang Ökin Qontoyor-un kemegçi sayuyçi oron-dur ergümji ugei geju medegülün 150 albatu arad- iyan dayayulju Sira dalai,Sajiqai erke kemekü qoyar köbegüd-un iyen qamtu-bar Orus-un bayatur çayan qayan yeke ergümjitei, yajar orun elbegtei geju tegün-u albatu bolqu-bar ene orun-dur iregsen gedeg.*” (Цонгоол отогийн овог язгуур нь монголын гүл шар хошуунаас Сахулагийн хөвүүн Заяа, Омболын хөвүүн Заяахан хоёр 1694 онд их дээд эзэн баатар цагаан хааны албат ард болох хүсэлтэй босгуулаар ирсэн бөлгөө. ...дээрхи ерэн зургадугаар онд (1696) монголын Очирай бат түшээт ханы мэдэлд байсан зайсан Охин Хонтогорын хэмээгч суугч оронд өргөмжсгүй гэж мэдүүлэн 150 албат ардаа дагуулж Шар далай, Шажихай эрх хэмээх хоёр хөвүүдийн хамтаар Оросын баатар цагаан хаан их өргөмжстэй, газар орон элбэгтэй гэж түүний албат болохоор энэ оронд ирсэн гэдэг.)¹ Г.Румянцеваас эхлээд Ц.Цыдендамбаев хүртэлх судлаачид бүгд энэхүү мэдээн дээр үндэслэн цонгоолуудыг Халхын Түшээт хан аймгийн Гүл шар хошуунаас Ойрадын Галдан бошогт хааны довтолгооны үеэр дүрвэн оросын нутагт орсон халхчууд гэсэн дүгнэлтийг хийсэн ажээ.² Гэтэл үнэн хэрэг дээрээ тэр үеийн Түшээт хан аймагт байтугай халх монголд Гүл шар гэсэн нэртэй хошуу байсангүйг эрхэм судлаачид анзаарсангүй. 1691 онд Халх монгол Манж Дайчин улсад дагаар орохоос өмнө Халхад ердөө 8 хошуу (1655 оноос өмнө 7 хошуу байсныг Манжийн Энх-Амгалан хаан Сайн

Буриад судлал №3 (003)

ноёны өвөг Данзан тойныг засаг өргөмжилсөнөөр халхын хошууд 8 болжээ) байсан бөгөөд тэдний дотор Гүл шар гэсэн нэртэй хошуу ер тааралдахгүй байна. Тэгэхээр тэр үед манжийн ноёрхолд нэгэнт ороод 6 чуулган 49 хошуунд хуваагдан сууж байсан Өвөрмонголд энэ хошууг хайж үзэх хэрэгтэй болно. Юуны өмнө Гүл шар гэж юу гэсэн үг болохыг тайлж үзвээс энэ нь манж монгол холилдсон нэршил нэр бөгөөд монголоор *ᠭᠤᠯᠢᠰᠢᠷ* манжаар *ᠮᠠᠨᠵᠢ* гэсэн үг бөгөөд энэ нь манжийн найман хошууны цэргийн зохион байгуулалтын нэг гол хошууны нэр болно. Манжийн төвлөрсөн төрийг үндэслэгч Нурхац баатар өөрийн цэргээ 4 хувааж тус бүрт нь улаан, шар, хөх, ногоон өнгийн туг өгч хожим нь дахин хоёр хувааж 8 болгоод хошуу тус бүрийг тугных нь өнгөөр нэрлэх болжээ.³ Эдний нэг нь Шулуун шар буюу Гүл шар юм. Лигдэн хутагт хааны төв захиргааг эсэргүүцсэн монголчууд манжид олноор даган орох болсоноор монголчуудыг ч бас 8 хошууны зохион байгуулалтанд хамруулах болж 1696 он буюу Цонгоол овогтоныг Оросод дагаар орж байх үес Өвөрмонголд 8 хошууны зохион байгуулалт нэгэнт 2 болоод байжээ. Нэгдэх нь дагаар орсон монголчуудаас 1636 онд байгуулсан Бээжинд байрладаг Монгол найман хошуу бөгөөд нөгөө нь 1675 онд Чингийн дарлалын эсрэг бослого гаргаад дарагдсан Лигдэн хааны ач Бүрн вангийн харьяат цахаруудаар байгуулсан Цахар найман хошуу юм.⁴ Өөр бас Халхын барга монголчуудаар голлон байгуулсан барга найман хошуу гэж байсан хэдий ч 1732 онд байгуулагдсан тул өгүүлэн буй сэдэвт хамаарахгүй. Үүнээс Цонгоол овогтон Цахар найман хошуунаас ирсэн байх нь хамгийн их магадлалтай юм. Учир нь Бээжинд байрлаж байсан Монгол найман хошуу бол манжийн эзэн хааны үнэнч түшиг тулгуур гэгдэж Дайчин улсын цэрэг армийн чухал бүрэлдэхүүн хэсэг болж байсан бол Монголын сүүлчийн их хаан Лигдэний харьяат цахар монголчууд манжийн түрэмгийллийг анхнаас нь хүчтэй эсэргүүцэж 1675 оны бослогоос хойш чуулганд багтах эрхгүй болж Суйюань Датунд суугаа манж амбанд шууд захирагдах болсон билээ.⁵ Ийм учраас бид цахар монголын дотор цонгоол хэмээх овог үлдэж байна уу, хэмээн судалж шүүрдэж үзээд үнэхээр цахар баруун гарын шулуун шар буюу гүл шар хошуунаа цонгоол овогтан сууж байсан болохыг олж мэдэв. Өвөрмонголд 1990 онд хэвлэн гаргасан Цахар монгол хэмээх хоёр дэвтэр зохиолын тэргүүн дэвтэрт цахарын овогийн дэлгэрэнгүй бүртгэлийг нийтэлж, түүн дотор монгол үсгийн цагаан толгойн дарааллаар цахарын нийт овогийг жагсаасан дотор “Цонгоол – энэ овогтон цахар баруун гарын гүл шар хошуугаар бий” хэмээн тэмдэглэжээ.⁶ Энэ мэдээг шалгаж үзэхийн тулд бид нодинон 2008 оны зун Өвөрмонголын өөртөө засах орны Улаанцав хотын Цахар баруун гарын хойт хошуугаар очсон болно. Хуучин цахар баруун гарын Шулуун шар хошуу өөрчлөгдөн явсаар 1953 онд Цахар баруун гарын хойт хошууны бүрэлдхүүнд оржээ. Улаанцав аймгийн төв Жинин хотод суух Мөрөн (баатуд овогтой), Цахар баруун гарын хойт хошууны төв Баянцагаан балгасан дээр суух Бүрэн (цонгоол овогтой), Сөнөд хошууны төв Сайхантал балгасанд суух Жалафунгаа (цонгоол овогтой) нарыг сурвалжилж, хуучин цахарын Гүл шар хошуунд барга 13-дугаар суманд цонгоол хэмээх овогийн долоо, найман айл сууж байсан ба одоо ч тэдний үр сад уг хошуу болон Жинин хотоор амьдарч буйг тогтоов.⁷ Үүнтэй холбогдуулан энэ өгүүллийг бичигч олдой миний өвөг, цонгоол бүлгээ, авгачууд овогт Довдоны Ринчендоржийн(1914-1990) өгүүлсэн манай авгачууд-цонгоолын аман домгийг энд харшуулан үзвэл сонирхолтой байх болов уу. “ 300 гаран жилийн урдтээ манай өвгөд дээдэс өөрынгөө урд монгол нутагтаа амгалан тайван амьдран сууж байтарань гэнтэ хари дайсанууд довтлон ерж хот айлаарань алж хядан талаа байна. Ганцахан нэгэ өвгөн хоёр ач хөвүүнээ орто мориндоо дүүрэн тэрэ дайсанаас зугадаа. Тигэхэдэнь тэрэ дайсанууд хойноосонь намнаж ерээ. Тигээд өвгөн нэг голд тулж ерээд тэр голыг морёороо тамруулан цаад эрэг дээр нь гарахада дайсаны тависан сомнууд хоёр гурваараа моринынь хондлойд шааж орж байгаа сэн гэдэг. Тэр дайсанууд нь манж хитасууд

Буриад судлал №3 (003)

байсан гэдэг. Ингээд манайхинаас хоёрхон хүүгэд амь гарч манай авгачууд-цонгоолын дээдэс болоо ем. Тэр хоёр хүүгүүнийн Заяа, Заяахан гэж нэрлэдэг байгаа. Тэрнээс бид нэр бол Заяахантан юм. Нөгөө Заяатанч ехэ олон. Заяагы дунда хүүгүүн буряад монголд анхан түрүүн шарын шажин дэлгэрүүлсэн ехэ томо лама хүн байгаа”.⁸ Энэ домогт манжхятад хэмээн маш тодорхой дурдаж байгаагаас үзвэл Цонгоол овогтон Галдан бошогтын дайны хөлөөс зайлж халх монголоос оросын нутагт ойн гарсан хэрэг биш харин манжийн дарлалд ороод байсан Өвөрмонголын цахар найман хошуунаас зугтаасан нь илхэн байна. Дээр дурдсан “Бичихан запискэ” хэмээх түүхэнд өвөгийн ярьсан аман домог нэлээн товчлогдон орсон маягтай. Өнгөрсөн 19-р зууны сүүлээр сэлэнгийн буриадын атаган дацаны лам түүхчийн зохиож эмхэтгэн судлаач нарын дунд “Пахлашкин ламын түүх” хэмээн алдаршсан, эдүгээ Оросын холбооны улсын Санкт-Петербург хотноо хадгалагдаж буй одоо хүртэл хэвлэгдэж судалгааны эргэлтэнд ороогүй, сэлэнгийн буриадын нэгэн нэн ховор түүхэн сурвалжид, цонгоол нарын цахарын гүл шар хошуунаас босч, оросын зүг оргох болсоныг ингэж тэмдэглэжээ. “...᠘ongyol oboγ-un qosiyun-u terigün Ōkin tayiji, Jayay-a degüü Omboloyin Jayayaqan-tai abayanud yasutai qosiyu jong-tai 1685 on-du niγuday ᠴuylayar kijü barayun jük-tü Tübed qayan-u oron ildeng sayin aγsan, Kitad qayan-nu medel-dü man-du sayin bolqu ᠴag ülü bolumui. Qoyitu jük-tü čerig kimural-ügei, tegüs küčütü bayatur čayan qayan burqan-u qubilyayan bui bayinam, tende negüy-e kemen türügüü ebüged inu jidküjü bügüdeger bayasču 3 jil dotor-a unuqu sayin mori olqu, künesü beledkü, 3 jil-un ečüs yabudal-du oroqu-yi jöbsiyeju batulaju...” (...Цонгоол овогийн хошууны тэргүүн Охин тайж, Заяа дүү Омболойн Заяахантай авганууд ястай хошуу зонтой 1685 онд нуудаг цуглаар хийж баруун зүгт Түвд хааны орон илдэн сайн асан, Хитад хааны мэдэлд манд сайн болох цаг үл болмой, хойт зүгт цэрэг хямралгүй, төгс хүчит баатар Цагаан хаан бурханы хувилгаан буй байнам, тэнд нүүе хэмээн түрүү өвгөд нь зүтгэж бүгдээр баясаж 3 жил дотор унах сайн морь олох, идэх хүнс бэлдэх, 3 жилийн эцэс явдалд орох зөвшөөж баталж...)⁹ Эндээс үзэхүл цонгоол нар баруун түвдийн зүг босч очвол хэзээ нэг хятадын хаан буюу Дайчин улсын гарт орох тул сайн болохгүй харин тухайн үед Хар мөрөн орчмоор шивээ суурин байгуулж, хамниган дагуур нараас үст алба татан манжийн хаантай тэмцэлдэн дайн байлдааныг үүсгэн байсан оросын зүг одохоор шийдвэрлэсэн нь тодорхой байна. Монгол улсын анхны эрдэмтэн академич, цонгоол бүлгээ, Йөншөөбү Б.Ринчен өөрийн намтар 3 үеийн түүхэндээ эх Самданы Дуламынхаа тухай бичихдээ “Ринчен миний эх Боржигин овогт Самдангийн Дулам ...Цогт хун тайжийн цэрэг Лэгдэн хааны цэргийн хамт дарагдахад Өвөрлөгчдийн □□□□ □□□□ нэг сум цэрэг өрхтэй үлдэж, Охин гэдэг хүүтэй болсон нь, Охиныг эрийн цээнд хүрсэн үес Ар, Өвөр монгол манжшиг дагаж чуулган чуулах үес (бодвол Долнуурын чуулган болов уу? Миний эхийн хадгалдаг бичмэл түүхэнд тэр чуулганы хаа хуралдсаныг дурдсангүй) манжийг даган баясалцах хэсэг ноёд, Цогт хунтайжийг үзэн ядаж, өөлдийн гэгээн гүүш хааныг шулмас Цогтыг дарсан гэж ач хүү болох Охиныг ар, өврийн хооронд үймүүлж байна, олны сэтгэл эвдэн хорлож, угсаа баллаж байна гэгцгээж Түмэдийн Эрдэнэ хун тайж гэдэг ноён “Чуулганд 3 хоног хутгаа гаргаж, ханцуйн дотроо хумсаа авч байгаа нь урьдын Цогт ноёноос илүү шулмас гарах гээд байна. □□□□□□ 4 □□□□□□ гарах болж биш үү” гэж Охиныг барихаар санал гаргахад их чуулганы ноёд санал нийлж, Охиныг баривчилсанд оргож гараад 150 хуяг цэргээ ар гэрийн хамтаар дагуулан, нэхүүл цэрэгтэй тулсаар Мэнэнгийн талыг тулалдан гарч Орос улсын нутагт хүрээд, оришин суух газар нутаг олгохыг эрэн, Орос цагаан хаанд дагаар орж, гэрээ бичигт үсэг зуран, хил сахин харна хэмээн Цөх голын хавиар нутаг заалган, цэрэг өрхийн хамт дагаар орсонд ориших нутагтаа нэг булаг бүхий газрыг Охин

Буриад судлал №3 (003)

булаг гэж нэрлэцгээн нэгэн дов газар өвөлждөг болсон нь Охин дов гэж үр угсаа нь тахидаг болсон, үүнээ Охин сайдын туг гэж цагаан бартай хөх туг, өмсөж явсан хөө хуяг, ган дуулга, нум саадаг сэлмийг Охин довыг овоо босгон тахьдаг болсонд 1929 он хүртэл тахиж, нэг хүн, Охин сайдын тэр тугчны удмынханаас туг цэнгүүлэхэд хуяг дуулга өмсөн, мөнгөн агсрага бүсэнд нум саадаг, сэлэм хутгыг агсан зогсдог байсан гэдэгсэн.”¹⁰ Энд Охин хунтайжийг өвөрмонголын Авга хошуунаас харьяат ардаа аван 1691 оны үед Оросын цагаан хаанд дагаар орсон гэж байна. Б.Ринчен гуайн энэ намтартаа дурдсан бичмэл түүхийн нэгэн хувь Монгол улсын төв номын санд хадгалагдаж буйг бид үзэж танилцсан билээ. Уг гар бичмэл нь хуучин хятад муутуу цаасыг дэвтэрлэн хар өнгийн бэхээр бийрээр хичээнгүй бичсэн ганц хувь бяцхан товхимол бөгөөд гадна хавтасан дээр “Буриад тойн гүүшийн ах дүү гурванд ирээдүй цагийн байдлын дурдхал оришвой” гэсэн нэртэй бөгөөд (хойшид “Тойн гүүшийн дурдхал” хэмээн товчило. Зохиогч) акад. Ш.Нацагдорж энэ бяцхан гар бичмэлийг судлан судалгааны өгүүлэл нийтлүүлжээ.¹¹ Ойрмогхон МУБИС-ийн багш Ж.Гэрэлбадрах гэрэл зургаар мөн хэвлэсэн байна. Уул эхэд буриад гэсэн үг байсангүй ба хожим уг гар бичмэлийн доторхи үйл явдалтай холбон хэн нэгэн хожим нэмсэн байна. Энэ гар бичмэл дэвтэр хэрхэн хэзээ Монгол улсын төв номын сангийн хөмрөгт орж хадгалагдсан нь тодорхой бус, албан болон амин хувийн хэргээр Нийслэл хүрээнээ сууж байсан цонгоол буриадын сэхээтэн нарын нэгнээс хорьдугаар зууны эхээр хуулж авсан шиг байгаа юм. Учир нь уул дэвтэр төмөр үзгийн буриад бичгийн хэвээс тэс өмнөө халх бичгийн хэвтэй болно. Тийм учраас бид уг сурвалж бичгийг буриад нутгаар сураглаж эрж эхэлсэн бөгөөд эрлийн үзүүрт шар тос гэгчээр үнэхээр цонгоол буриад нарын үр хойчист уг сурвалжийн хоёр ч хувь ондоо хүмүүсийн гар дээр хадгалагдан буйг олж илрүүлсэн билээ. Энэ тухай сүүлд өгүүлэх тул, одоо уг сурвалжийн агуулгатай товч танилцаж.

“Tngri-eče jayaya-tu boyda Činggis qayan-ača uysuᠯalan tasural-ügei arban jiryūyan yeke qad mongyol kitad-un törü tedkün sayuju nigen jayun nayan jil önggeregsen-ü segül-ün Toyon temür qayan yeke törü-yi qar-a kitad-tur qayurtaju aldabai. Tegün-ü köbegün Biligtü qayan-ača ekilen mongyol-un törü-yi arban yisün qad tedkүjү dörben jayun yučin jil önggeregsen-ü segül-ün čaqar Ligden qayan-ber mongyol-un qan törü-yin erdeni-yin qas tamaᠭ-a manju-yin Dayičing qayan-u ᠶar-tur aldayсан-iyar jiran jil önggerebei. Kitad-un Čungjin qayan-u törü-yi manju-yin Eyeber jasyči qayan cerig-iyer ebdejü erke-dur quriyabai. Ene učir-a qalq-a dörben ayimaᠭ öbür doluyan čiyulyan ordos doluyan qosiyun-u noyad-ber qamtu-yin sanay-a neyilegүlkү yeke čiyulyan bolqu čay-tur urusiytu Ökin ene-ber uysuy-a darulaqu-yin niyur edür büri tusiyan bayiqu-ača öbür doluyan tümed-ün noyan Erdeni qungtayiji-ber jarliᠶ negekү-degen abayas-un dörben qosiyun-u dотораča Ökin ene-ber kedün dakin uysuy-a darulaqu-yin niyur tusiᠶaysan-u jayur-a ečүs yurban edür uday-a kituy-a -ban qančuilaᠶu kimusu-ban kisun bayiqu ene inu küčün bayibasу qoortu kimural ᠶarᠶaqu sanay-a bui aji. Mingjur vang-un yurbaduyar tayiji-yin ökin-eče törүgsen-iyer ökin-u küü ökin kemen nereyidүgsen egүн-ü uysuy-a qalq-a dörben ayimaᠭ dотор-a kimural qoortu sanay-a egүsgeju ese jokildun kögegdegseᠶen-ü ečүs čaqar Ligden-lүge sanay-a neyilejү šasin törü-yin uyiles-tur kimural boluysan ečүs köke naᠶur-a күrčү töbed-ün sir-a yin šasin-u qural kimuralduysan-ača ögeled-un Gegen güüsi qayan-ber sonusču čerig-iyer Ligden qayan Čoytu noyan qoyayula-yi čerig-tei inu orum-ügei bolᠶaysan bisiü. Qoortu Čoytu noyan-u köbegün Qongtoᠶor-ber aru öbür qoyurundu egeljilen yabuqu-yin jayur-a abayas-un dörben qosiyun-dur bayᠶaysan bisiü. Qongtoᠶor kemegči tegүн-ü küü ene Ökin mön bisiü. Yeke čiyulyan-u dотор-a kituy-a ᠶarᠶayči bayiday. Ene urida-yin Čoytu noyan-ača ilegүü simnus abayas-un dörben qosiyun-ača ᠶarᠶaqu bolju bisiü kemegseᠶen-eče yeke čiyulyan-u noyad sanay-a neyilejү uysuy-a darulaqu bayituyai orun-ača kögekү bolju Ökin-i bariju jingdalaysan-ača aldayulun

dutayaju yaruysan darui abayas-un noyad-tur Qongtoyor-i qosiyun-dayan baytayaju qoortu simnus arbijiylunam ta kemen jakiysan-dur ayurlaju dumda-ača doluyan čola-yin qariyatan jayun tabin quyay ulus-i qota-bar abču unduyučan mordaqu-dayan bügüdeger čiyulju sanay-a neyilegüljü sitügen-ü emün-e mörgүjү tangyariylan emegel-un niyur toqum-un amsar-i neyilegүlүн sүн dusul-iyar miliyaju dotuyadu qormoi-yuyan barilčan mingyan on-u dotuysi martal-ugei yabuju mayad nigen qamturay-a kemen yirüger talbilčaju toqum-un amsar-i gedergü toquju mordaluy-a ta. Jam-dayan bayiysan meneng tal-a-yin olan ulus-i dayilaju süyidkegsen-eče ta nar Ökin-lüge neyilejü orquysan-ača qoyar jüyil-un kereg yaryaju yeke köl boluluy-a. Toyin güüsi bi erdeni juu-yin sitügen Dara nata-yin gegegen-lüge tabun oi күrtel-e barayačaysan-iyан tan-u segülken-e iregsen bolai bi. Kimural olan degdegsen-eče olan ulus qota-bar orququ-yi jabdayсан-dur aq-a degүü yurban-luy-a ayuljaqu-yi jidkүн mordaju olju iregүlүн-e kemen irekүle qoortu sanay-a-tu Ökin qudal-iyar qobsurču cerig olju orus-un ner-e bariju dayilaju qoqusun bolyabai. Ta nar-un minu tangyariy-tu yirüger-i tasululuy-a. bidan-u belgetү yirүgel-i bederegүlүg-e. ta gejү tanilčaqu bi gejү bederkү yabudal bidan-u doluyan үy-e önggeretel-e qayaydan odču martaydaqu bolumui. Qungtayiji-yin jarliy-i toli kemen medejү qoortu sanayatu Ökin-i simnus kemen medebei bi. Bayan Barjiyar Nomin aq-a degүü yurbanluy-luy-a irejү bögetel-e ayuljaju ese čidayсан erdemtü güüsi tanu qayiran. Siluyun sanay-a-tu simnus-tur qayurtaju iregsen aq-a degүü yurbanlulan minu qayiran. Činggis boyda-yin degүü Böke Belgetү-yin uysuy-a bile bide. Joriyту vang-un tayiji lder nayur-un үr-e nar bile bide. Tarqaju salaba tanilčaqu-yi boliba bide..." (Тэнгэрээс заяат Богд Чингис хаанаас угсаалан тасралгүй арван зургаан их хаад монгол хятадын төр тэтгэн сууж нэгэн зуун наян жил өнгөрсний сүүлийн Тогон Төмөр хаан их төрийг хар хятадад хууртаж алдавай. Түүний хөвүүн Билигт хаанаас эхлэн монголын төрийг арван есөн хаад тэтгэж дөрвөн зуун гучин жил өнгөрсөний сүүлийн цахар Лигдэн хаан бээр монголын хан төрийн хас тамга манжийн Дайчин хааны гарт алдсанаар жаран жил өнгөрвэй. Хятадын Чунжин хааны төрийг манжийн Эээр засагч хаан цэргээр эвдэж эрхэд хураавай. Энэ учираа халх дөрвөн аймаг өвөр долоон чуулган ордос долоон хошууны ноёд бээр хамтын санаа нийлүүлэх их чуулган болох цагт уришигт Охин энэ бээр угсаа дарлахын нүүр өдөр бүр тушаан байхаас өвөр долоон түмэдийн ноён Эрдэнэ хунтайж бээр зарлиг нээхдээ авгасын дөрвөн хошууны дотроос Охин энэ бээр хэдэн дахин угсаа дарлахын нүүр тушаасны зуур эцэс гурван өдөр удаа хутгаа ханцуйлж хумсаа хусан байх энэ нь хүчин байваас хорт хямрал гаргах санаа буй аж. Минжүүр вангийн гуравдугаар тайжийн охиноос төрсөнөөр охины хүү Охин хэмээн нэрийдсэн үүний угсаа халх дөрвөн аймаг дотор хямрал хорт санаа үүсгэж эс зохилдон хөөгдсөний эцэс цахар Лигдэн лүгээ санаа нийлж шаашин төрийн үйлэт хямрал болсон эцэс Хөх нуураа хүрч түвдийн шарын шаашны хурал хямралдсанаас өөлдийн Гэгээн гүүш хаан бээр соносч цэргээр Лигдэн хаан, Цогт ноён хоёулыг цэрэгтэй нь оромгүй болгосон биш үү. Хорт Цогт ноёны хөвүүн Хонтогор бээр ар өвөр хооронд ээлжлэн явахын зуур авгасын дөрвөн хошуунд багтсан биш үү. Хонтогор хэмээгч түүний хүү энэ Охин мөн биш үү. Их чуулганы дотор хутгаа гаргагч байдаг. Энэ урьдын Цогт ноёноос илүү шулмас авгасын дөрвөн хошуунаас гаргах болж биш үү хэмээснээс их чуулганы ноёд санаа нийлж угсаа дарлах байтугай ороноос хөөх болж Охиныг барьж зиндалсанаас алдуулан дутааж гарсан даруй авгасын ноёдод Хонтогорыг хошуундаа багтааж хорт шулмас арвижуулам та хэмээн захьсанд уурлаж дундаас долоон цолын харьяатан зуун тавин хуяг улсыг хотоор авч ундууцан мордохдоо бүгдээр чуулж санаа нийлүүлж шүтээний өмнө мөргөж тангараглан эмээлийн нүүр тохомын амсрыг нийлүүлэн сүүн дусалаар мялааж дотоод хормой юугаа барилцан мянган оны дотогш марталгүй явж магад нэгэн

Буриад судлал №3 (003)

*хамтаръя хэмээн ерөөл тавилцаж тохомын амсарыг гэдрэг тохож мордлоо та. Замдаа байсан Мэнэн талын олон улсыг дайлж сүйтгэсэнээс та нар Охин лүгээ нийлж оргосоноос хоёр зүйлийн хэрэг гаргаж их хөл боллоо. Тойн гууш би эрдэнэ зуугийн шүтээн Дарнатын гэгээн лүгээ таван ой хүртэл бараацсанаа таны сүүлхэнээ ирсэн болой би. Хямрал олон дэгдсэнээс олон улс хотоор оргохыг завдсанд ах дүү гурван лугаа уулзахыг зүтгэн мордож олж ирүүлнэ хэмээн ирэхүл хорт санаат Охин худалаар ховсорч цэрэг олж оросын нэр барьж дайлж хоосон болговой. Та нарын минь тангарагт ерөөлийг тасаллаа. Бидний бэлгэт ерөөлийг бэдрүүллээ. Та гэж танилцах би гэж бэдрэх явдал бидний долоон үе өнгөртөл хаагдан одож мартагдах болмуй. Хунтайжийн зарлигийн толь хэмээн мэдэж хорт санаат Охиныг шулмас хэмээн мэдвэй би. Баян Баржигар Номин ах дүү гурвуул лугаа ирж бөгөөтөл уулзаж эс чадсан эрдэмт Гууш тань хайран. Шулуун санаат шулмаст хууртаж ирсэн ах дүү гурвуулан минь хайран. Чингис богдын дүү Бөх Бэлгэтийн угсаа билээ бид. Зоригт вангийн тайж Идэр Нагурын үр нар билээ бид. Тархаж салав танилцахыг болив бид...)*¹²

Үүнээс бид, Халх монголын гурван хан зүүнгарын Галдан бошигтын цэрэгт цохигдон, улс гэрээ алдаж, Манж Дайчин гүрний өмгөөлөлийг эрэн говийг туулан өвөр монголын нутагт орж ирсэн 1688 оны намар сөнидийн Ар элстэй хэмээх газар чуулсан чуулган дээр ар өврийн ноёдын дунд халхын Цогт хунтайжийн ач Охин байж, манжид дагаар орохыг эсэргүүцсэн бололтой бөгөөд улмаар шулмасын үр гэгдэж баривчлагдаад хоригдсон боловч алдуулж гараад авгын Зоригт вангийн хөвүүн Идэр Нагур тайжийн гурван хүү Баян, Баржигар, Номин нарыг уриалан оросын зүг тэмцэн одсоныг дээрхи гурвын ах буюу дүү Тойн Гүүш хэмээгч лам хойноос нь одож ах дүүгээ эгүүлэн авчрахээр оролдсоныг мэдэж авна. Энэ мэдээг цонгоол нарын аман түүхээр тодруулж үзэх боломжтой бөгөөд оросын шинжлэх ухааны академийн Улаан-Үдэ хот дахь буриадын салбарын цуглуулж хадгалсан аман болон бичгийн зохиолын баялаг материалаас шүүрдэж үзвээс, цонгоол буриад нарын төвлөрөн суудаг Хиагт аймгийн Мөөрөөч тосгоны оршин суугч 1876 онд төрсөн Бадамжавын Дагва настанаас 1960 онд тэмдэглэж авсан аман домгийг энд харшуулж үзье. “Энэ нётогто Ухён наймантан гурван зуун жил сууна. Ухин найман хувүүнтэй байгаа. Долоонь эхнэртэй, хүүгэдтэй байгаа. Нэг нь лам болчисон – эхнэрыг аваагүй. Гурван зуугаад жилийн цаадтай монголоос ерсэн түүхэты. Би юсэдти үеби. Дээд талань арав гаран үе болчоо гэдэг. о

--	--	--	--	--

 А

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

ерээ гэдэг сэн. Юүнд ерээб? Нэг хаан ганц хүүхэнтэй байгаа. Угсаа дагаж байгаа: хааны хувүүн хаан болохо. Монголд зонь хоёр аньди болоо. Нэгэ андинь “Ухин гээч хүүхэн хүнээс гарсан ем, Ухиныг ноён болгохгүй” гээ. Энэ ондоо угсааны хүн гэж. Цуглаар болоо. Ухиныг суулгахгүй гээ. Алахдаач болохо байгаа. Цуглаар болжи байхада хойнонь нүхөрнь суугаад, Ухынгоо хутаганда юмэ бэччихёод байгаа. Юу бэчээ гээчэв, нүхөрөм гээд л, хутагаа аваад л харахадань: “Ехэ цагаан ирэг мүнөөдөр алахкэсайна” гэж. Ухин таажси мэдээ. “Намайг алах гэж байгаа вайна” гэж. Ухинч доогуур суугаа цуглаарт. Хутгаа согөлжи аваад л, хумасаа авч байгаа л, нүхөрынгөө бэчэсэн номыг харжсайгаа, умаичсайгаа. Дурагүй талынь зон: “Энэ ехэ цуглаар дээр чи юүндэ хумасаа авч байвабчи? – гээ. Тигээд Ухинч хэлээ: “Сайн санасан газар сахалаа авдаг, муу санасан газар хумсаа авдаг. Тэрны учар дээрээс хумсаа авааб”, - гээд лэ тэрэ цагаараа мориндоо мордоод лэ энэ газар ерсэн юм гэдэг. Зүүгээр ерээ юм гэдэг. Сэлэнгийн бойвод зургаан байхада бээ тушаагаа. Александр (в)тоорой байгаа юмүү, урдхануурчэнюу, мартачооби. Хаанда л мэдүүлээ юм дээ, бээ тушаагаа. Тигээд л Ухин булагта ержи нётогласан ем гэдэг. Мүнөө Окино-Күлочии. Түүрүүчээр тэндэ бурайсууд байгаа. Тэгээд л Үвөр харлан, Ех ногад манайханы үхинтэн олон. Наймантан гэж Ухины найман

Буриад судлал №3 (003)

цонгоолоос эхлээд л бутарсан байгаа. Үхины хойноос, Монголоос олон хүн дагаж ерээ – дуртай талань. Тэрэндэч үнгүн ясоны хүн байгаа, бас бэеэ тушаасан. Тигээд л олон ясны зон байна: эндэ урианхад, баатад, хотгойд ясны зон биш.”¹³ Одоогоор ил болж судалгааны эргэлтэд орсон худам үсгийн монгол сурвалжууд дотор ялангуяа, халхын ноёд тайж нарын уг сүлжилийг дэлгэрэнгүй сайн тэмдэглэсэн “Асрагч нэрт түүх” болон “Шар тууж”-ид үндэсэлбэл Халхын Цогт тайж гурван хатантай. Нэгдүгээр, ихэрэсийн Төрүй бүрээчийн охин Хоцуй бэйжээс ганц Очир хошууч арслан хунтайж, хоёрдугаар урианхайн Лувсан тавнангийн охин Насхид бэйжээс Арана Эрдэнэ, Бадма сэцэн дайчин, Гарма зүгийн заан хунтайж хэмээх гурван хөвүүн Сабинама абай, Инжанама абай, Ногоон Гэрэ абай, Сүгэсүдэ абай дөрвөн охин, гуравдугаар боржигины Доржигир хөнхөрийн охин Цэринжид бэйжээс Асрал эрх дайчин болон Сүндари абай хэмээх ганц охин төржээ. Сабинама абайг горлосын Далай эрдэнэ номч тавнанд өгсөн ба Инжанама абайг урианхайн Жамц дэлгэр тавнанд өгчээ.¹⁴ Үүний дотор манай иш татан буй “Тойн гүүшийн дурадхал”-д дурдагдан буй Хонтогорын нэр үзэгдэхгүй нь баахан сэжиглэлтэй боловч Цогт тайжийн Халх орноос шахагдан гарч явсанаас өмнөхөн буюу хойно төрж халхын түүхч нарын хараанд өртсөнгүй, эсхүл манай сурвалжийн дагуу өвөр монголын авга хошуунд очиж багтсан учир уг сурвалжуудад нэр эс тэмдэглэгдсэн мэт байна.

Үүнд хүрээд бид цонгоол хэмээх овог хэдийнээс цахарт буй болсон, авгын тайж нар лугаа ямар учираар холбогдолтой болсон, Халхын Цогт тайж авгын ноёд ямар харилцаатай байсан тухай тодолж үзье. Олны мэдэж байхаар монгол төрийн сүүлийн ёст их хаан Чингис таймин сэцэн хутагт хаан Лигдэн бээр монголын Юань гүрний үеэс уламжилсан сахьяагийн ёсны улаан шажинд тулгуурлан хуучин сургаалын мянган тэргүүнт могой адил зүг зүг бутран толгой мэдэж өөрсдийн биесийг хаан хатан өргөмжлөн агсан Даян хааны үрсийг хазаарлан бутарсан улсаа нэгтгэх бодлого хэрэгжүүлсэн нь харьд ч халуун зуураа ч ихээхэн эсэргүүцэл хүчинтэй тулж асан боловч их хааны бодлогыг талархан дэмжиж нэгэн мөрний хүчин өргөж байсан ноёд цөөн бус байсаны нэг нь ар халхын зүүн гарын Цогт хунтайж байсан билээ.¹⁵ Дайчин төрөөр хураан дагуулсан олон аймгуудын зарим нь ёст эзэндээ тэрсэлж зүрчид, ар халхын зүг босч одож байсанаас говийг туулан ар халхад түшихээр ирсэн босгуул нарыг хэрхэн үзэх талаар Цогт хунтайж ар халхын бусад ноёдтой санал зөрөлдөж хавчигдаад, 1630 онд өөрийн албат ардыг аван Хөхнуурын зүг одож тэндэх монголчуудыг хураан дагуулж хүчээ зузаатгаад Лигдэн хааныг хүлээн суужээ.¹⁶ Гэвч Лигдэн хаан цахар түмнээ дагуулан баруун зүг нүүж явах замын зуур Шар талд өвчнөөр өөд болоод, хатан хүүхэд нь манжийн цэргийн олз болсоноор урдын уламжлалтай сахьяагийн ёсны улаан шажны тугийн дор монголыг нэгтгэх гэсэн оролдлого нурж унав. Түвдийн зүг хүчин тэлж улаанын шажныг тэтгэх гэсэн Цогт хунтайжийн бодлого нь Банчин эрдэнэ Далай лам тэргүүтэй шарын шажинтаны эсэргүүцлийг олж Банчин эрдэнэ нар шар малгайтны үнэнч сүсэгтэн ойрад монголын өглөгийн эзэд болон халхын баруун гарын урианханы ноёдын нэгдсэн их цэргийг урин залж¹⁷ Хошуудын Гүүш хаанаар удирдуулсан ойрад-халхын их цэрэг Хөхнуурын хойнохь Улаан хошуу хэмээх газар Цогтын харьяат цэрэг лүгээ их байлдаан үүсгэж Цогтыг дараад түүнийг хороож албат ардыг нь талж олз хийн ойрадын зүг хүргүүлжээ.¹⁸ Энэ дайны хөлөөс зугтан амь гарсан Цогтын хүү Хонтогор албат ардын хамт өвөр монголын зүг ирж авга хошуунд хоргодсон бололтой байна. Хонтогор чухам яагаад эх нутаг ар халхдаа буцсангүй харин авга нар дээр ирэв гэдгийг, дараахь мэтээр тайлбарлаж болох байна. Цогт хунтайж бол Лигдэн хааны тууштай үнэнч холбоотон гэгдэж ар халхын ноёдтой муудалцан халхаас ойн гарч явсан тул түүний хүү Хонтогор эргэж ар халхад очих магадлал бага юм. Харин ямар учраас авга нар дээр ирсэн бэ гэхүл, Цогтын эх Чин тайху хатан болон түүний гуравдугаар хатан Цэрэнжид нар авгын ноёд боржигин тайж нарын охид байснаас ийнхүү Цогтын хүү нагацын

төрөл хэмээж авга нар дээр ирж хоргодсон болов уу гэж санахаар байна. “Шар тууж”-ийн тэмдэглэлийг үндсэлбэл Багарай хошуучийн хатан буюу Цогтын эх нь онниудын Бэрхийн охин Чин тайху, Цогтын бага хатан Цэринжид бэйжи боржигины Доржигир хөнхөрийн охин гэж буй.¹⁹ Олноо алдаршсан Цогт хунтайжийн шүлэгт гардаг онон мөрнөө агч онниудад байх халуут авга эгч гэдэг нь Шар туужид тэмдэглэгдсэний дагуу Багарай хошуучийн дүү, Онохуй үйзэн ноёны охин Тулуй абай бөгөөд онниуд буюу авгын Шүүсэнхэй үйзэн ноёны хөвүүн Зангудай зоригт Бөх ноёны хатан байжээ.²⁰ Багарай хошуучийн хатан Чин тайхугийн эцэг онниудын Бэрх хэмээгчийн уг сүлжил тодорхой бус ч нөгөө Доржигир Хөнхөрийн уг сүлжил тодорхой байна. Шар туужид үндсэлхүл, Доржигир Хөнхөр хэмээгч нь онниуд буюу авгын Ном тэмээт хааны Мандуши хатнаас төрсөн Буриадайн хоёрдугаар хүү байжээ.²¹ Шар туужид гарч буй онниуд нь одоогийн авга, авганарын хуучин нэрийдэл бөгөөд хорчины түүхч Э.Хурц авгайн тодлон шинжилсэнээр умард Юань гүрний үед Чингисийн алтан ургийн хойчис бус Чингисийн дүү нарын хойчис уламжлал ёсоор ван цол зүүж их хааны түшиг тулгуур гуя албат 4 онлигууд буюу онниуд хэмээгдэж байсанаа, 16-р зууны эхэн хагас болж ирэхэд Онон Хэрлэн дагуу уулын хувь нутагтаа оршин сууж байсан Бөх Бэлгүтэйн хойчисын харьяат аймаг нэгэн онниуд нь Чингисийн хойчист авга болох тул авга, авганар хэмээгдэн шинэ тутам хүчин бузгайран дэгжиж байсан ар халхын ноёд лугаа ураг элгэний бат нягт харилцаатай болж аажмаар халхын ноёдын дагалт хүчин болж хувирсан аж.²² Чухам энэ учраас Онон Хэрлэнгээр нутаглаж асан авга авганар албат ардын хамтаар халхын ноёдын мэдэлд орохгүйг эрмэлзэн, Лигдэн хаан эцэслэж говийн өмнөх монгол тоотон манжийн луут тугд сөгдөн дагасанаас хойш адил бус хугацаанд урагшлан говийг туулан манжийн харьяат болж Чингийн төрд дагажээ. Үүнд хамгийн түрүүн авгын Дорж эцэг зоригт ноён нийтийн он тооллын 1639 онд албатаа аван Манжийн хаанд дагасанд 1641 онд засаг төрийн зоригт ван цол өргөмжилж албат ардыг нь мэдүүлэн Шилийн голд суулгасан²³ бөгөөд энэхүү Дорж нь түрүүн манай дурьдсан Багарай хошуучийн дүү Тулуй абай буюу Цогт хунтайжийн “халуут авга эгчээс” төрсөн хөвүүн бөгөөд нэг охин нь Лигдэн хааны хатан байж хааны халихад Хунтайжийн хатан болсон аж.²⁴ Тиймээс Дорж эцэг хэмээх цолтой бөгөөд манжийн хаанд дагасан нь ч энэ учраас болсон байж мэднэ. Цогтын хүү Хонтогор түүний онниуд буюу авгаас буулгасан хатан Цэринжидээс төрсөн байх бололцоотой бөгөөд ингэж үзэхүл түүний ар халхад буцсангүй авга нарыг түшихээр ирсэн нь ойлгомжтой болох юм. Хонтогорын хувьд Манжийн хаанаас Төрийн зоригт ван цол өргөмжлөгдсөн Дорж эцэг ноён бол тун ойр төрлийн хүн байжээ. Манай ишилсэн цонгоол буриадын аман домогт Хонтогорын хүү Охиныг хааны охиноос гарсан гэж буй. Энд хаан гэдэг нь мэдээж цахарт төвлөн суусан монголын их хааныг хэлж буй хэрэг. “Тойн гүүшийн дурадхал”-д Охины эхийг Минжүр вангийн гуравдугаар тайжийн охин гэж заасан байна. Манай санахад энэ Минжүр хэмээгч нь Мангус буюу Манхур тайжийн хазгай бичлэг. Мангус буюу Манхур тайж бол Лигдэн хааны эцэг, монгол сурвалжийн мэдээгээр Лигдэн, Сангарзай хэмээх хоёр хүүтэй гэдэг.²⁵ Лигдэний үнэнч холбоотон Цогт хунтайжийн хүү Хонтогор Лигдэний ач охиныг эхнэр болгож тэдний дундаас төрсөн хүү нь Охин байжээ. Чухам ийм учраас Цогтын хүү Хонтогор эхэлж авга нар дээр ирж багтсан бол сүүлээр нь эхнэрээ дагаж цахарт, тэр дундаа гүл шар буюу шулуун шар хошуунд багтах болсон мэт байнам. Цогт хунтайжийн хүү Хонтогороор толгойлуулан өвөр монголд ирж нутагласан энэ хэсэг монголчууд цонгоол хэмээх овгийг үүсэн бүрдүүлжээ. Цонгоол овгийн хөгшчүүлийн дунд уг нэрийн гарлыг хэдэн янзаар тайлбарлаж хэлэлцсээр ирсэн бөгөөд үүнд, цонгоол овогтны дээдэс нэг хүүхэн сайхан монцгор цон олов гэж зүүдлээд хүүтэй болсон тул хүүгээ Цонгоол гэж нэрлэн тэр хүүгийн удам цонгоол овогтон болов гэх буюу,²⁶ “с монголи” буюу монголоос ирсэн хэмээх орос үг сунжираад сонгоол буюу цонгоол болов гэх хэллэг байна.²⁷ Үүний урьд манай шинжилж үзсэнээр энэ хоёр янз

товлож болсоны эцэст саяхь тайж бараа бологчдоо дагуулан өргөөндөө буцсан билээ...)³¹ Үүнээс бид Манжийн хааны дайсан гэгдсэн цахарын хаан угсаа лугаа холбоотой мөн ч шарын шажны дайсан гэж хараагдсан халхын Цогт хунтайжийн ач Охин бээр Чингийн төрийн эсрэг босч Оросын зүг оргохдоо, авга хошууны гурван тайжийг өдөөн хамтаар босч одсоны учрыг олж тодлов. Охин тайжийн тэргүүлсэн цонгоол нар Мэнэнгийн талыг туулан одоогийн буриад нутагт ирэхэд, халхын дотоод самуурал эцэстээ хүрч, Зүүнгарын Бошигт хаан Галдан бээр “Зонховын шажны” төлөө хэмээн халхад цэрэглэж, Түшээт хааны өм цэргийг дараад Сэцэн хааны нутгийг уулгалан идэж явсан үе тохиолдсон бөгөөд халхад хоцорсон авга нарын хойчис тавнангууд нар дайны хөлөөс зайлж Хилго мөрөнд очоод байсантай таарч,³² бодохул нагац зээгийн харилцаагаа түрий барин тавнангууд нарт багтан орж толгой хоргодоод удалгүй анхны зорьж ирсэн хэргээ бүтээж тухайн үеийн халхын ноёдод “Бүдүүн ноён” хэмээн алдаршсан, Чин гүрэнтэй хил хайч тогтоохоор ирээд байсан цагаан хааны элчин Ф.А.Головинтой уулзаж цонгоол отогоороо дагаар орж оросын цэрэгт хүчин өргөөд саяхан өөрийг нь хүлээж авч толгой хоргодуулсан тавнангууд нарыг хамтран довтолж оросын мэдэлд оруулсан нь, “Тойн гүүшийн дурадхал”-д тэмдэглэгджээ. Ийм учраас Тойн Гүүш түүнийг шулмас хэмээн харааж буй аж. Ф.А.Головин 1689 онд Нэвчүүгийн шивээнд Дай Чин гүрэнтэй найрамдлын гэрээ байгуулж, хил хязгаарыг тогтоогоод төдөлгүй хойтон жил нь нийслэлдээ буцсанд түр цагийн гачигдлын эрхэнд арга бус оросын цагаан хаанд дагаар орсон Түшээт ханы засаг Даш хунтайжийн хөвүүн Цэрэнжав бинт ахай тэргүүтэй халхын тайж нар болон Цэрэн цөхүр тэргүүтэй авга – тавнангуудын тайж нар босч халхын нутгийн гүн рүү оргон зайлжээ.³³ Цэрэн цөхүр нарын бүлэгээс хоцорсон тавнангуудыг бас халхын зүг босох вий хэмээн Эрхүүгийн орос захиргаанаас тэднийг 1692 онд Байгал далайн наад эргэ Баргажин голын тэнд нүүж очихыг тушаасанд үлдсэн тавнангуудын тэргүүлэгч Жав эрдэнэ тайж замын зуур босч, дагалдан явсан оросын хасаг цэргийг цохиод Охин нарыг барьж хүлэн цонгоол отгийнх нь хамт халхын Сэцэн хааны засаг Цэвдэн бэйлд аваачин тушаажээ.³⁴ Төдөлгүй 1694 онд тус хошууны засаг Цэвдэн нас барсанд түүнийг залгамжилсан бага настай Ванжил бэйлийг орлон түүний эмэг эх авга-таванангуудын Бодиства хатан болон авга-таванангуудын тайж нар хошууны эрхийг захирч байхад Охин нар тус хошууны хойт хөвч ойн газар нутаглахыг гуйн зөвшөөрүүлээд Галдан бошигтын 1695 онд халхын зүүн гарт дахин довтлон ирэхийг далимдуулан хоёр дахь удаагаа Оросын цагаан хаанд дагаар оржээ.³⁵ Тийм учраас цонгоол нарын түүхэн сурвалжид тэднийг 1696 онд цагаан хаанд дагаар орсон хэмээн тэмдэглэсэн байна. Үүнийг эс өгүүлэн өгүүллийнхээ гол сэдэвт орё.

Охин лугаа цуг оросын зүг оргосон авгын гурван тайж бол “Тойн гүүшийн дурадхал”-д дурдсанаар Бөх Бэлгэтийн үр Зоригт вангийн хөвүүн Идэр Нагур тайж хэмээгчийн хүүхдүүд билээ. Одоохонд манай гар дор буй сурвалж бичгээс бид энэхүү Зоригт ван нь чухам аль Зоригт ван болохыг тодруулж эс чадсан ч цаг хугацааны хувьд Дорж эцэг зоригт ван онолдож байх тул түүнийг болов уу гэж санах бөгөөд Өвөр монгол орны Шилийн гол аймгийн Авга хошууны ноёд тайж нарын гэрийн үеийн бичмэлийг шүүрдэн үзэж нэр гарагч Идэр нагур тайж чухам аль зоригт вангийн хөвүүн болохыг нягталбал их л тустай болох сон билээ. Бидний хувьд “Тойн гүүшийн дурадхал”-д нэр нь гарсан Идэр нагур тайжийн гурван хүүгийн үр удмыг өдгөөх Буриад улсын цонгоол буриад нарын дунд бэдрэн шинжилсэн бөгөөд үнэхээр цонгоол нарын тархан суусан нутгуудад хойч үес нь сууж буй болохыг олж тодруулсан болохоо энд толилуулъя. Зөвлөлт буриадын эрдэмтэн Ц.Б.Цыдендамбаевын буриадын түүхэн сурвалж угийн бичгийн тухай ганц сэдэвт зохиолд, тухайн үед Буриадын шинжлэх ухааны хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан байсан Ц.Б.Будаев буюу Бадмын Цэрэндашийн хадгалж буй угийн бичгээс иш татжээ.³⁶

1. Баян Баржигар

2. Хамнигадай
3. Тэмдэг шүүлэнгэ
4. Зондог соотник
5. Паали
6. Буда
7. Гүнтүб
8. Бадма
9. Цэрэндаш

Өгүүллийн эхэнд манай иш татсан “Бичихан запискэ” сурвалжид Охин лүгээ хамт ирсэн сайд нарын нэрийг дурдсан байдаг бөгөөд түүнд баатар Тэмдэг шүүлэнгэ гэсэн буй.³⁷ Мөн тухайн үеийн холбогдол бүхий оросын архивын сурвалжид Охины нөхөр Тэмдэг шүүлэнгийн нэр олонтоо дурдагдана.³⁸ Энэхүү Тэмдэг шүүлэнгийн удам Цэрэндаш бол одоо нэрд гарсан доктор профессор бөгөөд буриад хэлний цонгоол аялгууг тусгайлан судалж эрдмийн зэрэг хамгаалсан ба буриад хэлний тухай олон бүтээл туурвиж, өдгөө насан өндөр болоод гавьяаны амралтанд гэртээ сууж буй өтгөс болно. Будаев доктор уг гарлаараа Буриад улсын Сэлэнгийн аймгийн Ноёхон нутгийн хүн бөгөөд уг Ноёхон тосгонд манай эрэн буй ах дүү гуравын удам Тэмдэгтэн буюу Галдантан, Зондогтон гэж хоёр хуваагдан суудаг байна.³⁹ Будаев гуайн өөрийн төрлийн садангаас тэмдэглэж авсан аман домгоор бол, “*Баян Баржигар гэж монгол хүн зүүгээр гарч ерсэн байгаа. Хамнигадай гэж хувүүнтэй байгаа. Тэрны хувүүн Тэмдэг шүүлэнгэ. Тэрны хувүүн зайсан Заргач гэж хүн Ноёхон нётогто зөөжсти ерээ емсэн. Овоо тавяа. Зайсан Заргачын ехэ хувүүн Зондог соотниг (сотник буюу зуутын ноён гэсэн орос хасаг цэргийн цол, зохиогчоос), удаадти хувүүн Галдан гэж байгаа емсэн байна. Тэрэ хоёр аавынгаа хэрэги – зайсаныг буляацалдаа байна. Зайсан Заргач өөрын хэргыг бага хувүүндээ – Галдандаа үгөө. Тэрэнь Мэргээст руу байгаа. Зондогы уурань хүрөөд, цагаалган цоогуур согтуугаар аавынгаа сахалыг тас зулгаасан юм гэдэг. Отог, хасаг болохо үедэ (1764 онд цагаан хаан зарлиг гаргаж сэлэнгийн буриад нараас морьт хасаг цэргийн 4 хороог байгуулахад цонгоол нар дангаараа нэг хороог нь бүрдүүлжээ. Нэг хороо нь 600 цэрэгтэй бөгөөд Зондог нэг зуутынх нь дарга болсон байна. зохиогчоос) Галдань отог болж, Зондогонь уурлаад, Сэлэнгэ очиж хасагт ороод, зуугы ноён – соотниг болоо.*”⁴⁰ Ийм учраас Ноёхонд байдаг цонгоолын дундахь авга тайж нарын удам биеэ Галдантан, Зондогтон хэмээдэг байна. Үүнд нэгэн анхаарууштай зүйл нь “Тойн гүүшийн дурадхал”-д Баян Баржигар Номин хэмээх ах дүү гуравыг дурдаж байхад энд зөвхөн Баян Баржигар хэмээн ганц хүн болгон өгүүлж буй нь манай санахул Номин гэгч үр тасарсан буюу мартагдаж Баржигарын удам харин Баян Баржигар хэмээн уг гарлаа санаж буй аж.⁴¹ Цонгоол овогоо тэргүүлэн Орост дагаар орж гэрээ бичиг үйлдсэн Охин хунтайжийн хамт уг гэрээнд нэр дурдагдсан Тэмдэг шүүлэнгэ гэгч энэхүү Баян Баржигарын ач нь байгаа тул Охин тайжийн хамт Оросын зүг оргох үед энэ ах дүү гурван тайж нар аль хэдийн өндөр настай болоод байжээ гэдгийг мэдэж болно.⁴² Цонгоол нарын түүхийг судлах явцад миний бие хоёр гурван удаа Улаан-Үд хотноо хүрч Будаев профессортой уулзаж гэрээр нь орж гарсан билээ. Тэгэхэд өвгөн профессор цонгоол аялгууг судлах явцдаа цагаан хааны үед хасаг цэргийн бичээчийн албатай явсан ба хувьсгалын хойно Улаан-Үдийн Иволгын дацангийн няравын ажил хийж явсан Б.Р.Чимитов буюу Раднаагийн Буджав хэмээх цонгоол настнаас цонгоол буриадын холбогдолтой их материал олж ашигласан тухайгаа хэлж хуулж авсан зүйлүүдээ бидэнд харамгүй үзүүлсэн билээ. Цонгоол бүлгээ, шажинайтан ясны Раднаагийн Буджав нь 1892 онд Буриадын Хиагтын аймгийн Их нуга(Б.Ринчен авгайн эцэгийн төрсөн нутаг билээ, зохиогчоос) нутагт төрсөн бөгөөд манай сонирхон буй Баян Баржигар нарын удмын хүн байжээ. Будаев профессор өөрийнх хэлж

Буриад судлал №3 (003)

тэмдэглүүлсэнээр бол: “Баян Баржигарын хувуун шүүлэнгэ Хамнигадайн угынхин. Шүүлэнгэ Хамнигадай Монголоос ерсэн монгол хүн. Хамнигадайн Уваши, Увашийн Авид, Авидын Зондог, Зондогын Бүргэжис, Бүргэжисний Сундуй, Сундуйн Байндан буюу Чимид, Байнданы Раднаа, Раднаагын Буджав би байнав. Буджавын Дамдинжав, Баваасан хоёр байна даа”.⁴³ Энэ мэдээгээр үзвэл Баян Баржигарын нэгэн ач Хамнигадайн Увашийн удам Буриадын Хиагтын аймгийн Их нуга тосгоноор байгаа ажгуу. Бид Чимитов гуайн хүү Баваасангийн очиж түүний эцгийн үлдээсэн бичиг сачигийг сураглаж үзсэнд харин санамсаргүй манай иш татан буй “Тойн гүүшийн дурадхал”-ын нэгэн хуулбар эх болон бусад түүхэн сурвалжуудыг олж авсан билээ. Буджав гуайн хадгалж байсан “Тойн гүүшийн дурадхалын” хуулбар нь хуучин цагаан хааны үеийн орос цаасан дээр буриад үсгийн хэвтэй төмөр үзгээр бичсэн зүйл байгаа бөгөөд гарчиг нь урд манай таамаглаж асанчилан “Тойн гүүшийн ах дүү гурванд ирээдүй цагийн дурадхал оршивой” гэж өмнө нь буриад гэх үсэггүй бөгөөд түүний өмнө Буджав гуайн хийсэн тэмдэглэл бололтой “Манайхины лам Тойн гүүшийн зохиосон” хэмээх бичээс буй.⁴⁴ Бид энэ эхийг манай улсын төв номын сан дахь эх лүгээ харьцуулан латин галиг болон эрдэм шинжилгээний тайлбартайгаар хэвлэлд бэлтгэж буй тул тэнд үзэх ажаамуу. Үүнийг эс өгүүлэн өгүүлэхэд, Буджав гуайн хадгалж байсан тэдний өөрсдийн уг гарвалыг тоочсон “Эртийн уг гарбали мину” хэмээх нэгэн бяцхан түүхэн сурвалжийг энд иш татая. Зохиогч нь тодорхойгүй бөгөөд сүүлд өөрийгөө хүртэл дурдсанаар Баян Баржигарын 8-дугаар үеийн ач Ринчэний Бадма гэгч бичсэн байж магадгүй бөгөөд нийтийн он тооллын 1867 онд зохиосон болох нь төгсгөлийн үгнээс мэдэгдэж буй.

“Urdu mongyol yajar-a noyan kergem-tei Bayan Barjiyar arban čayan tuy-tai Biqar qayan gegči-yin 4 köbegüd-un ner-e anu, yeke köbegün-ü ner-e sigülengge Qamniyadai, egünü yurban köbegüd-un ner-e anu sigülengge Temdeg, Šajinai, Ubası. Temdeg-ün küü anu jayısang JarYuči, JarYuči-yin küüner anu 3. sootnig Jongduy, jayısang Āaldan, piyatidesatnig Āalsan. Šajinai-yin küü anu Ögedei, Ögedei-yin küü anu Sangyasv-a, Arγomoi. Ubası-yin küü anu Burγui, Ayusi, Abida, Ananda ede dörben bui. Qoyaduγar küü anu Qabai, Qabai-yin küü anu Bayida, Boski ede qoyar bui. Bayida-yin küü anu Bayatur, Bayandai, Bortu, Bortuyu. Bayatur-un küü anu Sanji, Tegulder. Bayandai-yin küü anu Āalsan, Jongduy, Bögejin, Ivan. Bortuyu-yin küü anu Šayja, Gürü. Boski-yin küü anu Obodai, Olbu, Mongyoi ede bui. Āurbaduγar küü anu Qamar, egünü küü anu Qarayai, Burqatu qoyar bui. Qarayai-yin küü anu Dorji, Dorji-yin küü anu Čevang, Noqai, Včir. Burqatu-yin küü anu Ayusi, Arbid, Amur ede bui. Dörbeduger küü anu Qarčay-a, egünü küü anu Qolijin, egünü küü Čoyijin Buvan, egünü küüner anu Norbu, Dorji, Delger ede bui. Erte-yin mongyol yajar-a Bayan Barjiyar Biqar qayan gegči anu arban čayan tuy-tai **ali ču qayan-dur medel ugei**, öber-iyen yangbutu yeke sayid-un jergetu noyan aγsan, tegünü küü sigülengge Qamniyadai, Qamniyadai-yin küü anu Bayatur Temdek sigülengge, Šajinai, Ubası ede bui. Ubası-yin küü anu Burγui, Ayusi, Abida, Ananda ede bui. Abida-yin küü anu Jongduy, Namsarai, Rangjur. Jongduy-un küü anu Bürgüjin. Namsarai-yin küü anu Lingqu. Rangjur-un küü anu Banjarayča, Banjarayča-yin küü anu Dorjitar, Badmatar, Sirab ede gurban bui. Dorjitar-un küü anu Mōngke, Rinčen, Layidab ede gurban bui. Mōngke-yin küü anu Buda, Batu, Badm-a, Āarm-a, Čerin ede 5 bui. Rinčen-u küü Vadm-a. Edüge 8 üy-e bolba bui ja. 1867 on-a jun-u dumda sarayin 15-u edür-e.” (Урд монгол газараа ноён хэргэмтэй Баян Баржигар арван цагаан тугтай Бихар хаан гэгчийн 4 хөвүүдийн нэр нь, их хөвүүний нэр шүүлэнгэ Хамнигадай, үүний гурван хөвүүдийн нэр нь шүүлэнгэ Тэмдэг, Шажинай, Уви. Тэмдэгийн хүү нь зайсан Заргач, Заргачийн хүүнэр нь 3. Сотник Зондог, зайсан Галдан, пятидесятник Галсан. Шажнайн хүү нь Өгэдэй, Өгэдэйн хүү нь Сангасваа, Аргомой. Увшийн хүү нь Бургуй, Аюуш, Авид, Ананд эд дөрвөн буй. Хоёрдугаар хүү нь Хабай, Хабайн хүү нь Байда, Босхи эд хоёр буй. Байдын хүү нь Баатар, Баяндай, Борт, Бортого. Баатарын хүү нь Санж, Төгөлдөр. Баяндайн хүү нь Галсан,

Буриад судлал №3 (003)

Зондог, Бөгжин, Иван. Бортогын хүү нь Шагж, Гүр. Босхийн хүү нь Ободай, Олбо, Монгой эд буй. Гуравдугаар хүү нь Хамар, үүний хүү нь Харгай, Бурхату хоёр буй. Харгайн хүү нь Дорж, Доржийн хүү нь Цэвээн, Нохой, Очир. Бурхатын хүү нь Аюуш, Арвид, Амар эд буй. Дөрөвдүгээр хүү нь Харцага, үүний хүү нь Хольжсин, үүний хүү Чойжсин Буван, үүний хүүнэр нь Норов, Дорж, Дэлгэр эд буй. Эртний монгол газараа Баян Баржигар Бихар хаан гэгч нь арван цагаан тугтай, аль ч хаанд мэдэлгүй, өөрөө ямбат их сайдын зэрэгт ноён агсан. Түүний хүү шүүлэнгэ Хамнигадай, Хамнигадайн хүү нь баатар Тэмдэг шүүлэнгэ, Шажинай, Уви эд буй. Увиийн хүү нь Бургуй, Аюуш, Авид, Ананд эд буй. Авидын хүү нь Зондог, Намсрай, Ранжур. Зондогийн хүү нь Бөргөжсин. Намсрайн хүү нь Линху. Ранжурын хүү нь Банзрагч, Банзрагчийн хүү нь Доржстар, Бадматар, Шарав эд гурван буй. Доржстарын хүү нь Мөнх, Ринчен, Лайдав эд гурван буй. Мөнхийн хүү нь Буд, Бат, Бадма, Гарма, Цэрэн эд 5 буй. Ринчений хүү Бадма. Эдүгээ 8 үе болов буй заа. 1867 оноо зуны дунд сарын 15-ы өдөрөө)⁴⁵. Энэ бяцхан түүхэнд Баян Баржигар нарыг урд монгол буюу өвөр монголоос ирсэн гэдгийг тодорхой зааж байх бөгөөд арван цагаан тугтай, аль ч хаанд мэдэлгүй өөрөө их ямбатай ноён гэсэн их сонирхол татаж байна. Энэ нь манай санахад онниуд буюу авга нар Монголын их хааны шууд захиргаан дор бус харьцангуй биеэ даасан байдалтай тэдний тэргүүлэгчид нь ван цол зүүж, хожим зарим нь жишээлбэл Ном тэмээт, Засагт нар өөрийн биесийг хаан хэмээн өргөмжилж явсан түүхийг дам тусгаж байгаа бололтой байнам. Үүнд Баян Баржигарыг Бихар хаан гэсэн нь их сонирхолтой бөгөөд Бихар хаан буюу ᠪᠢᠬᠠᠷ ᠬᠠᠭᠠᠨ хэмээгч нь Түвд оронд анх бурханы ном дэлгэрүүлсэн Бадмасамбава багшийн номхотгож, Түвд оронд байгуулсан бурханы шажны хийд Самьяаг хамгаалуулах ам тангарагийг нь авсан шажныг хамгаалагч сахиусан бөгөөд 5-дугаар далай ламын үеэс эхлэн Түвдийн төрийн чойжин сахиус болж өдгөөг хүрсэн түүхтэй аж.⁴⁶ Энэ сахиус нь чойжин буух үед чойжингийн биед оршиж ирээдүйд болох үйлийг урьдчилан хэлдэг гэдэг. Манай ашиглан буй “Тойн гүүшийн дурадхал”-ыг зохиогч Тойн гүүш ламтан ах дүү гурваа эгүүлж авчирахаар очсон ч өөрийнх нь хэлсэнчлэн, “хорт санаат Охин худалаар ховсорч цэрэг олж оросын нэр барьж дайлж хоосон болгосон” тул ах дүүгээр эргүүлж авчирж чадсангүй арга бус буцахдаа хорь буриадын нутаг Худун хэмээх газар хорь буриадын нэр алдаршсан Бабужи баатарын саатаж, хорь хоногийн их бүтээлд сууж ах дүү гуравынхаа ирээдүйг зурж энэхүү бичгийг Бабужи баатарт өгч ах дүүдээ хүргэхийг захьсан байгаа юм.

“...Qoortu sanay-a-tu Ökin-u jarliy-un boyol qojim irekü çay-un dayisun bolumoi ta. Dalan jil-ün eçüs jam janggidqu çerig-ün ulus bolumoi ta. Qoyar jayun jil-ün eçüs doroyital irekü ulayan malу-a emüskü erte-yin bayidal ebderkü šasin-u ner-e-yi sayatuуulun kimurqu ünen qauli-yi түsimed quluуuqu ebtü sayudal-i nöküd quluуuqu araljiy-a-bar noyan sayuqu temür sumu qarbuju törü-yin üyiles jakirqu çay bolumoi.

... Toyin güüsi bi ergün youl ögsün kürčü qori Babuji-yin nutuy-tur qudung kemekü öndürtür qorin qonuy-un čim-dur sayuju qoličangyui-ügei uqayan-dur oruуsan egün-i eblegүlün bičijü qui torю ögčü ta yurban-u alin nigen-i endegүrel-ügei taniju ög kemen qori Babuji bayatur-un yar-tur talbiju ögbei bi. Sanaju iregsen bolai sintaraju bucabai bi. Bayatur joriytu Bayan minu amur sayutuуai. Sarayul uqayan-tu Barjiyar minu amur sayutuуai. Ketürkei mergen oyutu Nomin minu amur sayutuуai.

... Minu eblegүlүgsen egün-i mayad үnen bolqu-yi urid үjegsen tanu qayiraču yal-dur oуorqu eçüs qoyin-a үjegsen tanu үnen bolуsan yambar-i medekü egün-i Toyin güüsi bi bayatur Yamandaу-a-yin yidam bariju balmad uqayan-dur oruуsan бүkүн-i endegүrel-ügei eblegүlün bičijü qoyitus-tur duradqal bolqu qoyar yosun-u youl-i sinjilekü-yin egүde egün-i quriyan bičibei.

Буриад судлал №3 (003)

Qubitu aq-a degüü yurbayula minu yisün üy-e önggeretel-e niyüüdan yerüngkei yayun boluysan бүкүн-и egüber sinjilegtün. Ülü jayilaqu ürgüljilen irekü üliger bölüge. Ür-e-yin ür-e-dür üндүсүн todurayulqu duradqal bölüge. Qori Babuji bayatur-ber urtu qar-a buu ögbei nadur. Qoyola künesü-yi beledçu ögbei nadur. Quričan ergibesü ayuljaqu-yi minu qoribai. Toyin güüsi bi toytal-ugei bučay-a. Tümen on-dur tübsing jiryalang-iyar čenggeju sayuqu-yin yirügel tanu yang temür batu metü önide ebderel-ügei orosiqu boltuıai. Amur sayin učir olan-i üge-ber jakiluy-a uqayan-dayan ergičegülün boduytun. Öljei qutug orosiqu boltuıai. Sarva mangyalam.” (Хорт санаат Охины зарлигийн боол, хожим ирэх цагийн дайсан болмой та. Далан жилийн эцэс зам зангидах цэргийн улс болмой та. Хоёр зуун жилийн эцэс доройтол ирэх улаан малгай өмсөх эртийн байдал эвдрэх, шашины нэрийг саатуулан хямрах, үнэн хуулийг түшмэд хулуух, эвт суудалыг нөхөд хулуух арилжаагаар ноён суух төмө сум харваж төрийн үйлс захирах цаг болмой. ...Тойн Гүүш би Эргүн гол өгсөн хүрч хорь Бабужийн нутагт Худан хэмээх өндөрт хорин хоногийн чимд сууж хольцонгуй үгүй ухаанд орсон үүнийг эвлүүлэн бичиж хуй торго өгч та гурваны аль нэгнийг эндүүрэлгүй таниж өг хэмээн хорь Бабужи баатарын гарт тавьж өгвэй би. Санаж ирсэн болой, шантарч буцвай би. Баатар зоригт Баян минь амар суутугай. Саруул ухаант Баржигар минь амар суутугай. Хэтэрхий мэргэн оюут Номин минь амар суутугай. ...Миний эвлүүлсэн үүнийг магад үнэн болохыг урьд үзсэн тань хайрч галд огоорох, эцэс хойно үзсэн тань үнэн болсон ямарыг мэдэх үүнийг Тойн Гүүш би баатар Ямандагийн ядам барьж балмад ухаанд орсон бүхнийг эндүүрэлгүй эвлүүлэн бичиж хойтоост дурадхал болох хоёр ёсны голыг шинжлэхийн үүд үүнийг хураан бичвэй. Хувьт ах дүү гурвуул минь есөн үе өнгөртөл нуугдан ерөнхий юун болсон бүхнийг үүгээр шинжлэгтүн. Үл зайлах үргэлжлэн ирэх үлгэр бөлгөө. Хорь Бабужи баатар бээр урт хар буу өгвэй надад. Хоол хүнсийг бэлдэж өгвэй надад. Хурьцан эргэвээс уулзахыг минь хоривой. Тойн Гүүш би тогтолгүй буца. Түмэн онд түвшин жаргалангаар цэнгээс суухын ерөөл тань ган төмөр бат мэт өнид эвдрэлгүй орших болтугай. Амар сайн учир оlnыг үгээр захълаа. Ухаандаа эргэцүүлэн бодогтун. Өлзий хутаг орших болтугай. Сарва мангалам.)⁴⁷ Баян Баржигарыг Бихар хаан хэмээх нь түүний дүү Тойн Гүүш ламтаны ийнхүү тэдний ирээдүйг ийнхүү зөгнөн хэлсэнтэй холбоотой мэт байнам. Тойн Гүүш ламтаны буцахдаа уулзаж өөрийн энэ дурадхалаа ах дүү гурвынхаа аль нэгэнд дамжуулж өгөхийг найдсан хорь Бабужи баатар бол хорь буриадын аман домогт их л нэр гардаг цууд гарсан баатар бөгөөд хорь буриадын хуасай омгийн боохой хөхүүрийн хүн бөгөөд түүний үр удам өдгөө Монгол улсад аж төрөн буй.⁴⁸ Тойн гүүш ламтаны итгэлийг хорийн өтгөс баатар хөсөрдүүлсэнгүй захиасыг нь биелүүлсэн болохыг өдгөө бид олж мэдэв. Баржигар ахынх нь удам Раднаагийн Буджав настанд энэ “дурадхал” хадгалагдаж асан болохыг түрүүн дурьдсан билээ. Цонгоол нарын тархан суудаг бусад нутгаар манай ах дүү гурвын удам өөр байна уу үгүй юү хэмээн энэхүү судалгааныхаа явцад нилээн хайж үзэхэд үнэхээр хэсэг айл буй болохыг олж илрүүлэв. Буриадын Бичүүрийн аймгийн Харалун тосгонд цонгоол буриад нар голдуу суудаг бөгөөд тэдний дунд амаар сурвалжилбаас бас манай бэдрэн буй ах дүү гурвын үр үндэс гарч ирэв. Уг тосгонд суудаг, цонгоол табантан ясны В.Б.Сакияев буюу Бачирын Василийн хадгалж буй угийн бичгийн дагуу түүний уг гарвалыг үзүүлбэл:

1. Их Монгол
2. Сурьяа Болд
3. Баян Баржигар
4. Бабай Харцага
5. Онгой

6. Табан
7. Дагба
8. Буянт
9. Чимбэ
10. Сахьяа
11. Пүрэв
12. Бачир
13. Василий

Василий авгайн өгүүлэхээр Бабай Харцагын хүү Онгой хэмээгч анх энэ Харалун нутагт ирж нутагласан бөгөөд Табан, Табдай хэмээх хоёр хөвүүнтэй, хоёр хүү нь өөрсдөө зургаа, зургаан хүүтэй болсон бөгөөд эд хоёроор Табан тан, Табдай тан хэмээн овоглож явдаг байна.⁴⁹ Үүнд Бабай Харцага хэмээгч нь манай ах дүү гурвын нэг Баржигарын дөрөвдүгээр хүү болохыг бид түрүүн иш татсан билээ. Энэ угийн бичигт Баян баржигарын эцгийг Сурьяа Болд гэсэн ба өвгийг нь Их Монгол гэсэн нь их сонирхолтой байна. Их Монгол хэмээх нь Дорж эцэг зоригт вангийн авгайлга байж болох бөгөөд Сурьяа Болд гэдэг нь Идэр Нагур тайжийн ондоо нэр бололтой. Эдүгээ Буриад улсын Бичүүрийн аймгийн Харалун тосгонд Баян баржигарын хүү Харцагын удам Табантан, Табдайтан гэх хориод өрх айл байна.⁵⁰ Сэлэнгийн аймгийн Ноёхон тосгонд Хамнигадайн удамын Галдантан, Зондогтон гэх 50-60 өрх айл байна. Ноёхонд галдантан, зондогтоноос гадна цонгоолын номход, элжигэд, урианхад, хорчид гэсэн дөрвөн ясны улс сууж буй бөгөөд эдний зарим нь Баян баржигар нарыг дагалдаж авга хошуунаас гаран Охины цонгоол нартай нийлсэн байж магадгүй юм. Хиагтын аймгийн Их нуга тосгонд мөн төдий тооны өрх айл буй мэдээтэй. Гагцхүү он жил удаж, олон зүйлийн учир шалтгаанаас үүдэн цонгоол буриад дунд буй эдгээр авга тайж нарын удам өөрийн биеийг хиад боржигин хэмээн овоглохоо больж дээд үеийнхээ нэр алдараар овоглон явж буй ажээ.

Төгсгөлд нь бид цонгоол буриадын дунд байх авгачууд овогийн талаар товчхон өгүүлье. Мөнөөхөн манай иш татсан “Бичихан запискэ” түүхэнд тэднийг 1694 онд баатар цагаан хааны мэдэлд орохоор ирэв гэж тэмдэглэсэн байна.⁵¹ Манай санахад авга – тавнангуудын Жав эрдэнэ тайж Охин нарыг баривчлан Сэцэн хааны засаг Цэвдэн бэйлд тушаан тэдний хошуунд цонгоол нар хэсэг байх үес 1694 онд Цэвдэн бэйлийг нас элэгдэх үеэр Охинтой хамт цахарын гүл шар хошуунаас босч ирсэн цонгоолын авгачууд овогийнхон урдын санасан санаагаа туушлуулж Оросын цагаан хаанд дахин дагаар орохоор босч одсон мэт байна. Ямар ч байсан энэ хэсэг авгачууд овгийн цонгоол нар Охин нарын бүлэгээс урьдаж Цөх голын орчим ирж хоёр дахиа цагаан хаанд дагаар орон Сэлэнгийн шивээнд албан өргөх болсон байна. Энэхүү өгүүллийг бичигчид уламжилж ирсэн манай цонгоол ясны авгачууд овогийнхоны угийн бичигт манай дээдэсийг авга ястай их баяуд овогтой гэсэн байдаг бөгөөд хожим их баяуд гэсэн овогийн нэр мартагдаж ганцхан угийн бичигт үлдэж хоцроод эдүгээ биенээ цонгоол ястай авгачууд овогтой хэмээх болжээ.⁵² Манай санахад энэ нь онниуд буюу авга аймаг монголын ямар овог аймгаас үүсэж бүрэлдсэнийг тодруулахад нэг баримт болно буй за. Энэхүү авгачууд цонгоолын угийн бичиг нь Sibudai darqan darqay-a (Шувуудай дархан дарга) хэмээгчээс эхэлж буй бөгөөд, нэг хүний угсаа залгах хүүтэй болох насыг шинжлэх ухаанд гучаар боддог аргачлалаар тооцоолбол ойролцоогоор 1590-ээд онд төрсөн хүн бөгөөд Цогт хунтайжийн үетэй онолдож очиж буй.

Манай санахад энэ хэсэг авгачууд овгийн цонгоол нар нь Цогт хунтайжийн эх Мадь Чин тайху хатан эсхүл Цогт хунтайжийн хатан Цэрэнжид бэйжийн инжинд ирсэн улс байх магадлалтай юм. Авгачууд цонгоолыг тэргүүлэн цагаан хаанд дагаар орсон Сахулагийн Заяагийн тавдугаар хүү Дамба даржаа гэгч жаахан хөвүүн байхдаа Түвдийн Лхаст очиж арваад жил шажны эрдэмд боловсрон сурч, Далай лам болон Банчин эрдэнээс умар зүгийн шажингүй харанхуй оронд бурханы номыг дэлгэрүүлэх

Буриад судлал №3 (003)

зарлиг хүлээж аваад нутагтаа эгэн ирж Буриад монголын анхны бурханы шажны хийд цонгоол дацан хэмээн алдаршсан Балдан брайбун хийдийг бариулан буриад монголчууд шарын шажныг шүтэх эрхийг Оросын цагаан хаанаар хүлээн зөвшөөрүүлж 1764 онд буриад монголын шарын шажинтаны тэргүүн Бандида хамба лам цол өргөмжлөгдөн, 1767 онд Орос гүрний шинэ хууль цаазыг тогтоох чуулган болоход буриад монголчуудаас сонгогдон депутат цол хүртэж Москва, Петербург хотод очин цагаан хаан Хоёрдугаар Екатерина-д бараалха явжээ.⁵³ Түүнийг 1776 онд жанч халсаны дараа дүү Хэтэрхийн хүү Содномпил залгамжлан Буриад монголын хоёрдугаар бандида хамба лам болон суусан байна. 1764 онд цагаан хаан зарлиг гаргаж сэлэнгийн буриад нараас 4 хасаг цэргийн хороо бүрдүүлэн өмнөд хилээ харуулахаар болоход цонгоол нар нэг хороог нь бүрдүүлж (Тойн Гүүш ламтны зөгнөсөнчилэн зам зангидах цэргийн улс болжээ, зохиогчоос), авгачууд нар мөн хагас нь отог буюу цагаан алба барьдаг хуучин захиргаагаар үлдэж хагас нь хасаг цэргийн цолтой болж цагаан хаанд үүрд алба барихгүй болсон аж. Тийм учраас хорьдугаар зуунд орос гүрэнд нийгмийн их хувьсгал гарахад цагаан хаанд тангараг өргөсөн хасаг цэргийн албатан тангарагтаа үнэнчээр үлдэж цагаантаны талд ороод дийлдэж ах дүү халх монголын нутагт ойн орж ирж нутаглажээ.⁵⁴ Эдүгээ цонгоолын авгачууд овогийнхон их төлөв Буриад улсын Хиагтын аймгийн Хүдэр сум тосгон болон Хиагт, Улаан-Үд хотоор төвлөн сууж буй бөгөөд хорьдугаар зууны эхээр халх монголд нүүн суурьшсан хэсэг бүлэг нь Монгол улсын Сэлэнгэ аймгийн Ерөө, Хүдэр сум, Хэнтий аймгийн Батширээт, Биндэр сум, Дорнод аймгийн Баян-Уул сумдаар мөн Улаанбаатар, Дархан зэрэг хотуудаар сууж буй ажээ.⁵⁵

Хавсралт №1

Цонгоол нарын дундахь авга тайж нарын удам болон авгачууд овогтны сууж буй газрын зураг

1. Сэлэнгийн аймгийн Ноёхон тосгон
2. Хиагтын аймгийн Их-Нуга тосгон
3. Бичүүрийн аймгийн Харлун тосгон
4. Хиагтын аймгийн Хүдэр-Сум тосгон

Хавсралт №2

Бихар хаан буюу Pehar Gyalpo

Монгол улсын урлаг судлаач А.Алтангэрэлийн цуглуулга. 18-р зууны монгол дархны бүтээл.

Хавсралт №3

Буриад монголын цонгоол нар XX зууны эхэн.

Цонгоол нар эдийн соёлын хувьд халх маягийн онцлогоо хадгалсаар ирсний нэг гол гэрч нь энэхүү халх энгэртэй дээл болно. (Зураг дээр. Баруун гар талаас галдантан цонгоол Олег Ринчиновын өвөг эцэг Дугаржав болон түүний ах Жадамба нар, хойно нь Жадамбын эхнэр зогсож байна.)

Хавсралт №4

Буриад монгол болон монголд буй авга аймгийн хойчис.

Зүүн талд Бөх Бэлгэтийн удам галдантан цонгоол овогтой Олег Ринчинов, баруун талд авгачууд цонгоол овогтой Батцэнгэлийн Нацагдорж – зохиогч. 2009 оны намар Улаанбаатар хотод.

Олег Сергеевич Ринчиновын угийн зураглал.

Баян Баржигар → Хамнигадай → Гэмдэг шүүлэнгэ баатар → Заргач зайсан →
Галдан зайсан → Барлаг зайсан → Ломбо гулваа → Иринцэн → Михуулай буюу
Дугаржав → Сергей → Олег буюу Гүр → Аюур

Зүүлт тайлбар

1. “Бурядай түүхэ бэшэгүүд” 192-р тал. Улаан-Үдэ. 1992
2. Г.Н.Румянцев “Селенгинские буряты” вкн. “Материалы по истории и филологии Центральной Азии” вып.2 стр.135-156 Улан-Удэ. 1965. Ц.Б.Цыдендамбаев “Бурятские исторические хроники и родословные” Улан-Удэ 1972.
3. <http://www.courses.fas.harvard.edu/~mnch210a/tomc.cgi>
4. Ермаченко И.С. Политика маньчжурской династии Цин в Южной и Северной Монголии в ХУП в. Москва. 1974.
5. Х.Нямбуу “Монголын угсаатны зүйн удиртгал” 186-р тал. Улаанбаатар 1992.
6. “Цахар монгол” дээд дэвтэр. 20-р тал, Улаанцав 1990.
7. 2008 онд Өвөрмонголын Улаанцав, Шилийнол аймагт явуулсан эрдэм шинжилгээний аялын тайлан. Зохиогчийн хувийн архивт.
8. Довдоны Ринчендорж(1914-1990) авгачууд цонгоол, Улаанбаатар хотод аж төрж асан.
9. Летопись Пахлашкин ламы, гар бичмэл хуулбар зохиогчид буй.
10. Г.Аким “Билгүүн номч Бямбын Ринчен” 6-р тал. Улаанбаатар 1990.
11. Монголын судлал т.7 Улаанбаатар 1982.
12. мөн тэнд үзмүү.
13. Ц.Б.Будаев “Бурятские диалекты” стр.18 Новосибирск 1992.
14. “Шара туджи” Монгольская летопись 17 века. Москва 1957
15. Владимирцов Б. Я. Надписи на скалах халхаского Цогту-тайджи.— Изв. АН СССР, 1926, т. 20, № 13-14; Серия VI, 1927, № 3-4.
16. Цэбшиг “Цогт тайжийн Хөхнуур дахь ул мөрийн байцаалт” МУИС Монгол хэл соёлын сургууль Эрдэм шинжилгээний бичиг ХХII боть ХХIII дэвтэр., 122-126 тал. Улаанбаатар. 2001
17. Боржигидай Оюунбилиг “Халхын урианханы эрх үйзэн ноёны айлтгал ба түүний холбогдол” Өвөр монголын их сургуулийн эрдэм шинжилгээний сэтгүүл 2003 оны 1 дүгээр хугацаа. 65-р тал. Хөххот. 2001.
18. “Материалы по истории русско-монгольских отношении 1636-1654” Москва 1974.
19. “Шара туджи” Монгольская летопись 17 века. Москва 1957
20. мөн тэнд үзмүү.
21. мөн тэнд үзмүү.
22. Э.Хурц “Авга Авганар хийгээд Бөх Бэлгүтэйн харьяат улс” А.Очир.,Б.Р.Зориктуев “Төв Азийн нүүдэлчдийн түүхэн угсаатны зүйн асуудалд” Улаанбаатар 2002
23. “Гадаад монгол хотон ван гүнгүүдийн илтгэл шастир” дээд Хөххот 2006.

Буриад судлал №3 (003)

24. Э.Хурц “Авга Авганар хийгээд Бөх Бэлгүтэйн харьяат улс” А.Очир.,Б.Р.Зориктуев “Төв Азийн нүүдэлчдийн түүхэн угсаатны зүйн асуудалд” Улаанбаатар 2002
25. “Алтан хүрдэн мянган хигээст” Хөххот 2006 .
26. Ц.Б.Будаев “Нохон и ноохонцы” стр.15 Улан-Удэ 1994.
27. Б.Цэрэнханд “Турчигийн домог” Угсаатны судлал. Улаанбаатар 2004.
28. Б.Нацагдорж “К проблеме этногенеза цонголов” Acta Mongolica Volume 6. 323-339 тал. Улаанбаатар 2006.
29. Австрийн Вена хотын их сургуулийн профессор түвд судлаач Ernst Steinkellner –ийн захидал. Зохиогчийн архивт буй.
30. “Исследование бурятских говоров” Вып.1. стр. 67 Улаан-Удэ 1965.
31. “Русско-китайские отношения в XVIII веке 1700-1725гг.” 1 том. стр. 510-512 Москва 1972.
32. Б.Нацагдорж “Тавнангууд отгийн түүхэн угсаатны зүйн хамааталд” Түүх сэтгүүл. Улаанбаатар 2006.
33. “Материалы по истории русско-монгольских отношении. 1685-1691” Москва 2002.
34. Е.М.Залкинд “Присоединение Бурятии к России” стр. 196 Улан-Удэ 1958
35. мөн тэнд үзмүү.
36. Ц.Б.Цыдендамбаев “Бурятские исторические хроники и родословные” стр. 256 Улаан-Удэ 1972.
37. “Бурядайд түүхэ бэшэгүүд” Улаан-Удэ 1992 он.
38. “Сборник документов по истории Бурятии” Выпуск 1. стр. 308-310 Улан-Удэ 1960
39. Ринчинов Олег, галдантан цонгоол, Улаан-Уд, 1976 онд төрсөн.
40. Ц.Б.Будаев “Нохон и ноохонцы” стр.25 Улан-Удэ 1994.
41. Буриадын нийслэл Улаан-Удэ хотноо байх Дорно дахины гар бичмэл, барын номыг хадгалах санд хадгалагдаж буй буриад аман аялгууг судлах олон удаагийн эрдэм шинжилгээний аяллын тайлангуудыг шүүрдэн үзэхүл өнгөрөгч хорьдугаар зууны тавь жараад онуудад хуучин түүх сайн мэдэх цонгоол өтгөс нилээн байж тэдний нэг Буриадын Бичүүр аймгийн Өвөр Харалун тосгоны оршин суугч Б.Ц.Жигмитцэрэнов (1896 онд төрсөн, цонгоол овогтой) “*Баян, Баржигар, Номин, Хэрсүү, Бидэр энэ ганц хүүхэнтэй байгаад тэрүүгээрээ дүүрчихсэн, Хогсоо баатар, Охин эд нэр Монголоос цугтаа гарч ирсэн улс*” хэмээн мэдээлж асанаас үзэхүл Номин гэдэг бас огт ор тас мартагдсангүй үлдэж хоцорсон байна.
42. “Сборник документов по истории Бурятии” Выпуск 1. стр. 308-310 Улан-Удэ 1960
43. Ц.Б.Будаев “Нохон и ноохонцы” стр.13 Улан-Удэ 1994.
44. Гар бичмэл, зохиогчид хадгалагдаж буй.
45. “Erte-yin үү үarbalı minu” гар бичмэл, хуулбар нь зохиогчид буй. Эх нь Б.Б.Чимитов буюу Буджавын Баваасан гуайд хадгалагдаж буй.
46. Antoinette K. Gordon. “The Iconography of Tibetan Lamaism” Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., first 1914, first Indian edition 1978.
47. Улсын төв номын сан, гар бичмэл. “Монголын судлал” т.7 1982 .Улаанбаатар
48. Б.Сумьябаатар “Буриадын угийн бичгээс” 189-р тал, Улаанбаатар 1966 он.
49. Сакияев Василий Бачирович, табантан цонгоол, Харлун, 1956 онд төрсөн.
50. Зохиогчийн 2007, 2008 онуудад Буриад улсын Бичүүр, Хиагт аймагт явуулсан эрдэм шинжилгээний аяллын тайлан, зохиогчийн хувийн архивт буй.
51. “Бурядайд түүхэ бэшэгүүд” Улаан-Удэ 1992 он.
52. Авга ястай Их Баяуд овогтаны уг язгуурын бичиг. Зохиогчид хадгалагдаж буй.

1. Шувуудай дархан дарга

2. Бадма

3. Очир 3. Одор 3. Омбо 3. Омболой

4. Сахулаг Очирын хүү 4. Заяахан Омболойн хүү

5. Заяа Сахулагийн хүү 5. Аюуш Заяханы хүү
6. Дамбадаржаа бандида хамбо лам 6. Мада Аюушийн хүү (1764 онд хасаг цэрэгт оров)
7. Доржжав Мадын хүү
8. Чойвон Доржжавын хүү
9. Лувсан Чойвоны хүү (1834-1918)
10. Довдон Лувсаны их хүү (1868-1922)
11. Жигмэд (1906-1965) 11. Ринчендорж (1914-1990)
12. Батцэнгэл (1953 онд төрсөн)
13. Нацагдорж (1984 онд төрсөн, зохиогч)
53. “Four mongolian historical records” edited by Rincen. pp. 156 New Delhi 1956
54. А.Оюунтунгалаг “Монгол улсын буриадууд” 10-р тал, Улаанбаатар. 2005 он.
55. ...

BURIAD STUDIES

III Боть

№3 (003)

2010

ХОРИ БУРИАД ЭХНЭР ДЭЭЛИЙН ЭРТ БА ЭДҮГЭЭ

Суурь бодонгууд
Лувсангийн Оюунцэцэг –
МУИС-ийн докторант,
Буриад судлалын академийн гишүүн

Удиртгал

Монгол угсаатны язгуур овог аймгийн нэгэн болох Хорийн 11 эцгийн зон Байгалийн өмнөд болон зүүн биеэр эрт үеэс эхлэн тархан суурьшиж, өнө удаан жил амьдарч ирсэн түүхтэй. Буриад зон нь түүхийн нугачаан дунд хэцүү бэрхийг даван туулж ирэхдээ харь гүрний эзлэн түрэмгийллийн уршгаар монгол туургатнаасаа тасран Оросын эзэнт гүрний харьяанд орж хэдэн зууныг элээсэн юм.

“Монгол улсын нутаг дэвсгэрийн хойт захын хил нь Орос, Манж хоёр улсын хооронд 1727 оны Буурын голын болон 1864 оны Тарвагатай (Чугучак) хотын хилийн гэрээнүүдийн үндсэн дээр үүсгэгдэн тогтсон билээ.”¹ Мөн ХХ зууны эхэн үеийн нийгэм түүхийн үймээн самууны байдлаас болж Орос, Монгол, Хятад гурван гүрэнд тархан суурьшиж, хил хязгаараар ахан дүүс, элэг нэгтнээсээ таслагдан амьдрах болсон нь тэдний аж амьдрал, ахуй соёл, угсаатны түүхэн хөгжилд нь тодорхой соёлын нөлөө орж ондооших, бие биенээсээ ялгарах ялгааг буй болгосон байна.

Буриад зоны дээл, хувцас нь эрт үеийн хэв загвараа өдий хүртэл хадгалан ирсэнээс гадна, цаг үеийн шаардлага, нөхцөл байдлын өөрчлөлт, хөрш орнуудын соёлын нөлөө орж, хэрхэн хувьсан өөрчлөгдсөнийг судлан тодорхойлох нь нийгэм соёлын антропологийн судлагааны чухал асуудлуудын нэг болж байна.

Өнгөрсөн жил монгол орны зүүн хойд хязгаар нутагт аж төрж буй буриадын түүх-соёлыг судлахаар Буриад Судлалын Академи, ОХУ-ын Буриадын Улсын Их Сургуулийн эрдэмтэн багш, судлаачидтай хамтран зохион байгуулсан “Буриадын түүх,

¹ З. Цыдыпий у., н. Цыдыпий у. // *Буриад судлал*, №3 (003), 2010 он, 1-4 тал.

соёл, угсаатан судлалын эрдэм шинжилгээний экспедици” нь Монгол улсын Онон, Улз голын сав, бэлчэрээр амьдран суудаг Төв аймгийн Мөнгөнморьт, Хэнтий аймгийн Батширээт, Биндэр, Дадал суман дахь хори буриад, хамниган, сонгоолууд, Дорнод аймгийн Цагаан-Овоо, Баян-Уул, Баяндун, Дашбалбар сумдаар аж төрж буй ага найман эцэгийн буриадууд, мөн хамниган нарын түүх соёл, аж амьдралын талаарх судалгааг 2009 оны 6 дугаар сарын 24-нөөс 7 дугаар сарын 2-ны өдрүүдэд хийсэн билээ.

Энэхүү судалгааны явцад Хэнтий аймгийн зарим суманд аж төрж буй хори буриадууд нь өөрсдийн үндэсний дээл хувцас, эд өлгийн зүйлийг хэрэглэх нь багасаж, түүний бэлгэдэл, утга учир, соёлын үнэт зүйлсийн талаар бараг мэдэхээ байж, орчин үеийн амьдралын хэв маягийг нэгэнт төлөвшүүлсэн байна. Тэд буриад үндэсний дээл, хувцасаа хааяахан баяр ёслол, онцгой үйл явдлын үеэр цөөн тооны хүн өмсдөг, залуу үе нь өмсөө гэвч хийх арга технологи, уламжлалт хэв загварыг хадгалсан дээл хувцас оёдог хүн нь цөөрч, мэддэггүйн улмаас амьдралын байнгын хэрэглээ биш болсон байна. Мөн орчин үеийн европ хувцасыг өдөр тутамдаа өргөн хэрэглэж, монгол дээлээ ч бараг өмсөхгүй байна. Энэ байдал нь буриад монголчуудын уламжлалт үндэсний дээл хувцасыг угсаатны зүйн үүднээс судлан тодорхойлох эх хэрэглэгдэхүүн ховор болох, эртний хэв маяг, загварыг одоо цагт олж үзнэ гэдэг нэн бэрхтэй болсон байгааг энэ зуны аялал харуулсан юм.

Харин Хэнтий аймгийн хойд сумдаар хийсэн хээрийн судалгааны ажлын хүрээнд XIX зууны сүүл үе, XX зууны эхэн үед холбогдох ховор нандин дээл, хувцасыг олж үзэж, түүнийг судалгааны эргэлтэнд оруулах боломж бидэнд олдсон юм. Эдгээр дээл хувцасыг Ага болон Шинэхээн буриадын дээл хувцастай харьцуулан судалж тодорхойлох зорилгыг энэ өгүүлэлд дэвшүүлэн гаргасан билээ.

НЭГ. ХОРИ БУРИАД ЭХНЭР ДЭЭЛИЙН ЭРТ БА ЭДҮГЭЭ

1. XIX АГА БОЛОН ШИНЭХЭЭН БУРИАДЫН ДЭЭЛ ХУВЦАС

Хэнтий аймгийн Дадал сумын уугуул, Боохой хуасай омгийн хори буриад, 1915 төрсөн, өдгөө 95 настай Юндэний Хайдавын Юмжав баабайн ээж Цэрэний Сэнжимийн инжэнд ирсэн “Засалын эхнэр дээл” нь түүний том охин Цэвэлмаад нь өвлөгдөн байдаг ажээ.

Х.Юмжав баабайн ээж 1895 онд төрсөн бөгөөд 19 настайдаа хадамд гарахад нь энэхүү дээлийг оёж өгсөн нь 1914 онд бүтээгдсэн гэж үзэж болохоор байна. XX зууны эхэн үед өмсөж байсан энэ дээлийг хийхдээ Сэмжимийн эх, өөрийнхөө өмсөж байсан дээлийн эх загварыг дууриалган, уламжлалт аргаар оёсон нь лавтай гэж бодвол энэ нь XVIII-XIX зууны үеийн хори буриадын уламжлалт эхнэр дээлийн үндсэн хэв загвар мөн байх магадлалтай. Тийм учраас энэ дээл нь тэр үеийн буриад монголчуудын эхнэр дээлийг судлахад үндсэн эх хэрэглэгдэхүүн болох бүрэн боломжтой юм.

Тус дээлийн төлөв байдлыг бичвээс: Дугуй хээтэй, хөх саарал торгон гадартай, даавуун дотортой, хавар намрын улиралд өмсөх зориулалттай хөвөнтэй тус дээл нь цээж, хормой гэсэн үндсэн хоёр хэсэгтэй, зах, ханцуй, нудрага, булуубша¹, татааһа¹, ууж зэргээс бүрдсэн, зах, энгэр, суга, ташаандаа нижгээд товч бүхий шилбэтэй байна.

1. Өмд, ханцуй, булуубша, татааһа, ууж

Буриад судлал №3 (003)

1930-аад оны үед хийгдэж, тухайн үеийн “Улаан гэрт болдог урлаг уран сайханы үйл ажиллагаанд хэрэглэж байсан” гэх дээлүүд нь ХХ зууны эхэн үеийн дээл болно.

Тус музейн Хори буриад эхнэрийн дугуй хээтэй, хүрэн өнгийн торгон гадартай, даавуун дотортой, зуны улиралд өмсөх богино уужтай, тэрлэгэн дээл нь цээж, хормойноос гадна зах, ханцуй, нудрага, булуубша, татааһа, ууж зэргээс бүрдэл болж байна.

Зах: Захыг хүрэн торгоор хийж, улаан хоргойгоор өргөндүү эмжсэн, босоо захтай бөгөөд захандаа нэжгээд товч шилбэ хадсан байна.

Цээж: Цээж дунд зэрэг буюу бүсэлхий хүрсэн урттай, цээжний ар, өврийн ухлаадаас дүүрэн эсгүүртэй, дотортой, цээжний доод хэсгийг эргэн тойронд нь улаан хоргойгоор нэг сантиметр хирийн хэмжээтэй өргөн эмжсэн. Энгэр, суга, ташаанд нэжгээд товч шилбэ хадсан.

Мүшэхөөри: Улаан хормойгоор нэг см-ийн өргөнтэй мүшэхөөрилэсэн.

Хормой: Хормойн өнгө дотрыг хооронд нь нийлүүлэн хавсан, хормойн дээд талыг гурван эгнээгээр, хоорондын зай ижил хэмжээтэйгээр ойр ойрхон нэвтгэлзэн хатгаж, хуньсан. Хормойн тойрог гурван эн, хоёр давхар “хяаза”-тайгаа нийлээд гурван метр орчим өргөн.

Хяаза¹: Энэхүү дээлний хяазыг мухар сөөм хирийн өргөнтэй, хар бөсөөр оёсон байх бөгөөд хяазны дотор хэсгээр дахин хөх торгоор мөн сөөм хирийн хяаза оёсон. Үндсэндээ хоёр янзын өнгө бүхий хоёр давхар хяазатай.

Ханцуй: Хоёр хэсэгтэй болох узуур, үзүүр ханцуйтай бөгөөд мөрний хэсгийг хормойн адил хуньсан хуниастай, тохоног буюу үзүүр ханцуйг цэцгэн хээ бүхий тод хөх өнгийн торгоор хийж, ханцуйн үзүүртээ нудрага залгасан.

Нудрага: Хөх бөс дотортой, хар эрээн хоргойг өнгө болгон хийж, улаан хоргойгоор эргэн тойрон эмжсэн, дунд зэргийн хэмжээтэй, ханцуйн үзүүрт шууд залгаж оёсон.

Булуубша: Булуубшийг хар эрээн хоргойгоор хийж, доод талыг улаан хоргойгоор эмжиж, их бага ханцуйн хооронд холбон оёсон.

Татааһа: Татааһа нь дөрвөн хуруу хирийн өргөнтэй, хоёр төө хирийн урттай, хар эрээн хоргойгоор өнгөлөгдөж, эргэн тойрныг улаан хоргойгоор эмжин цээжиндээ холбосон.

Ууж: Уужийг хар эрээн хоргойгоор хийж, улаан хоргойгоор эргэн тойрныг нь өргөндүү эмжсэн. Ууж нь богино ууж байх бөгөөд цээжний эсгүүртэйгээ адилхан эсгүүртэй. Уужыг доторлоогүй ба хөх цаваг барьж эмжсэн. Уужны энгэрийн дээд, дунд хирд хоёр утсан бүтүү хийж, хоёр товч хадсан.

3. XXI АНХАГАМ

Биндэр сумын Иргэдийн хурлын дарга, Шинэд овогийн Хамниган буриад, эмэгтэй Лувсангийн Шинэнгийн Содномын Сарантуяа “Манай сумын хүн ам 3784, үүний 30% нь буриадууд байдаг бөгөөд хойт багийн буриадууд л хааяа хувцасаа

¹ “НУДРАГА” АНХАГАМ
“НУДРАГА” АНХАГАМ

ХОЁР. ХХ ЗУУНЫ ҮЕИЙН АГА БУРИАД ЭХНЭР ДЭЭЛ

Бичигч бээр миний, нагац ээж Намсрайн Лувсанханд нь Агын районы Тари нутагт 1905 онд төрсөн ба энэхүү дээл нь 20-иодтой байхад нь хийгдсэн. 1924 оны үед өмсөж байсан энэхүү дээл нь XIX, XX зууны загварыг хадгалсан эх хэв маяг мөн болно гэж үзэн тус дээлийг задлан шинжилвээс, хар өнгийн даавуун гадартай, хөх эрээн сатин дотортой тэрлэг байх агаад мөн хар минчүүн уужтай.

Зах: Захыг их биений өнгөөр хийж улаан хоргойгоор эмжсэн, босоо захтай бөгөөд захандаа нэжгээд гуулин товч, шилбэ хадсан.

Цээж: Цээжний урт хүйснээс доогуур, цээжний ар, өврийн ухлаадас дүүрэн биш, гүн биш эсгүүртэй.

Энгэр: Бусад дээлийн энгэртэй ижил, зүүнээс баруун руу зөрсөн энгэртэй бөгөөд энгэрийг улаан хоргойгоор эмжин энгэр, суга, ташаанд нижгээд гуулин товч, шилбэ хадсан.

Мүшэхөөри: Цээжний доод хэсгийг эргэн тойронд нь хараар мүшэхөөрилж, түүнийхээ дээд хэсгээр шар улаан өнгө бүхий алагласан “цохимол тууз”-аар даруулан оёсон.

Хормой: Хормойн тойрог дөрвөн эн буюу гурван метрийн хэмжээтэй, хормойн хуниасыг ижил зайтайгаар оёж хуньсан.

Хяза: Хяза байхгүй. Их биений өнгө болох хар өнгөөрөө.

Ханцуй: Ханцуй нь үндсэн хоёр хэсэгтэй, узуур ханцуй нь мөрний урд хойт руу сөөм сөөм хирийн гурван эгнээ бүхий хуниастай, тохоног буюу үзүүр ханцуй нь дээлний их биений өнгөтэй адил бөгөөд улаан хоргой эмжээртэй.

Нудрага: Нудрага байхгүй.

Булуубша: Булуубшийг улаан хоргойгоор “зэмсэглэн” туузаар даруулан гоёж, их бага ханцуйн хооронд залгуур болгон оёсон.

Татааһа: Дөрвөн хуруу орчим өргөнтэй, хоёр төө, хоёр хуруу хирийн урттай, зөвхөн урдаа татааһатай, улаан хоргойгоор зэмсэглэж, эргэн тойрныг хараар мүшэхөөрилж, шар улаан өнгө алагласан тууз даруулан, цээжинд нь холбосон.

Ууж: Дугуй хэлбэрийн луу хээтэй, хар минчүүгээр хийж, шар эрээн сатинаар доторлон, шар улаан алагласан туузаар эргэн тойрныг нь даруулан, цээжин хэсэгтээ тааруулсан богино уужтай.

ГУРАВ. ХХІ ЗУУНЫ ҮЕИЙН ШЭНЭХЭЭН БУРИАД ЭХНЭР ДЭЭЛ

Агын буриад гарвалтай, 74 настай, эмэгтэй, Эрдэнийн Дуламжав нь Дорнод аймгийн Баяндун суманд төрсөн ба хамаатан садангууд нь 2009 оны намар айлчлан ирэхдээ энэхүү дээлийг шинээр оёж бэлэг болгон авчирсаныг тус судалгааны ажилд Хори, Агын буриадын дээлтэй харьцуулж үзэхээр оруулав.

¹
²

Буриад судлал №3 (003)

Шэнэхээн буриад эхнэр дээлний бүрдэл хэсгүүд бусад дээлүүдтэй адилхан байгаа бөгөөд хар ногоон өнгийн цэцгэн хээтэй торгон гадартай, ногоон дурдан дотортой, сулавтар чирнелэн ягаан хоргой эмжээртэй, мөн улаан, ногоон эрэн магнаг торгон зэмсэгтэй, дээлнийхээ үндсэн өнгөөр хийсэн уужтай, ууж нь ногоон дурдан дотортой, тод шар улаан өнгө алаглуулсан цохимол туузтай дээл. Энэхүү дээлийн эх загвар нь буриад эхнэр дээлийн XIX зууны үеийн үндсэн загварыг хадгалсан хэв маяг болно.

Зах: Их биеийн өнгөөр хийж ягаавтар хоргойгоор эмжсэн, босоо захтай, захандаа нэжгээд мөнгөн товч, шилбэтэй.

Цээж: Урт нь хүйснээс бага зэрэг доош, цээжний урд хэсгийн эсгүүр бусадтай адил, гагцхүү ар талын ухлаадас нилээд гүн.

Энгэр: Бусад дээлийн энгэртэй ижил, зүүнээс баруун руу зөрсөн, ягаавтар хоргойгоор эмжин энгэр, суга, ташаанд нижгээд мөнгөн товч шилбэ хадсан.

Мүшэхөөри: Цээжний доод хэсгийг эргэн тойронд нь хараар мүшэхөөрилж, түүнийхээ дээд хэсгээр шар улаан өнгө бүхий алагласан туузаар даруулан оёсон.

Хормой: Хормойн хуниасыг ижил зайтай буюу хоёр хуруу хирийн лав лавхан нугалж, хол ойрыг тааруулан хуньсан. Хормойн тойрог дөрвөн эн буюу гурван метрийн хэмжээтэй.

Хяаза: Хяазыг хар өнгийн хилэнгээр хийсэн.

Ханцуй: Ханцуй нь узуур, үзүүр хоёр хэсэгтэй, узуур ханцуй нь мөрний урд хойт руу сөөм сөөм хирийн нугалж оёсон хуниастай, тохоног буюу үзүүр ханцуй нь дээлийн их биеийн өнгөтэй адил бөгөөд ягаавтар хоргой эмжээртэй.

Нудрага: Нудрага байхгүй.

Буллубша: Буллубшийг мөн ягаавтар хоргойгоор зэмсэглэн туузаар даруулан гоёлж, их бага ханцуйн хооронд залгуур болгон оёсон.

Татааһа: Гурван хуруу орчим өргөнтэй, хоёр төө, гурван хуруу хирийн урттай, зөвхөн урдаа татааһатай, улаан эрэн, ногоон эрэн магнагаар зэмсэглэж, эргэн тойрныг хараар мүшэхөөрлиж, шар улаан өнгө алагласан тууз даруулан, цээжинд нь холбож оёсон.

Ууж: Их биеийн өнгөөр ижилсүүлэн хийж, ногоон дурдангаар доторлож, шар улаан алагласан туузаар эргэн тойрныг нь даруулан, цээжин хэсэгтээ тааруулсан богино уужтай.

Хори буриад эхнэр дээлний эрт ба эдүгээг Агын эрт үеийн, Шэнэхээний одоо үеийн дээлүүдтэй харьцуулах нь:

*Хори Ага Шэнэхээн эхнэр дээлүүдийн ижил болон ялгаатай талууд
/хүснэгтээр харуулах нь/*

№	Нэр	Хори буриад эхнэр дээл	Ага буриад эхнэр дээл	Шинэхээн буриадын эхнэр дээл
---	-----	------------------------	-----------------------	------------------------------

Буриад судлал №3 (003)

		□□□	□□□□	л □□□□□	□□□	л □□□□□
1.	Ерөнхий бүрдэл /цээж, хормой/	+	+	+	+	+
2.	Булуубша	+	+	+	+	+
3.	Татааһа	+	+	+	+	+
4.	Ууж	+	+	+	+	+
5.	Мүшөөрхи	+	+	+	+	+
6.	Ханшуйг гараар татсан	+	+	нугалсан	+	нугалсан
7.	Босоо зах	+	+	+	+	+
8.	Хяза	-	+	+	-	+
9.	Цээжний арын ухлаадас	Дүүрэн	Дүүрэн	Дүүрэн	Дунд зэрэг	Гүн буюу их
10.	Энгэр баруун зөрсөн	+	+	+	+	+
11.	Дотоод энгэр болон ар хямд бөсөөр хийсэн	+	-	-	+	-
12.	Цээжний доод хэсгийн гоёлт	+	-	+	-	-
13.	Хормойг гараар татсан	+	+	нугалсан	+	нугалсан
14.	Нударга	том	том	унаган	-	-
15.						
16.						

Дүгнэлт:

Одоогийн Хэнтий аймгийн нутаг Онон голын сав бэлчэрээр нутаглан амьдарч байгаа Хори буриад зон уугуул нутгаасаа нүүдэллэн ирснээс хойш өмсөж хэрэглэж байсан хувцас хунараа хэрхэн уламжлан эдлэж байгааг судлагааныхаа гол зорилго болгов.

Хори, Ага, Шэнэхээн буриадудын дээл хувцаснаас хадгалагдан үлдсэн хийгээд шинээр оёж хэрэглэн өмсөж байгаа XIX, XX, XXI зууны үеийн буриад эхнэр дээлүүд нь уламжлалт аргаар урлагдан зуун зууныг дамжин ирэхдээ түүхэн хэв маягаа алдаагүй хадгалагдан явж байгаагаас гадна түүхэн эх сурвалж бүхий нотлох баримт мөн болно гэсэн дүгнэлтэнд хүрлээ. Үүнээс:

- Хори буриад эхнэр дээлний эртний загварт байгаа “гар татааһа”, мөн “цээжний доод хэсгийн гоёлт оёдол” зэрэг нь ардын уламжлалт ховор нандин оёдол, хийцүүд яахын аргагүй мөн бөгөөд бөс даавуу, торго хоргой элбэг дэлбэг болсноор халагдан солигдож, мартагнахад хүрч байгаагийн тод илрэл мөн. Татааһыг, гар аргаар, маш нямбай, өнгийн утсаар солонгоруулан “тагнайтуулж оёсон” нь тус дээлэндээ өдий болтол, чанар, чансаагаа алдахгүй хэвээр хадгалагдан байгаа нь олзуурхууштай зүйлийн нэг байсан төдийгүй “мартагдсан оёдол” гэж дүгнэлээ. Энэ бол үнэхээр мартагдсан оёдол. Харин нь энэхүү дээл нь бидний судалгааны нэг удаагийн явалтад ажиглагдсан болохоор цаашид, урт хугацааны, олон газрын, олон удаагийн судалгааны явцад дахин гарч болохыг бас үгүйсгэх аргагүй.

Буриад судлал №3 (003)

- Музейн үзмэрт хадгалагдаж байгаа 1930-аад оны эхнэр дээлэнд хоёр давхар хяза хийсэн нь нилээд эртний хийц болно. Хори, Агын эхнэрүүд эрт үеэс дээлэндээ давхар хязыг хийсээр ирсэн бөгөөтөл одоо хирд хийхээ больж, зөвхөн дангаар нь хар өнгийн бөс болон торгоноос гадна хар хилэн “хар бархат”-гээр нийтлэг хийдэг болж сүүлийн үед давхар хяза ховор харагдах болсон талтай.
 - Орчин үеийн буриад эхнэр дээл буюу 2010 оны дээлэнд хормой, мөрний хуниасыг нугалж хуньсан, мөн Агын буриад эхнэрүүдийн энгэртээ хийж өмсдөг байсан жижиг энгэрийг хийсэн хийгээд татааһаны дээгүүр байх гоёлтыг нарийхан хэлбэрээр гарган оёсон нь эртний дээлний гоёлтийг уламжлан авч байгаагаараа Хори буриад зоны нийтлэг шинжийг уламжлан харуулж байгаа онцлог болно.
 - Ага буриадын эхнэр дээл нь цээж доогуур байдгаас гадна цээжний арын эсгүүрээрээ ялгарах онцлогтой байхад дээлнийхээ энгэрт улаан буюу хөшилт, хар буюу хилэн, цайвар өнгө бүхий сагаалса гэх гурвалсан өнгөтэй жижиг энгэр хийдгээс үүдэн уужныхаа захны ухлаадсыг нилээд доошлуулан ухаж, тус энгэрийг харагдуулдгаараа бусдаас өөр.
 - Шэнэхээн буриад эхнэрийн дээл нь ерөнхийдөө цээж доогуур маягтай хийгээд арын гүн ухлаадас нь гол ялгарах онцлог болох төдийгүй хүний биеийн ар талыг нарийхан, гоолиг харагдуулдаг нь онцлох зүйл болно.
- Судалгаанд хамрагдаж байгаа таван ширхэг буриад үндэсний эхнэр дээлүүд нь өөр хоорондоо уламжлалт аргын загвар болоод технологи хэвээр өвлөгдөж байна гэж үзэв.

Онон голын сав нутгаар амьдарч байгаа буриадууд нь буриад хувцасны онцлог болоод бэлгэдэл зүй, хувцасны эд ангийн нэршил зэргийг төдийлөн нийтлэг сайн мэдэхгүй байгаа нь буриад ястны түүхэн өв соёл хойч үедээ өвлөгдөн үлдэхэд хүндрэлтэй болж магадгүйгээс гадна буриад зоны өөрийн үүсгэн бий болгосон эдийн соёлын алтан өв одоогийн нийгэмд зуун зууныг дамжин ирэхдээ ижилсэх, уусах, мартагдах маягаар мөхөж болох аюултай байгааг тэмдэглэн хэлэх нь зүйтэй. Тиймээс, энэ сайхан уламжлалт үндэсний дээл хувцасаа ямагт өмсөн, гоёх хэрэгтэй.

Бидний, уг судалгааны бүтээл үндсэн гурав, дэд гурван гурав, харьцуулсан нэг бүлэгтэй судлагдахуун бөгөөд түүхэн эх сурвалжийг орон нутагт сурвалжлахдаа судалгааг аман түүхийн ярилцлага хэлбэрээр авч, фотожуулах, видео бичлэг хийх зэргээр баримтжуулсан болно.

Энэхүү судалгааны бүтээлүүд нь даяарчлагдаж буй одоогийн нийгмийн хөгжлийн үе дэх нийгэм соёлын антропологийн судлагдахуунд чухал байр суурь эзлэх бөгөөд буриад зоны уламжлалт үндэсний хувцасны ур хийц, түүний бэлгэдэлзүй нь буриад хэмээх монголчуудын өвөрмөц байдал, нууцлаг ахуйг тайлахад бага ч атугай хувь нэмэр болно гэдэгт итгэж байна.

Resume on work “Khoriburyad woman deel – dress fashion of ancient and modern times”

In the frame of last year’s research expedition, which was jointly organized by Academy of Buryad studies and Buryad State University with participation of their scholar teams for studying history, culture and Language specialty of buryad and khamnigan ethnoses in Mongolia.

We had an investigation several examples of buryad woman deel - dress fashion, particularly, deel – dress, owned to mother of Kh.Yumjaw, who was lived and wear it 100 years ago in the time of XIX century, in and khoriburyad woman deel – dress, which was exhibited in the museum of Binder soum in comparison with as well as a contemporary buryad woman deel –dress, belonged to S.Sarantuya, woman deel fashion of Aga buryad (RF) and Shcenekheen buryad (China) locals.

Буриад судлал №3 (003)

Эх сурвалж:

1. Хэнтий аймгийн Дадал сумын Боохой хуасай овогийн хори буриад, одоо 95 настай, Хайдавын Юмжав баавайн ээжийнх нь өмсөж байсан дээлийн эх загвар. Хёлга, 1914 он орчимынх.
2. Хэнтий аймгийн Биндэр сумын Музейн сан хөмрөгт хадгалагдаж байгаа Хори буриад эхнэр дээлийн хоёр ширхэг эх загвар. Хэнтийн Биндэр, 1930 он.
3. Хэнтий аймгийн Биндэр сумын Иргэдийн хурлын дарга Содномын Сарантуяагийн “Орчин үеийн буриад эхнэр дээл”-ийн эх загвар. 2009 он.
4. Агын районы Тари нутагт 1905 онд төрсөн Намсрайн Лувсанхандын өмсөж байсан “Ага буриад эхнэрийн дээл”-ийн эх загвар. Ага, 1924 он орчимынх.
5. Дорнод аймгийн Баяндун суманд 1936 онд төрсөн Э.Дуламжавын “Шэнэхээн буриад эхнэр дээл”-ийн эх загвар. ӨМӨЗО-ны Шэнэхээн, 2009 он.

BURIAD STUDIES

III Боть

№3 (003)

2010

“ХӨШМӨЛ, ЗАВААЛИ ХОЁР” БУЮУ МАЛЫН ХАШААНЫ
ӨВӨРМӨЦ ХЭЛБЭРҮҮД

Б.Ширнэн (*Dr.Ph*),
НСИСОУХ, ЭШАА

Хүн анх бий болсон цагаас хойш хүй нэгдлийн үе-мезолит² буюу чулуун зэвсгийн соёлын хөгжлийн дунд үед (МЭ 15000-8000 жил) эртний хүмүүс газар тариалан, мал аж ахуй-н үүслийн эх суурийг тавих шатанд орж, зэрлэг амьтдыг барьж тэжээн, эхлээд нохойг дараа нь мал адгуус гаршуулж эхлэх хүртэлх түүхэн хугацаанд бидний өвөг дээдэс агнуурын зэрэгцээ мал аж ахуй эрхэлж байв. Энэ нь Хомо Хабилисийн шатнаас тооцож үзвэл 1.000.000 гаруй жил байгалийн бэлэн зүйлсээр хэрэгцээгээ хангаж (хүнсэнд хэрэглэдэг зэрлэг ургамлын зүйл (мөөг, жимс г.м) түүж ашиглах) байсан хэлбэрээс байнга нөхөн сэргээгдэх боломжтой үйлдвэрлэл хөгжүүлэх эргэлтийн шинжтэй дэвшилд орсон эртний хүмүүсийн үе байлаа.

Археологийн судалгаанаас үзэхэд шинэ чулуун зэвсгийн үеийн (4500 жилийн тэртээ) оршин суугчид болхи тариалангийн зэрэгцээ шархадсан буюу баригдсан амьтдыг гаршуулан гэрийн болгож байжээ⁵.

Төв Азийн нүүдэлчид, бидний эртний өвөг дээдэс болсон Хүннү нар МЭӨ 1200-214 оны үед тогтож Хэ-бей мужаас Беркуль нуур хүртэлх тал хөндийд оршин² тогтносноос хойш олон зуун жил өнгөрчээ. Малчин монголчуудын малын тоо толгой нь өсч олшрохын хэрээр дээр үеэс ган зудын аюулаас зайлах, мал сүргээ онд мэнд оруулах гол арга нь ойрын болон холын зайд хийх “отор нүүдэл” байв. Түүхийн олон зуун жилийг дамжсан Хүннү (МЭӨ III-МЭ I зуун), Сяньби (МЭ II-IV зуун), Жужань (МЭ IV-VI зуун)-чүүдийн хойч үе нь болсон өнөөгийн монголчууд суурин амьдралын зэрэгцээгээр нүүдлийн мал аж ахуй зонхилсон мал аж ахуйдаа түшиглэн амьдрахдаа нилээд эртний үедээ хашаа хороо барьдаггүй, мал сүрэг нь ч тарга хүч сайтай байжээ.

Харин XIII-XIV зууны үеэс эхлэн, ялангуяа XVII-XVIII зууны үед нүүдэлч малчид хангай нутагт мод, бургасаар, тал хээр, говьд хөрзөнгөөр хороо халх барьж ашиглах болжээ. XIX зууны сүүл үеэс манай олон аймаг, хошуудад саравч хашаа барьсан байна. Олон жил дараалсан өвөл, хаврын цаг агаарын хүндрэлүүд, зуд гачиг тохиолдоход малчид тэр болгон алс нүүх бололцоогүй, бас хадлан өвс хадаж өвөлжөөндөө нөөцөлж, цагийн хатууг давах зохих нөхцөлтэй болсны үндсэнд хороо халх, хашаа саравч хэрэглэх нь түгээмэл болсон байна².

Монгол орон бол нэг жилийн дотор өвөлдөө - 50⁰ с, зундаа 50⁰ с хүртэл халуун, хүйтэн хямарч, нэг өдрийн дотор гэхэд хангайн хярдаа цасан шуурга манарч, говийн манханд голио сүүдэр хайн исгэрч байдаг газар зүй, уур амьсгалын өвөрмөц нутагтай. Далайн түвшнээс дээш 1580 метр хүртэл өргөгдсөн уулархаг хад асгатай хийгээд гадаад их далай, тэнгисээс алслагдсан, эргэн тойрон өндөр уул нуруудаар хүрээлэгдсэн эрс тэс уур амьсгалын онцлогоос хамаарч агаарын температур жил, сар байтугай нэг хоногийн дотор ч өөрчлөгдөж байдаг¹¹

Буриад судлал №3 (003)

Ган болохын зэрэгцээ үе үе их цас унаж, мөсөн бүрхүүл тогтон зуд болж мал олон арван саяараа хорогдож байв. 1945-89 онуудад бэлчээрлэлт хүндэрч байсан нутгийг судлахад нэг аймагт дунджаар 9 жил оногдож байсан бөгөөд үүнээс бүхэлдээ буюу нутгийн ихэнхи хэсэг нь хээрийн бүсэд хамаардаг нутгуудад 14 жилд бэлчээрлэлт хүндэрч байжээ. Энэ нь хангайг бодвол хээрийн бүсийн нутагт цасны нөлөөгөөр мал өвөлжилт харьцангуй илүү хүндэрдгийг харуулна.

Зөвхөн цаг агаарын хүндрэлтэй нөхцөл, хүйтний улиралд мал сүргийг хамгаалах төдийгүй малын хашаа байр нь малчдын удаан хугацаагаар суурьших газар нь болж байдаг тул хашаа барих байршлыг оновчтой тогтоох шаардлагатай. Эрт дээр үеэс малчдын хашаа хороогоо барьж байсан тэр цэг бол олон жилийн туршид мал сүрэг өөрсдөө хэвтэж бууцжуулсан нутаг байжээ. Тийм газрыг сонгон хашаа барихгүй бол мал хэвтэх нөмөр муутай, алсын нөөлөг, жавартай, цас ихээр хунгарладаг газар байж мэдэх юм. Тиймээс шинээр хашаа барихдаа хуучин хашаа хороо байсан тэр цэг дээр, бууцны гүнд малын хэвтэр сайтай газарт барих хэрэгтэй байдаг байна.

Манай улсад мал сүргийг хашаа байраар хангах ажлыг 1940-өөд оноос эхлэн төлөвлөгөөтэйгээр явуулж эхэлжээ. 1950-иад оны сүүлээс хашааны тоо нэмэгдэж, 1970-аад он хүртэл барьсан хашааны зонхилох хувийг саравчтай, пүнтэй хашаа эзэлж байв¹.

МАХН ТХ-ны 1968 оны V Бүгд хурлаас Мал аж ахуйн материаллаг баазыг бэхжүүлэх, юуны урьд “мал сүргийг хашаажуулах” талаар гаргасан түүхэн шийдвэрийг амьдралд хэрэгжүүлэх «хашаа барих ажилд нэг ч бригад, нэг ч нэгдэл, САА сүүл барьж болохгүй» гэсэн намын урианы дор бүх нийтийг хамарсан хөдөлгөөн болон өрнөж байлаа. Зөвхөн 1969-70-аад онд барих хашаа мөн үеийг хүртэлх баригдсан бүх хашааны 1/3 -тэй тэнцэж байсан бөгөөд 1975 он хүртэл мал сүргийг хашаажуулах талаар их ажил хийсэн юм.

1980-аад оноос хойш хонь төллүүлэх цогцолбор, бааз нэг наст мал өвөлжүүлэх гэр хэлбэрийн хашаа, нүхэн байр, мал бордох талбай, гүү унагалуулах хашаа, өсвөр мал эрчимтэй бордох хашаа зэргийг барьж байжээ. Тохитой дулаан хашаа саравчинд байсан малын амьдын жин өвөл, хаврын улиралд 20-25% буурдаг. Судалгаанаас үзэхэд өвөл, хаврын бэлчээрийн өвс, ургамлын хэмжээ тэжээллэг чанар, зун, намрынхаас 70-80%-иар багасаж хорогддогийн зэрэгцээ цас дарж, хүйтний эрч нэмэгдэж салхи шуурга болсноос өвөл, хаврын зургаан сард мал сүргийн бэлчээрт байх хугацаа өдөрт дунджаар 8-11 цаг болж хоногийн бусад хугацаанд дулаан хэвтэрт байх шаардлагатай болдог.

Малын хашаа бол ХАА-н үйлдвэрлэлийн барилга учраас олон арван сая төгрөг зарцуулж, олон мянган хүний хөлс хөдөлмөрөөр бүтдэг, нэгдэл САА-н үндсэн хөрөнгө байлаа. Зөвхөн 1969 онд 50 гаруй мянган хүн ажиллаж, тэр үеийн ханшаар 100 гаруй сая төгрөг зарцуулж 7000 гаруй хашаа барьж байв.

Малын хашаа бүхэн саравч, төлийн битүү байр, нарлах хашаа, саравчны өмнөх хашлага, төлийн хайсууд, өвсний хашаа, бүдүүн тэжээлийн сараалжин онгоц, хүчит тэжээл, хужир давсны онгоц ба эрдэс тэжээлийн битүү агуулах зэрэг зүйлүүдээр тоноглогдсон байх ёстой байв.

Хашаа бүр зураг төслийн дагуу манай орны байгаль, цаг агаарын онцлог, малчдын дадлага туршлагаас үндэслэн хашаа нь дугуй, тал дугуй, битүү, дөрвөлжин янз бүрийн хэлбэртэй байсны дээр хашаа барихад мод чулуу, тоосго, шавар, цемент, зэгс сүүлдээ хөнгөн бетон зэрэг орчин үеийн барилгын материал хүртэл хэрэглэж байлаа.

Бүх төрлийн малд өөрийн “амь халуун” гэж байдаг. Тухайлбал, тэмээнийх 36-38,5⁰, адууных 37,5-38,5⁰, үхрийнх 37,5-39,0⁰, бог малынх 38-40,5 градус байдаг. Манай оронд өвлийн цагт мал турж эцдэг нь өвс тэжээл, усны дутагдал ялангуяа хүйтний нөлөөнөөс шалтгаалдаг. Өвс тэжээл муутай малыг гадаа хүйтэнд байлгахад мал сүрхий турдаг. Энэ нь малын биеийн илч дулаан дутагдаж, үүнээс шалтгаалан мал амь халуунаа

бол дунд хөндлөвчийн цаагуур давуулж доод хөндлөвчийн наагуур оруулан хөшиж оруулснаар энэ модыг хөших ажил дуусна. Үүнчлэн дараа дараачийн моднуудыг ээлжлэн эсрэгцүүлэн хөших байдлаар хөшмөл хашааг хөшдөг байна. Хэрвээ бэлтгэсэн мод нь арай бүдүүн, хөшихөд хүчрэлтэй бол голын хөндлөвчин дээгүүр давуулах тэр хэсэгт дотор талаас нь зулж цавчин нимгэлж, хөшихөд хялбар, холбиромтгой биш болгоно. Тал, хөндий голын жавар, задгай салхи, цас шамаргыг хөшиглөн хаах илүү чанараар нь ихэвчлэн малын хашааны салхины дээд тал, саравчны арын ханыг хөшмөл хашаагаар хаадаг. Хашаа байрны хана битүү байх хэрэгтэй.

Зураг-3. Хөшмөл, Баян-Уул,

“Тэвнийн чинээ нүхээр тэмээн чинээ жавар” гэдэг. Иймд, шинээр барьсан хөшмөл хашааны зай завсрыг мал өвөл хашаандаа орсон цагт том малын нойтон баасаар (тугал, бяруу мэт жижиг малынх тохиромжгүй) шавна. Урин дулаан орж, шаваас хатаж аргал болон ховхорч унасныг нь түлшинд хэрэглэхийн дээр дараачийн өвөл хөшмөлийн онгойж ховхорсон зайг мөн л дээрхийн адил малын баасаар завсаргүйгээр шавж бөглөнө.

- Заваали

Манай орны байгаль цаг уурын эрс тэс хүйтэн нөхцөлд мал сүрэг хоногийн 2/3 – ийг хэвтэрт өнгөрүүлэх болдог. Иймд дулаан хашаа байр, хашаа саравч, хуурай өтөг бууц малын тарга хүч тогтооход чухал ач холбогдолтой тул малчид энэ талаар ихээхэн анхаарах шаардлагатай.

Зураг-4. Заваали, До □□□□□, Баян-Уул, Манай аавынх.,

“Дунд идэш дулаан хэвтэр” гэдэг үг нь өвөл, хаврын хахир цагт малын идэш дуусч дулаан хэвтэж идсэнээ гүйцэд боловсруулж байвал өвс тэжээлд цадаад, даарч хоносноос дутуугүй гэсэн сургамж юм. Мал өдөр идсэн өвс тэжээлээ шөнө нь боловсруулж биедээ шингээхийн хамт хэвтэж амрах, өөрийн амь халууны температураа бууруулахгүй байх шаардлагатай учраас дулаан байрны зэрэгцээ хуурай хэвтэр онц ач тустай юм.

Зураг-5. Заваали, До □□□□□, Баян-Уул, Харнуур., 2008 он

Буриад судлал №3 (003)

аргал бэлтгэдэг нутаг нутгийн арга технологи гэж байжээ.

Энд өгүүлэгдэн буй “заваали” хэмээх малын баасыг хатааж, хадгалах хашаа нь олон талын ач холбогдолтой ажгуу. Энэ нь

Нэгдүгээрт, түлш, Хоёрдугаарт, малын хэвтэр, Гуравдугаарт, нөмөр нөөлөг бүхий зузаан ханан хашаа (бараг хамгийн өндөр ач холбогдол нь гэж болно) болдог байна.

Энэ нэр нь орос үгнээс гаралтай. “Байшингийн хананы гаднаас дулаалах зорилгоор хашлага босгон манаж овоолсон шат мэт шороог (заримдаа суудал болгон ашигладаг) заваалина гэдэг. *«Хуучин модон байшингийн өмнө цугларсан хэдэн эрчүүд, эмээ нарын зарим нь хаяан дээр (на завалине), зарим нь бүр газар суужээ»*” хэмээн М.Горкий “Нөхөд” зохиолдоо бичжээ⁸.

Хана, хашлага хоёрын дунд шороо дүүргэх энэ аргад үндэслэн нүүдэлчин монголчууд малын баасаараа заваали босгон нуруулдах болсон байна.

Гадаад хийц байдал нь зураг-4 дээр харагдаж байна. Хоёр метр орчмоор тасдаж бэлтгэсэн нарийхан шонгууд (гацуу)¹⁰-ын бүдүүн үзүүрийг сүхээр үзүүрлэнэ. Царилаар холхиулан гаргасан нүхэнд үзүүрлэсэн шонгуудаа хос хосоор нь (дундуураа шургааг багтах зайтай) лантуу юмуу сүхээр чанга цохиж зооно. Хос шонгуудыг хооронд нь 3-4 метр орчим зайтайгаар цувуулан нэг шугаманд зоосны дараа хоорондуур нь улиасан (өөр мод ч байж болно) шургаагуудыг шургуулан (малын хөлдүү баас унахааргүй зайтайгаар), пресний (өвсний боодлын) төмөр утсаар эрж бэхлэн хана босгоно. Босгосон хананы дэргэд нэг метр орчим зайтайгаар дараачийн параллель ханыг дээрхийн адил ажиллагаагаар босгож, хоёр ханыг хооронд нь төмөр утсаар 2-3 газраар холбож бэхэлснээр (хөлдүү баас дүүргэх үед хананууд хоёр тийш салж унахгүйн тулд) заваалийн яс мод бэлэн болно.

Өвөл бод мал саравчинд хонох болсон үед өглөө бүр үхэр малынхаа баасыг түүж завалиндаа дүүргэнэ. Заваали доторх малын баас улам өндөрсөж холбоо хоёр хананаас дээш гарах үед нуруулдан шовойлгож, дээгүүр нь нойтон үхрийн баасаар зайгүй шавж битүүлнэ. Энэ нь урин дулаан цаг болж үхрийн баас хатаж аргал болохын цагт түүнийг нойтон цас, усан бороо зэргээс хамгаалах зорилготой юм. Хатсан аргалаа авахдаа заваалийн нурууг аль болох шууд эвдлэн нураахгүй шургаагнуудын завсраар сугална. Энэ нь нэгэнт зориулалттайгаар барьсан заваалийн аргалыг бороо шорооноос хучих зэргээр хамгаалах нэмэлт шаардлагагүй, аргал ч хөгцөрч, норж муудахгүй хамгийн сайн арга болдог.

Заваалийн том аргал дуусахад үлдсэн хуурай үйрмэгийг малын хэвтэр болгон саравчинд тарааж дэвсэнэ. Өвлийн туршид заваалины үлдэгдлийг тийнхүү ашигласнаар мал сүрэг хүйтний улиралд хэвтэрээсээ даарахын зовлонгүй өвлийг өнгөрөөнө. Хуурай аргал дуусаж, дараачийн өвөлтэй золгохуйд дахиад л үхрийн баасаа түүж нуруулдан заваали хийдэг энэ дэвшилтэт арга өнөө хэр ач холбогдолоо алдаагүй байна.

Малын хашаа байр, хэвтэр бууц, түлш бэлтгэх өвөрмөц хэлбэрүүд болох хөшмөл, заваали хоёрын ямар ямар газар орнуудад хэрэглэгдэн буй талаар өөрт тааралдсанаа доор өгүүлэхийн **урьгал учир ийм болой**.

Монгол Улсын ШУА, БНХАУ-ын НШУА хоорондын хамтран ажиллах тухай гэрээний дагуу НСИСОУХ-гээс хэрэгжүүлсэн **“Тал нутгийн соёлын харьцуулсан судалгаа. 2006-2009”** төслийн хээрийн шинжилгээнүүдийн явцад Монгол орны тал хээр, говийн аймгуудын нүүдэлч малчид голдуу байгалийн янз бүрийн чулуу, шавар, банз, шургааг, төмөр труба, сеткэн тор болон цемент зэрэг модгүй газар ашиглаж болох бүхий л материалыг ашигладаг байхад, ой тайга, хангайн уулархаг, гол горхи элбэг, хөрс үржил шимтэй, өтгөн сахлаг өвс ургамалтай бүсэд оршин суух нүүдэлчдийн түүхийн урт удаан хугацаа, хөгжлийн элдэв бартаа саадыг даван туулж өнөөг хүртэл өвлөгдөн ирсэн хөшмөл, заваали болоод энэ хоёртой төстэй малын хашааны хэлбэрүүд хөрш гурван улсын хэдэн зуун бээрийн алс нутгуудад тархсан болох нь харагдсан юм.

Нэг. МОНГОЛ УЛСАД

Зураг -6.
Цементээр
цутгасан
хашаа. С.

1.Зүүн аймгаар

- 2006.IX.28.

Тэнгэрт бүргийх ч үүлгүй, нар гийсэн өглөө эхэлсэн бидний аялал 13 хоног үргэлжилж, 3 мянгаад км газрыг даван туулсан юм. Өвс хагдарч зөвхөн цахилдаг, дэрсний ёроол л ногооноороо үлдэж, тал хээр нэлэнхийдээ бор, шаргал өнгөөр солигдон, алтан шаргал нарны доор мал сүрэг налайсан өдрүүдэд Сүхбаатар аймгийн Эрдэнэцагаан, Дорнод аймгийн Хэрлэн, Халх гол, Хөлөнбуйр, Сэргэлэн сумдын нутаг, домогт Халх,

Зураг -7. Улзын

Нөмрөгийн голын сав, нүд алдам шаргалтах Мэнэн, Будамчийн талаар явж өнгөрсөн энэ газар орнуудад ой модгүйгээс болоод тэрүү байгалийн чулуу, цемэнт, зүсмэл банз, модноос өөр материал ашигласан хашаа тааралдсангүй. Дорнод аймгийн ойн 80%-ийг эзэлдэг Баян-Уул суманд өнгөрсөн зууны эхээр ОХУ-ын Агын районы нутгаас нүүдэллэн ирэгсдийн үр хойчис өвөг дээдсээсээ өвлөн авчирсан хөшмөл, заваали хоёрыг хэрэглэсээр байна.

Зураг -8. Баян-Уул,
Хархираа., 2008 он

- 2007.VIII.10-24. Хэнтий аймгийн Цэнхэрмандал, Жаргалтхаан, Дэлгэрхаан, Баян-Адарга, Дадал, Норовлин, Дорнод аймгийн Сэргэлэн, Баянтүмэн, Булган, Хөлөнбуйр, Сүхбаатар аймгийн Эрдэнэ-цагаан, Дарьганга, Түмэнцогт сумдын нутаг хамарсан тал хээрийн бүсийн намхан ухаа нуруу, тэдгээрийн хоолой, хөндий, дов толгод бүхий олон зүйлийн өвс ургамал, хужир шүүт тал, ойт хээрийн нутгаар 3000 гаруй км явахад хөшмөл хашаа тааралдсангүй.

Зураг -9. Төв,
Мөнгөнморьт,

- Буриад Судлалын Академиас өнгөрсөн онд (2009.VII) явуулсан экспедицийн судлаачид Төв аймгийн Мөнгөнморьт сумын хөгшидийн хороололд хөшмөл, заваали бүхий малын хашааны зураг авчээ. Зургаас үзвэл, энэ нутагт шилмүүст мод ихтэй учраас саравч, агтны жүчээ, өвсний хашаа, хашааны хоорондох тасалгаа бүхий том хашааг нарсан шургаагуудаар барьсан байна.

2.Говийн аймгаар

Буриад судлал №3 (003)

2009. IX.15-23. Говьд намхан уулс, үргэлжилсэн элс, бяцхан тойром бүрд хосолсон газрын гадаргатай, өвс, ургамал тачир сийрэг боловч таана, хөмүүл зэрэг гойд шимт чанартай хөрс нь зөөлөн, хужир шүү элбэг хэдий ч гадаргын ус ховор⁶.

Зураг -10. Өвөлжөө, Дундговь,

Говьсүмбэр аймгийн Чойр, Дундговийн Говь-Угтаал, Баянжаргалан, Өндөршил, Дорноговийн Сайншанд, Өргөн сум, Замын -Үүд хот – гэсэн замаар явуулсан хээрийн судалгаагаар сүүлийн жилүүдэд цаг агаарын дулаарал, хур тундасны багасалтаас үүдэн говь нутагт гандуу зун, хар өвөл гэсэн хоёрхон улиралтай болж, өвсгүйгээс өвөлжөөндөө бууна гэсэн ойлголт бараг байхгүй болж, айл саахалтын хоорондох зай улам бүр холдож 60-70 км түүнээс ч хол нутаглацгааж, хоорондоо бараг яваад байгаа больсон байна. Говьд дагаад байх мал нь ховордсон учраас чоно ч ховордож, малчид холдсон малаа эргүүлэх төдийгөөр малаа хариулж, модгүй тул байгалийн чулуунаас өөр материал бараг ашиглахгүй шахам хашаа барих ажээ.

3.Төв, баруун аймгуудаар

2009.IX.8-23 - нд явагдсан “Баруун аймгуудаар” экспедицийн аялал намрын сүүлч болж өвс хонгортон шаргалтсан өдрүүдэд эхэлж, Архангай, Завхан, Увс, Ховд аймгуудаар Баян-Өлгий, буцах замдаа Говь-Алтай, Баянхонгор, Өвөр-хангай аймгийн зарим сумдын нутаг дэвсгэрээр үргэлжилж бензиний үнэ нэмэгдэх, нийт нутгийг хамарсан байгалийн аюулт үзэгдэл, шороон болоод цасан шуурган дунд дууссан юм.

Энэ хугацаанд Орхоны хөндийгөөс (Хар хорин, Хөшөө цайдам) эхлээд, Суман гол (Хоргын тогоо), Тамир (Тайхир чулуу), Чулуут, Идэр, Намир, Хатуу, Ховд, Булган, Барлаг, Байдраг, Таацын голоор гаталж, Өгий, Тэрхийн цагаан, Тэлмэн, Хяргас, Хар, Ачит, Хар ус, Төнхил, Шаргын цагаан, Тайган нууруудын эргээр, Цагаан даваа, Солонгот, Монгол Алтайн нурууны Бага, Их Улаан даваануудыг давж, Чулуут, Үенч, Бодончын хавцлууд, Хан хөхий, Хархираа, Алтанхөхий, Цагаандэглий, Цамбагаравын сүрлэг уулсыг бараадан туулсан 4000 гаруй км замд алдарт малчин Намхайнямбуугийн “Баатрын алтан соёмбо хоттой хонин дотор минь...” хэмээх сүрлэг үгийг уриа болгосон өнөө цагийн нүүдэлчдийн амьдралын шинэ хэв маягт хэрхэн дасан зохицож буйд судалгаа хийсэн юм.

Зураг -11. Н
и Н 2009,

Хэд хоногийн цочир хүйтрэлтийн дараагаар нийслэлийн гэр хорооллынхон аль хэдийн галаа түлж, битүү утаан дунд нүүгэлтсэн өдөр хотоос гарангуут айлуудын хоньд, хэсэг адуунууд тааваар таран бэлчээрлэнэ.

Орхоны хөндий рүү орж ирэхэд дэрс бут шарлаж, алтан шаргал намрын байдалдаа оржээ. Намрын ажил, өвөлжилтийн бэлтгэл гээд ийш тийш давхилдах машин тэргэнд дайруулж бяцарсан хулганьг түүх гэж дэргэдүүрээ өнгөрөх машиныг үл тоон суух элээ шувууд тун завгүй байлаа.

Хэдийгээр энэ удаагийн маршрутын дагуу тааралдсан газар оронд Хан Хэнтий, эсвэл Хөвсгөл, Саяны уулс шиг улиас, навчит мод элбэг байхгүй ч зарим нэг газарт гадаад хийц байдал нь хөшмөлтэй төстөйдүү хашаа ганц нэг таарч байв. Тухайлбал,

Зураг -12. А Цэнхэр сум,
урд

Хөшөө Цайдамаас Өгий нуурын эргээр Архангайн зүг хөдөлсөн бид Цэнхэр сумын нутаг урд Тамирын голын

Буриад судлал №3 (003)

хөндийн буган чулууны дэргэд хөшмөл маягийн (салхи хаах зориулалтын) хашаатай таарсан юм. Энд хөшмөл хөшдөггүй ажээ. Гэхдээ өвсний хашаа, саравч (дал), пүнз ер нь хангай нутгийнхны хашааны өвөрмөц гэж хэлж болохоор модон материал түлхүү ашигласан нийтлэг (гадаад) байдал харагдана.

Дараачийн миний аппаратын дуранд буусан хашаа бол Ховд аймгийн Булган сумын төвд буй айлын хашаа юм. Энэ хашааны гадаад байдлыг ажиглавал, Булган голын эрэгт өвөлдөө нилээдгүй жавартай байдаг учраас янз бүрийн бэлдэц материалаар (банз, шургааг, төмөр торон болон бусад) барих нийтлэг арга боломжгүй учраас ийм хэлбэрийг сонгосон нь санамсаргүй ч байж болох юм. Энд ихэнхи газруудынх шиг хоёр хөндлөвчид мөчир, моднуудыг бэхэлж барьсан нь жавар салхи хаах зориулалтаараа энэ хавьдаа арай дөнгүүр хашаа болсон байна.

Зураг-13. Нийслэл, Ховд аймгийн Булган сум

Хоёр. БНХАУ-д

1. Шилийн гол аймаг

2007. VII.9-23. Энэ экспедицийн хүрээнд ӨМӨЗО-ны Зүүн үзэмчин хошуу (төв нь Улиастай балгас)-ны Балгар голын сав дагуух Баянхошуу, Цайдам, Мандахбулаг, Баянхөөвөр, Эрээнгөвь, Саамай, Сүхбаатар аймгийн Эрдэнэцагаан суманд амьдран суугаа үзэмчингүүдийн уугуул нутаг болох Баруун үзэмчин хошуу (төв нь Баян-Уул балгас)-ны Халаат сум, Нарангол сум, Ээт нуур гачаа зэрэг газрууд хамрагдсан юм.

Сүхбаатар аймгийн Эрдэнэцагаан сумын үзэмчингүүдийн өвөг дээдэс 1940-өөд онд

Эх нутгаасаа гарахдаа ай хөө

Энэ дууг гаргасийм хө

Эргээд буцаад харахлаар ай хөө

Элс ихтэй манхан дээ ай хөө ...

хэмээн дуулалдсаар гарсан гэх Баруун үзэмчин хошууны Саруултунгалаг гачааны “Гахайтын элсэн манхан” хэмээх газрын малчид хайлаасны мөчир зэрэг говийн ургамлаар босоо шөрөг хашааг хийсэн байлаа.

Өвөр Монголын энэ нутаг нь манай улсын Дорнод, Сүхбаатар зэрэг аймгийн дэрст тал, Дорноговийн ухаа гүвээт толгод, Өмнөговь аймгийн зарим нутгийн бутлаг ургамалт элсэн манхан, хайлаасан шугуйтай (газарзүйн тогтоцын хувьд) төстэй ажээ

2. Эзинэй хошуу

2009. X.13-17. Хармаганы бут, шар, ногоон бударгана, бүхий элсэрхэг гүвээ, шаргалтах манханууд үргэлжилсээр. Хааяа нэг цөөн тооны тэмээд, чулуурхаг толгодоор цагаан ямааны сүрэг таран бэлчээрлэнэ.

Бүрхэг өдөр тэнгэрийн хаяа харанхуйлах үес өвсгүй тал газарт бэлчээрлэх хоньд алсаас том цагаан бөмбөлөг мэт харагдана. Улайрсан

Зураг-14. Шилийн гол, Саруултунгалаг

Зураг-15. Эзинэй. Сув нуур сум,

Буриад судлал №3 (003)

сухай, улаан, шар жигдний модод, (нэгэн төрлийн яс үрт жимс ургана), дөрвөн дэлбээт хөвөнгийн талбай үргэлжилсээр хошууны төвөөс холгүй Сув нуур сумын Явуут гацааны нутагт зургаан хүн алдлаад үл хүрэх 800 жилийн настай “онгон тоорой (хятадаар - сахиусан тоорой)” сүндэрлэх тооройн шугуй шуугина. Энэ нутагт 1930-аад оны эхээр нүүж очсон монголчуудын хойчис амьдардаг. Нутгийн торгууд айлын малын хашаа нь дээрх үзэмчин хошууныхтай төстэй байлаа.

3. Гансуй муж

2009. Х18-23. Гансуй мужийн Егор үндэстний өөртөө засах орны Жань Ей хотын ойролцоо 1904, 1910, 1924, 1932-35 оны үед Ар монголоос дүрвэн гарч Дааган дэл (Маажинсаан) уул, улам цаашлан нүүдэллэсээр суурьшсан халхын Сум тайжийн хүү Нацагбат, Толь гүний хошууны Ёндонпил, сумын засаг дарга байсан Дэлгэр ... гээд, Сум тайжтай хамт Говь-Алтай, баруун болоод Эзинэйгийн хойт тал, говийн аймгуудаас нутгийнхнаа дагуулж ирсэн Зэсэн жавын хойт үеийн хүмүүс амьдрах Саруул даргатай Баян сум, нөгөө нь Наранцэцэг даргатай Пянь Шиан хү буюу Тэвш ширээт уулын сум (цаадах утга нь “Тэвш уулын хормойдох нуур” гэсэн утгатай юм) байна. Энэ хоёр суманд амьдрах 470-аад монголчууд монголоороо дуулалдах бөгөөд настайчууд нь хятадаар тун муухан ярьж байлаа. Энэ сумын Улаанбулаг гацааны Улаанхад хэмээх модгүй элгэн уулын нөмөрт намаржиж буй малчин монгол айл хөрзөнгөөр хашаа барьжээ

Зураг -16. Гансуй муж, Пинь Шиан хү

4. Хөлөнбуйр аймаг

2009. VIII.10-24. ӨМӨЗО-ы Шинэ барга зүүн хошууны (төв нь Амгалан балгас) Өвөрбулаг сумын Баянгүн гацааны нутаг Хянган аймгийн Аршаан орох тосон замын дэргэд буй барга айлын хөрзөн, аргалын хашааны ар тал нь холоос харагдах байдлаараа хөшмөлтэй төстэй мэт боловч, улиасны нарийхан мөчрийг зүгээр л багцлан боож босгосныг үзвэл, барга малчид хөшмөл хашаа барьдаггүй бололтой.

Зураг -17. Х Шинэ барга

Эвенк хошууны Шинэхээний Мөнгөнчулуу суманд буй айлын хашааны нэг тал нь бүтнээрээ хөшмөл байсан бол, хадлан бордоо бэлтгэх намрын кампаанит энэ ажлын үеэр хашаандаа дүүрэн өвс буулгасан өөр нэг айлын хашаанд хуучны хийцээ хэвээр нь хадгалсан шургааган заваали байв.

18. Хөшмөл, Х Мөнгөнчулуу сум., 2009.VIII

19. Заваали, Х Мөнгөнчулуу сум., 2009.VIII

Рашид-адины “Судрын чуулган”-ы “Эргүнэ гүн”-гийн түүхэн домогт монгол, түрэг угсааны аймгууд айлсан зэрэгцэн оршиж байгаад нэгэн удаагийн томоохон тулалдаанд монгол аймгууд ялагдаж, цөөн бүлэг хүмүүс буюу овог аймаг (Хиан, Нүкүз) зугтан, эргэн тойрон уул хад, ой модоор хүрээлэгдсэн гаднаас ганцхан давчуу зөрөг замаар нэвтрэн орох бөглүү газар Эргүнэ (бартаатай бөглүү газар гэсэн утгатай) –д очин суусан, тэндээ 400-гаад жил өнөржин олшроод нүүдэллэн гарсан тухай өгүүлжээ⁹.

Ихэнх судлаачид “Эргүнэ гүн”-гийн домгийн төгсгөл, “Монголын нууц товчоо”-ны эхлэл хоёрыг холбоотой, өөрөөр хэлбэл, Эргүнэ гүн-гээс гарсан монгол аймгууд Онон мөрний эх Бурхан Халдун ууланд ирж байгаагаар “Монголын нууц товчоо” эхэлж байна – хэмээн үздэг⁵...

Монголчуудын түүх, домогтой тун ойрын холбоотой Эргүнэ голын хөндийд (оросын нутагт ойрхон) Эргүнэ хот оршдог. Эндээс 70 км газарт Хасарын хотын буурь бий. Эргүнэ хот, түүний орчимд хөшмөл хашаа олон байлаа.

Генхэ хотоос орчоон үндэстэн рүү хөдлөх үед хоёр хоног орсон усан бороо намдсан ч уулсын дээгүүр өтгөн манан татаж байлаа. Умаратын газар хэмээх Хятадын зүүн хойт энэ газар нь Сяньби нарын, өөрөөр хэлбэл зөрчидийн (манж нарын) нутаг билээ. Энд Сяньбичууд амьдарч байсан болох нь хадны сүг зураг зэргээр тайлагджээ. Умардын цөөнх үндэстнүүд эндээс эх аваад хойш Туул, баруун урагш Шар мөрөн, Далайн хөв рүү (Хөх хот орчим) явсан гэж хятадууд үздэг аж. Эрт үеийн үйлдвэрлэлээс өмнө ой шугуй ихтэй энэ нутгийнхан жимс, ургамал түүх, ан хийх зэргээр амьдарч яваандаа хөгжин талд гарснаар Эргүнэ голын хөндий бол тэдгээр ойн иргэдийн нутаг болжээ. Байгал нуурын Улаан хад орчмоор нутаглаж байсан киданчууд, Сяньби нарын нутагласан Гэнхэ голын энэ хөндий бол өтгөн ургасан гацууран ой юм. Генхэ голын хөндийгөөр мөн л хөшмөл маягийн хашаа, дэргэд нь росуудынх шиг маш их хагалсан түлээ хураалттай байгаагаас үзвэл, хөшмөл, хагалсан түлээ хоёр нэг газрын иргэдийн аж байдлын онцлог соёл мэт харагдана.

Ген Хе-гээс Олугуя сум орж цаатны газраар ороод цааш 419 км тэртээд байгаа Орчоон үндэстний өөртөө засах тойрог руу (төв нь Аали Хее хот) хөдөллөө. Замдаа Хятадын газрын зураг дээрх тахиан толгой, хойт талаараа Хармөрнөөр, зүүн талаараа Усуури мөрнөөр хиллэдэг Хармөрөн мужийн Загдаа чиг хотоор дайрч Үлбүтэй балгасанд ирэв (Уд мод ургасан Аали Хе-гээс Үлбүтэй хүртэл 131 км зайтай).

Зураг - 20. Хөшмөл хашаа

Зураг - 21. Хөшмөл хашаа

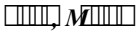

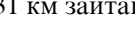

Зураг - 22. Хөшмөл хашаа, Эргүнэ

Зураг - 23. Хөшмөл хашаа, Эргүнэ

Зураг - 24. н М о ч и м д.

Буриад судлал №3 (003)

Эдгээрээс үзвэл, ой хөвчөөр нутаглаж байсан угсаатны бүлгүүдийн өвөрмөц хэрэглээ болох нь тодорхой бөгөөд Хятад улсын ойт бүс нутаг, их мөрнүүдийн хөндийгөөр оршин суух иргэд, Монгол улсын хойт хил дагуух сумд, Орос улсын Монголтой хил залгах тосгодын малчин ардын малын хашаа байрны ижил төрх, гадаад байдал нь эдгээр ард түмэн эрт цагт ахуй, соёлын хувьд нэгэн нийтлэгт оршиж байсан болохыг батлан харуулна.

Өдгөө хөшмөл, заваали хоёр нь Монгол улсын умард хэсэг ой, ойт хээр зонхилсон хангайн бүс: уулархаг, гол горхи элбэг, хөрс үржил шимтэй, өтгөн сахлаг өвс ургамалтай Эгэ, Үүр, Онон, Балж, Улзын голын сав дагуух буриадууд суух нутгуудад өвлөгдөн үлджээ.

Цасгүй нутаг гэж үгүй болтлоо хунгарлаж, зам даваа хаагдан, холбоо харилцаа тасарч, мал бэлчээрлэх байтугай шувуу суух бараан газар олохгүй, өвлийн богино наран дор цасан далай нүд гялбуулж, хүчтэй цасан шуурга өдөр шөнөгүй балбан жавар тачигнахуй эрс тэс, хахир ширүүн уур амьсгалтай манай орны нүүдлийн мал аж ахуйд илүү тохирсон, салхи жавар хаах, мал тарган тавтай онд орох бололцоог нэмэгдүүлэх ашиг тус, арга технологи бүхий хөшмөл, заваали хоёрыг бололцооны хэрээр түгээн дэлгэрүүлэх нь ач холбогдол ихтэй юм.

Ашигласан материал

1. Баасанжав. “Малын хашаа байр”. Ред. Ө.Цэвээн. УБ. 1989,
2. Балжинням Б. “Монголчуудын бүрэн түүхийн ойллого”. Тэргүүн дэвтэр. (Нэн эртнээс НТ 1368 он) УБ. 2006,
3. Батаа.Д. “Бэлчээрийн мал аж ахуйг эрхэлж ирсэн монголчуудын уламжлалт арга”. УБ. 1998,
4. “Мал сүргийг хашаажуулах ажилд тусламж”. Ред. Б.Бэгзсүрэн, УБ. 1970,
5. “Монгол улсын түүх”. 2006,
6. “Монгол улсын түүх /Түүх, онол-аргазүйн асуудлууд”, УБ., 2006,
7. Рагчаа У. “Үхрийн аж ахуй”. УБ. 1970 он,
8. “Словарь русского Языка. АН СССР”. ИРЯ. /А-И/ Москва. 1981,
9. Сүхбаатар Г. “Монголчуудын эртний өвөг”. УБ., 1980,
10. Цэвэл Я. “Монгол хэлний товч тайлбар толь”. 1965,
11. Ширнэн Б. “Тэнгэр уншихуй”. УБ., 2004 он.

Зураг - 35. Нүүдлийн мал аж ахуйн байр

Зураг - 36. Нүүдлийн мал аж ахуйн байр, 2009. VII

ОЗ., 2010 3-14

14

**Specific Types of the Shelter for Livestock
Called as “Kushmel and Zavaali”**

by Dr (Ph.) B.Shirnen

The forest people of the Baikal Lake region of the Russian Federation, Shinekhen and Black River regions of the PR China, also Buriat ethnics group of the Mongolia who lived in the basin of the Ulz, Onon, Balj, Eg and Uur Rivers still preserved own traditional way of living and herding in harmony with forestry and taiga regions. One example of this harmonious living way is a building of the shelters with various technologies. These two types to build a shelter both have used woods and given more comfortable condition for livestock.

БУРЯАДУУДАЙ УРДАНАЙ ГЭР БАЙРА ТУХАЙ

Эрдынеева А.Д.,

*хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидат,**БГУ-гай Багшанарай дээдэ һургуулин**хэлэ бэшэгэй болон методикын тэнхимэй доцент*

Хэлэн гэшэ арад зоной ухаан бодол, сэдхэл, тэрэ арадай түүхэтэй, соёл болбосоролтой, байра байдалтай нягта холбоотой. Эндэ анхан сагһаа Байгал шадар ажаһуугшадай гэр байранууд, тэдэнэй нэрэ томьёо, хэрэглэлгэ тухайн хэлэгдэхэ.

Байгал шадар эртэ урда сагай хүнүүд (первобытные люди) [] [] (гнездовые жилища) байгаа гэжэ түүхын хуудаханууд тэмдэглэнэ. Тэдэнэр модоной халаанууд дээрэ мүшэрнүүдые дэбдээд, хүниндөө уурхай соогоо унтадаг, харин үдэр болоходо, эдэе хоолоо бэдэрдэг: загаһа нугаһа баридаг, ангуушалдаг, алирһа жэмэс суглуулдаг байгаа. Балар сагай хүнүүдэй мүн [] [] [] (лит. бур.); [] [] (халх.) (пещеры) г.м. байратай байһаниинь мэдээжэ.

[] (дом, жилище, жильё) гэшэ хүн зоной, бүхы амитадай, шубуу шонхорой бүхэли сагаа үнгэргэдэг, тааруулан зохёһон тусхай бүтээл барилга болоно (авторай тайлбари).

Түүхэ шэнжэлэгшэдэй, археологуудай шэнжэлгэнүүд, мүн арадай аман зохёолнууд соо буряадуудай анханай хуудал байдал, гэр байра һонирхоһоор харуулаатай. Мэдээжэ эрдэмтэд И.Е. Тугутов, К.Д. Басаева, В.Д. Патаева гэгшэд өөһэдынгөө шэнжэлгэнүүд соо элитэ этнограф М.Н. Хангаловай хүдэлмэри соохи түүхэ домогуудые баримталан, баруун буряадууд анхан сагта [] [] [] [] (ү []) г.м. юрын байратай байгаа гээд бэшэнэ. Эдэ бүгэдэ нүүдэл хуудалтай буряадуудай саг зуура байрладаг гэр байра байгаа бшуу. Бүхээг гэрэй нэрэн «бүхыхэ» (пригибаться, наклоняться, сгибаться, склонять (голову) гэжэ үйлэ үгэһөө гарана. Энэ байра түхээрхэдэ, хургааг модо бэе бэдэнэ түшүүлээд, дээрээ угаанай гараха нүхэтэйгөөр хээд, ангай арһаар хушадаг байгаа. Тэрэнэй заахан, набтар үүдэтэй дээрэхэ хүн орохо, гарахадаа, тонгойхо, бүхыхэ ёһотой байгаа, тиигээд бүхээг гэр гэжэ нэрлээ ха. Ү [] [] [] [] (конусообразные жилища), мүн [] [] [] – бүдөөр дүрбэлжэн түүхэлтэйгөөр оёһон олон зоной багтаха томо [] [] [] (палатка большого размера) г.м. байранууд тэрэ тоодо ороно.

Россин академин Сибириин тахагай Монгол арадууд, Буддын шажанай болон Түбэдые шэнжэлгын институтай хэлэ бэшэгэй таһагай эрдэмтэ хүдэлмэрилэгшэд, хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидатууд С.Д. Бабуев Ц.Ц. Бальжинимаева хоёр Улаан-Үдын «Бэлиг» хэблэлдэ 2004 ондо «Буряад зоной урданай хуудал байдалай тайлбари толи» хэблэн гаргаа. Тус сэдэбтэ хабаатай асуудалнуудта сэхэ харюунуудые энэ ном соо сохом олохо байхат.

Дээрэ нэрлэгдэхэн урданай буряадуудай гэр байрын томьёонуудай удха монгол (Большой академический монгольско-русский словарь. В 4-х т., М.: Ацадэмиа, 2001-2002г.г.), түүрэг хэлэнүүдэй толинууд дээрэ (Древнетюркский словарь.-Л.: Наука, 1969) үндэхэлэн тайлбарилая, жэшээн, 1. [] [] (лит. бур.) – балаган (на покосе), шалаш; 2. түүх. [] [] – клан, род; отогоорхид сородичи (принадлежащие к одному клану); [] [] (староп.-монг.) – род, поколение, клан; [] [] (халх.) 1. отук түүх. -

Буриад судлал №3 (003)

административная единица в дореволюционной Монголии; волость; шавийн отог шабинский [халх.] 2. род, племя, поколение, клан; 3. артель охотников; 4. огнище; [халх.] (хальм.) – түүх. административная единица в дореволюционной Калмыкии; [халх.] \ [др.-тюрк.] – шатер, жилище; тюрк. [халх.] – зажигать, топить печь, тюрк. [халх.] – огонь (у Севортыана, С. 484 о тюркской этимологии). Мүнөөнэй буряад хэлэндэ [халх.] гэжэ үгэ нэгэдэхи, гурбадахи удхатайгаар хэрэглэгдэнэ, илангаяа, [халх.] [халх.] (охотничий балаган), [халх.] [халх.] (полевой балаган на покосе, шалаш из сена, устраиваемый на период сенокосения); мүн хүүлэй үедэ ёһо заншалаа хэргээжэ, уг гарбалаа хүндэлжэ, отог отогоороо сугларжа, тайлган үнгэргэдэг, обоогоо, угаа тахидаг болонхой. Иигэжэ урданай түүрэг гарбалтай [халх.] гэхэн томьёо монгол, тунгус-манжа болон түүрэг 20-ёод гаран хэлэнүүдтэ эдэбхитэйгээр хэрэглэгдэнэ. Энээн тухай дэлгэрэнгыгээр А.Д. Эрдынеевагай 2006 ондо Улаан-Үдэдэ БГУ- гай хэблэлдэ барлагдахан «Жилище бурят (лингвостнографический аспект)» гэхэн ном соо хаража болохо.

о [халх.] (лит. бур.) – конусообразный шалаш, чум; [халх.] (стп. м.) – чум, шалаш; [халх.] (халх.) – 1. чум, вигвам, хижина; 2. балаган; [халх.] (хальм) – хижина, лачуга; яхад хэлэндэ [халх.] [халх.] – чум, юрта типа чума. Энэ хуушархан үгэ ехэнхидээ арадай аман зохёол соо: онтохонууд, оньһон үгэнүүд, таабаринууд болон үрэлнүүд соо ушардаг. Жэшээн, эрэ хүн урсашье һаа, гэр бариха, модо тариха, хубуу түрэхэ ёһотой.

Манай уг изагууртан [халх.] [халх.] [халх.] [халх.] гадуур мүн [халх.] [халх.] (землянка, полуземлянка) байрлахан түүхэтэй. Үшөө тиихэдэ V-IX-дэхи зуунжэлнүүдтэ курыкан (гулиган) гарбалнууднай [халх.] [халх.] (войлочная юрта), [халх.] [халх.] (кибитка на колёсах) г.м. шэнэ байрануудые зохёһон тухайн буряадуудай гэр байрын хүгжэлтэ шэнжэлэгшэ В.А. Михайлов бэшэнэ. Удаань манай ээрын 1000-дахи онуудаар Байгал шадар ажаһуугшад, тодорхойлбол, Үнгын голдо ондоо янзын ү [халх.] (армагынь хургаагаар баряад, голоомо шабартай худхалан) [халх.] [халх.] бариһан түүхэтэй. Иимэ байранууд [халх.] [халх.] гэжэ нэрэтэй. Ивалгын аймагай Гурульба хууринда 2000 ондо Саяан Жапович Укоев самаан гэр бодхоогоо. Энэ тусхай гэр Сибирийн хүйтэндэ – дулаан, зунай халуунда – хэрюун, хүнэй махабад бээдэ тааруу зохид, мүн мүнгэнэй талаар үнэгүй барилга гэжэ шэнэ гэрэй эзэд тэмдэглэнэ.

[халх.] гэжэ үгэ түүрэг хэлэнһээ оршуулхада: солома, адоба, сырцовый кирпич из глины с добавлением резаной соломы, костры, мякины и др. Анхан сагта ой модоор хомор газарта гэр барилгада самаан ехэ хэрэглэгдэдэг байгаа.

[халх.] [халх.] ондоогоор [халх.] [халх.] грузин хэлэн дээрэ [халх.] – дом, каменное глинобитное или саманное жилище горцев Кавказа.

Манай уг изагууртанай буусын хууринуудай үлөөгүй дээрһээ хада хабсагайдаа тэдэнэй ниилэһэн зурагууд (петроглифы) урданайн байдалай тусгаар шухала тэмдэг, баримта болоно гэшэл даа. Жэшээлхэдэ, Эрхүүгэй можын Худайн голдо, Ленэ мүнэнэй эрьбедэ оршодог Шишкино тосхоной хажууда, мүн Манхай хадын хаяада түхэрэн хэсы гэрнүүдэй зурагууд олоһон байна.

Анханай нүүдэлшэ, малша буряад-монгол угсаатанда алишье талаараа тон зохид, тааруу байра болбол [халх.] [халх.] (лит. бур.); [халх.] [халх.] (сарт. бур.); [халх.] [халх.] (монг.); [халх.] [халх.] (хальм.) болоно. Задалха хабсархада бэлэн, мүн ашаалаад ябахата, тааруугаар зохёогдоһон хана уняатай, дээгүүрнь хэсыгээр бүрхөөжэ баридаг тусхай байрын тодорхой зураглал Санкт-Петербургда Россин эрдэмэй академиин музей соо бии юм. Г. Осокин зүүн буряадуудай хэсы гэр хаража бэшэһэн байна. XVII-XVIII дахи зуунжэлнүүдтэ ехэнхидээ зүүн буряадууд, зарим баруун буряадууд хэсы гэртэ ажамидардаг байгаа. Тэрээн соо шииг, халуун байдаггүй гэжэ М.Н. Хангалов, М. Кроль, Б.Э. Петри, г.м. Цыбиковэй шэнжэлгэнүүд соо тэмдэглэгдэнхэй. Дүршэлтэй хүнүүд хэсы гэр 40-60 минута соо бодхоожорхидог гэлсэнэ. Энээн тухай Буряадай эрдэмэй түбэй ажаябуулагшад С.Д. Бабуев, Ц.Ц.Бальжинимаева (Буряад зоной

Буриад судлал №3 (003)

урданай хуудал байдалай тайлбари толи. – Улаан-Үдэ: Бэлиг, 2004) тодорхойгоор бэшэнхэй.

Агын буряадууд һэеы гэрээ барихадаа, тон түрүүн *ханануудын* түхэрээлүүлэн бодхоогоод, *амануудын* тааруулжа, бэе бэе руунь оруулаад, *хагсарга* (*амалаадахан*) гэжэ нэрэтэй дээһэн уяануудаар холбон уядаг. *һүүлээрнь үүдээ* тодхоогоод, баруун *можодонь* хадаатай түмэр сахаригһаань уягдахан *ути* гэжэ нэрэтэй *дээхэн оохороор* бүхы ханануудаа газар талаһаань *тархиинь* доогуур тойруулан, зүүн можодонь бүхэлэн уяна. Тэрэнэй *һүүлээр* нэгэ хүн гэрэй тэг дунда үндэр юумэн дээрэ гаража, *тооно* баряад үгэхэдэнь, хэдэн хүн газар талаһаань уняална. *Уняагаа* уняалжа дүүргээд, *туургануудаа* тоходог. Нэн түрүүн баруун урдахиинь, *һүүлдэнь* хойгуурхи хоёрын тоходог гуримтай. Агада халхинай баруун, баруун-хойноһоо ехэнхидээ үлээдэг ушарһаа урда талын туурганууды хойто талын туургануудаар даруулан тоходог байһан. Туургануудаа дээдэ шэгшэгтэнь хадагдаһан дээһэн ооһорнуудаар ханада болон уняада уядаг юм. Уняануудай дээгүүр *дээбэри* тоходог. Түхэрээн түхэлтэй хоёр дээбэринүдээ тохоодоо, түрүүн урдахи хажуугайнь дээбэри тохоод, *һүүлдэнь* хойто хажуугайнь дээбэрээр урдахи дээбэрингээ заханууды даруулан тоходог юм. Дулаа һайнаар барихын тула дээбэри болон туургынгаа һайниинь хойто таладань тохоо хэрэгтэй. Хойгуурхи дээбэринь хоёр таладаа гурба-гурбан дээһэн ооһортой, тэдэниинь урда дээбэри дээгүүр *һольбуулан* татажа, ханын доодо талаһаа уядаг. *Һэынүүдээ* бултын тохоод, туургын газар талаар хоёр *дээхэн бүхэ* татажа бүхэлдэг: *нэгыень* дээгүүр, ханын тархиин матагдан нугархан газараар, *нүгөөдын* – дундуурнь. Бүхэнүүдэй үзүүрнүүд үүдэнэй хоёр можодо уягдадаг. Туурганууды газарһаа 15-20 сантиметр дээгүүр тоходог. Үлэһэн зай хаяабшаар бүглэгдэдэг. *Хаяабшанууд* 20-25 сантиметр шахуу үргэнтэй байдаг. Дулаан сагта хаяабшагүйгөөр байжа болохо.

Гэрэй тоонын нүхы бүглэхэ һэеы *үрхэ* гэдэг. Үрхэ хайша хайшаа хоёр метр үргэнтэй, зургаан шэгшэгтэй, *шэгшэг* бүридөө ута ооһорнуудтай һэеы юм. Үрхэ ооһорнуудаарнь ханын доодо талын модонуудһаа уядаг, урда хажуугайнь ооһор уядаггүй, харин тэрэһэнһээ баряад, гэрэйнгээ хойно гаража татахадань, үрхын урда хахадын нээгдэдэг. Иигэжэ һэеы гэр соо сэбэр агаар оруулдаг ба харуул болгодог.

Түүхын баримтанууд дээрэ үндэһэлһэн эрдэмтэдэй шэнжэлгэнүүд болон мэдээжэ аяншадай тэмдэглэлнүүд соо буряад ард анхан саһаа □□□□□□□□ барижа эхилһэн байна. Жэшэнь, 1693 ондо Избрант Идес иигэжэ бэшэхэн байна: Братск хотоор, Балаганскаар ябахадань, дээрэ утаа гарадаг нүхэтэй, газарай үндэхөөр хушаатай, натархан модон гүрнүүд (гэрнүүд) соо буряадууд байрлана. Гэрэйн дунда – *гал гуламтань*. Үшөө тиихэдэ Англиин Джон Белл 1720 ондо Байгал шадар аяншалхадаа, буряадууд түхэрээн жэл □□□□□□□□ соо (шатёр) байрлана гээд тэмдэглэнхэй. Энэнь олон ханатай модон гэр гэжэ тухайлагдана. «Байгал далайн баруун тээ 4-5-6-8 ханатай, нарихан модоор баригдахан, үхэрэй шабаһаар шабагдаһан, газар оройтой набтархан гэрнүүд соо буряадууд ажаһууна» гэжэ Лоренц Ланге 1731 ондо манай элинсэгүүдэй байра зураглана. «Байгал далайн хойгуурхи буряадууд монгол, хальмаг ардтаа орходоо, тад ондоо, □□□□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□□□ барижа байна, тээд тэдэнэр урданайнгаа, тэргэтэй һэеы гэр огто орхиногүй: хэрэгтэй сагтаа нэгэ һууринһаа ондоо тээшээ нүүхэ зөөхэдөө хэрэглэнэ», - гээд 1774 ондо И.Э. Фишер өөрынгөө «Сибирийн түүхэ» соо бэшэхэн байна. Зүгөөр ой модогүй Чуйн (Чуйска), Курайн (Курайска) хадалиг газарта эгээ таатай байрань □□□□□□□□ □□□□□□□□ байгаа. Тэрэл үедэ алтайгаархин, мүн хакасууд олон булантай иимэ □□□□ (□□□□□□□□) баһа бодхоогоо гэжэ И.Е. Тугутов тэмдэглэнэ. Эдэ ард түмэн Ород гүрэнэй мэдэлдэ орожо, газар, уһан болон малай бэлшээрийн хомор болоходо, тогтон һуурижажа, нэгэ үедэ ой модоор баян газарта түрүүлэн модон гэрнүүды барижа эхилһэн түүхэтэй.

Буриад судлал №3 (003)

Тиэхэдэ зүүн буряадууд нилээд боложо, XIX-дэхи зуунжэлэй эхээр модон гэрнүүдые барижа эхилээ гэжэ тэмдэглэгдэнэ. 1838 оной тоо бүридхэлөөр хориин буряадууд 7348 һэеы, 1559 модон гэрнүүдтэй байгаа (Кроль М. «Научное обозрение», 1900, № 6). Харин XX-дохи зуунжэлэй эхээр бүхы Буряадай газар дээрэ хүдөө ажахын хүгжэхэжэ эхилхэдэ, хото хүдөөгэй экономическа хани барисаанай бэхижэхэдэ, модон гэрнүүд олоор баригдаа. Энэ үедэ һэеы гэрнүүд модон гэрнүүдээр һэлгэгдэжэ, багахан, дүрбэн ханатай, набтархан оройтой модон гэрнүүд тобойгоо. Мэдээжэ эрдэмтэн Ю.Б. Рандаловой тэмдэглэхээр, Бэшүүрэй аймагай һүүлшын һэеы гэрнүүд ород-япон дайнай үедэ хаанта засагай сэрэгшэдтэ 1904 ондо Петровск-Забайкальска худалдагдаа (Современное поселение и жилище \ Культаура и быт народов Бурятии.- Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1965). Тиэгэбэшье Монголдо мүн Агын тойрогто мүнөөшье болотор һэеы гэрээ хэрэглэхээр: хонишод зуһаландаа түхэрээн сагаан гэртээ байрлаһаар.

Мүнөө буряад угсаатан урданайнгаа зохид байра – һэеы гэр сэгнэн, ёһо заншалаа һэргээхэ гэжэ оролдоно, залуушуулнай арадайнгаа түүхээр, байдалаар, үндэһэн хэлээрэ һонирхоно. Улаан-Үдэдэ буряад арадай «Абай Гэсэр» эпосэй 1000 жэл тэмдэглэхэдэ, хотын ипподром дээрэ республикын бүхы аймагуудһаа болон хүршэ тойрогуудһаа 30-аад гаран һэеы гэрнүүдые дотор хэрэгсэлнүүдтэйнэ олон түмэнэй һонирхолдо табяа һэн. 1998 ондо май һарада Буряад республикын 75 жэл тэмдэглэхэдэ, аймагуудай түлөөлэгшэд ниислэл хотынгоо гол гудамжада сагаан һэеы гэрнүүд соогоо хүн зоноо, айлшадаа угтаа бэлэй. Мүн хая үнгэрхэн «Алтаргана» гэжэ найр наадамнай мүнөө һэеы гэрэй үнэхөөрөө манай ажабайдалда тон хэрэгтэй байхые дахин гэршэлбэ.

Буряад оромнай гансал Байгал далайгаараа, үзэхэлэнтэ гоё байгальяараа бэшэ, мүн түүхэ соёлоороо, ёһо заншалнуудаараа, шажан мүргэлөөрөө холо ойрын аяншадые һонирхуулдаг, татадаг. Тиин шэнэ сагай эрилгээр манай эндэ туризм дэлгэрүүлхэ, хүгжөөхэ ажал нилээн ябажа байна. Байгалай эрьедэ, аршаан булагтай газарта аяншад һэеы гэртэ дуратайгаар байрлана. 2005 ондо монгол эрхэтэн Мүнх өөрынгөө нютагһаа һэеы гэрнүүдые асаржа, Байгал далайн эрьедэ хүн зоние амаруулаа. Тиэхэдэ Улаан-Үдэһөө холо бэшэ Загарайн аймагай Арбижал хууринда Геля Эрдынеева Австралийн дүрбэн аяншадые һэеы гэртээ угтаа. Тэдэнэр иимэ гэр түрүүшынхией хараад, ехэ гайхаһан, һонирхоһон, «һэеы гэртэ байхада, табан хушуутай отель соо байһанһаа дээрэ байна» гэжэ тэмдэглээ. Тэрэ тоодо 2006 ондо Арсентий Александрович Ербахаев нүхэдтэйгөө һэеы гэр баряад, хотын Хубисхалай талмай дээрэ (площадь Революции) олоной һонирхолдо табяа. Тэрэ барилгашад һэеы гэрые ехэ шухаг байра гэжэ тоолоно: бүтээхэдэ бэлэн, зөөхэдэ хүнгэн, алишье талаараа зохид, мүн мүнөө сагай хуури байрын асуудал шийдхэхээр бшуу.

Мүнөө сагта һэеы гэр худалдажа абаха гээ һаа, тиимэ бэлэн бэшэ, юуб гэхэдэ, үйлэдбэрийн арга хүсэд һайнаар шийдхэгдээгүй, Монголхоо хэеы асархада ехэ үнэтэй. Тиэгэбэшье Улаан-Үдын инженерно-педагогическа колледждо (даргань – Дашацырен Мижитович Дашинимаев) 2005-2006 онуудаар нилээд олон тусхай дархашуулые һургажа, хэдэн арбаад хэеы гэрнүүдые бүтээгөө, - гэжэ тэрэ үеын үйлэдбэрийн мастер Аюр Доржиевич Ракшаев мэдээсэнэ. Буряад ороной элдэб эмхи зургаанууд, худалдаа наймаанай бүлгэмүүд, хүдөө аймагуудай захиргаанууд худалдажа абаһан байна. Мүн юрын зон дачадаа (зухаландаа) табяад байрлаһаа хэрэглэнэ, һонирхоно. Теэд тус үйлэдбэри түргэдүүлхын тула Улаан-Үдынгөө «Наран» фабрикада һэеыгээ элбэгээр гаргаха тухай асуудал шийдхэхэ хэрэгтэй болоод байна. Засаг баригшаднай дэмжэхэ, энэ хэрэгтэ туһалха, хүдөө буряад нютагуудта, аршаан булагуудтай хууринуудта таарамжатай зохид анханаймнай һэеы гэрнүүд олошорхо, хари гүрэнэй айлшадай, аяншадай һонирхол буурахагүй байха.

Элитэ уран зохёолшо Ч-Р. Намжилов һэеы гэр, хүндэмүүшэ түрэл арад тухайгаа иимэ мүрнүүдые бэшэһэн байна, шүлэгэйнэ удха, минии ханахада, хэээдэшье хуушархагүй:

Буриад судлал №3 (003)

Сагаан хэсы гэр
нээлгээтэй үүдээрээ
холоһоо таниие даллаха,
Сагаан шарахан
сайгаа шанажа
эээдын хүрэхөөр аягалха,
Сагаан эдегээр
дүүрэн табагаа
удаадань асаржа табиха,
Сагаан буурал
үбгэжөөл үдэшэжэ
гарахадаа, юрөөл айладхаха.

Резюме: статья посвящена лексике архаичных типов жилищ автохтонов Байкальского региона, бурят и их предков-курыкан, которая, в основном, является общей для монгольских и некоторых тюркских языков. В эту тематическую группу входят следующие термины: $\square\square\square\square\square$ – гнездо, $\square\square\square$, $\square\square\square\square$, $\square\square\square\square$ – пещера, $\square\square\square\square$, $\square\square\square\square$ – шалаш, навес, балаган; $\square\square\square\square$ $\square\square\square$ – конусообразный шалаш, $\square\square\square\square$ $\square\square\square$ – землянка, $\square\square\square\square\square\square\square\square$ – шалаш, крытый войлоком, $\square\square\square\square\square\square$ – кибитка на колёсах, $\square\square\square\square\square\square\square$ – дом из сырцового кирпича из глины с добавлением резаной соломы, мякины и др., $\mathbb{H}\square\square\square\square$ – войлочная юрта, 6-8 $\square\square\square\square\square\square\square\square\square\square$ – 6-8 –стенная деревянная юрта и др. Рассмотрены этимология, семантика данных лексем, а также технология возведения войлочной юрты, сказано о растущем интересе иностранных туристов, гостей Бурятии к уникальному жилищу аборигенов Байкальского региона и народов Центральной и Средней Азии.

Соёл, ёс заншил

БУРИАД ЗОНЫ ЗАН ҮЙЛИЙН ЗАРИМ ТЭМДЭГЛЭЛ

Худанц шарайд Жамбалын Бадамдаш

НЭГ. БУРИАД ЗОНЫ ЗОЧИН БУУЛГАХ, ЗОЧЛОХ, ҮДЭЖ МОРДУУЛАХ ЁСОН

Буриад зон нийт монгол туурагтны нэгэн адил зочин буулгах, зочлох, үдэж мордуулах эртний ёс заншилтай. Зочид нь төр ёсны, хурим найрын, аян замд яваа танихгүй зочин, нутгийн таних зочин гэх зэрэг ялгаатай байдаг тул тэдгээрийг зочлон хүндэтгэх ёс нь мөн ялгаатай байдаг.

Буриад аялгуунд зочин гэхээс айлчин (айлшан) гэдэг үгийг зонхилон хэрэглэдэг. Айлчин ирсний урьдчилсан дохио нь нийт монголчуудын адил нохой хуцах явдал бөгөөд түүний чимээгээр айлчин буулгах айлаас охин буюу тэр айлын бэр, ер нь залуу хүн угтан гардаг юм. Нохойгоо хорьж, морины уяа - (буриадаар: сэргэ гэдэг. Хорь буриадууд “хун шубуун гарбални, хуһан модон сэргэмни” гэж сэргийг ихэд хүндэтгэн үздэг бөгөөд чилгэр шулуун хус модыг харандаа мэт шовх үзүүрлэн янзалж бөх батаар зоодог юм) сэргэ дөхөн очиж айлчинаан буулгаж, цулбуурыг хоёр гарын алгаар тосон авч сэргэндээ уяад зочныг бараадан дагаж гэртээ оруулна. Хэрэв гэрт зөвхөн өвгөн эмгэн хоёр байсан тохиолдолд эмгэн нь гарч дээрх ёсыг гүйцэтгэх боловч нутгийн таних хүн, өөрөөс дүү залуу хүн ирсэн бол цулбуурыг авч ёсорхохгүй зөвхөн нохойгоо хорьж өгнө.

Төрийн албаны хүн, эсвэл нутгийн ахмад хүндтэй хүн, аян замын танихгүй айлчинд хоймрынхоо баруун талд дэвсгэр (буриадаар дэвсгэр, гудас гэхгүй зөвхөн ширдэг гэнэ) дэвсэхдээ түүний эвхсэн (аман) талыг хана руу харуулан дэвсэнэ. Ирсэн айлчин гэрт орж ирсний дараа гарын алгыг дээш эргүүлэн гэрт байгаа хүмүүстэй эхлэж мэндлээд ширдэг дээр завилж тухлан сууна. Буриадын суудаг гол хэлбэр нь завилах бөгөөд үүнийг “дабшалах” дабшалжа нууха гэдэг. Эмэгтэй хүн айлчилан ирсэн бол тоонын голоос дээш хэтрэхгүй газарт зүүн хөлөө бохирч доороо нугалан нөгөө хөлийг өвдгөөр нугалж цомцойн сууна. Нэгэн айлд хэдэн хүн ирсэн бол заавал насны эрэмбээр орох бөгөөд хэрэв эрэгтэй эмэгтэй хүмүүс ирсэн бол эрчүүд түрүүлж, дараа нь эмэгтэй хүн орно. Ер нэхэн санавал энэ нь язгуур монголчуудын эртний заншил бөгөөд өрхийн тэргүүн, төрийн хар хүнийх нь хувьд эрэгтэйчүүдийг хүндэтгэсэн эрхэм заншил мөн бөгөөд бүх монголын хойч үед сэргээн заншвал зохилтой.

Буриад заншилд айлчин хүн заавал түрүүлж мэндэлдэг. Гэрийн хүмүүс түрүүлж дуугарах ёсон үгүй бөгөөд энэ нь хэтээсээ дан дан буриадын ч ёс биш нийт монголчуудын ёсон ийм байжээ. Бурхны шажин ихэд дэлгэрсэн дээр үед айлчин хүн орсон айлынхаа бурханд мөргөж адис аваад дараа нь амар амгаланг айлтган мэндчилдэг заншилтай байжээ. Хэрэв нутгийн буюу айл саахалтын залуу хүн ирсэн бол заавал ширдэг дэвсэж ёсорхохгүй зөвхөн “дээшээ” суухыг урина. Гэрийн эзэгтэй айлчны өмнө аяганы ширээ тавьж, эхлээд цай аягалан, дараа нь тавагтай идээ тавина.

Буриад судлал №3 (003)

Тавагтай идээ нь тос, зөөхий, өрөм зэрэгийг дээр нь тавьсан ааруул эзэгийгээс бүрддэг байсан юм.

Дээр нэрэлсэн цагаан идээ хийх арга нь нэлээд өвөрмөц юм. Тухайлбал ааруул (айрхан) тавихдаа шүүсэн нойтон эзэгийгээ алган дотроо бөөрөнхийлөөд дэлгэц дээр чанга базахад таван хурууны завсраар шахагдсан эзэгийг дэлгэц дээр унана. Сүүлийн үед нойтон эзэгийг элсэн чихэр, нүдсэн мойл, долоогоно зэргийг хольж амтлах болжээ.

Сүүний машин гарахаас өмнө буриадууд модон хөнөг (оёорсог) дотор үхрийн саамаа нэмсээр байгаад дүүргэж, байлганцаг байлгадаг байв. Энэ нь жинхэнэ түүхий сүүний зөөхий гаргаж авч байгаа арга юм. Долоо хоног орчим байлганцаг байлгахад ээдмээс ялгарч хөнөгийн амсар дээр загсан тогтсон зөөхий хуруу хиртэй зузаан болсон байх бөгөөд түүнийг өрөм авах лугаа адил хуулан авч өөр хөнөгт базаана. Ааруултай хольж иднэ. Зөөхийг нь хуулж авсан ээдмийг нэг метр орчим өндөр, 30-40 см голчтой модон набад (савд) юулж, тараг, хярам, бага зэрэг түүхий сүү хийж бүлсээр айраг исгэнэ. Исэж буй айргаа чангаруулахын тулд улаалзганын шүүс, бургасны дол хольс зэргийг бага хэмжээгээр үйдэг юм. Исгэж буй айргаа дааруулах, хэт халууцуулахын аль алианаас болгоомжилдог юм. 3-4 хоногийн дараа айраг гүйцэд иссэн үед бүрхээр тосгож, жалавч тавьж архи нэрнэ. Үүнийг жинхэнэ таргийн архи гэдэг бөгөөд төр найр хийхдээн ууж наргихаас гадна хол ойрын хүндэт айлчинд сөгнөн барьдаг заншилтай.

Тусгай хөнөгт хураасан зөөхий амсар дүүрэх үед гулууз модоор хутгасаар байгаад тос ялгаруулан авч, түүнийг хэсэг хэсгээр алгдан цэндэр-ийлгэдсийг (оросууд пакт гэдэг нэрийг хаа сайгүй хэрэглэж болсон нь тоогүй) арилгаад өөр торхонд хураадаг. Ийлгэдсийг хүүхдүүд амтархан ууна. Бас айргийн сав руу юулдэг юм. Ийнхүү торх дүүрэн хураасан тосыг өвлийн хүнсэнд хэрэглэхээс гадна нэлээд хэсгийг хайлуулж шар тос гаргаж авах бөгөөд түүнийг малын олгой давсагт хийж зул өргөх, айлчин хүндлэх, хүнсэндээ хэрэглэх зэргээр ашиглана. Архи нэрсэн цагааг шүүж аарц хийдэг.

Хожмын үед хоол хүнсэндээ гурил их хэрэглэх болсон бөгөөд халуун нурамд булах, ширэм хайруулд жигнэх хоёр аргаар ёпоошхо (үг нь орос хэлний лепёшка гэдэг үг), алаадь (оросоор: аладья) зэргийг цагаан идээн таваг дээрээ нэмж зочинд тавьдаг болсон байна. Ёпоошхо, алаадь мэтийн гурилын бүтээгдэхүүнийг нэрийнх нь хамт орос хөршүүдээс зээлдэн авсан байна.

Айлчинтай гэрийн эзэд маш эелдэг харилцаж нутаг бэлчээр, мал сүрэг, нутгийн сонин, айлчлан ирсэн хэрэг зоригийг асуухаас гадна хэрэв үл таних хүн бол хаанаас хаана хүрч явааг асуудаг. Маш хүндтэй айлчин буувал архи сөгнөн зочлоно.

Айлчин хонох болбол зун бол морийг нь аргамжиж, өвөл бол өвс тавьж өгнө. Хоноцод заавал хоол хийж, гол төлөв бүхэл мах чанах бөгөөд өндөр настай хүнээс ямар хоол зооглохыг лавлаж, түүний таашаалд нийцүүлэн хоол хийнэ. Маргааш өглөө нь айлчинд цай, идээ тавьж өгөх бөгөөд хэрэв эрхэм хүндтэй хүн хоносон бол хоол хийж өгөөд морийг нь эмээллэж мордуулдаг. (Цайг хэзээ ч давслаж байгаагүй бөгөөд ер нь шингэвтэр цай уудгийг зориут тэмдэглүүштэй.)

Айлчинг үдэж мордуулахдаа хэрэв халх ёсонд эмэгтэй хүн үддэг бол буриад зон ялгавартай ханддаг. Эрхэм хүндтэй хүнийг, мөн аян замын хүнийг бол гэрийн эзэн өөрөө гарч сэргэнээс морийг нь авч, цулбуурыг хоёр гардан барьж, аян замдаа сайн явахыг бэлэгдээд мордуулдаг юм. Эмэгтэй айлчинг гэрийн эзэгтэй үдэх ба залуу хүнийг түүний үе тэнгийн залуу хүн гагаж өгнө.

ХОЁР. БУРИАДЫН ХУРИМЛАХ ЁС

Нэн түрүүнд анхааруулах зүйл гэвэл буриадын хуримлах ёсонд эрдэмтэн Ц.Дамдинсүрэн гуайн эмхэтгэсэн “Зуун билэг” гэдэг номд тэмдэглэн оруулсан дундад эртний монголчуудын ёсолдог хуримын зан үйл нэлээд хэмжээгээр хадгалагдан үлдсэнийг дурьдах хэрэгтэй юм. Тэр номын “хуримын ерөөл”-д гардаг шинэ гэрийн

ерөөл, ургийн газраас ирсэн худ худгуй нар болон хүргэн хүү, бэрийг ерөөдөг ерөөлүүд нь буриад хуримд ямар нэг хэлбэрээр одоо хүртэл оршсоор байгаа нь сонирхолтой.

Ганцхан жишээ татахад, хуримын төгсгөл дээр: “Та бүхэн болбол өглөө эртийн нарнаар ирцгээж, үдийн нарыг өнгөрөөж, үдшийн бүрий ойртож байгааг бүгдээр толилсоор байгаа бизээ. Ер ч хуучны үг, найр цэгтэй, нуур захтай, өдөр болгон найргүй, сүйх болгон цэцэггүй гэгчийг оюундаа тунгааж орсон бороо арилах мэт, ирсэн гийчид одоо буцаж ар гэрийн аж ахуйг эрхлэн, амгалан сайхнаар морилцгооно уу хэмээн “Амтат хатан айраг сархадыг амсар тэгш аягандаан асгартал дүүргэж, ариун сайхан мундарт тань өргөн дэвшүүлж, байх билэг билээ” гэж ерөөлтэй үг хэлж хуримыг цэглэн өндөрлөдөг ёсон буриадад хэвээр хадгалагдан одоо хүрсэн гэж болно.

Буриадын хуримын ёс нь түүхэн цагийн эрхээр өөрчлөгдөж, нутаг нутагт өвөрмөц хувилбартай болсоор ирснээс гадна, олон омог угсагааны буриад зон тус бүрд мөн ялгавар бий гэдгийг ойлгох, судлах хэрэгтэй.

Бэрийг богтолж явдаг ёс монгол туурагтны нэгэн адил буриадад мөн л байсан бөгөөд тэр цагт өрх гэрийг үүсгэн байгуулах явдал зөвхөн эцэг эхийн мэдлийн хэрэг байжээ. Иймээс нэг ч удаа бие биеийн царай барааг хараагүй залуу хосууд гэрэлдэг тохиолдол элбэг байв.

Оросын эзэрхэг түрэмгий бодлого газар авч улмаар октябрийн хувьсгалын улаан түймэр дүрэлзэн гарсны уршгаар орос үндэстний булимтран хүч түрж, эзэгнэж сууриад зогсохгүй монгол нутгийн зах хязгаар бөглүү буйд нутгийн бага буурай ястан буриад зонд гай зовлон тарьж, түйвээж эхэлсэн билээ. Тэр догшин ширүүн цагийн гамшиг тотгорт буриад зон хамгийн их өртөж, олон үед оршин суусан нутагтаан байж суухад бэрх болж нутаг ус нь хэдэн хэсэгт хуваагдсан юм. Буриадуудын зарим нь уугуул нутгаас дайжин хандсан зүг рүүгээ (гол төлөв олонхи нь язгуур гарвал нэгтэй халх монгол руу, цөөхөн нь хянган шилийн цаад руу) нүүдэллэж эхэлсэн 1914-1920-оод оны үед ялангуяа хорь буриадын амьдралд нөхөгдөшгүй хор уршиг таригдсаны нэгэн жишээ бол хурим төрийн ёсыг алдаж, айлын охиныг хулгайгаар оруулж авдаг муухай заншил дэлгэрсэн явдал юм. Айлын охиныг чухам яагаад хулгайлж авдаг болсон шалтгаан нь ойлгомжтой бөгөөд хагацаж чадахгүйгээр сэтгэлтэй болсон хар хүүгээ дагаж ёстой л ертөнцийн хязгаарт очихоос буцахгүй болсон хүний охин үрийг эцэг эхийн нь унтаж амарсан цагаар сэм босгож, чухам ямархан хувь заяа өмнөөс нь угтахыг үл хайхран “рагшаа явъя” гэж сураггүй алга болж байсан тэр цагаас энэхүү бэр хулгайлах заншил эш үндэстэй юм.

Бусдын юмыг хулгайлдаггүй гэж даяар монголчуудын дотор нэлээд сайн нэртэй байсан буриад зоны түүхэнд хүн хулгайлдаг муухай ёс горим бий болоод 70 шахам жил болсон бөгөөд эдүгээ хүртэл зарим учир мэдэхгүй хүмүүс бэр хулгайлах ёс нь угаас буриадын заншил байсан мэтээр ташаа ойлгодог байна. Манай буриад зон ойрмог хэдэн жилийн өмнөөс эхлэн энэ муухай заншлыг орхиж байна.

Одоо буриадын төр хуримын ёсны тухай өөрийн олж мэдсэн зүйлийг өгүүлсү. Буриадууд “Төр хурим” гэж хэлдэг нь учиртай. Хуримыг шинэ айл өрхийн голомтыг бадрааж “төрийн ёслол” үйлдэж байгаа хэрэг гэж үздэг байв. Богтлох ёсыг огоорон орхиж, залуу хосууд сэтгэл хайраараа ханилдаг болсон одоо цагт хэний хүү хүргэнтэй болох гэж байгаа ба хэний охин бэртэй болох гэж байгааг хоёр тал урьдаас мэддэг. Эхлээд айлын хөвгүүн гэрлэх болсон тухайгаа эцэг эхдээ мэдэгддэг байна. Эцэг эх нь залуу хосын жил мэнгэ, суудлыг зурхайчид үзүүлэн, хэрэв харш зүйл байвал арилгуулан тохируулдаг ёстой байна. Засаж залруулж болдог жил мэнгээс гадна бас “тус харш” жилтэн гэж байдаг бөгөөд энэ тохиолдолд хоёр хосын аль аль тал нь тэднийг гэрлүүлэхээс татгалзах явдал бий. Иймээс хөвгүүнтэй айл түүний бага настай байх цагаас эхлэн ивээл жил нь ямар ямар жил болох, өөрөөс хэд нас дүү эхнэр авбал зохихыг заан сургамжилдаг ёс буриад зоны дунд уламжлагдсаар ирсэн боловч большевик ёс суртгаалын ноёрхлын он жилүүдэд орхигдоход хүрсэн байна.

Буриад судлал №3 (003)

Гэтэл руу явуулах бөгөөд тэр хүн жирийн айлчны маягтай ирж, тэнд нутагтай, тэднийх гэдэг айлаас, сар гаригийн тэдэнд танайхаар ёс төртэй айлчид морилон рж бурханд хадаг тавих гэж байна гэдгийг дуулгадаг хамгийн түрүүчийн “мэдээч” болно. Охины тал уг мэдээг хэрхэн хүлээн авч байгааг эргэж ирээд хөвгүүний талд мөн мэдээлнэ.

Бурханд хадаг тавих гэдэг нь мөн чанартаа бол бэр гуйх ёслол юм. Мэдээчийн тохиролцож ирсэн өдөр, гариг, цагт хөвгүүний талаас охины эцгийнд очиж бурханд хадаг тавих хүмүүс мордоно. Үүнийг “ураг буулгах” гэж нэрэлдэг. Жишээ нь Дондогийнх өчигдөр ураг буулгаж гэнэ гэх мэтээр ярина. Бурханд хадаг тавихаар хүүгийн эцэг, авга, нагац нарын хэн нэгэн нь (хоёул, гурвуул ч ирж болдог), мөн 2-3 эмэгтэй хүмүүс хүргэн болох хүүгийн хамт ирнэ. Эдгээрээс хамгийн цэцэн сэргэлэн эрэгтэйг худын түрүү, эмэгтэйг худгуйн түрүү болгож томилсон байдаг. Эдгээрийг халхын зарим нутагт ноён худ, хатан худгуй гэдэг гэж дуулсан билээ. Хэрэв хүүгийн тал хүсвэл нутгийн нэр хүндтэй, хурим төрийн ёс горимыг сайн мэддэг хүмүүсийг гуйж худын түрүү, худгуйн түрүү болгон явуулах бөгөөд тэр хүн хүүгийн талынхныг бүрэн эрхтэй төлөөлж, хадаг тавих ёсыг гүйцэтгэж өгдөг. Бурханд хадаг тавиулах айл мөн л өөрсдийн талаас худ, худгуйн түрүүг томилж, буусан ургуудыг болж л өгвөл үгээр давж, мадлаад явуулахуйц хүмүүсийг олж суулгасан байдаг. Ер охины талынхнаас эцэг, авга, нагац нараас аль “чадвартай” нь худ, худгуйн түрүү болж сууна. Энэ үед гуйлгаж ирсэн охин нүдэн далд байдаг ёстой боловч, бүр гэр хотноос хол явчихсан байж үл болно.

Энэ үед буусан урагууд ч ёсорхуу, ёс төр алдаж эсрэг талын “идэш” болохгүйг хичээх ба ураг буулгаж буй тал ч мөн л тийм байна. Бурханд хадаг тавиулж байгаа тал нь юу юугүй “Тэг, тэг! Бид охиноо өгнө. Хадгаа тавьчих!” гээд хадаг тавиулчихгүй ёстой л “өгөх хүн гэдийнэ, авах хүн бөхийнө” гэдэг зарчмыг баримталж хүргэн болох хүүгийн язгуур гарвал, нас жил мэнгэ, эрдэм боловсрол, эрхэлдэг ажил зэргийг лавлан асууна. Энэ нь садан төрлийн хэлхээтэй айлд охиноо өгөхөөс болгоомжилсон цаанаа далд утга учиртай юм байна. “Танай манайхан чинь 7 үе мултраагүй садан төрлийн холбоотой юм байна шүүдээ. Энэ хоёр хүүхдийг гэрлүүлж яаж болох вэ!” гээд бурханд хадаг тавиулалгүй буцааж байсан явдал ч бий юм билээ.

Түрүүн мэдээч болж ирсэн хүнд энэ тухайгаа хэлээд буцаачихгүй яасан юм вэ? гэвэл нэгд: охины тал “угийн бичгээ” шүүж нягтлаагүй, амжаагүй байсан байж болох, хоёрт: садан төрлөө мэдэхгүй явдал хөвгүүний талынхныг улайлгах гэсэн санаанаас ч болсон байж болох үндэстэй юм.

Худын түрүү болж ирсэн хүн “буга намнадаг нь манайд байна, булга зүйдэг нь танайд байна. Урьдын сайхан уламжил ёсыг дагаж, ураг барилдаж, үрийн айл болгож, үрээгээ морь болгохоор ирлээ. Бурхандаа хадаг тавиулж охиноо өгөхийг зөвшөөрнө үү” гэсэн утгатай үгийг уран цэцнээр урсгуулан хэлж хичээнгүйлэн гуйх бөгөөд охины тал хоорондоо зөвшин хэлэлцэж, эцэг эх нь зөвшөөрснөөр бурханд нь хадаг өргөн тавьдаг байна. Охины тал хадаг тавиулах мөчид бурхандаа зул хүж бадраан өргөж, гал хөцөөн түлж, анхилуун аагтай цай чанаж байдаг юм байна.

Хөвгүүний тал ийнхүү бурханд хадаг тавьснаар тэр айлын охиныг бэр буулган авах зөвшөөрөл аваад, мөн хуримын өдөр буюу бэрээ аваачих өдөр цагийг товлоод морддог ёстой ажээ.

Хадаг тавихаар ирсэн хүмүүс зөвхөн нэг ширхэг хадагтай ирдэггүй, зохих хэмжээний архи, тавгийн идээ, мах шүүстэй ирдэг. Харин төөлэй, ууцтай ирдэггүй, охины тал ч мөн төдий хэмжээний бэлтгэлтэй байж, бяцхан найр хийгээд ургуудыг үдэж мордуулна. Хүргэн болох хүү мөн хамт буцна.

Хуримын товлосон өдрийг хүртэл хоёр тал ёстой л “унасан малгайгаа авах завгүй бэлдэцгээдэг. Хүүгийн тал шинэ гэр төхөөрнө, хашаа хороогоо шинэчлэн сэлбэнэ, ус

Буриад судлал №3 (003)

түлээгээ татна. Нөгөө талд өргөн барих бэлэг сэлт бэлдэнэ. Ойр холын ах дүүс, айл саахалтын хүмүүст хуримын тов дуулгаж урина.

Гэрлэх хүүдээ хөх цэнхэр өнгийн даавуугаар энгэр, нударгатай дээл, улаан залаатай малгай, мөнгөн хэт хутга, алтан бөгж бэлддэг ёстой. Эцэг нь хүүдээ мал хөрөнгийг таслаж зүслэн өгөхөөс гадна унах морь, тохох эмээл, хөмөлдөрөг худрагыг төхөөрч өгнө. Эрт дээр үед нум сум, хуур хөгжим бэлдэж өгдөг байсан юм гэлцдэг.

Охины тал охиндоо гоёлын хувцас-эхнэр дээл, улаан залаатай тооровч малгай, эмээл, бөгж, бугуйвч, гоёл зүүтгэлийг онцгой анхааран бэлдэхээс гадна ор, дэр хөнжил, дэвсгэр, авдар, эргэнэг, хайч, зүү утасны сав зэргийг төхөөрч өгнө. Мөн хурдан жороо морь, мөнгөн тоногтой эмээл бэлдэнэ.

Хуримын товтой өдрөөс 2-3 хоногийн өмнөөс хадамд гарч буй охиныг авга, нагац нараар нь айлчлуулж (“Басга зайлгах” буюу хүний хүн болоход нь салахын ёс гүйцэтгэх), найр үргэлжилдэг бөгөөд үдшийн цагаар түүдэг гал асааж, гал тойрон бүжиглэж нааддаг байв. Ёохор бүжил бол угаас хорь буриадын бүжиг байгаагүй бөгөөд сүүлийн үед энэ бүжгийг бусад омог язгуурын буриадудаас уламжлан авч, нийт буриад зоны бүжиг болсон юм гэдгийг цухас тэмдэглэе. Басганыг наадуулж байгаа авга, нагац нар нь тэр охинд сургаал үгээн захиж, харийн газарт очиж, айл голомтын эзэн болж өнөр өтгөн, аз жаргалтай аж төрөн суухыг ерөөж бэлэг сэлт өгдөг байв. Хадамд гарч буй охин авга, нагац, ах дүүнараараа ганцаар хэсэг “найрлаж” явдаггүй. Түүний ах дүү нар, нутаг усны найз нөхөд нь хамт явдаг бөгөөд хөвгүүд нь нэг ёсны “бие хамгаалагчид” болж бараа болдог байлаа. Басган наадуулахад түүний эцэг эх нь оролцдоггүй. Хуримын өмнөх оройг охин эцэг эхийн гэрт өнгөрөөдөг бөгөөд түүний хувьд энэ үдэш бол хамгийн сэтгэл хөдөлгөсөн гунигтай ч харамсалтай ч бас баяртай мөч байдаг. Эцэг эхийн голомтыг үүрд орхиж, хүний хүн болон очиж гэж байгаагийн хувьд гунигтай, “салхи савар аваагүй” явсан охин биеэн эр хүнд тушаах гэж байгаагийн хувьд харамсалтай, айлын гэргий болж жарган аж төрөх ирээдүйтэйгээ учран золгож байгаагийн хувьд баяртай байдаг гэлцдэг.

Хуримын өдөр, товлосон цагт худ ургууд морилон ирнэ. Худ худгуйн түрүү бүхий 20 орчим хүн-тухайлбал, хүүгийн, эцэг, авга, нагац нар, хүргэн хүү, түүний дотно найз хөвгүүд охид ирэлцэнэ. Хүүгийн ээж ирдэггүй гэнэ. Чухам хэдэн хүн ирж бэрийг аваачих, хэдэн хүн охиноо хүргэж өгөхийг бурханд хадаг тавих үед барагцаалж тохиролцсон байдаг. Хуриманд уригдаагүй хүн оролцдоггүй ёстой юм. Худ, худгуйн түрүү нь заавал бурханд хадаг тавилсан хүмүүс байх албагүй бөгөөд өөр хүмүүс байлаа гэхэд мөн л нэр хүндтэй, бэлэн цэцэн үгтэй, хир барагтай бол үг алдаж, үхэр холдуулан эсрэг талын “идэш” болохооргүй хүмүүс байдаг. Охины тал ч мөн төдий зэргийн худ, худгуйн түрүүтэй байхыг эрхэмлэнэ.

Гэрт орцгоож худын түрүүгээс доош насны эрэмбэ дараагаар баруун талыг эзлэн суух бөгөөд хүргэн хүүгээс доош залган эмэгтэйчүүд суудаг байна. Охины тал мөн л дээрх эрэмбэ дарааллаар зүүн талыг барьж сууна. Цай, идээ тавьсны дараа охины талын худын түрүү:

Ардаг моридоо хөлөглөж, ах дүү нар болон авгай хүүхнүүдээ дагуулчихаад аль газрыг зорьж явна. Аян замд явж байна уу, адуу мал эрж явна уу, айл амьтан сураглаж явна уу

Нутгийн хэний хэн гэгч нар вэ, та нар чинь аль хэт нутаг хаана вэ? хэрэг зориг хэнд вэ? гэхэд хөвгүүний талын худын түрүү:

Урьдын сайхан бэлэг ерөөлөөр, учран ханилахын заяаг дагаж хүдэр сайхан хөвгүүндээ хүүхэн сайхан үрийг чинь мордуулан аваачиж, тоонот гэртэй айл өрхийг үүсгэх гэж, төр, түмэндээ түшиг болгох гэж өглөний нарнаар мордож, өргөн талыг туулж “Онон хатан мөрнийг самруулан гарч, оргил өндөр Биндэръяа уулыг нь давж” танайхыг олж ирлээ гэх мэтээр уран цэцэн үгийг уралдуулан хуримын найрыг эхэлдэг байна. Зарим үед “өөтэй үг” хэлчихснээс болоод эсрэг талдаа мэдлуулан, халуухан

Буриад судлал №3 (003)

маргаан болох явдал буриад хуримын нэгэн онцлог боловч эцэстээ наргиан наадам болон өнгөрдөг юм.

Хүүгийн талаас ирсэн худын түрүү нь онгиороо баярхуу хүн байснаас болж хэрхэн мэдүүлсэн тухай нэгэн домог сонссоныг сонирхуулъя.

Урьд хойт хориос урд хорьд (Ага нутагт) нэгэн хүн худын түрүү болж ирээд, таны алдар нэр хэн вэ? гэсэн асуултанд хариулахдаа:

Би хойт хоёр баяны нэг нь байна. Та дуулсан л биздээ гэж гэнэ. Гэтэл Ага нутгийн худын түрүү:

Дуулах нь дуулсан юм байна аа. Байгал далай бах жараахайгаар баян, Баатар цагаан хаан албат зоноор баян юм гэнэ билээ. Та чухам хэн нь вэ? гэж сөргүүлэн асуусанд цаад хүн үгээр мохож:

Үгүй, үгүй. Манайх энүүхэн наана, хойт хорьд нутагтай гэхээс өөр үг хэлж чадаагүй юм гэнэ билээ.

Худын түрүү болж ирсэн хүний өмнө төөлэй тавина. Төөлэй гэдэг нь хуйхалж чанасан хонины толгой бөгөөд эртний ном сударт мэр сэр дайралддагийг бодоход язгуур монголчуудын хэрэглэж байсан хүндэтгэлийн нэр бололтой юм. Төөлэйн хамар дээр хутгаар бяцхан сэртэн гаргасан байх бөгөөд дээр нь нэг ширхэг хавирга жишүү хөндлөн тавина. Хоншоор талыг зочин руу харуулж тавих ба түүнтэй хамт баруун талын дал, атгаал, хавирга тэргүүтэнг зэрэгцүүлнэ.

Худын түрүү тэрхүү тос түрхэсэн хамрын сэртэнг хуулан авч сөнчинг дуудан галд өргүүлээд хоёр чихний доороос нимгэн зүсэж ам хүрээд залаадас болгон залдаг. Залаадас авахаар зэхэж байсан бяцхан хүү тэрхүү залаадас хэмээх төөлэйг хоёр гараар хүлээж аваад түүнээс ам хүрч, аман хүзүүний уулзвар ясыг салган доторх тархийг ухаж идэхэд бэлэн болоод худын түрүүд эргүүлэн барих үед охины талын 2-3 залуус босож эгнэн зогсоод “Оюгуун хөх огторгуй” гэдэг төрийн дуу дуулдаг гэнэ. Үүнийг Хэнтий аймгийн Биндэр сумын харъяат 76 настай Гончигийн Дулам хөгшин хэлэв. Ингэснээр төр хуримын дуу эхэлдэг гэнэ. Худын түрүү өнөөх төөлэйг эргүүлэн аваад шулсан хавиргаар доторх тархийг амсан идээд хажуугийн хүнд дамжуулан өгөх бөгөөд түүнээс бүх хуримлагчид амсдаг ёстой. Энэ үед найрын дугарааг ээлж дараалан сөгнөдөг байна.

Ууцыг ирсэн худгийн түрүүгийн өмнө тавьдаг. Мөн тусгай зориулсан дуутай, түүнийг эмэгтэйчүүд дуулна. Худгийн түрүү тэр ууцыг хөндөж, хувь тараадаг ёстой.

Хорь буриад нар хадамд өгч байгаа охиндоо зориулсан ууц тавина. Эмэгтэйчүүд өмнө нь эгнэн зогсож, “Хайбан хайбан хараараа” гэдэг олон бадагтай сургаалын дууг дуулдаг юм. Мөн “Орьёлоо булгай уһанда” гэдэг ууцын дууг дуулдаг хувилбар ч бий билээ.

Бэрийг гэрээс нь гаргах товлосон цагийг хүртэл найрлаад, түүний эцэг эхийн шүтээн, эцэг эхэд нь мөргүүлээд авч гарна. Охиныг хүргэх хүмүүсийн хамт ирсэн ургууд мордож, замдаа “нар булаалдах” хоёр талын хоёр морьтны уралдаан хийдэг байжээ. Тэр хоёр морьтны хэн түрүүлж нөгөө хүний урдуур шургасан нь “нар авсанд” тооцогдоно. Хэрэв хөвгүүний талын хүн хоцорч “нараа” авхуулбал яльгүй ичгүүртэй хэрэг болдог байна. Энд хөгшин залуу гэж шилж сонгохгүй, хоёр худын түрүү ч гэж шилж сонгохгүй, хоёр худын түрүү ч юм уу, худ худгүй хоёр ч уралдаж болдог.

Хүүгийн ээж нь бэр ирэхийг хүлээж гэртээ үлдэх бөгөөд найрын бүх бэлтгэлийг хангана. Гэрлэж буй хархүү болон түүний нөхөд-охид хөвгүүд шинэ бэрийг хажуугийн айлд оруулж (эсвэл өөрийн шинэ гэрт оруулсан ч болдог гэнэ) үсийг хагалан хоёр салаа гөрж, эхнэр хувцас өмсүүлээд сая эцгийн гадаа ирж гэрийг нь нар зөв нэг удаа гороолоод хаалган дээр ирж, тэнд дэвссэн цагаан эсгий ширдэг дээр зэрэгцэн зогсоход өмнөөс нь хүүгийн эцэг эх угтан зогсох бөгөөд тэдэнд бэр алга хавсарч мэхийн мөргөдөг. Дараа нь гэрт орж эцэг эхийн шүтээн ба гал голомтод бэрийг мөргүүлнэ.

шаасны дараа нойтойн хус модыг түүдэг галын дөлөнд барьж уяраагаад халаагаад матмал тооно мэтээр дугуйруулна. Матаж хигээс бүрийг мөөрийн хэмжсэн нүх бүрт тааруулан углуургадаад шаантагаар бэхлэж дугуй бэлэн болгоно. Ямаан тэргийг тослохгүй тул их чимээтэй хялтана. Энэ тэргийг хийхэд хялбар боловч хаһаг тэргийг бодвол эдэлгээ богинотой юм.

Хорь буриадтай хүйн холбоотой баргачууд ямаан тэргийг бодвол бүр ч өндөр дугуйтай “тэмээн тэрэг” гэж нэрлэвэл тохирмоор тэрэг хийж эдэлдэг тул ер нь хоёр дугуйтай эдгээр тэрэг нь эрт үеэс эхлэн язгуур монголчуудын хийж хэрэглэж ирсэн зүйл бөгөөд манай буриадууд харь бус хэлний үгийг өөрсдийн хэл аялгуунд бэлэн зэсэн нэр томъёо байсаар байтал орчуулахыг бодохгүй харь хэлээр нь нэрлэж заншихдаа адтай тулхаһаг тэрэг гэхийн оронд однохоол (одноколка) гэдэг болсон байхыг үгүй гэх газаргүй.

Орос хэлний ходок-ийг буриадаар ходоог болгож дуудан авч хэрэглэснээр нэгэн зүйлийн модон тэрэг бий болгожээ. Дан буюу хос моринд хөллөж, дардан замаар хурдан давхихад зориулсан энэ тэрэг нь төмөр голтой, ер нь бүхий л эд анги нь төмрөөр эмжиж бэхэлсэн бөх хийцтэй хөнгөн тэрэг юм. Урьд цагт ходоог тэргээр гол төлөв эрхтэн ямбатан хүмүүс л давхиж явдаг байсан бөгөөд ядуувтар айлын гадаа тэр болгон харагддаггүй байсан юм. Урд хоёр дугуй нь намхан, хойд хоёр дугуй нь өндөр, дээрээ банзан хашлагатай энэ тэргээр алсын аян, эргэл мөргөл хийхээр зорчиход нэн тохиромжтой тэрэг байв.

Монголын буриадууд 1930-аад оны үед хүнтэй малтайгаан цөлмүүлж, дараа нь 1950-аад оны үед бүх нийтээр нь хавчин нэгдэлжүүлэх үеэр хоёрдох удаа малаасаа салж модоо барьсны уршгаар тэргэнд хөллөх шар, морь, тэмээгүй болсон юм. Нүүх суух, өвс түлээ татах, ер малчин хүн бүхий л аймьдралдаан нэгдлийн гар харж, нэгдлийн трактор ирэхийг саравчлан харуулдах болсон 40 гаруй жилийн хугацаанд тэрэг хийж эдлэхээ бараг больжээ.

Эдүүгээ хир нь хэний ч гадаа сайхан, шинэ тэрэг харагдахгүй, харамсмаар юм даа.

Буриад зон хоёр зориулалттай, хоёр янзын чарга хийж эдэлдэг.

Нэгдэх нь гэвэл, нарийвтар шулуун хус авч, нэг талыг цавчиж нимгэлээд түүдэг галд халаан матаж монгол гутлын ээтгэр мэт болгож хөлдөөгөөд чарганы ул хийнэ. Энэ улыг гурван газар цүүцээр нүхлэж намхан хөл (гасуу гэдэг) зоож хооронд нь дэр мод, нурууг углуургадан суулгана. Хөндлөн гурван дэр модон дээр банз зэрэгцүүлэн тавьж модон ор мэт болгоод дээр нь өвс буюу эсгий дэвсэнэ. Чарганы хоёр хажууд нарийн модоор даль (далавч) бэхлэн тогтооно. Ийм чаргыг “дальтай чарга” гэдэг бөгөөд хурдан явахад зориулсан хөнгөн чарга юм. Хөллөсөн морины туурайн цасанд булагдахгүйн тулд чарганы хоёр эрүүний хооронд өргөн банзаар халх хийнэ. Мөн чарганы сүүл хэсэгт түшлэг хийдэг бөгөөд цастай улиралд ойр зуурын хурдан аялал хийж, олон хүн сууж найр наадамд ч очиж болох бөгөөд хөллөсөн моринд ядаргаа багатай болно. Дээрхэн үед морины дөрвөн туурайг тахлаж, чарганд хөллөөд мөсөн дээгүүр довтлогоход гойд бахдалтай байжээ. Чаргыг хийдэг нэг онцлог гэвэл түүнд ганц ширхэг ч хадаас, төмрийн зүйл ордоггүй юм.

Хоёрдахь маягийн чаргыг ачаа зөөх тээхэд зориулж бөх батаар хийсэн, дальтай чаргыг бодвол хэмжээгээр өргөн, урт байна. Чарганы эрүүг (улыг) заавал матаж бэлдэх албагүй, махир тохойтой хус, шинэс модоор хийх ба хөл, дэр, нуруу модууд нь бүдүүн бахим байх шаардлагатай. Энэ чарганд шар, морь, тэмээ хөллөж өвс түлээ зөөхөд голчлон хэрэглэдэг. Ачааны энэ чарганд тэргэнд ачсанаас илүү хүнд ачаа ачиж болдгоороо давуу байдаг. Чарганы хоёр гуя нь тэрэгнийхээс уртавтар байх нь зохимжтой байдаг.

И

гэвэл, Нэгдүгээрт: Эртний монголчуудын тоногоос эрс ялгаатай, хоёрдугаарт: тэдгээр тоног нь бүгд орос нэртэй байдагт оршино. Жишээ нь дуга, хомут, хошутина,

Буриад судлал №3 (003)

супонь, седёлка, чересседельник, вожжи гэх мэтийг буриадууд өөрийнхөөрөө: - Дугааг, хумууд, хуматий, сопоон, шожоолхо, сэртээниг, боожо гэж хэлдэг. Хамгийн гол нь оросоос нэрийг зээлдсэнд биш, өөрсдөө эдгээр тоногийг чадамгай хийж, эдэлсээр өдий хүрсэн бөгөөд ердийн хөсөг эдлэх явдал сэргэн дэлгэрч чадвал дээрх тоногийг хийх нь дамжиггүй бизээ.

Харин хаһаг тэргэнд дан үхэр хөллөдөг тоног нь монгол тоног-буулгатай ижил юм. Шарын хүзүү дээгүүр тохогдох энэ тоногийг тохой хусаар нэлээд өргөн хавтгай хэлбэртэй дээд хэсгээс нь ховил гарган нимгэлсэн байна. Харин шарын хүзүүн доогуур сур, олс, дээс татдаггүй, зовуурьтай гэж үздэг. Эдгээрийн оронд махир модоор мөн л дээд буулгатай адил төстэй нарийхан буулга хийдэг. Нуруунд нь тохош тохоно.

Тэмээг тэрэг чарганд хөллөхдөө нийт монголчуудын адил урд бөхөнд нь хом углана. Дашрамд дурьдахад, зарим хүн буриадыг тэмээ эдэлдэггүй байх гэж санадаг нь ташаа ойлголт болно. Тэмээг эрт дээр үеэс эдэлж маллаж ирсэн түүхэн баримт зөндөө бий. Хурим төрийн ерөөл, дунд нь “ингэн цагаан тэмээ” хэзээ ч орхигдоогүй юм. Өнчин цагаан ботго гэдэг дуу буриад дууны сан хөмрөгт нэгэн хувилбараар бий. Агын буриадууд эртнээс нааш тэмээг эдэлсээр өдий хүрсэн юм. Улзын бор халзан удам гэж алдаршсан намхан биетэй, хүч тэнхээ ихтэй, номхон ааль зантай нэгэн үүлтрийн тэмээн сүрэг бий. Нэгдэлжүүлэхээс өмнө улзынхан бор халзан тэмээндээ эсгийгээр бүрж дулаалсан чимэглэлтэй тэрэг хөллөчихөөд жингийн цуваа татуулан Ононгийн халуун рашаанд зорьж явахыг нь хараад бахархмаар байдагсан. Хоморголон нэгдэлжүүлсэн тэр цагаас хойш тэмээн сүргийн үүлтэр, үржлийн ажил урсгалаараа явж өдий хүрлээ. Улзын бор халзан удмын тэрхүү тэмээн сүргийн хувь заяа эдүгээ чухам ямархан байгааг хэлж үл мэднэ. Мөн ч сайхан тэмээ байсан даа.

Төв халхчууд одоогийн “чойр” маягийн “боржгон” хийцийн эмээлийг чухам хэдий үеэс эдлэх болсныг бүү мэд, лав л эрт дээр үеийн монгол эмээлийг “буриад эмээл” гэж нэрлэхийг бодоход нэлээд он цагийг элээсэн байж таарна. Буриад эмээлийн ерөнхий загвар нь гэвэл урт хавтастай, өнхүүр хонх уужимтай, хусны үндсээр хийсэн урд бүүрэг нь зузаан бөгөөд босоо, хойт бүүрэг нь намхан бөгөөд налуу, заадас суудал уужимтай байдаг. Хамгийн гол нь морины нуруу, бөөр дарах, мундааг нухаж холгохгүй, аян замд явахад биенд зохимжтой туйлын тохиромжтой. Зузаан бүүргийг хээ угалз гарган хяралдаг бөгөөд хярыг тавтай хадаасаар бэхлэнэ.

Гоёлын эмээл хазаар, хөмөлдөрөг хударга нь нэлдээ цалин цагаан мөнгөн чимэгтэй байжээ. Эртний буриад дуунд мөнгөн чимэгтэй эмээл хазаар, хөмөлдөрөг хударгын тухай элбэг гардаг юм. Урьд Агын Самдан ноёны найр дээр нэгэн ядуу хөвгүүн орж маш сайхан дуулжээ. Өөрийгөө магтуулсан Самдан ноён ихэд урамшиж тэр хөвгүүнд өвч мөнгөн чимэг тоног бүхий эмээлтэй жороо хар морь бэлэг болгож өгсөн гэдэг. Хөвгүүн найраас гарч, жороо хар морийг унаад хөдлөхдөө:

Ардаг харым гоёлто

Аржгар мүнгэн хударга

Ахай Санданай гоёлто

Алта шаргал медаль даа гэж дуулсан гэдэг. Энэ бол моринд тохдог тоног хэрэглэлийг мөнгөөр чимэглэж байсны наад захын жишээ юм. Тэр дууч хөвгүүн “миний жороо харын хударга нь нэлдээ цагаан мөнгөн байхад Самдан ноёны энгэрт байгаа медаль нь зөвхөн алт шарсан хуурамч юм шүүдээ” гэсэн ёгт утга байгаа нь түүний цэцэн цэлмэг оюунтай залуу байсны гэрч юм.

Буриадын хазаар чөдөр, хөмөлдөрөг, хударга хийдэг арга, хэлбэр загвар нь нийт монголчуудынхтай үндсэндээ ижил байсан юм. Бидний үед хөмөлдөрөг хударгыг тэр болгон хэрэглэхийг больсон нь тоогүй хэрэг бөгөөд баяр ёслол, цагаан сараар ядаж

Буриад судлал №3 (003)

сэргээн хэрэглэж заншвал зөвхөн эмээл хойш урагш холиворч мултрахаас сэргийлсэн бэхэлгээ төдийгүй, бас хүлэг морины сайхан чимэг, гоёл болж харагдахсан билээ.

ДӨРӨВ. БУРИАД ХУВЦАС, ЗҮҮЛТ ЧИМЭГИЙН ТУХАЙ

з

Монгол туурагтан эртнээс нааш малгайдаа улаан залаа хаддаг байсан түүхтэй. Олон монголчуудын дунд энэ заншил мэр сэр үлдсэний нэг нь буриадын улаан залаа юм. Эргэн тойрон арван нэгэн хөшөөстэй (шидээс), шовх оройтой малгайнхаа орой дээр улаан залаа хадна. Хорь буриадууд арван нэгэн омогт хуваагддаг учир тийнхүү арван нэгэн эгнээ хөшдөг (шиддэг) юм гэдэг. Өвлийн малгайн чихэвчинд хурганы арьс, шилүүсний год, халиу, минж хадна. Халиу, минжин малгайг баяр ёслолд өмсөнө. Зуны малгай нь зөвхөн даавуу дотортой байдаг.

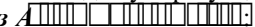
Сэрүүн улирал ба зун цагт хар, хөх хилэн хүрээтэй Тооровч (дугуй, тойруулга гэсэн утгатай үг) малгайг хүйс ялгахгүй өмсөх бөгөөд мөн л арван нэгэн эгнээ хөшиж намхан орой дээр нь улаан залаа хадна. Урин дулаан цагийн найр хуримд гол төлөв энэ тооровч малгай өмсдөг байна.

Ерийн цагт ялангуяа Ага нутгийн (манай Дорно аймгийн) буриад нар чихэвчийг нь сөхөж юудэн өмсөх явдал бий. Эмэгтэйчүүд толгойдоо цагаан алчуур зангидна.

Дээлийн хувьд гэвэл: Буриад дээл нь дээд талдаа цайвар цэнхэр, дундаа хар, доод талдаа улаан-гурван өнгийн нарийн хилэн ба торгомсог эдээр эгнүүлсэн өргөн энгэртэй байдгаараа бусад монголчуудын дээлээс ялгаатай байдаг. Ийм энгэрийг чухам хэдийнээс эхлэн, ямар утга учиртай, юуг бэлэгдэж хадах болсныг тайлбарлах хүн дайралдсангүй. Мөн өвч халиун энгэр, нудрагатай дээл оёж гоёлд өмсдөг байна. Буриад дээлийг гол төлөв хөх цэнхэр өнгийн даавуу, нарийн хилэн, чисчүүгээр оёдог. Нудрагыг “туруу” гэнэ. Энгэр турууг эрэгтэй, эмэгтэй аль ч дээлд хүйс ялгахгүй хадна.

Буриад эмэгтэйчүүдийн дээлийг эхнэр дээл, басган дээл гэж ялгаатай оёдог. Эхнэр дээл нь мөртэй байдаг, үүнийг улхан ханцуйтай эхнэр дээл гэж хорь буриадад нэрлэж байна. Басган дээл нь мөр, уужгүй, бүслэхүйг тойрсон нарийхан татаас (татаахан), хуниастай, эрэгтэй хүний дээлийн энгэр шиг сугандаа хүртэл өргөн энгэртэй байдгаараа эхнэр дээлээс ялгаатай юм. Эхнэр дээлийн энгэр нь сугандаа хүртэл очдоггүй, зөвхөн энгэрийн товчийг хүртэл хөндлөн зурвас байна. Буриад дээлийн өөр нэгэн онцлог гэвэл захыг өөр өнгийн эд, хилэн, хоргой, магнагаар (сорочка цамцны зах мэт) хушуутай хийх ч явдал бий, шилбийг нь дээлийн дотор талд хадах явдал бий. Ер нь зах, энгэр, суга, ташааны 4 ширхэг товч хаддаг байна. Сүүлийн үед энгэр, ташааны товчийг хоёр хоёр болгож нийтдээ 6 товч хадахдаа шилбийг гадна талд нь хадах болжээ.

Хорь, Агын эхнэр дээл хоорондоо бас ялгаатай. Хорийн буриад хүний дээл нь бэлхүүсний татаас, хуниас хүртэл богино бөгөөд бариу цээжтэй, иймээс богино уужтай, нэлээд дээгүүр татаас хуниастай байхад агынхны эхнэр дээл нь хүйснээс доогуур татаас хуниастай, хормой нь доогуураа 5 см орчим өргөн хар хилэн эмжээр хөвөөтэй, үүнийг хяз гэдэг байна. Мөн хорь эхнэрийн дээлийн тохойн өргөн хоргой эмжээр (булуувч), бэлхүүсний татаас нь агын эхнэр дээлийнхийг бодвол нэлээд нарийвтар юм байна. Булуувчаас доош ханцуйн үзүүр-туруу хүртлэх хэсгийг дээлийн үндсэн өнгөөс өөр өнгийн эд, торгомсог зүйлээр хийж болдог. Мөн уужийг өөр өнгийн эдээр хийхийг эрхэмлэх бөгөөд буриад ууж нь зөвхөн бэлхүүсний хуниасанд доод хэсэг нь тулж байдаг учир бусад монголчуудын уужнаас богино юм.

з Эрэгтэйчүүдийн гоёлын бүс нь, улаан, шар, цэнхэр, ногоон, ягаан таван өнгийн утсаар сүлжсэн алаг бүс бөгөөд үүнийг утхан бүхэ-утсан бүс гэнэ. Сүүлийн үед халхчуудын адил дурдам бүслэх болжээ. Жирийн үед хорь, сонгоол буриадууд цэрэг суран бүс их бүслэх болсон байна.

Буриад судлал №3 (003)

Буриадууд эрмэгтэй гутал-явган гутал, бойтог гэсэн хоёр янзын гутал өмсдөг. Эрмэгтэй (буриад үгийн толь бичигт ингэж бичжээ) гутлыг дотор нь хорийн, агын, сонгоолын гэж гурван загварт хувааж болно.

Хорийн загвар нь нэлээд ээтэн хоншоортой боловч монгол луучин гутлынхаас намхан, нарийн түрийтэй, эсгий оймсгүй байдгаараа өвөрмөц юм.

Ага буриадын загвар нь индүү мэт шулуун хоншоортой, бусад хийц хэлбэр нь хорийнхтой үндсэндээ ижил байдаг.

Сонгоол загвар нь луучин гуталтай адил цардаж наасан наамал ултай юм. Эрэгтэй гутлын улыг жигд зузаан эсгийгээр эсгэж гар индүүгээр тойруулан хайрсны дараа цагаан даавуугаар тойруулан хажиж бүрээд ирмэг талыг нь жишүү гурван эгнээ товшдог юм. Ногоон цагаан сарьсан эмжээртэй, хатуулсан зузаантай зулаг хоншоорыг нь залгасан түрийг уллаж бүтээнэ. Энэ гутлыг хонь, гөрөөсний арьсыг элдэж боловсруулаад шинэс модны холтос, шүлтээр хүрэн өнгийн будаг найруулж буддаг. Будахын өмнө нүх ухаж түүн дээр гурван саваа мод тулж үзүүрийг нь нийлүүлж уясны дараа арьсыг нөмөргөн битүүлж утдаг юм. Утсан арьсыг нухаж зөөлрүүлээд дараа нь будна. Мөн цэмбэн дотортой, бульгаар түрийтэй эрмэгтэй гутал оёдог.

Эдгээр эрмэгтэй гутлыг буриад зон гол төлөв хүйтний улирал ба хавар намрын цагт өмсөнө. Зуны улиралд хөнгөн сэрүүн учир бойтог гутал оёж хэрэглэнэ. Бойтог гутлыг хэрэв үстэй арьсаар оёвол зулаг зуузаыг нимгэн савхи, бульгаараар бүрж тоноглоно. Зуны бойтгыг цэмбээр доторлож ороолт жийрэг дээр өмсөнө.

Буриад зоны бас нэг өвөрмөц өмсгөл бол хонины (ялангуяа хурганы) ноос ээрч нэхдэг нэгэн дэгээ зүүний ба таван зүүний нэхмэл оймс юм. Эмэгтэйчүүд энэхүү хоёр аргаар оймсыг маш чадмаг нэхдэг бөгөөд өмсөж эдлэхэд дулаан, маш зохимжтой билээ.

□□□□ □□□□□□□□

Буриад эрэгтэйчүүдийн гол зүүлт нь хэт хутга бөгөөд сүүлийн үед чүдэнз бий болсноос хойш хэт зүүх нь ховор болжээ. Урт мөнгөн хутгыг гоёлд зүүдэг. Энэ хутгын онцлог нь гэвэл савхгүй, мөнгөн оосор бэлтэй, хуй нь хутгын бариулын хамт гоёмсог хээ угалз бүхий өвч мөнгөн тоногтой тул нэн гоёмсог харагдана.

Хутгыг буриад нар өвөр талдаа хэзээ ч зүүж байгаагүй бөгөөд айлд орохдоо заавал буулгана. Буриад хүн хутгаан урдаа хавчуулж бусдыг бүлэхэд бэлэн явдаг мэтээр ойлгож, урлагийн тайзан дээрээс хүртэл үзүүлдэг явдал байдгийг туйлын том ташаарал хэмээн жигшин буруушааж, болиулбал зохино. Ер нь “бурхан үзэг!” гэж андгай тавих, элдэв хараал зүхэл зэрэг нь учир үл мэдэх мунхаг сагсуу залуусын ааш аяг мөн бөгөөд удам угсааныхаа нэр төрийг хорлон гутааж байгаа хэрэг юм.

Буриад залуучууд голцуу баяр ёслол төр хуримын үед гэрэлсэн эсэхээс үл хамааран зүүн гарын нэргүй (ядам) хуруунд алтан бөгж зүүж гоёдог бөгөөд энэ нь баруун гараар орж ирсэн олзыг зүүн гарын үзүүрт аваачиж гадагш нь алдахгүй тогтооно гэсэн бэлэгдэлтэй юм. Энэ нь язгуур монголчуудын бэлэгдэл бололтой. Мөн хатуу мод, хус мэтийн үндсээр модон ганс хийж мөнгөөр гоёж чимэглээд зуудаг байна.

Буриад эмэгтэйчүүд алт, мөнгө, шүр, хув, сувд зэрэг үнэт зүйлээр бүтээсэн маш олон төрлийн зүүтгэл гоёл хэрэглэсээр өдий хүрсэн бөгөөд гучаад оны сүүлчийн “мах бэлтгэлийн жилүүдэд” (тэр гашуун бэрх цагийг Б. Ренчин гуай ингэж нэрэлдэг байж билээ) буриад эрчүүд бараг толгой дараалан баривчлагдаж, тэдгээр “эсэргүү” нарын эд малыг хурааж устгасны гайгаар айлын гэрт байсан өнгөтэй, өөдтэй гоёл чимгийн зүйл байтугай, өнгөгүй юм ч үлдээгүй, сүйтгүүлсэн билээ. Ялангуяа Хэнтий аймгийн хорь буриадууда эхнэр хүний гоёл зүүлт гэхээр юм үлдээгүй нь мэдэгдэж байна. Эмэгтэйчүүд тооровч малгайдаа гурван эгнээ шүр, хув, эрээн чулуун зүүтгэлийг эгнүүлэн хадна. Хүзүүндээ мөнгөн оосортой, мөнгөн гуутай бурхан зүүнэ. Хадамд гарч буй басганы үсийг хоёр хагалж гөрөөд туйба зүүдэг. Туйбын үзүүрт алт мөнгөн товруу углаж чихний ар талд байрлуулна. Тооровч малгайн хоёр хажуугаас хоёр давхар

Буриад судлал №3 (003)

Эцэг хүн хүүгээ хамгийн гол нь “эр бэрх” хүн болгохыг эрхэмлэдэг. Энэ нь ажилч хичээнгүй, цовоо сэргэлэн, шудрага хүн болгохыг хэлж буй хэрэг. Хүүдээ яншихыг аль болохоор цээрлэнэ. Хүүгийнхээ өсөхийн хирээр цөөн үгээр оновчтой харьцаж, гэр ахунй ажилд сурган дасгана. Хүүгийн хийж бүтээснийг сэм шалгаж үзнэ. Иртийг билүүдэж сурах, хөрөө ирлэж, сүх эшлэх, хадуур давтах, хонь мал төхөөрөх, чөдөр зайдах, мод огтлох, өвс түлээ татах зэрэг нь цөм аж төрөхийн арга ухаан учраас эцэг хүн биеэрээ үлгэрлэн сургахыг хичээдэг байлаа.

Ёс суртахууны хувьд нэн тэргүүнд аливаа хүнийг хүндэтгэж, хүнтэй зөв харьцаж чаддаг, үнэнч шудрага, тусмарч хүн болгох зорилг тавина. Худал хэлэх, хулгай хийхийг буриад зон машинд их жигшиж ирсэн уламжлалтай. Хэнтий аймгийн Биндэр сумын харьяат, Сүх даргын Гомбо гэдэг 78 настай халх өвгөн: “Танайханд сайн юм их л байлгүй яахав. Гэхдээ миний сайн мэдэх нэг зүйл гэвэл, буриадууд эрт үеэс хулгай хийдэггүй хүмүүс байсан юм шүү дээ” гэж байхад, олны дунд япон Цэнд гэж алдаршсан гүн сэтгэгч агсан “Манай нохой чоно болдгоос долоон дор байна” гэж байсан билээ. Энэ бол манайхан урьд ямар байсан, одоогийн залуус маань ямар төрх араншинтай болсныг харуулах тод баримт юм.

Хүлээц ихтэй, тэвчээр сайнтай, үүлгэр түргэн бус даруу зан аашийг үр хүүхдийнхээ оюун сэтгэлд хоногшуулаж өгөх үүргээс эцэг эх болсон хэн боловч зайлах эрхгүй билээ.

Айлд ах зах хүнээс түрүүнд орж, дээр нь суугаад, цай идээнд түрүүлж ам хүрэхийг харангуут тэр залуугийн гэрийн хүмүүжил илэрч байдаг. Ер буриад ёсонд нийт язгуур монголчуудын нэгэн адил эхнэр хүн эр хүний өмнө айлын босго алхан орох ёсгүйг орон нутагт одоо ч сахисаар байна. Энэ нь орчин цагийн “боловсон” гэгдэх Европ ёс заншилд үл нийцэх боловч эртнээс нааш уламжилсан жинхэнэ монгол ёс юм. Эрт үед ингэж эр хүний өмнө айлд орсон эхнэрийг “банхар дагуулсан гичий мэт” хэмээн жигшдэг байжээ. Аливаа үндэстэн өөрийн гэсэн ёс заншилаа нарийн чанд сахиж чадсанаар үндсээ хамгаалж, “танай манайгаа” ялгаж байдаг юм.

Эмэгтэй хүн эр хүний хойноос дагаж айлд орсноороо “эрийн боол” болчихгүй, харин ч эр хүнийг, түүний сүр сүлдийг хүндэтгэж явдагийн эрхэм жишээ болно. Харин автобус, унаанд суух буухын хувьд бол шал өөр асуудал гэдгийг ялгаж ойлгох нь чухал юм.

Буриад зон гол төлөв отгон хүүдээ голомтоо өвлүүлдэг нь лавтайяа эртний язгуур монголчуудын заншил мөн. Их богд Чингис хаан хэдийгээр хаан төрөө гурав дахь хүү Өгөдөйд залгамжлуулсан боловч өв голомтоо отгон хүү Тулайд үлдээсэн нь дээрх заншлыг дагасан хэрэг биз ээ.

Отгон хүүд эцэг эхээн өргөж асрах үүрэг оногддог бөгөөд эцгийнхтэйгээ гол төлөв хаяа дэрлэн нутаглана. Отгон хүүгийнхээ хүүхэд-ач нартаа өвөг эцэг эмэг эх нь арай “илүү хайртай” байдаг нь цаанаа “голомт залгах үрэг” гэсэн алс хэтийн бодлынх юм.

Буриад ёсонд хэрэв нуган үр-хүүтэй бол хүргэнийд сууж, төрсөн охиныхоо “зөөлөн гар” хардаггүй заншил тун саяхан болтол байсаар байв. Хүргэнийд суухыг “харийн хүүгийн хаяанд хэвтэх” гэж шоолдог бөгөөд хэтээс энэ нь эртний ёсонд харш юм. Харин нуган үргүй юм уу, ганц охинтой, өөрөө ганц бие өндөр настай хүн хүргэнийдээ асруулан насны намрыг өнгөрөөхийг хэн буруушаах вэ!

Монгол хүний эрхэмлэх зургаан зүйлийг “Монгол ёс заншлын дунд тайлбар толь” УБ 1991 гэдэг номд өгүүлэхдээ:

1. Үнэн бат журмыг үргэлж хичээж явах
2. Өвөг дээдсийн сургаалыг санаж сэргэж явах
3. Үйлийн дээд ачийг буцааж хариулж явах
4. Өсөх гээхийн хорвоог учирлан таниулж явах
5. Үргэлж мэргэн номыг тогтоон тунгааж явах

Буриад судлал №3 (003)

6. Үгээгүй дорд ардыг өргөн тэнхрүүлж явах гэсэн эдгээр нандин сургаал зааврыг хүн бүхэн дагаж, сахиж явах ёстой.

Эхнэр хүн охин үрдээ гол анхаарлаа тавидаг ёстой. Гэр орныг цэвэр цэмцгэр байлгах, сааль саах, оёж шидэхэд сургадаг. Эхнэр хүн өглөө эрт босдог горимтой. Эх хүн охиныхоо төлөө гурван удаа санаа амардаг үе бий гэж ярилцдаг.

Нэгд: сарын тэмдэг үзэж, тэр нь жигдрэхийг мэдэж

Хоёр: Хүргэнтэй анх энгэр зөрүүлж тэр нь ямар нэгэн эмзэггүй өнгөрөхийг мэдэж

Гурав: Хадамд очиж анхны хүүхдээ гэм зэмгүй төрүүлэхийг үзэж сая санаа амардаг юм гэдэг.

Ёс горимын хувьд цай сайхантай, идээ элбэгтэй, найрсаг харилцаатай, дөлгөөн төлөв ааштай, бусдаас түрүүлэн ам өрсөж дуугардаггүй, хүлээцтэй, эрүүл саруул бүсгүй болгон хүмүүжүүлэхийг эрхэмлэнэ. Буриад эмэгтэйчүүд хов үг хэлэхийг машид цээрлэж ирсэн уламжилтай. Хадамд очиж буй охиныхоо өмнө ууц тавиад сургаалын олон бадаг дуу дуулахдаан:

Хонин хүргэйн ерэхэдэ

Холойлон холойлон гараарай

Хобтой үгийн гарааһаань

Холхонуур зайлажа ябаарай гэсэн бадаг оруулсан нь дээрхийн баталгаа болно.

Буриад зон хүүхэд багацуулаа бага наснаас нь эхлэн том хүний ярианд оролцох байтугай, дэргэд байж “үргэ шагнахыг-үг хэл чагнахыг” ойшоодоггүй, малаа хар! Түлээ хагал! Эзгийгээ шүү! гэж шаардан холдуулдаг заншилтай бөгөөд энэ нь өсвөр бага наснаас эхлэн ахмад настанг эрхэмлэн хүндэтгэж заншихын нэгэн эх сурвалж болдог байна.

Хүүхдэд цээрлэх зургаан зүйлийг “Монгол ёсны дунд тайлбар толь”-д

“1. Гашуунаар бүү тэтгэ

2. Амттанаар бүү цатга

3. Өнгөнд бүү шунуул

4. Тансагт бүү умбуул

5. Улайг бүү үзүүл

6. Нойронд бүү автуул” гэсэн эртний сургаалыг эшлэн оруулсныг монголчууд бид үр хүүхдээ хүмүүжүүлэх журам болгон нарийн чанд дагах учиртай билээ.

Хүүхдийг цовоо сэргэлэн, ёс горимыг сахидаг, туйлбартай, оюун ухаанаа төвлөрүүлж чаддаг хүн болгон хүмүүжүүлэхэд нөлөө үзүүлэхүйц тоглоом наадгай буриадад элбэг байсан юм. Өвлийн шөнийн уртад, үхэр малаа хотлуульж хашчихаад хотныхоо залуу айлд залуучууд цугларч бэлзэг нуух, шагай шүүрэх, тав таван шагайгаар таваршаах, хорь хорин шагайгаар хонгордоох, няслах, ёрхо харвах (энэ нь шагай харвах буриад хувилбар юм), дөрвөн бэрх орхих зэргээр эрхэлж тоглодог байсан юм. Залуучууд энэ бүхнийг санаж сэргэж, заалгаж сэргээх нь чухал байна. Буриад айл бүхэн шахам шатартай байсан билээ. Харин эдүгээ үед айл бүрээс хөзөр л гарах магадгүй болсон нь тоогүй хэрэг.

Буриад зон эртнээс нааш сур харваж ирсэн бөгөөд нэр цууд гарсан эрхий мэргэн ч олонтой байжээ. Гэтэл эдүгээ Хөвсгөл, Булган, Хэнтий аймгийн буриадууд сур харвах спортын энэ сайхан төрлийг орхисныг онцгой анхааран сэргээж залуучуудад зааж сургах хэрэгтэй байна. Сур харвах нь цэгц нямбай, шулуун шудрага хүн болгон төлөвшүүлэх хүмүүжлийн давхар ач холбогдолтой эртний уламжилт наадам билээ.

9. л □□□ □□□□ □□ язгуур монголчуудын эртний ёс бөгөөд маш нарийн дэг журамтай юм. Буриадад бөө мөргөл машид дэлгэрсэн бөгөөд учир овоо уулыг зөвхөн бөө хүн тахиж байжээ. Гэвч хожмын үед бурхны шажинд арга буюу түрэгдэж овоог лам нараар тахиулах ёс дэлгэрсэн түүхтэй.

Овоог тахих өдөрт буриад залуучууд цагаан сард бэлддэг шиг бэлтгэж, гоёлын хувцасаа өмсөж, хур дэлтэй “толбот бор”-нуудаан хагсаан сайж, нум саадагаан агсаж,

хийморь, хиураан өндөрт хийсгэн овоо тайлганд морддог бөгөөд эмэгтэйчүүд овоо дээр гардаггүй. Уулын ёроол бэлд-овооны найр наадам хийх газарт цугларч цай, идээ бэлдэх их ажилтай хоцордог журамтай.

Тахиж буй овоог сэргээж хийморь хийсгэж зул хүж өргөж, идээ шүүс, архи сархад зэргийг эгнүүлэн тавьж овоо тайллагын сан уншина. Тайллагын санг уншиж дуустал хүмүүс уул усны эзэнд залбирч хүлцэнгүй номхон сууцгаана.

Овоо тайллагын ёс дэгийг зөрчсөн, архи дарс ууж согтуурсан хүний үйл хэрэг тэр жилдээн бүтдэггүй гэдэгүгтэй учир ёс журам эвдэхгүйн төлөө хүн бүр хичээдэг.

1991 оны зун Хэнтий аймгийн Биндэр сумын төвийн дэргэдэх овоог тахиж өдөр өгвөн жолооч Дорждэрэм хүүгээ бөхийн барилдаан дээр будлиж маргалдав хэмээн зодог шуудгийг нь авдартгаан цоожилчихоод сумын наадам хүртэл гаргаж өгөлгүй хашраасан жишээ бол овоо тахиж ёсон ямар нарийн дэг журамтай байдгийг нутгийн залууст анхааруулсан сайхан сургамж болжээ. Овоон дээр архины хоосон лонх, тамхины хайрцаг зэрэг ёс алдсан хэрэггүй зүйлийг огтхон ч тавьж болохгүй, овооны орчин тойрон нь ямагт цэвэр цэмцгэр, хог новшгүй байх учиртай юм.

10.л   Эртний буриад ёсонд нас барсан хүнийг оршуулахдаа тэнгэрийн эд гэж эрхэмлэдэг хадгийг хамт “оршуулах”-ыг нарийн чанд цээрэлдэг байжээ. Шарилын дор цай ч тавьж байсангүй. Нас барагчийг “хадан гэртээ харив” гэж толгой дор нь гурван чулуу тавьдаг, нуруун дор нь хонь, хурганы арьс, эсвэл бяцхан дөрвөлжин цагаан эсгий дэвсдэг ёстой байв. Манай нутагт авсыг Европ заншлаар заавал хар улаан даавуугаар бүрдэггүй, зандангийн өнгө гарган буддаг. Хэрэв бүрвэл цэнхэр өнгийн эдээр бүрдэг болсон нь урьдын уламжилаан нэхэн сэргээх зүгт хийж буй нэг алхам мөн. Нас барагчийг оршуулах талаар дээр цухас дурдсан ёсыг нэхэн сэргээхэд зөвхөн буриад төдийгүй нийт монголын өсвөр хойч үе анхаараасай хэмээн үүнийг тэмдэглэв.

Гэрлэсэн хосууд журамт хань байхыг ямагт хичээж ирсэн байна. Хэн хэндээ үнэнч явахыг бат бэх өрх гэр байхын баталгаа гэж үздэг. “Эхлээд 4-5 жил л ам муруйхгүй байж чадвал, цаашид эр эм хоёр хэрэлдэж, маргаж чаддаггүй юм. Хэрэлдье гэсэн ч хэл нь эргэхээн больтлоо бие биедээн дасаж, уусдаг юм” гэж өндөр настан Н.Балжмаа гуайн хэлсэн нь залуусын анхаарууштай зүйл мөн.

Эртний монголчуудад нялхтай болсон айл түр хугацаанд хөл хорьдог сайхан заншил байжээ. Энэ нь үрхүүхдээн өвчин эмгэггүй, гэр орныхоо ахуй амьдралд дасгаж, өгөн торниулах зорилго агуулсан маш чухал заншил юм. Энэ талаар 1991 оны 8-р сарын 12-ны “Ардын эрх” сонины Монгол ёс заншил буланд нийтлэгдсэн “Хөл хорих нь муу ёр биш!” гэсэн гарчигтай өгүүллийг уншихыг залууст зөвлөө.

Буриад хүмүүс морь малыг маш гамтай эдэлдэг. Хэрэв хөвгүүн нь унасан мориныхоо хөл нурууг авч, муугаар эдлэж, муухай болгодог бол эцэг болон ах зах хүмүүсээс “алган боов” хүртээдэг ёс түгээмэл байлаа. Эдэлгээний малыг өлсгөж цангаах, ядраахаас туйлын болгоомжилж ирсэн сайхан заншлаараа үр хүүхдээн хүмүүжүүлдэг эрхэм ёсыг одоо үед нэхэн сэргээхэд анхааруулуштай болжээ. Учир нь одоогийн зарим залуус морийг мотоцикльтой адилтгаж, амьсгаа даруулалгүй, газрын өөд урууг харгалзахгүй хар эрчээр нь давхидаг болсон тул унасан морь нь дэлсгээ суух, хөлд нь цус буух, туурай нь хагарах явдал элбэг болжээ.

Үр хүүхдээ эрдэм номд сургахыг мөн эрхэмлэсээр ирсэн билээ. Ер урьдын ном сударгүй айлыг олоход бэрх байсан юм. “Эрхэм баян эрдэм” гэдэг эртний сургаалыг баримталсаар ирсэн бөгөөд бичиг мэдэхгүй хүнийг “харанхуй хүн” гэдэг байжээ. Одоо үед манайхны хүүхэд залуучууд эрдэм боловсролд шашдан суралцдаг байсан сайхан уламжлыг сааруулсан мэт байх юм. Гэвч энэ нь нийгмийн олон шалтгаантай нь мэдээж бөгөөд цагийн аяс, ахуйн шаардлагаар нийт монголын залуу хойч үеийнхний нэгэн адил эрдэм номд хичээн суралцах цагийн үүд хаалга шинээр нээгдэн буйд итгэнэ.

1991 он

**ШЭНЭХЭЭНЭЙ БУРЯАДУУДАЙ ЁНО ЗАНШАЛ - АРАДАЙМНАЙ
ДУНДАРШАГҮЙ БАЯЛИГ**

Любовь Юрьевна Гынденова,
*Буряад Республикын хуралсалай ба
эрдэм ухаанай министерствэ
Д.Ж.Жанаевай нэрэмжэтэ Хориин юрэнхы
эрдэмэй 1-дэхи хургуули
буряад хэлэ ба литературын багша.*

«Угайнгаа холбоо нэргээе» гэнэн проект бэелүүлхэдээ, буряад хэлэнэй багшанар уг гарбалайнгаа удха шанар, ёно заншал сэдхэл бодолдоо шэнгээн абахын түлөө Шэнэхээнэй буряадуудтай эб хамта ажал хүдэлмэриее ябуулаабди. Олоной мэдэхээр, Хитадай Дотор Монголдо буряадууд ажаһуудаг. 2006 оной тоогоор, Хитадта 7632 буряад яһатан ажаһууна, тэдэнэй 5252-ниинь Шэнэхээн нютагта. Шэнэхээнэй буряадууд 9000 квадратна километр газар дээрэ түбхинэнхэй. Энэ газарынь Хүлэн-Буирай аймагай Эвенкийскэ хошуунай газарай хахадынь болоно. Хошуунай түб-Нантунь, Хүлэн-Буирай түб-Хайлар хото юм. Хайлар хадаа Хүлэн-Буирай политическэ, экономическа, соёлой түб гээшэ.

Шэнэхээн голой эрьээр нэгэ багахан хада бии. Шэнэхээнэй буряадуудай дурдалгаар, энэл хада дээрэ 1917 ондо Михаил Николаевич Богданов Базараин Намдаг (Агын тайшаа байһан Түгэлдэр Тобоевой аша) хоёр мориной нэмэргэ дээрэ суба дэлгэжэ, суба дээрээ хадаг табижа, орон дэлхэйн бурхадтаа зальбараад, иигэжэ хэлэһэн юм: «Энэ манай нютаг болоо!» Ямар шалтагаанһаа иимэ ушар болооб гэхэдэ, М.Н.Богданов Базараин Намдаг хоёр Хүлэн-Буирай амбааньтай буряад эмигрантнуудта Шэнэхээн, Эмин болон Хулгайта голнуудаар байһан газарнуудые үгэхэ гэнэн хэлсээ (договор) баталһан байна.

Граждан дайнай гашуудалта үсын үйлэ хэрэгүүд уйдхар, зоболон гээшые олон мянган зондо асарһаниинь мэдээжэ. 1918 онһоо эхилжэ, зон Халха ба Барга руу зугадажа эхилһэн байна. Таһалжа үгтэһэн газарнуудтань ехэнхидээ агын ба хориин буряадууд, үшөө баргажанаархин хуурижажа захалаа. Тиихэдээ 1918 ондо Шэнэхээн руу Базараин Намдаг-ноён гэр бүлээ абаад, олон үндэр түрэлтэнөөр хамта нүүжэ ошоһон юм. 1921 оной августын 28-да Барга Монголой Майран-занги захиргаанай зүгһөө, Можоо-ноёной хүсөөр буряадуудта үндэр нэрэтэ бэшэг (грамота) үгтөө. Тэрэ бэшэгэй онсо удха гэхэдэ, буряадууд түлөөһэгүйгөөр Хүлэн-Буирай аймагай газар дээрэ түбхинэхэ болоһон юм. Энээнһээ хойшо Шэнэхээнэй буряадууд Буряад хошуун, Баруун номон, Зүүн номон ба Мүнгэн шулуун номон боложо хубаарһан түүхэтэй. 1927 он болотор буряадуудай ниитын эмиграци үргэлжэлһэн байна. Шэнэхээнэй буряадууд М.Н.Богдановай ашата хэрэгүүдые мүнөөшье хүрэтэрөө ханадаг.

Этническэ буряадууд Хориин аймагай Баянгол нютагта, Сагаан Хүнды, Зүүн Ашанга гэнэн гүүргэнүүдээр ажаһуудаг. Сагаан Хүндыдэ Шэнэхээнэй Бальжинимын гэр бүлэ түбхинэнхэй. 1920-ёод онуудта Бальжинимын хүгшэн эжы үбгэн аба хоёр үхибүүдээ абаад, Шэнэхээн руу нүүжэ ошоһон түүхэтэй. Сар тэргэдээ хуугаад, үхэр малаа туугаад, хубарилдаһаар лэ хари газар ошоһон юм гэжэ хөөрэнэ. Шэнжэлэлгын ажал ябуулхадаа, бидэ шабинартаяа эдэнтэй оло дахин уулзаһан байнабди. Тэдэ

Буриад судлал №3 (003)

өөрынгөө уг гарбал, урданайнгаа ёһо заншалнууд тухай, мүнөө Буряад нютагтаа ерээд байхадаа, хэр зэргэ түбхинэнэн тухайгаа хөөрөө. Абынгаа талаһаа 11 эсэгийн Сагаан отогой таһардаһан болоно.

Зөөжэ ерэнэн Шэнэхээнэй буряадуудта Георгиевкын совхоз ехэ туһа хүргэнэн. Совхоз тугалтай үнээ, 10 хони, нэгэ гүү үгэнэн юм. һүүлшын жэлнүүдтэ энээхэн үхэр малаа оло дахин үдхэжэ шадаа: мүнөө 65-аад тугалтай үнээд, 150-яад хонид, үшөө хори гаран моридтой болонхой. Шэнэхээнэй буряадууд хэды үхэр малтай байһанаа тодорхой харюу хэлэжэ үгэдэггүй, юундэб гэхэдэ, үсөөрхэ гэдэг. Хайшан гээд иимэ олон адууһа мал үдхэжэ шадаабта гэжэ һонирхон һурахадамнай, Бальжинима иигэжэ намдууханаар хэлэнэ: «Үглөөнһөө үдэшэ болотор унаһан малгайгаа абангүй ажаллаха хэрэгтэй, үхэр малаа һайнаар адуулха, тэдэндэ гамтайгаар хандаха ёһотой». Юрэдөө, адууһа малынь түхэрээн жэлдэ бэлшэжэ ябадаг. Тиигээшье һаань, малшад шэрүүн хүйтэнэй үедэ нэмэлтэ хоол болохо үбһэ бэлдэдэг. Үхэр малаа бэлшээхэдэе, **урга** баряад адуулдаг заншалтай. Манайхин урга хэрэглэдэггүй ха юм.

Хэр угһаа сахижа ябадаг заншалта һайндэрнүүд гэхэдэ: Сагаалган, Эмнилгэ, Сурхарбаан, Обоо тахилга. Урданай гуримай ёһоор, «Эмнилгэ» гээшэ бүхы буряад арадай шухала найр наадануудай нэгэн. Хабарай һүүл багаар эмнилгэ үнгэргэхэдөө, эгээл бэрхэ, шадамар эзэниие, үхэр малаа арьбажуулжа, олон болгожо шадаһан малшаниие элирүүлдэг байгаа. Эмнилгэ үнгэргэхэдөө иимэ ёһо гуримуудые баримталагдадаг: «Даага тамгалга», «Үхэр буруугаа тамгалга», «Хурьгаяа эмнилгэ». һайндэрэй үедэ хүн зон хүхинэ, дуугаа дуулана, мори урилдаан үнгэргэнэ, мориной дэлһээр хэгдэһин аргамжа таталсаха наадан үнгэрдэг юм.

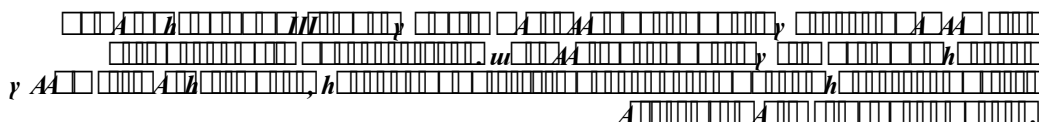
Бальжиниматай дүтэ танилсаад, нүхэсөөд байхадамнай, тэрэ манай һургуулин буряад хэлэ ба литературын багшанарые түрэлхидэйнгөө хуримда уриһан байна. Шэнэхээнэй буряадуудай сахидаг ёһо гуримаар басагаяа Хори нютагай хүбүүндэ хадамда үгэбэ. Хурим боложо байхадань, басаган гэрһээ гаранагүй. Гэртээ үүри нүхэдтээ хahasалгын (таралгын) буряадшье, монголшье дуунуудые дуулана, һони һормойгоороо андалдана.

һамган боложо байһан басаганай үһыень хахалдаг гурим үнгэргэгдэнэ. Басаганай үһыень хахалаад, гээгэ болгожо гүрэнэ. Хадамда гараһан, олон үхибүүдтэй һамган үһыень хахалхадаа, алтан зүүдхэл оруулалсана. Басаганиинь басаган дэгэл үмдэһөөр байна.

Хүбүүнэй талаһаа 3-4 айлшад хуримда ерэнэ: басаганай түрэлхидтэ элдэб гарай бэлэгүүдые барина-мүнгэн дээжэтэйгээр хадагуудые, нимгэн хүнжэлнүүдые, аршуулнуудые, шарфнуудые г.м. Түрэдэ мордохын урда басаганай хубсаһа, эд барааень машинадаа ашана. Басаганай талаһаа эгээл һаһажаал үбгэжөөл харгын сэржэм үргэнэ. Басагые хадамда гараһан нүхэр басагадынь хоёр гарнуудһаань хүтэлжэ гэрһэнь гаргана. Тиихэ зуураа уйдхартай, гунигтай дуунуудые дуулана. Жэшээнэ:

Элдин дэлхэй дээгүүр
Эрэн шубуун эрьенэ.
Эжы аба холодохонь,
Эльгэмни нимгэдэнэ.
Алаг эрэн булжамуур
Агаарай наагуур жэрьенэ.
Аба эжымни холодохонь,
Алаг зүрхэмни муудана.

Энэ шэнжэлэлгын үедэ олон шэнэ юумэ мэдэхэ болообди. Ажал ябуулхадаа, бидэ Шэнэхээнэй буряадуудай Хитад ошоһон түүхыень, тэдэнэй уг гарбалынь, ажабайдалынь шэнжэлэн үзөөбди, элинсэг хулинсагайнгаа сахижа ябаһан ёһо заншалнуудые мэдэхэ болообди.

**О ФОРМИРОВАНИИ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ
РАЗВИТИЯ УЧЕНИКА****Е. Б. Нимацыренова***МОУ «Кусочинская СОШ»
с. Кусоча, Могойтуйский район,
Забайкальский край, 674460, Россия*

В современных условиях наша школа видит свое назначение в воспитании человека, гражданина России, с активной жизненной позицией. В связи с этим в школе создана воспитательная система, призванная не только предоставить условия для саморазвития и осознанного выбора учащихся, но и компенсирующая негативное влияние социума (улица, телевидение).

В воспитании и развитии личности ребенка школьные годы – один из самых важных этапов жизненного периода. Это понимание и определяет цель, подходы к воспитательной деятельности школы, заключающуюся в создании условий обучающих школьников строить свою образовательную траекторию.

Цель – создание богатой культурно-образовательной среды, задающей основы выбора и построения образовательной траектории учащегося.

Составление индивидуальной программы развития (ИПР) представлено следующими подходами: *системным, личностным, антропологическим и деятельностным.*

Системный подход, отражает взаимосвязь и взаимообусловленность процессов обучения, воспитания и развития. Он ориентирует учителя на необходимость подходить к явлениям жизни как к системам, имеющим определенное строение и свои законы функционирования. Системный подход позволил определить компоненты индивидуальной образовательной траектории, ИУП (индивидуальный учебный план) и ИПР, не изолированно, а в их взаимосвязи.

Личностный подход утверждает представления о социальной, деятельной и творческой сущности личности. При конструировании и осуществлении педагогического процесса означает ориентацию на личность как цель, субъект, результат и главный критерий его эффективности. Предполагает опору в воспитании на естественный процесс саморазвития задатков и творческого потенциала личности, создание для этого соответствующих условий.

Деятельностный подход, предполагает вовлечение учащегося в преобразование окружающего мира. Преобразуя окружающий мир, человек преобразует и самого себя, проявляясь как субъект своего развития. Значение деятельностного подхода показал в своих работах А.Н. Леонтьев. «Для овладения достижениями человеческой культуры, -

Буриад сулал №3 (003)

писал он, - каждое новое поколение должно осуществить деятельность, аналогичную (хотя и не тождественную) той, которая стоит за этими достижениями»¹.

Антропологический подход к воспитанию не от общества, а от ребенка, не от коллектива, а от самосознания отдельной личности, от возможностей и внутренних проблем ребенка-индивида, который пришел в общество взрослых и стремится познать себя, найти в мире свое место, единственное, но законное, выразить, реализовать себя, уникального и неповторимого.

Содействие ребенку в оказании помощи при выборе программы развития дополнительного образования – основная забота педагога воспитателя как грамотного учителя, проводника ученика.

Основными факторами, оказывающими влияние на выбор и содержание ИПР дополнительного образования являются следующие:

- склонности и возможности ребенка, в дальнейшем определяющими направления развития учащегося;
- уклад и стиль жизни в школе;
- одобряемая модель поведения в социуме.

В соответствии с логикой развертывания ИПР дополнительного образования осуществляется методика ее составления, которая представляет собой комплекс методов.

1. Анкетирование
2. Тестирование
3. Наблюдение

ИПР дополнительного образования дает возможность проследить развитие личности ребенка на протяжении школьных лет. Развитие личности – процесс сложный, противоречивый и без помощи и поддержки педагога-воспитателя труден.

Для выявления склонностей и возможностей учащегося нами использована методика Г.К. Селевко «Технология саморазвития ученика», по результатам которой создается матрица индивидуальных склонностей и возможностей ученика.

Матрица индивидуальных склонностей и возможностей

Индивидуальные особенности	Индивидуальная работа	Групповые формы воспитательной работы	Психолого-педагогическая коррекция индивидуальных особенностей
Мир интересов и увлечений	1. Составление индивидуальной программы саморазвития. 2. Выставка работ. 3. Творческий отчет. 4. Беседа 5. Составление режима дня 6. Помощь в учебе. 7. Поощрение	1. Посещение кружков, секций. 2. КТД. 3. Участие в школьных мероприятиях. 4. Поездки в музей, дацан. 5. Посещение природных памятников	1. Диагностика творческих способностей учащихся. 2. Помощь в выборе кружков и секций
Основные личностные достижения	1. Беседа о выборе профиля. 2. Консультации педагогов. 3. Привлечение организации мероприятий. 4. Поощрение.	1. Ведение дневника личностных достижений. 2. Личностно - ориентированные классные часы. 3. Творческие отчеты, спортивные выступления. 4. Проведение конкурсов,	1. Диагностика творческого потенциала. 2. Помощь в достижении цели.

¹ Леонтьев А.Н. *Деятельность. Сознание. Личность.* – М., 1977. – С. 102.

Буриад судлал №3 (003)

		соревнований.	
Главные проблемы в развитии	<ol style="list-style-type: none"> 1. Беседа. 2. Консультации психолога, социолога 3. Собеседование. 4. Совместная работа 5. Поощрение 6. Совет педагога 7. Доверие к ребенку 8. Защита его прав 9. Создание комфортных условий для развития творческих способностей. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Составление таблицы посещения кружков, секций. 2. Ведение портфолио. 3. Классные часы. 4. КТД. 5. Беседы по темам. 6. Организация конкурсов, соревнований. 7. Конкурс лидеров. Выезды – посещение дацана, музея, планетария. 9. Посещение природных памятников. 10. Походы 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Индивидуальные консультации с отдельными учащимися. 2. Помощь в составлении индивидуального плана саморазвития. 3. Специальные беседы по нравственным темам. 4. выявление личностных мотиваций. 5. Помощь в достижении цели.

Имея перед собой такую матрицу, можно определить возможные специфические маршруты развития учащихся. При всестороннем изучении ребенка данная матрица позволяет лучше увидеть его потенциалы и пометить пути его развития в течение года через участие в различных видах деятельности. Данная матрица дает возможность педагогу-воспитателю выявить направленность личности каждого ребенка, его склонности, способности, интересы, положение в коллективе, отрицательные качества. Выявив склонности и возможности учащихся, можно предложить разнообразные формы и методы педагогической поддержки. При этом кому-то из учащихся будет достаточно небольшой помощи педагога, своеобразного толчка для раскрытия своих способностей, кому-то понадобится больше времени, для того чтобы встать на путь самораскрытия и самопроявления.

Возможно, с кем-то необходимо будет работать особенно много и вдумчиво, ибо для самопроявления ученик выбрал своеобразный, неадекватный путь. Самое главное, правильно подобрать формы и методы педагогической поддержки для содействия развитию ребенка.

Литература:

1. *Газман О.С.* «Неклассическое воспитание. От авторитарной педагогики к педагогике свободы.- М.: Изд.дом «Новый учебник», 2003.
2. *Селевко Г.К.* Утверждай себя. М. 2006.
3. *Блага К. Шебек М.* Я-твой ученик, ты-мой учитель. М. 2006.
4. *Конаржевский Ю.А.* Менеджмент и внутришкольное управление. М. 2000.

Намтар судлал

Ахайд Шарайд
Дугаржавын Дамдинжав
Дорнод аймгийн Хэрлэн сум

АРДЫН ГЭГЭЭРЛИЙН ЯАМНЫ САЙД БАДАМЫН ДУГАРЖАВ

Бадам /Бадмайн/-ын Дугаржав нь /1899-1942/ Буриад монголын Бадони Хара хошууны Цолгин сумын Түгнэ гэдэг газар төрсөн. Цолгин сумынхаа анхан шатны сургуулийг төгссөн 13 настай Дугаржав нь Дээд-Үдийн гимназид элсэн 4 жил суралцаж төгсөөд төрөлх нутагтаа багшаар ажилласан байна. Түүнийг 1919-1920 онд Сэлэнгэ болон Хорийн аймгуудад алба хаах тэр үед ар гэрийнхэн нь атаман Семёновынхнаас зугтаж хөрш зэргэлдээ Монголын Маймаачин /одоогийн Алтанбулаг/-д шилжин ирж суурьшжээ.

Энэ үе буюу 1920 онд Дугаржав нь Петроград хотын Дорно дахины хэл судлалын дээд сургуульд элсэн 3 жил суралцаж төгсөөд, 1922 оны 10р сард Алтанбулагт төрөл төрөгсөдтөө ирж улмаар монголын янз бүрийн албан байгууллагуудад ажилласан байна. Тэрбээр Монголд дагаар орсон буриад нарыг удирдах дээд байгууллага болох Буриадын Хурлын Газрын даргаар Дашбалын Цэдэн-Иш /Гочитский/-ийн дараагаар 1923-1924 онд ажилласан байна.

Дугаржав нь 1924 онд Монгол улсын харьяат болж, 1924-1926 онд Монголын судар бичгийн хүрээлэнд ажилтнаар, дараа нь МАХН-ын Төв Хороонд орчуулагчаар ажиллаж байгаад Намын Төв Хорооны Суртлын хэлтсийн эрхлэгчээр ажилласан байна. Мөн 1926 онд Намын Төв Хорооны гишүүнээр сонгогджээ.

Дугаржав нь 1927 онд “Улаан толгой” гэдэг нэртэй хүүхдэд зориулсан монгол хэл сурах бичиг зохиосон байна. Дараа нь монголчууд өөрсдөө “Цагаан толгой” нэртэй сурах бичиг зохиосон ажээ.

Дугаржав нь 1932-1933 онд Засгийн Газрын Төлөвлөлт Статистикийг Удирдах Газрын даргаар, 1933-1935 онд Худалдаа удирдах газрын Төлөвлөлтийн хэлтсийн даргаар, дараа нь Монгол банкны Зээл төлөвлөлтийн газрын мэргэжилтнээр ажиллаж байсан байна. Тэрбээр 1935 оны 9-р сараас 1936 оны 12-р сар хүртэл ЗХУ-д Гадаад хэлний утга зохиолын хэвлэлийн газар орчуулагчийн ажил хийж байгаад ЗХУ дахь Монголын элчингийн газар орчуулагчийн ажил хийжээ.

Дугаржав нь 1936 оны эцсээр Улаанбаатар хотын Санхүүгийн техникумын захирлаар ажилласан байна. 1937 онд түүнийг хувьсгалын эсэргүү, японы тагнуул гэж Гэндэн, Дэмидийн хэрэг гэгчид холбогдуулан баривчилжээ. Түүнийг шоронд хоригдож байх хугацаанд тусгай байр гарган өгч, орос хэлээр хэвлэгдсэн номыг монгол хэлэнд орчуулах ажил хийлгэж байжээ. Дугаржавын хамт Монголын тэргүүний сэхээтнүүд болох З.Шижээ, Б.Ринчен, Н.Наваан-Юндэн, Ч.Дашням, Г.Эрдэмбилэг нар хоригдож байв.

Буриад судлал №3 (003)

1942 оны 6-р сард түүнийг Монголын Дотоод Яамны Онцгой бүрэн эрхт комиссын тогтоолоор хуулийн дээд хэмжээ, цаазаар авах ялаар шийтгэж, гүйцэтгэжээ. Дугаржавыг Монголын прокурорын газрын 1966 оны 12-р сарын 29-ний өдрийн шийдвэрээр хууль бусаар ял ногдуулсан гэж тогтоогоод цагаатгасан байна. Дугаржав нь шинэ тулгар байгуулагдсан монгол улсын ирээдүйн хөгжил цэцэглэлтийн төлөө 20 жилийн хугацаанд хүчин зүтгэж, эгэл жирийн орчуулагчаас яамны сайдын албыг хашиж явсан монголоо гэсэн сэтгэлтэй, өндөр боловсролтой, соён гэгээрүүлэгч, томоохон сэхээтэн байсан ажээ.

Эх сурвалж:

1. “Зохист аялгуу” сонин Уб., 1990, 11-р сарын 13
2. “Выдающиеся Бурятские деятели”, выпуск №5, Улан-Үдэ., 2004, стр 179-180

BURIAD STUDIES

III Боть

№ (003)

2010

САЙД ЭРДЭНЭБАТХААН БУЮУ БАТУХАНЫ ЭРДЭНЭ

/1888-1948/

Шарайд Б.Шагдаржав

/Дорнод Дээд Сургууль/

Түлхүүр үг. Боловсрол бол хөгжил, хичээл зүтгэл, хэлмэгдүүлэлт, булавч бултайна

к □□□ з . □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

Одоогийн ОХУ-ын Эрхүү мужийн Усть-Ордын тойргийн Боохон аймгийн Тараса сууринд төрсөн. Бага сургууль болон Эрхүү хотын багшийн семинарт суралцсан. Нутагтаа нэлээд хугацаагаар багшилж байгаад, “ардчилсан үзэл суртлыг дэмждэг” хэргийн учир нутаг заагдан Өвөр Байгалын хязгаарт амьдарч байхдаа Ж.Цэвэнтэй танилцжээ. Ж.Цэвээний нөлөөгөөр гэр бүлийн хүн Цэцэгийн хамт Монгол оронд анх 1914 оны орчим ирсэн байна. Энэ үеэс эхлэн Монголчуудын төлөө өөрийн эрдэм ухаан, хүч чадлаа зориулсан билээ. Өргөөний сургуульд багшилж, сурах бичиг орчуулж европ зүгийн соёл түгээж, Оросын эрдэмтэн Н.М.Майский болон АНУ, Германы эрдэмтдийн экспедицид орчуулагчаар ажиллаж байлаа.

Ардын хувьсгалын үйл хэрэгт анхнаас нь оролцож, нам, төрийн өндөр албанд ажиллаж байв. Монгол залуучуудыг гадаад оронд сургах ажлыг санаачлагчдын нэгэн бөгөөд эдгээр хүмүүсийн ач буянаар европын соёл, урлаг, зан заншил манай оронд анх нэвтэрсэн бөгөөд монголчуудын өөдлөн дэвжих, боловсон ахуй байдалд хэвшин дасах эхлэл болсон билээ.

1914-1929 он хүртэл 10 гаруй жил Монгол оронд ажиллахдаа буруу санаж явсан нь үгүй боловч 1929 оноос эхлэн барууны үзэлтэй үл бүтэх этгээд гэж зүүнтнүүд элдэвчлэн гадуурхаж, “үзэл бөөрөнхий, зан сэтгэлгээ ширүүний дээр бага зэрэг ашигт дуртай” хэмээн албан тушаалаас нь зайлуулахыг хичээсээр ЗХУ-д сургуульд суралцуулах нэрээр нутаг зааж явуулсан юм.

1937 онд баривчлан 1940 онд 8 жилийн хорих ялаар шийтгэсэн бөгөөд 1948 оны орчим нас барсан бололтой. 1956 онд ЗСБНХУ-ын Дээд Шүүх түүнийг ялласан хэрэг нь хилс байсныг тогтоон хэрэгсэхгүй болгож цагаатгасан ажээ.

Түүний хүүхдүүд, ач зээ нар нь Монголын шинжлэх ухаан, урлаг, боловсролын салбарт ихийг бүтээж яваа бөгөөд үнэхээр “Эрдэнэбатхааны удам” хэмээх том соёл, удам судрын түүхийг бий болгож, өвлөн үргэлжлүүлсээр байна гэж ярилцдаг нь үнэн билээ.

Н.Б.К □□□□ □□□□□□□□□□□□□□

1920 оноос Монголын хувьсгалчилтай танилцан улмаар МАН-ын анхдугаар хуралд оролцон, намын гишүүн болж, бичиг хэргийн ажлыг хийж явжээ. Тэрээр Бодоогийн хамт нууц туршуулаар Барон Унгерний дэргэд ажиллан Ардын намд хэрэгтэй бичиг олох даалгавартай байсан тухай зарим хэвлэлд бичсэн байдаг. Удалгүй “Намын даалгавраар Монголын хувьсгалт Түр Засгийн газрын нарийн бичгийн дарга болж, түүний төрийн хэргийн их ажил эхэлсэн” байна./1-401/ Мөн МАН-ын Төв

Буриад судлал №3 (003)

Хороо, Монгол Ардын Түр Засгийн Газрын 1921 оны 3-р сарын 24-ний хурлаар "... дотоод яамнаа ерөнхий, шүүн таслах, гадаадын хэрэг эрхлэх, харилцан нэвтрэлцэх зэрэг 4 хэлтэс байгуулан мөн яамны эрхэлсэн түшмэлд Билэгсайхан, гадаад хэргийг эрхлэх хэлтсийн түшмэлд Бодоо, жинхэнэ албан хаагчдад Батхаан, Дамбадорж ... нарыг тус тус томилсон" /2-94/ байна Энэ албанд ажиллаж байхдаа, Түр засгийн газрын бүх бичиг баримтыг гардан боловсруулахын зэрэгцээ улмаар орос хэлээр орчуулж байжээ.

1921 оны 9-р сарын 10-ны өдрийн "Москва хотноо, Зөвлөлт Засагт их Орос улсын Гадаад Хэргийн Яамны Ардын Комисар эрхэм Чичерин танаа мэдтүгэй" хэмээсэн илгээх бичиг, 1921 оны 11-р сарын 5-ны "Монгол Орос хоёрын хоорондох найрамдлын барилдлагааг байгуулах тухай Монгол Ардын Засгийн Газар ба Зөвлөлийн Засагт Орос Улсын Засгийн Газрын хэлэлцэн тогтоосон гэрээ бичиг" гэх мэт олон чухал баримт бичгийн эхийг зохиож, түүнээ орос хэлнээ орчуулж байсан нь түүхнээ үлджээ. Энэ тухай МУИС-ийн багш, түүхч А.Лонжид "Түр засгийн бүх баримт бичгийг Эрдэнэбатхааны бичсэн нь түүхийн баримт болон хадгалагдаж байна" /1-4/ гэж бичсэн байна.

1921 оны 11-р сард Монголын нам, төрийн төлөөлөгчид болох Данзан, Сүхбаатар, Цэрэндорж, Ширнэндамдин нар Зөвлөлт Орос Улсын Ардын Комиссарат нарын Зөвлөлийн дарга В.И.Ленинтэй уулзахад туслах төлөөлөгч, хэлмэрчийн үүрэгтэй оролцсон ба өөрийнх нь дурсан бичсэнээр, "Ленин нөхөрсгөөр гар барьж, Монгол Зөвлөлтийн ард түмний дунд гүүр болж явахыг хичээгээрэй гэж захисан" байна.

Үнэхээр "Владимир Ильичээс ийм дотно үг сонсоно гэдэг зөвхөн Эрдэнэбатхаанд тохиох хувь заяа байсан юм. 1921 оны 11-р сарын 5-ны түүхт уулзалт нь цагийн тоосонд бүдгэрч арилахааргүй уулзалт байсан" /3-4 / билээ.

1924 оны 2-р сарын 5-нд Ардыг Гэгээрүүлэх Яам байгуулагдахад эрхэлсэн түшмэл, 1924 оны 11-р сарын 25-наас 1929 онуудад Ардыг Гэгээрүүлэх Яамны сайдын алба хашиж байхдаа Монгол улсын боловсролын олон асуудлын эх суурийг тавьж, хөгжлийн нь зам мөрийг зааж өгсөн түүхэн гавьяатайг мартаж учиргүй.

1925-1926 онуудад МАХН-ын Төв Хорооны гишүүн, орлогч гишүүн, 1925-1928 онуудад Улсын Бага Хурлын гишүүнээр ажиллаж байхдаа, Монгол улсын хөгжлийн чиг хандлагыг зөвөөр тогтоох, аливаа ажлыг өндөр мэдлэгтэйгээр удирдан хөтлөх хэрэгт үлгэр жишээ болж засгийн ажил цэгцрэн боловсроход ихээхэн үүрэг гүйцэтгэсэн юм.

МОНГОЛЫН УЛСЫН АЖИЛ ТӨРӨН ХААГАР

1914 онд Өргөөнд ирээд Ж.Цэвээний үүсгэн санаачилсан бага сургуульд багшлахын зэрэгцээ хүүхдийн үзэх сурах бичиг хүрэлцээгүй байсан учир орос сурах бичгүүдийг орчуулах, хэвлүүлэх ажилд хүчин зүтгэж байлаа. 1915 онд Ж.Цэвээн "Бага сургуулийн дүрэм", "Дунд сургуулийн дүрэм"-үүдийг анхлан боловсруулахдаа Б.Эрдэнэтэй зөвшилцөн, Орос улсын сургуулийн дүрмийг жишиг болгосон тухайгаа дурссан байдаг. Богд хаант Монгол улсын бага сургуульд багшилж байсан тухай нь түүний шавь байсан УГЖ Е.Шаравдоо "...Миний сургуульд ороход захирал нь ардын жүжигчин Оюуны аав Эрдэнэбатхаан байсан юм. Тэр сургуульд монгол, орос, хятад, манж дөрвөн хэлний ангитай, хүүхдүүд сонирхлынхоо дагуу дуртай ангидаа орж сурна. Одоо бодоход сайхан сургууль байжээ. Багш нар хүнийг эрдэмд сургах гэж хичээнэ. Хүрээнд гамин, дараа нь Барон орж ирээд манай сургуулийг устгаж талхалсан юм..." /1-401/ гэж дурсамждаа бичжээ.

1921 оноос Ардын түр засгийн газрын нарийн бичгийн дарга байхдаа, дотоод явдлын яамны сургуулийн хэлтсийн хэргийг давхар эрхлэх болсон тэр үеэс шинэ Монголын боловсролын үйл хэргийн төлөө нэгэн үзүүрт сэтгэлээр зүтгэсэн билээ.

Буриад судлал №3 (003)

1921 оны 11-р сарын 5-нд Монголын нам, төрийн төлөөлөгчидтэй В.И.Ленин уулзахдаа “Танай Монгол одоо эрдэм соёлын явдалд боловсрохыг нэн хичээвэл зохино” /4-19/ хэмээн захисныг сургуулийн хэргийг эрхэлсэн хүний хувьд ажил хэрэгчээр хүлээж авсан бөгөөд тухайн цагийн өнгө аясыг даган, ажил албаа залгуулахад нь нэгэн хөшүүрэг болсон нь гарцаагүй.

1923 оны 3-р сарын 5-нд хэвлүүлсэн “Бага насны хөвгүүд, охидыг сурган хүмүүжүүлэх учрыг товчлон үзүүлсэн бичиг” хэмээх өгүүлэл нь европын сурган хүмүүжүүлэгчдийн зохиосон бичгээс өөрийн сургуулийн багш ба охид, хөвгүүдийн эцэг эх нь мэдвэл зохих зүйлийг түүвэрлэн авч орчуулан нэгэн дэвтэр болгон хэвлүүлсэн бүтээл болно. Энэхүү өгүүлэлдээ:

“... Гагцхүү аливаа эрдэм бичигт сайнаар боловсорвоос, сая эрдэнэт хүний биеийг олж төрсөн хүний чанарыг гүйцэд олж төгсөх тул хүн бүрийг сурган боловсруулагтун...” гэж эрдэм ном сурахын хэтийн тусыг тодорхойлон ухуулсан байна.. Мөн насны багад эрдэм сурахын ач холбогдлын тухай “...Хүн болбоос, нялх багаас нас бартлаа бие, сэтгэлээ засаж залруулж, элдэв ухаанд суран боловсорч, олны тусыг үйлдвээс зохих болбоос идэр залуу насандаа сурч хүмүүжих нь хялбар. Тэр үед элдэв эрдэм чадал ба сайн үйлсийн үрийг таривал сүүлийн өдөр төрөх үр нь чадал ба сайн эрдэм болж тус болно...” /5-8/ гэжээ. Хэдийгээр европ зүгийн үзэл баримтлалыг баримжаа болгосон ч гэлээ, Монголын сургуулийн шатлал, шатлал бүрт суралцагсдын насны ангиллыг анх удаа дараах байдлаар томъёолжээ. Үүнд:

Нялх хүүхдийн сургууль

7 наснаас дээш 13 наснаас доош бага сургууль

14 наснаас дээш 19 наснаас доош дунд сургууль

21 наснаас дээш идэр насны охид хөвгүүдийн дээд сургууль

хэмээн ангилаад эдгээр сургууль бүрт 6 жил аливаа эрдэмд боловсорно хэмээн тодорхойлсон нь цаг үеэсээ түрүүлсэн ч гэлээ анхны үүсгэл санаачилга гэдэг утгаараа үнэтэй хэвээр байна.

Шавь төвтэй сургалтыг чухалчилж буй өдгөө цаг дор аль 1923 онд түүний бичсэнийг эргэн харахад илүүдэхгүй мэт. Тэрээр “Сурагч хүүхдийн тус тусын бие сэтгэл ба ухаан бодол нь адилгүй тул тэдгээрийн дотоодын чанарыг засан сайжруулахдаа ийнхүү адилгүй явдлыг мөн хянаж, багшаас сурах төлөвтэй сэргэлэн, сурах төлөвгүй мунхаг буюу хичээлтэй хичээлгүй, нарийн нягт ба бүдүүлэг, болохтой болохгүйг ч ялган, сурган буй хүүхдээ бүгд нэгэн адил чадал савд нь таацуулан сургаж, мэргэн бодол, олонд тустай сайн үйлсийн мөрд оруулахыг хичээнэ” /5-10/ хэмээн бичиж байжээ.

Монгол Ардын Намын төв Хорооны тэргүүлэгчдийн 1923 оны 4-р сарын 22-ний өдрийн хурлаар, сургуулийг хэрхэн хөгжүүлэх арга бодлогоо төлөвлөн ирүүлэхийг гишүүн Батхаанд даалгаж байжээ. Тэр даалгаврын дагуу “Ардын эрхэт хэмжээт засаг байгуулснаас хойш сургууль хэрхэн дэлгэрсний учрыг тодорхойлж өргөх дэвтэр” хэмээх сэдэв бичиж хуралд оруулсан бөгөөд түүндээ, ...улсын төсвийн 5-6 хувийг сургуулийн хэрэгт зориулан зарцуулж байх ... санал оруулсан оруулсан нь шинэлэг зүйл байв.

1924 оны 2-р сарын 5-нд Ардыг Гэгээрүүлэх Яам байгуулагдахад эрхэлсэн түшмэлээр, 1924 оны 11-р сарын 25-ны өдрөөс Ардыг Гэгээрүүлэх Яамны сайдаар томилогдон 1929 оны дунд үе хүртэл ажиллахдаа Монголын хүүхэд, хүн ардыг гэгээрүүлэн боловсруулахын төлөө үнэхээр их ажил хийсэн билээ. Тухайн үеийн багш нарын ихэнх нь сурах бичгийн дагуу хичээлээ төлөвлөн зааж байсан бол комисс томилон хичээл бүрийн хөтөлбөр боловсруулах чиг үүрэг өгсөн юм. Энэ тухай “Монголын багш нарын 2-р хурлын өмнө /1925 он/ тусгай комисс томилон, бага сургуулийн үндсэн хичээлүүдийн хөтөлбөрийг боловсруулж, мөн хурлаар баталсан

Буриад судлал №3 (003)

байна. 1925-1926 оны хичээлийн жилээс Монголын бүх бага сургуулиуд нэгдсэн хөтөлбөртэй болжээ.” /4-6/.

Орчин үеийн шинжлэх ухааны хичээл заахад үзүүлэн, тоног төхөөрөмж, хэрэглэглэгдхүүн маш чухал шаардлагатай байсан нь ойлгомжтой. Европын олон хэл мэддэг хүний хувьд барууны орнуудын ижил төрлийн байгууллагуудтай харилцаатай байж, Монголын сургуулийн түүхэнд анх удаа физик, хими, газар зүй зэрэг хичээлийн лабораторийн төхөөрөмжийг оруулж ирсэн байна. Сайд Эрдэнэбатхаан 1926 онд Герман улсад хүүхэд хүргэж өгөөд ирэхдээ “Дэлхийн байдлыг үзүүлэн сургах атлас хэмээх зургийн дэвтэр”-ийг монгол бичгээр хэвлүүлэн ирсэн нь манай бага, дунд сургуулийн анхны атлас байлаа. Энэ атлас нь тэнгэрийн байдлын зураг, Монгол улсын газрын зураг /1:6000000//, тал бөмбөрцгийн зураг, Ази тивийн зураг/ улс төрийн ба байгалийн, олон овогтны, Монголын эрт цагийн түүх/, Европын зураг/ байгалийн ба улс төрийн/, Америкийн зураг, Австралийн ба Африкийн зураг гэж бүгд 16 зургийг багтаасан 12 хуудастай ... /4-203/ энэхүү атласыг Герман улсад захиалан хийлгэж авчирсан байна.

Сургуулийн нэр хүндийг өсгөх, сургалтын чанарыг сайжруулах ажлын амин сүнс нь багш нарын мэдлэг чадвар, мэдлэгээ эзэмшүүлэх заах арга, ур чадварыг дээшлүүлэх ажил чухал байлаа. Сайдын санаачилга, хөөцөлдлөгөөний үрээр манай орны сурган хүмүүжүүлэх ажлын онол, арга зүйн үндсэн хэвлэл болох “Багш нарын сэтгүүл” 1929 оноос гарч эхэлсэн юм.

Хөгжлийн зохих өндөр төвшинд хүрсэн орнуудын туршлагыг судлах, ялангуяа барууны орнуудад залуусыг явуулж суралцуулах, тэдний мэдлэгийг эх орныхоо тусын тулд ашиглах нь ард олноо гэгээрүүлэх, амьдралын шинэлэг хэв маягт сурган дасгахад чухал нөлөө үзүүлнэ гэдгийг эртнээс ойлгож байлаа. 1925 оны 8-р сард болсон Засгийн газрын хуралдаан дээр “...эхлээд бусад улсуудын хүрсэн хамгийн тэргүүний амжилтуудтай танилцаж, үүний дараа л гарсан үр дүнг нь өөрийн улсын онцлогтой тохируулан ашиглах боломжтой юм...” хэмээн хэлж байжээ. “Батхааны энэ санаачилгыг Ардын Засгийн газраас дэмжиж түүнийг эхлээд ЗОУ-ын боловсролын системийн туршлага судлуулахаар, дараа нь Герман, Франц Итали зэрэг орнуудад энэ чиглэлийн томилолтоор явуулсан” /6-29/ байжээ.

Сайдаар ажиллаж байх хугацаандаа 1926 оноос эхлэн ЗОУ-д 30 оюутан, үүнээс Москвагийн Дорно дахины дээд сургуульд 10, Петербургийн Дорно дахины дээд сургуульд 10 гэх мэт, Франц, Герман улсад 40 оюутан суралцуулахаар явуулж эхлэв. “Оюутан сургах ажил нь Монголын үндэсний өндөр боловсролтой сэхээтэн төрөн гарах гавьяат үйлс болсон юм. Д.Нацагдорж, Т.Нацагдорж, Д.Намдаг, Н.Наваан-Юндэн, Б.Содном, Б.Доржсүрэн, Г.Батсүх, Д.Намхайцэрэн, С.Бавуу нар эх орондоо өрнийн соёл, хөгжлийн үрийг тарихад их үүрэг гүйцэтгэсэн билээ” /7-4/ гэж бичсэнийг энд дурдъя.

Хэдийбээр, сургууль, боловсрол хариуцсан сайд байсан ч гэлээ, өөрийн эрдэм ухааны боломжийг бүрэн шавхаж, нийгмийн олон салбарт хүртээмжтэй ажиллаж байв.

Б.Эрдэнэ 1925 онд А.М.Горькийд захидал бичиж, хүн төрөлхтөний оюуны соёлын их далайгаас орчуулахдаа ямар агуулгатай зохиол орчуулбал Монголын ард түмний ашдын үйл хэрэгт тустай болох талаар асуухад “...Европын байдал ба түүний олон түмний одоо цагийн хүсэлтэй танилцуулахаар Европ зүгийн номноос идэвхтэй зарчим, үйл ажиллагааны шаргуу дүрийг илт үзүүлсэн бөгөөд номын эрх чөлөөг бус жинхэнэ рэх чөлөөг хүссэн зүйлийг шилж орчуулбал зохих болов уу гэж санаж байна. ...шударга ёсны үзлийг удирдлага болгодог хүний баатарлаг үйлсийг хамгийн тод хурц харуулсан зохиолыг сорчлон авах хэрэгтэй” хэмээн хариу ирүүлсэн энэ нь манай уран зохиол, урлаг соёлын хөгжилд их тус үзүүлснийг хэн хэнгүй мэдэж байгаа билээ.

1927 оны дунд үеэр Америкийн сурвалжлагч Анна Стронгтой уулзсан ярилцлага хэвлэлийн хуудаснаа хадгалагдан үлджээ. “Та манайхыг сургуульгүй гэж байна. Манай

Буриад судлал №3 (003)

Гандан хийдийг хар л даа. Тэнд чинь хэл утга зохиол, тооны ухаан, зурхай гүн ухаан, анагаах ухаан, эмийн ухаан зэргийг үздэг ангиуд бий. Тэр чинь их сургууль шүү дээ” /1-402/ гэх мэтээр сонжсон, сорьсон олон асуултад онож хариулснаас үзэхэд, “Их бага ард түмэн гэж байдаг. Харин их бага соёл гэж байдаггүй” гэдгийг сайн мэддэг, өөрийн соёлын үнэ цэнийг гүнээ мэдэрдэг, түүнийгээ өмгөөлөх хамгаалах эх оронч сэтгэлтэй, эрдэм ухаан төгс төрийн жинхэнэ түшээ байсанд нь бишрэх сэтгэл төрдөг юм.

Европ зүгийн шинжлэх ухааны мэдлэг олгохын төлөө олон сурах бичиг орчуулсны зэрэгцээ сурган хүмүүжүүлэх онол, заах аргын олон өгүүлэл бичин хэвлүүлж, мөн “Монгол хэл”, “Дэлхийн орнуудын түүх”, “Дэлхийн орнуудын газар зүй”, “Ази тивийн орнууд” зэрэг хэд хэдэн хялбаршуулсан ном зохиолыг багш, сурагчдад зориулан бичиж гаргасан байна.

Б.Эрдэнэтэй 1948 он хүртэл хамт хоригдож байсан Зөвлөлтийн эрдэмтэн зохиолч Александр Яворский 1960-аад оны эхээр зохиолч Л.Түдэвт ирүүлсэн захидалдаа “Тэрээр гайхалтай төвшин хүн байлаа... Хятадуудтай хятадаар, германчуудтай германаар, түрэгүүдтэй түрэгээр, ямар үндэстний хүн байна тэр хэлээр нь ярьдаг, Оросын утга зохиолыг нэвтэрхий сайн мэддэг хүн байлаа. Тэрээр “Чингисийн удам” кинонд тоглосон тухайгаа ярьдагсан” /8-4/ гэж бичсэн байдаг ажээ.

Монголын залуучуудад зүйл бүрийн эрдэм ухаан, нарийн мэргэжил эзэмшүүлж чадвал, олон зуун жилийн хоцрогдлоос эх орноо ангижруулж, хэтийн хөгжлийн эхлэл тавигдана гэдгийг эртнээс ойлгон, чин санааг барин зүтгэсэн эгэл, эрхэм энэ хүний нэр Монголын сургууль, боловсролын түүхэнд мөнхрөн, үргэлж сайнаар дурсагдаж байх учиртайг ухуулан энэхүү өгүүллийг бичив. Учир нь “20-р зууны эхний хагасын, сэргэн мандсан Монголчуудын гайхамшигтай содон хувь хүмүүсийн нэгэн болсон Эрдэнэбатхааны үйл амьдрал өнөө хэр бүдэг, нуугдмал хэвээр байгаа нь гайхалтай” гэж 20-р зууны сүүлийн хагас, 21-р зууны эхэн үеийн бичгийн их хүмүүсийн нэгэн эрдэмтэн, зохиолч, хөдөлмөрийн баатар Л.Түдэв гуай харамсан бичсэн билээ.

Резюме

По зову сердце, предаваясь желанием просветить наш народ, Б.Эрдэнэ работал учителем с 1914 года большим усердием. Позднее, занимая должность Министра Просвещения с 1924 по 1929 годы, он проявлял большую инициативу и волю для развития новой школы в новой Монголии. В то время это было только в его силах, плодотворный результат его умственного и творческого труда и мужества.

Номзүй

1. Монголын хүүхдийн нэвтэрхий толь. 2002 он.
2. Улаанбаатар сонин. 2005 он. № 146
3. МАХН-ын тогтоол шийдвэр, баримт бичиг. 1984 он.
4. Монголын бага, дунд боловсролын агуулга, арга зүйн хөгжлийн товч тойм. / 1911-2000/, 2001 он.
5. Монголын боловсрол судлаач эрдэмтдийн сонгомол өгүүллийн түүвэр. 20-р зуун. 2002 он.
6. Д.Дамдинжав. Шинэ Монголын төлөө тэмцэж явсан буриадууд, тэдгээрийн хувь заяа. 2006 он.
7. Л.Нямаа. Х.Чинтогтох. Эргэн дурсах эрх буюу Эрдэнэбатхааны нууцлаг амьдралын учир. 2005 он
8. Д.Дамдинжав. Гэгээрлийн сайд Эрдэнэбатхаан. “Дал” сонин. 2007 он. № 5.

ТӨГӨЛДӨР ИХ ЭРДЭМТЭЙ МОНГОЛЫН СОЁЛД ХАЙРТАЙ

МУИС – ийн багш Д.Уламбаяр¹

Оршил болгож өгүүлэх нь

Өөрчлөн байгуулалтын ачтай сайхан гэрэлд улс үндсээ өөд нь татах, хүн ардаа соён гэгээрүүлэхийн төлөө нэгэн үзүүрт сэтгэл барьж тэмцсэн манай улс төр, шинжлэх ухаан, соёлын том зүтгэлтэн доктор, профессор Жамсрангийн Цэвээний гэгээн дүр цагийн эрхийг гэтлэн тодрон тодорсоор.

Шарайт овогт Жамсрангийн Цэвээн (1881 - 1940) Байгалиас зүүн урагш орших Агийн аймагт 1881 оны 4 сард бичиг, соёлын боловсролтой сэхээтний гэр бүлд төржээ. Түүний эцэг Жамсран Гэндэн бол хойт агийн аймгийг олон жил удирдсан хүн. Тэр төлөв даруу зантай, үндэсний хэл, соёлоо сайн мэддэг, бас ардын дууны цуглуулга хийдэг мөн нутаг усандаа сайн анчин байжээ. Ж.Цэвээний өөрийнх нь бичсэнээр ээж нь бичиг мэддэггүй, тайван дөлгөөн, гэрийн ажилд тун ч чадварлаг хүн байсан байсан ажээ.

Ж.Цэвээн бага наснаасаа буриадын ардын үлгэр, туульсийн баялаг ертөнцтэй танилцжээ. Бөөгийн ёс, яруу найраг, эртний үлгэр туульс, ардын аман зохиолыг шимтэн сонирхож сэтгэл зүрхээ зориулахад нь түүнд чухамдаа элэнц эх, эмээ, өвөө, эцэг зэрэг гэр бүлийн орчин нөлөөлсөн юм. Эцэг Жамсран Гэндэн Цэвээнд утга нэгтэй гурамсан Гэсэр хаан, Арж-Бурж хаан, Бигармижид хааны үлгэр, Энэтхэг домог, Чингэс хааны хурдан хүлэг хоёр загалын тууж зэрэг олон зохиол бүтээлийг уншиж өгдөг байлаа.

Ж.Цэвээн 1892 онд Чит хотын гурван жилийн сургуульд орж жил дараалан онц дүнтэй суралцсан бөгөөд энэ тухай бичиг баримт нь түүний хувийн архивд үлдсэн байдаг. Улмаар 1895 – 1897 онд Санкт – Петербургийн гимназ, 1898 – 1901 онд Эрхүүгийн багш нарийн симнарыг тус тус дүүргэсэн байна.

Тэрбээр Эрхүүд суралцах анхныхаа жилээс эхлэн буриадын Алайр, Кудин аймгаар явж ардын аман зохиол цуглуулж эхлэхийн хамт мөн Оросын газар зүйн нийгэмлэгийн Дорнод Сибирийн салбарын номын санд тогтмол сууж мэргэжлийн ном зохиол амтархан унших болжээ. 1902 оноос Санкт- Петербургийн их сургуулийн дорно дахины факультетэд суралцаж нэрт профессор багш нарийн лекцийг сонссон нь Цэвээний эрдэм судлалын цаашдын их ажилд нэгэн шинэ үеийг нээсэн байна.

Нийгэм улс төрийн үйл ажиллагаа, олон түмнийг соён гэгээрүүлэхийн төлөө зүтгэсэн нь

Тэр Оросын анхдугаар хувьсгалын жилүүдэд Буриадад үндэсний өөртөө засах эрх олгох, буриадын эдийн засгийн амьдарлыг өөрчлөх, газар тариалан гийн шинэтгэл

¹ Д.Уламбаяр, "Монгол Улсын түүхэн үзэгдэл" 1989 онд "Монгол Улсын түүхэн үзэгдэл" 3-р хэсэгт "Монгол Улсын түүхэн үзэгдэл" 130-р хэсэгт "Монгол Улсын түүхэн үзэгдэл" с. 117-118-д "Монгол Улсын түүхэн үзэгдэл" А.Уламбаяр, "Монгол Улсын түүхэн үзэгдэл" /Эмхтгэгч/

хийх, үндэсний соёл боловсорлыг хөгжүүлэхийг шаардаж байлаа. “Сибирийн өөр нэгэн угсаатан буриадын тухай” /1905/, “Буриадын эрхийн ухамсарын тухай (шинэтгэлийн жилүүдэд)” /1906/, “Буриадууд ба чөлөөлөх хөдөлгөөн” /1907/, “Буриадын народник хөдөлгөөн ба түүнийг шүүмжлэх нь” /1907/, “Өвөр байгалынхны тухай тэмдэглэл” зэрэг нэлээд өгүүлэлд нь дээрх үзэл санаа тусгагджээ. 1908 онд бичсэн “Буриадын сэхээтнүүдийн тухай” өгүүлэлдээ: “Манай сэхээтнүүдийн өмнө агуу их зорилт зогсож байна. Ард түмэнд хүний их, бага эмч, сургуулийн багш, суртал нэвтрүүлэгч, бүртгэл зүйч, агрономич, зохиолч, зураач, яруу найрагч, хөгжимчин, жүжигчин зэрэг ерөөс ерөөс соёлын амьдралд зайлшгүй шаардлагатай тэр бүх зүйл хэрэгтэй байна” гэж бичжээ.

Түүний энэ үед бичсэн өгүүлүүдэд марксизмын өмнөх нийгэм улс төрийн сэтгэлгээ, тодруулбал народник үзэл санаа гүнзгий туссан байдаг. Тэр эртний бүдүүлэг эв хамтын (хүй нэгдэл) ёсыг хүн төрөлхтний хөгжлийн алтан үе байсан хэмээн ойлгох, тэр ёсонд эргэж орвол зовлон зүдгүүр бүхнээс сач гарч болох мэтээр үзэж байсан юм. Буддын шашны талаар тэр, монголчууд Буддизмын ачаар л бичиг соёл, эв нэгдэл, үндэсний тусгаар байдлаа хадгалж ирсэн мэт хандаж буддизм бол ард түмний үндэсний санаа сэтгэлийг өвлөн авч явагч юм гэж үзэж байв. Энэ үзэл санаа нь Ж.Цэвээний хожмын үйл ажиллагаанд ч нөлөөлсөн юм. Гэсэн хэдий ч монголын тэр үеийн нийгэм улс – төрийн сэтгэлгээтэй зэрэгцүүлбэл хавьгүй давуутай өндөрлөгт зогсож байсныг тэмдэглэх хэрэгтэй. Ж.Цэвээний үзэл санааны дэвшилт тал нь ардчилсан шинжтэй, үндэсний дарлалыг устгах, ардчилал эрх чөлөө, тэгш байдлыг тогтоох, эдийн засаг, соёлыг хөгжүүлэх соён гэгээрүүлэх дэвшилт үзлийг баримталж байсанд оршино.

Ж.Цэвээн нэлээд хоцрогдсон монголын ард түмнийг юуны өмнө соён гэгээрүүлэх, тэгэхдээ шинжлэх ухааны хялбаршуулсан ном товхимлыг зохиох олж цуглуулах, орчуулж олон түмэнд түгээх ажлаас эхлэх нь чухал гэж үзэж байна. 1909 – 1910 онд өвөрлөгч нутагт шинжилгээний ажлаар явж байх үедээ “Азийн газар зүй” хэмээх товхимлыг орчуулснаар Монголд соёл дэлгэрүүлэх ажлаа эхэлжээ.

1911 онд Монголын үндэсний тусгаар тогтнол сэргэж Хаант Монгол улс тогтоход Ж.Цэвээнийг урин ирүүлж гадаад яамнаа соёлын соёлын асуудал эрхэлсэн туслах түшмэл болгосон байна. Тэр 1912 оны эхээр “...Ард албатны мунхаг харанхуйг эрдмийн зул бадруулж гийгүүлсүгэй” хэмээн хүсэл зоригоо илтгэн Гадаад явдлын яамны тэргүүн сайд Чин ван Ханддоржид өргөсөн бичигтээ “Гадаад олон хүчирхэг улсын хамаг чадал нь гагцхүү элдэв ухааны эрдэмд нэвтрэлцэн дээд, доод, эрдэм ялгалгүй цөм бага наснаас хэрээр адаг, дунд, их гурван сургуульд явж зүйл бүрийн ухааныг өөр өөрийн төрөлх хэл дээр судалснаар энэ мэт хүчирхэг болжээ... Бүгдээр нийт, тусгай олон тооны эрдэмд нэвтрэлцхийг ямагт шамдан хичээвээс зохимой. Үл гэрийг гадаад улсаас авч монгол байдалд тааруулж тогтоовоос зохимой” гэжээ.

Ж.Цэвээн Харбин хотноо гарч байсан “Монголын сонин бичиг” Монгол орны тухай Д.Бодоогийн хамт материал нийтлүүлж байсан гэх бөгөөд харин “шинэ толь хэмээх бичиг”, “Нийслэл хүрээний сонин бичиг”-ийн эрхлэгчээр ажиллаж байхдаа дээрх сонинуудад эрдэм шинилгээний өгүүлэл, нийгэм – улс төрийн томоохон нийтлэл, шүүмжлэл орчуулгаа хэвлүүлсэн билээ. Ж.Цэвээний эрхэлж байсан “Шинэ толь” сэтгүүл 1913 – 1914 он хүртэл хагас жилийн хугацаанд нийтдээ 20 – иод дугаар гаргасан боловч Монголын нийгэмд цагийн шинэчлэл хийх, олон түмний үндэсний ухамсрыг сэргээхэд мэдэгдэхүйц хүчтэй түлхэц өгсөн юм.

“Шинэ толь хэмээх бичиг” – ийн анхны дугаарын тухай тэр үед Хаант Оросоос Монгол газар сууж байсан элчин И.Я.Коростович “Чингэс хаанаас Зөвлөлт улс хүртэл” номондоо Монголчууд Хаант Оросын тусламжаар жижиг хэвлэлийн газар байгуулж, “Шинэ толь” хэмээх сар тутмын сэтгүүл гаргах болсон юм. Энэ нэрийг сэтгүүлийн эрхлэгч Ж.Цэвээн өгчээ гээд сахь сэтгүүл нарны аймаг, ухааны үндэслэлтэй зүйл бичсэн нь шашны үзэлтэй эрс зөрсөн учир лам хуварга нар энэ тухай

Буриад судлал №3 (003)

Жавзандамба хутагтад заалдахын дээр сэтгүүлийн эрхлэгч Ж.Цэвээнд нэн дургүйцэх болсныг тэмдгэлжээ.

Цэвээн Лев Толстойн “Бурхан багш” зохиолыг орчуулан лам нарыг тайтгаруулжээ.

“Шинэ толь” хэмээх бичиг “Япон улс эдүгээ 50, 60 жилийн өмнө Европын улс лугаа барилдаа хийж нэгтэйгүүр оюун хурц олон залуусыг олон улсад залж зүйл бүрийн эрдмийг сургаад бас нөгөөтэйгүүр гадаад улсаас эрдэмтнийг залан авчирч олон зүйлийн их бага сургууль байгуулж тэдгээр багш нараар багшлуулж одоо цагийн эрдмийн туйлд хүрч их хүчирхэг улсууднын тоонд багтжээ” гэх зэргээр ард түмнээ гэгээрүүлж соёлжуулснаар улс орноо хүчирхэг хөгжилтэй орон болгоно гэсэн санааг сурталчилж байлаа.

Ерөөс “Цэвээний эрхлэн гаргасан сонин, сэтгүүл монгол үндэсний биеэ даасан тусгаар улс байгуулж, улс орноо аж ахуй, эдийн засгийг шинэтгэн хөгжүүлэх, монголын хүн амыг бичиг үсэгт сургаж, эрдэм мэдлэг түгээх хэрэгт онцгой анхаарч байв. Ж.Цэвээн шижлэх ухааны мэдлэгийн зүйлийг сурталчилахын зэрэгцээ харийн түрэмгийлэгчдийн балмад явдал, монголын хар, шар феодалын харгис бүдүүлэг дэглэмийг нүүр тал харалгүй зоригтой шүүмжилж байв.

“Шинэ толь” сэтгүүлийг хаагдаснаас жилийн дараа “Нийслэл хүрээний сонин бичиг” хэмээх шинэ сонин хэвлэгдэн гарсан бөгөөд түүнийг аанай л Ж.Цэвээн, Д.Бодоо нар хөтлөн удирдаж олон өгүүлэл нийтлүүлсэн байна.

Мөн тэр дэлхийн анхдугаар дайн европод эхлээд байсан үед Хиагт хотноо 1914 оны 8 дугаар сард нээгдсэн Хаант Орос, Дундад иргэн улс, Хаант Монгол гурван улсын төлөөлөгчдийн бага хуралд орчуулагчаар оролцсон юм. Энэ тухай А.В.Бурдуковт “Гурван хэлэлцээрийн бэрхшээл, тухайлбал Оросын ч, Хятадын ч төлөөлөгчид монгол улсын эрх ашгийг хангалттай харгалзан үзэхгүй байгааг их л дургүйцэн ярьж байжээ”.

Нам хувьсгалын үйлсэд хүчин зүтгэсэн нь

1917 оны 2 дугаар сарын хөрөнгөтний хувьсгалын дараа тэр нутаг буцаж Өвөр байгалийн нийгэм, улс төрийн амьдралд ивхтэй оролцож эхлэв. 1920 оноос Эрхүү хот дахь Коминтерний Алс Дорнодын нарын бичгийн дарга нарийн газраар дамжуулан монголын хувьсгалын үйл хэрэгт идэхтэй оролцох болсон байна. Тэр 1920 оны намар Д.Бодоо, Д.Догсомын хамт хиагтад иржээ. Ж.Цэвээн Хиагтад байхдаа нийлэл хүрээнд болж байсан үйл явдлыг мэдэж нийслэл Эрхүүд сууж буй нөхдөд нэвтрүүлэх ба Мөн Эрхүү, Москвад одсон нөхдийн мэдээг авч зохих газар нэвтрүүлэх зэргээр их л чухал хэргүүдийг гүйцэтгэж байжээ. Түүний үйл ажиллагаа үүгээр хязгаарлагдсангүй. Тэр хувьсгалын инийгмийн баазыг өргөтгөхөд их ажил хийж олон нөхдийг шударга тэмцэлд татан оролцуулсны дотор хожим намын Төв Хорооны дарга болсон Ц.Дамбадорж байлаа. 1920 оны сүүлчээр Ж.Цэвээн Троицка хотноо болсон намын нөхдийн зөвлөлгөөнд оролцсоны дээр МАН-ын анхдугаар их хуралд гэр бүлийн хамт оролцон өөрөө ардын намд гишүүнээр элссэн юм. Анхдугаар их хурлын гуравдахь өдрийн хурлын даргаар Д.Сүхбаатарыг сонгоход Ж.Цэвээн дэд даргад сонгогдож мөн намын анхны программыг боловсруулж их хуралд илтгэжээ.

Удалгүй Москва хотноо болсон коминтерны 3 дугаар их хуралд МАН-ын төлөөлөгчдийг тэргүүлэн оролцсоны гадна Зөвлөлт Орос Улсын Гадаад явдлын Ардын Комиссар Г.В.Чичеринтэй хоёр орны хоорондын харилцааг хөгжүүлэх талаар хэлэлцээ хийж 3 цагийн турш ярилцсан нь 1921 оны Монгол Зөвлөлтийн найрамдлын анхны хэлэлцээрийн чухал бэлтгэл болсон билээ. Тиймээс ч түүнийг Монгол, Зөвлөлтийн найрамдлын эх суурийг тавилцсан хүний нэг гэж хэлэх бүрэн үндэстэй.

Хувьсгалын дараа Дотоод яамны дэд сайд, 1923 оноос Судар бичгийн хүрээлэнгийн эрдэмтэн нарийн бичгийн даргаар ажиллаж өөрийн хүч авьяасаа шинжлэх ухааныг хөгжүүлэх, олон түмнийг гэгээрүүлэхэд чиглүүлсэн юм. Тэр үед улс

орны тусгаар тогтнолыг бататгах, нийгмийн хөгжлийн цаашдын зорилтыг хэрэгжүүлэх арга замын тухай асуудлаар МАХН, түүний удирдлагын дотор хурц санал шүүмжлэл өрнөж байлаа.

Намын хянан байцаахТөв Комиссын гишүүний хувиар Ж.Цэвээн үзэл бодлоо намд санал болгожээ. Тэр нүүдэлчин ард түмний социализмд орох зам нь Марксизм – Ленинизмийг үндэслэгчдийн зааснаас нэлээд онцлогтой байх юм гэж үзээд “...Төв Азийн газар оронд явуулбал зохих ардын нийгэм журмын ёс” буюу “Монгол орны социалист хөгжлийн онцгой зам” гэсэн баримтлал боловсруулж түүнийгээ монголын нийгмийн хөгжлийн гол хөтөлбөр болгох санал дэвшүүлсэн юм. Түүний баримтлалын гол агуулга нь Төв Азийн газар оронд бутран сарнисан монгол овогтний сайн дурынх нь үндсэн дээр Халх Монголд нүүлгэн ирүүлэх явдал байлаа. Хүн ам цөөхөн байгаа явдал улс орны эдийн засаг, соёлыг амжилттай хөгжүүлэх боломжийг багасгаж байгаа юм гэж тэр үзэж байв. Эдийн засгийг хөгжүүлэх арга замын хувьд “Бусдыг мөлжихгүйгээр нийтээр тэгш баяжигтун” лоозонд ихээхэн тал өгч байлаа. Ж.Цэвээн МАХН-ын хурал дээр хэлэхдээ “Манай намын гишүүд төрийн ажил юугаан боловсронгуй сайтар явуулж бусад ард олныг хоосруулахгүй нийтдээ тэгш хөрөнгөжихийг хичээ хичээх хэрэгтэй. Баяжих гэдэг үгийг ташааран ухаж болохгүй, олон нийтээр баяжихыг эрмэлзсэн утга бөгөөд бусдыг мөлжиж хөрөнгөжвөөс үл болно. Хэрэв ард түмнээ үгээгүй хоосны туйлд хүргэж цөөхөн хүн баяжваас эцэстээ, улс төр мөхөхийн шалтгаан болно” гэжээ. Гэвч энэ үгийг нь мушгин гуйвуулжээ.

Ж.Цэвээн дэлхий ертөнц хумхийн тоосноос бүрэлдэн тогтсон, өөрөө байнга хувьсан өөрчлөгдөж байдаг, нар дэлхийг тойрдоггүй дэлхий бөөрөнхий хийгээд нарыг тойрдог гэх зэрэг байгалийн шалтгаант олон үзэгдлийн тухай, мөн хамаг амьтныг энэрч хайрлах, амар амгаланг тогтоох тухай сэдэв санааг эртний буддын гүн ухаанаас олж харсан бөгөөд чухам үүгээрээ л буддын суртал лугаа нийцэж байгаа юм гэж үзэж байжээ. Үүнийг өлгөн авч Марксын сургаалыг буддын сурталтай адилтгав хэмээн түүнийг буруутгах шалтаг болсон юм.

Эрдэм шинжилгээний үйл ажиллагаа нь

Манай улсын шинжлэх ухааны тулгын чулууг тавилцах их үйлсэд эрдэмтэн Ж.Цэвээн авгайн нэр олон талаар холбогдоно. Түүгээр ч зогсохгүй сахь эрдэмтний түүх, хэл шинжлэл, угсаатны зүйн судлалын хөгжилд оруулсан хувь нэмэр нэн ч арвин билээ.

Ардын хувьсгалын дараа Ж.Цэвээн О.Жамьяантай хамт шинэ монгол улсын шинжлэх ухааны байгууллага судар бичгийн хүрээлэнг байгуулалцсан билээ. 1922 оноос Монгол ард улсын олон газар нутгийн хүмүүстэй биечлэн уулзаж, бичиглэн харилцан өргөн холбоо байгуулж ховор нандин соёл, түүхийн дурсгалуудыг олж цуглуулах талаар үлэмж их ажил хийжээ. Юуны өмнө Манж дайчин улсын үеийн хуучин хураамжаас хамгийн дорвитой нь болох Халхын гурван хошуунаас 1709 онд зохион эхэлж хожим олон удаа зохион нэмсэн “Халх журам” хэмээх хууль цаазны бичгийг тэрээр орчуулж ер нь анх удаа судлах оролдлого хийсэн ажээ. Хожим 1931 оны 12 дугаар сард Лидия Николаевна Владимирцовад илгээсэн захидалдаа “Халх журмыг” 20 гаруй жил судалснаа өгүүлж, энэхүү эрдмийн ажлынхаа эрдэм шинжилгээний удирдагчаар Борис Яковлевичийг томилуулах хүсэлтэй байгаагаа уламжилсан байдаг.

Ж.Цэвээн бүр Хаант Монгол улсын үед “Зарлигаар тогтоосон монгол улсын хууль зүйлийн бичиг” хэмээхийг Магсар Хурц нарын зэрэг тэр үеийн бичгийн хүмүүсийн хамт боловсруулан гаргасны дээр юуны өмнө тэр “Юан улсын судар” – ыг монгол бичигт буулгах ажлыг ихэд анхаарч, Дандаа хэмээгч Дэмчигдоржид тусгайлан даалгаж билээ.

1925 онд П.И.Козловын экспедицийнхны “Онгийн голын хөндийн эх”, “Цагаан ушхай”, “Хар ушхай” гэдэг газраас олсон хадны бичээсийг Ж.Цэвээн орчуулж өгсөн

Буриад судлал №3 (003)

бөгөөд тэр нь Цогт хун тайжийн гүн ухааны санаа, хуучны сургаалын бичээс байсан байх юм.

Саахь эрдэмтэн Монгол, Орос, Герман, Франц зэрэг хэл бичигт гарамгай байсан бөгөөд 1929 онд бүртгүүлсэн анкетдаа мөн төвд үсэг мэднэ гэжээ.

Тэр монголын болон гадаадын түүх, гүн ухаан, шинжлэх ухааны талаар “Хүн төрөлхтөн эрт балар цагаас нааш улам боловсорсоор ирсний түүх”, “Монгол газар бошгийг халах явдлыг тулгар болгосны товч түүх”, “Монгол аймаг анхан хаана гарсны түүх”, “Буддын сургаалийн үндсүүд”, “Хүй нэгдэл”, “Монголын газар орны шинжилгээ ерөнхий байдал”, “Хуучны дурсгалт соёлыг сахин хамгаалах тухай”, “Монголын эртний судлалын асуудал”, “Монгол улсын түүх” гурван дэвтэр, “Орчлонт ертөнцийн байдлыг товчлон үзүүлсэн нь” гурван дэвтэр (Буяндалайн хамт), Дархад, Хөвсгөл нуурын урианхай, дөрвөд, хотон, баяд, өөлд, мянгад, захчин, торгууд, цахар, дариганга, Алтайн урианхай, хасаг, хамниган нарын гарал үндэс байдлын өгүүлэл зэрэг сонирхолтой олон зохиол туурвисан юм. Тэр нэрт орчуулагч байв. К.Марксын “Капитал” зохиолын нэгдүгээр ботийн эхний хэсэг (Д.Нацагдоржийн хамт), Ленин, Сталины зохиол, Франц европын түүх, нэрт жуулчин Марко Поло, ПIANO Карпини, Вильгельм Рубрик нарын замын тэмдэглэл, “Монголын нууц товчоо”, “Судрын чуулган” – аас тус тус хэсэгчлэн, “Юан улсын бичиг” гэдэг 108 дэвтэр зохиолын 107 дахь дэвтэр, “Хаадын өв уламжлал”, Жовани Боккачогийн “Декамерон”, Жюль Верний “Арван таван наст ахмад”, Леон Каунын “Хөх Монголын хөх туг” зэрэг томоохон ном зохиол орчуулсан юм.

Ж.Цэвээн 1932 оноос ЗХУ – ын ШУА – ийн Дорно дахиныг судлах хүрээлэнд эрдэм шинжилгээний ажлаа үргэлжлүүлэв. 1936 онд Ленинград хотноо хэвлэгдсэн “13 дугаар зууны монголын он дараалалын бичиг” хэмээх бүтээл нь Ж.Цэвээний эрдэм шинжилгээний ажлын оргил болов. Тэрбээр сахь бүтээлээрээ 1936 онд хэл шинжлэлийн ухааны докторын зэрэг хамгаалсан юм. Уг бүтэл 1955 онд Висбаден хотноо Англи хэлээр хэвлэгдсэн байна.

Доктор профессор Ж.Цэвээн бусад нөхдийн судалгаа шинжилгээний ажилд гүнээ анхаарал тавьж бүх талаар тусламж дэмжлэг үзүүлж байлаа. Эрдэмтэн А.Н.Рудневийн хэлсэнчлэн “Төгөлдөр их эрдэмтэй монголын соёлд даанч хайртай” энэ хүн олон хүнийг эрдмийн моринд дөрөөлүүлсний дотроос юуны өмнө академич Ц.Дамдинсүрэн, Б.Ринчен, мэргэн хэмээх М.Гомбожав, Зөвлөлтийн нэрт эрдэмтэн доктор, профессор Л.Н.Гумилев нарыг нэрлэх хэрэгтэй.

Төгсгөл болгож өгүүлэх нь

Нэрт эрдэмтний амь нас, бүтээлч үйл ажиллагааг стализмын харгислал тасалдуулсан юм. Тэрээр Ленинградд 1937 оны 8 дугаар сард хилс хэрэгт баривчлагджээ. Энэ тухай хожим нь эрдэмтэн Н.Н.Поппе, Ф.В.Кливезд бичсэн захидалдаа тодорхой тэмдгэлсэн байдаг. Ер нь Ленинградын шинжлэх ухааны академийн нэрт эрдэмтдийг 1937 оны намраас эхлэн олноор нь баривчилж хилсээр хлмэгдүүлжээ. Ийнхүү түүх бичлэгт Ардын дайсан хэмээн тэмдэглэх болсон их эрдэмт Цэвээн ч нэг хүнийг тахин шүтэхийн хор уршгийг илрүүлсэн 1956 онд цагаадсан билээ.

Эцэст тэмдэглэхэд, түүний үзэлд соён гэгээрүүлэх, народник, үл гүйцэлдэх социализм, буддизм үнэдэсний болон марксизмын үзэл холилдож байсан юм. Гэхдээ цэврээрээ оршдог хувьсгалт ардчилсан үзэл гэж байдаггүй билээ. Тэр өөрийн үеийн хувьсгалт ардчилсан үзэлтний томоохон төлөөлөгч байжээ. Профессор Ж.Цэвээний нийгэм, улс төрийн, гүн ухааны үзлийг тунгаан үзэхэд үндэсний эрх чөлөөний хөдөлгөөний нэрт зүтгэлтэн хятадын доктор Сунь Ят Сен, Энэтхэгийн М.Ганди, Ж.Неру, Египетийн Г.Насер, Индонезийн А.Сукарно, Ганын К.Нкрума, Конгын П.Лумумба, Гвинейн А.Секу Туре нарын үзэл баримтлал, үйл ажиллагаатай олон талаар ижил төстэй байдаг.

АГВАН ДОРЖИЕВАЙ ЭГЭЭЛ ДҮТЫН, ҮНЭН СЭХЭ ТУНАМАРШАН ХУДАЙ ОМОГТОНОЙ ГУЛВАА ГАЛСАНАЙ ЖИГЖИД

Долгор Цырендоржиевна Цыреторова,

Буряад Республикын нуралсалай ба

эрдэм ухаанай министерствэ

Д.Ж.Жанаевай нэрэмжэтэ Хориин юрэнхы

эрдэмэй 1-дэхи нургуули,

түүхын дээдэ категорин багша

Буддын шажанай гүн ухаанай профессор, дэлхэй дээрэ мэдээжэ дипломат, цанид хамба Агваан Доржиевые мэдэхгүй хүн үгы, харин тэрэнэй дүтын тунамарша, худай угтай, Хорин Степной Дүүмын тайшаа Эрдэни Вамбацыреновэй орлогшо, гулваа Галсанов Жигжид (1859–1933) тухай мэдэхэ зон үсөөн байдаг. Тэрэ хадаа Хориин ведомствын (мүнөө Заграйн аймаг) Шулуута нютагта хори буряадай бүлэдэ 1859 ондо түрэнэн намтартай. Хара-Шэбэр нютагай Цыбжитов Цырендоржо гэжэ хүндэ Жигжид Галсановай угайнь харбаалжан хадагалагдажа байһан байна.

Галсанай Жигжидэй угай харбаалжан:

Жигжид хүбүүн Шулуутайнгаа дасанда хуушан монгол болон түбэд үзэг шудалжа, тиихэ үедэ яһала эрдэм номтой болоһон. Хурьбэдэ ород хэлэндэ нураһан.

Эрдэмтэй, холын хараа бодолтой залуу гулваа Үдын голоор, Элхээр, Хэжэнгээр болон Түгнын талаар нуурижаһан худай угтанайнгаа ажабайдал найжаруулха талаар ехэ юумэ хэһэн, арад зоноо гэгээрүүлхэ хэрэгтэ анхаралаа хандуулдаг байһан. Албата

Буриад судлал №3 (003)

зониинь эрилтэ ехэтэй, Үнэншэ гулваагаа хҮндэлдэг, гэмтэй зониинь хэмшээрхэдэг хэн.

1891 оной хабар, зун ехэ тухашаруу байдал тогтообо. Зүүн зүгһөө баруун тээшэ аяншалжа ябаһан ерээдүйн император, цесаревич Николае бараалхан угталга шударгы шумуун гулваае тухашаруулба. Дээдэ изагууртаниие ба хүндэтэй айлшадые хүндэмүүшэ найнаар угтаха ёһотой байгаа. Богонихон болзор соо албата зонойнгоо хүсыень элсүүлжэ, үндэр түрэлтэнэй ябаха харгыень, хүүргэнүүдыень заһабарилжа, улаа шэрэхэ шэлдэг хайн моридые, айлшадай тогтожо амарха, хонохо газар найнаар бэлдэхэ талаар энэ харюусалгатай ажал хүдэлмэриие Жигжид Галсанов гүйсэд дүүргэжэ шадаа. Тэрэ тоодо таарамжатай, үнэтэй сэнтэй бэлэг, айлшадые хүндэлхэ эдээ унда бэлдэһэн байна. 1891 оной июлийн 20-до Шулуутайн дасанда угтамжын үедэ ород хэлэ муугаар мэдэхэһээ боложо, шахардуу байдалда ороһон шэрээтэ Намсараевай орондо амаршалгын үгэнүүдые Жигжид Галсанов хэлэһэн, сайлалгын боложо байхада, өөрынгөө зохёһон магтаал-дуу (ода) цесаревичтэ зорюулан дуулаһан юм.

Гулвагай сэбэр ород хэлэн дээрэ хэлэһэн үгэнүүд айлшадые ехэтэ гайхуулаа ха. Энэ хадаа хаан изагууртантай уулзалга түрүүшыншье хаа, үшөө саашаа үргэлжлөө. Хориин буряадуудые ударидадаг бэшэшье гулваанарай тоодо энэ баярай уулзалга дээдэ хэмжээндэ үнгэргэжэ шадаһан Жигжид Галсанов хүхэ лентэтэй алтан медальда хүртөө.

Хоёрдохи уулзалгань 1895 оной январийн 17-до Николай хаанай шэрээ эзэлхэ ёһололой үедэ болоһон. Сэрэгэй губернаторой даалгабаряар Забайкалийн буряадуудай зүгһөө 3000 түхэригэй сэнтэй мүнгөөр дархалхан урлал Хориин Степной Дүүмын тайшаа Аюшеев Николай хаанда барюулха ёһотой байгаа. Зүгөөр саг соогоо ерэжэ үрдээгүй тайшаагай орондо уран хурса хэлэтэй, дипломадай шанар шэнжэтэй Дүүмын заседатель Галсанов хаанда бэлэгэе барюулһан юм. Эндэ ерэһэн делегаадууд, тэдэнэй тоодо Жигжид Галсанов хүзүүндээ, сээжэдээ зүүхэ алта мүнгэн медаляар шагнагдаһан бэлэй.

1900 оной ноябрь һарада Агваан Доржиев Түбэд орон руу зорихон байна. Хамба харгын хани бололсоһон, нютагайнгаа Сультим Дондоков Жигжид Галсанов хоёртоёо 72 хоногой туршада ута зам гаталжа, һаса хүрэхэн байна.

Тэдэ хадаа урда жэлын эрдэмтэн, зүүн зүгые шэнжэлэгшэ Гомбожаб Цыбиковэй дабаһан хүндэ хүшэр замыень дабтан гаталһан аяншад болоно. Зүгөөр тэдэнэй хэниншье Гомбожаб Цыбиковтэ адли замай тэмдэглэлнүүдые бэшээгүй, тиибэшье Түбэдэй мэдээжэ дасангуудта хүрэхэн, 13-дахи Далай ламые бараалхаһан байна.

Уданшьегүй 13-дахи Далай лама Агваан Доржиевые дипломатическа даабаритайгаар Санкт-Петербург эльгээһэн юм. Делегациин дунда секретариин үүргэ дүүргэдэг түбэд Донир Кайнтуик, хошуунай түрүүлэгшэ Джалсан, мүн үнөөхил замайн нүхэд Жигжид Галсанов, Сультим гэгшэд цанид хамбатай Росси гүрэн руу зорино.

Өөр тухайгаа бэшэһэн зохёол соогоо Агваан Доржиев бэшэнхэй: «Минии Санкт-Петербург ерэхэдэ, хари гүрэнэй ямар нэгэн министрые угтаһандал намайе хүндэтэйгөөр угтан абаа. Түбэд гүрэнэй талаһаа Лобсон Кхичок ба Гьелцан Пунсок, бидэнтэй баһал Жигже (тиигэжэ Жигжид Галсановые өөрынхёороо эрхэлүүлэн нэрлэдэг хэн), Хальмагһаа Опаши (Овше Норзунов) мүн Хара-Шэбэрэй Цультим (Сультим Дондоков) байлсаа. Энэ уулзалгын һүүлээр алтан үзэгөөр Росси Түбэд хоёрой хоорондохи дүтын харилсаа байгуулха гэхэн документ баталагдаа».

Тэрэ үеын тон һонин дүрэ-зураг үлэнхэй. Тэрээн дээрэ бэшээтэй: «Петербург. 1901 он. Монгол, Түбэд, Непал, Инди гүрэнүүдээр цанид хамба Агваан Доржиевтэй хамта аяншалһанай һүүлдэ». Дүрэ дээрэ коляска соо Жигжид Галсанов, хойнонь Тугнын гулваа, Сультим Дондоков, саанань Хальмагай Овше Норзунов.

Буриад судлал №3 (003)

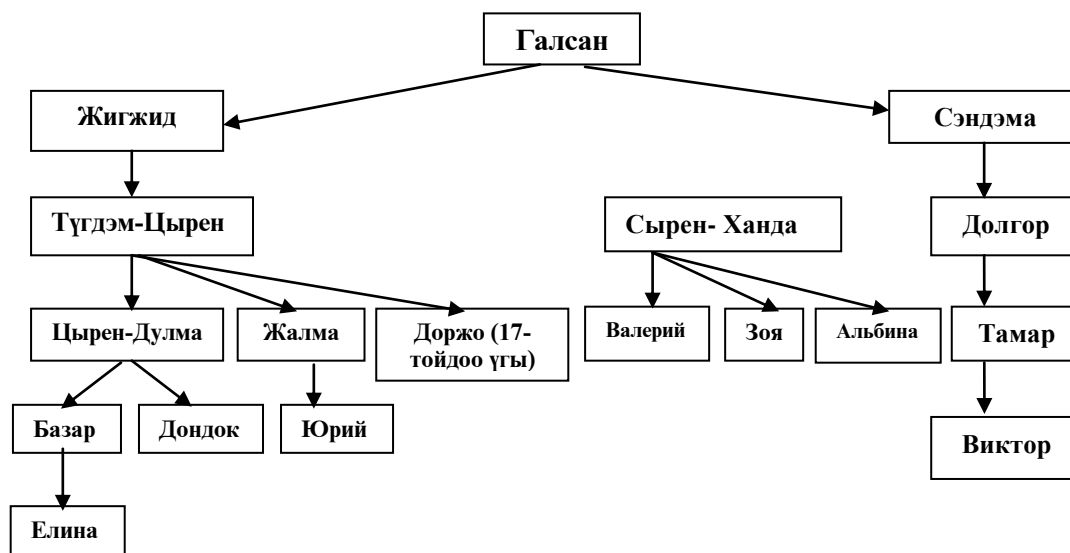
Аяншалгаяа дүүргэхэдээ, Агваан Доржиев ба тэдэнэй нүхэд Непалаар нютагаа бусаха баатай болоо. Инди-Непалай хилэ дээрэ тэдэнэй абажа ябаһан юумэ нэгжэбэ. Тэдэнэр абажа ябаһан үнэтэй бэлэгүүдыемнай оложорхино аа гү гэжэ ехэ айгаа. Харин аяншадай бадаршан, гуйраншан шэнги ядаруу зүдэрүү зон байхадань табижархиба. Ранчпур гэжэ Зүүн Индиин хотодо Агваан Доржиевай дүрэ зурагтай соносхол үлгөөтэй байба: «Хэн Агваан Доржиевай толгой асарнаб, тэрэ хүн 10 мянган рупи шагнал абаха».

Һөөргөө Росси бусахадаа, тэдэ хаанда түбэдэй бэлэг сэлэгүүдые барюулаа, өөһэдөөшье хайра шагналда хүртөө. Жигжид Галсанов медаляар шагнагдаа. Хари холын газарнуудаар оло дахин аяншалһан Жигжид Галсанов ажабайдалда эгээл хэрэгтэй шэнэ юумэ анхаран адаглажа, тэрэнэ түрэл нютагтаа нэбтэрүүлхэ гэжэ оролдолго гаргадаг һэн. Мал ажалтай арад зоноо таряан ажалда һургадаг, газар нугаяа уһалха уһалууришые тодхоһон байдаг. Мүнөөшье Шулуутайдань гулваагай заабаряар малтаһан ханаабууд үлэнхэй. Тэдэниие Галсановай ханаабууд гэжэ нэрлэдэг.

Нютагайнь зон «Ацагадай очеркнуд» гэжэ угай бэшэгүүдэй нэгэ вариантыень Жигжид Галсанов бэшэһэн гэжэ тоолодог юм. Тэрэнь бэшэ угай бэшэгүүдһээ илгардаг. Юундэб гэхэдэ, зарим тайшаанарай хойрог муу ябадал шүүмжэлһэн байдаг. Энэ хүниие мэдэхэ зон тон уран хурса хэлэтэй хөөрэлдөөшэн, хөөрэгшэ байһан гэжэ тэмдэглэдэг. Бэлигтэй уран зохёолшо Хоца Намсараев Цыбен Жамсарано Жигжид Галсанов хоёрто хөөрэхэдөө гартадагби гэжэ мэдэрдэг һэн.

Совет засагай үедэ 30-аад онуудай хашалган хамалганай үе саг Жигжид Галсановай ажабайдалые эрид хубилгаа. Тэрэниие арадай дайсан, нюдарган гэжэ гэмнэжэ, 1931 оной майн 20-ной протокол соо Буриад-Монгол республикаһаа гадуур зарлагдана гэнэн шийдхэбэри гаргаһан байдаг. 72 наһатай Жигжид Галсанов хинамжада абтажа, Красноярскын хизаар руу үхибүүдтээ, аша гушанартаяа сүлэгдэһэн юм. Тэрэнэй түрүүшын бүлын хүбүүн Түгдэм-Цырен байгаа. Протокол соо сүлэгдэхэ зонууд тухай бэшээтэй:

- Жигжид Галсанов
- Ехэ басаганиинь үбгэнтээ, хоёр хүбүүдтээ
- Бага басаганиинь

Буриад судлал №3 (003)

Красноярск хизаарта Елена ба Юрий гэжэ гушанар түрэхэн. 1954 ондо гулваагай гансал хүүлшын үри хадаһанарай нэрэнүүд сагааруулагданхай. Өөрөө Жигжид Галсанов 1933 ондо заралгаһаа мэндэ бусажа ерэхэн, Шулуутайнгаа дасанда наһа бараһан.

Хориин үмэнэ газартай бүлэнсэнэрэй басаган болохо Бальчинова Тамара Галсановнагай ажалай намтар холбоотой. Тамара Галсановна – Буряад Республикын габьяата багша, «Хүндэлэлэй тэмдэг» орденной кавалер, ВЛКСМ-эй 16-дахи зарлалай делегат, Россиин Президентын мүнгэн шангай лауреат, «Педагогическая элита» гэхэн республиканска конкурсын лауреат – мүнөө Онохойн хургуулида багшалһаар.

Хори буряадуудай дундаһаа гараһан гайхамшагта хүнүүд Агван Доржиев, Жигжид Галсанов гэгшэд арад зонойнгоо сэдхэлдэ хэтэ мүнхэдөө үлэхэ.

БУРИАД СЭХЭЭТНИЙ ТУХАЙ

Ж.Цэвээн¹

1897 оны хүн амын тооллогоос үзэхэд Буриадын нэг хэсэг нь /Эрхүү мужийнх/ мөхөн буурч байхад өөр нэг хэсэг нь /Өвөр байгаль нутаг/ өсөж өндийж байна. Буддын болон үнэн алдарт шашны лам нарын зэрэгцээгээр хэдэн арван мянган бөө удган байна. Буриадын хүн ам цөөн, Орос оронд л гэхэд 300 – гаадхан мянга орчим байна. Гэтэл үндэс угсаа нэгтэй монголчууд маань Оросын хилийн цаана 3 саяараа оршин сууж байна. Одоо цагт Буриад руу, бас Монголчууд руу ч ялгаагүй Өрнөдийн соёл хүчтэй нөмрөн орж ирж байна. Үндэстний хувьд Буриадын ард түмэн оршин тогтнох чадвартай юу? Эсвэл давуу хүчирхэг соёлд автан мөхөж, устах тавилантай юу? гэдэг асуулт гарах нь зүйн хэрэг. Тиймээс бид “Буриад сэхээтний тухай” гэдэг өгүүллэрээ уг асуултад бодит баримтуудыг үндэслэн хариу өгөхийг хичээлээ.

Сүүлийн үед буриадуудаас шинжлэх ухаан, соёл урлагийн үйлсэд дэвшин гарах нь олширч байна. Урьд нь ч шинжлэх ухаан, соёлын ном сударт нэрээ мөнхөлсөн буриадууд байсан нь мэдээж юм. Улс төрийн зүтгэлтнүүд ч төрж байлаа. Сэлэнгэ нутгаас гаралтай Дорж Банзаров онцгой авъяас төгөлдөр нэгэн байлаа. Түүний судалгааны “Черная вера” /“Бөө мөргөл”/ бүтээл одоо ч ач холбогдолоо алдаагүй байна. Гэвч Дорж Банзаров нь дэндүү богино насалсан /1822-1855/. Түүнээс өмнө нэгдүгээр Александр хааны үед Хорь Буриадын зайсан Бадма Номтоев нөхдийн хамт Евангель судрыг монгол хэлээр орчуулсан байдаг. Тэр орчуулга нь маш сайн болсон тул бичиг мэддэг буриадуудын дунд ихэд алдаршсан байв.

Дорж Банзаровын үеийн лам Галсан Гомбоев Казанийн Их сургуульд ажиллаж байхдаа монгол судлалын талаар нэлээд бүтээл туурвин нэрээ мөнхөлжээ. Түүний Оросоор орчуулж монгол эхтэй нь хамт хэвлүүлсэн “Алтан товч” монгол судлалынханд том нээлт болсон юм. Мөн тэр үеэр аж төрж байсан Унгины буриад Болдонов “Ертөнцийн үүсэл” товхимолыг буриад хэлээр орчуулснаас гадна Буриад үндэсний сургуулиуд байгуулахаар хөөцөлдөж байв. Олны талархал хүлээсэн А.Щапов Верхленск уездийн буриад эмэгтэйн хүү байв. Саяхан нас барсан Старцев ч бас буриад эхнэрийн хүү байлаа. Жирийн малчин Бадмын хоёр хүү /Чүлтэм Бадмаев, Петр Бадмаев/ хэний ч тусалцаагүй өөрсдийн авъяас билгээрээ шалгаран дэвшсээр өндөр алба хаших болсон. Чүлтэмийн дүү Петр Бадмаев Орос Гадаад Ядлын Яамны статс – секретарь болоод Орос орноос Алс Дорнодод явуулах бодлогыг тодорхойлж байв.

Хори Буриадын Ацагат нутгаас гаралтай Агван Доржиев Далай ламын багш болсны ачаар Далай лам төдийгүй Түвэд орон бүхэлдээ Оростой дотносохыг эрмэлзэх болсон гэж хэлж болно. Агван Доржиев зөвхөн улс төрч төдийгүй ер нь өргөн мэдлэг боловсролтой хүн байв. Түвэд, Монгол, Буриадын асуудлаар Оросын талыг баримтлагч байсны хувьд Европын боловсрол гэгээрлийг Монгол, Түвэд,

¹ Жамсрангийн Цэвээн – Буриадын нэрт эрдэмтэн, соён гэгээрүүлэгч Цэвээн Жамсрано 1880 онд Агвын аймагт төрсөн. Монголд шинэ цагийн боловсролыг хөгжүүлэх, ШУ-ны байгууллага байгуулах, анхны сонин хэвлэл бий болгох зэрэгт онцгой үүрэг гүйцэтгэсэн нэрт эрдэмтэн юм. Тэрбээр 1937 онд хэлмэгдэн 1940 онд шоронд нас барсан. Энэ жил түүний мэндэлсний 130 жилийн ой тохиож байна.

Буриад судлал №3 (003)

Буриадуудын дунд Оросоор дамжуулан дэлгэрүүлэх эрмэлзэлтэй соёлын зүтгэлтэн байлаа.

Дорнод Сибирийн буддын шашинтнуудын одоогийн толгойлогч Бандида хамба лам Итгэлтуев Бол буриадуудын дотроос анх удаа Азийн бүх орноор тойрон аялсан хүн юм. Түүний Энэтхэг, Цейлон, Сиам орнуудад хүрэлцэн очиход ёслол төгөлдөр хүлээн авдаг байв. Сиамын хан түүнийг манай найрамдалт орны буддын шашинтнуудын тэргүүн хэмээн өндөр хүндэтгэл үзүүлсэн байна.

Дацаны ширээт лам байгаад 90 настайдаа омгийн тэргүүнээр сонгогдсон хори буриад Ринчин Номтоев олон түмэнд маш их хүндэтгэгдсэн, зөвхөн Агын дацаны “их” хамба лам Данжиновтой эн зэрэгцэхүйц олон нийтийн нэрт зүтгэлтэн байв. Тэд хоёулаа түвэд, монгол хэлээр өдий төдий ном судар, туурвисан, орчуулсан номч мэргэд, Өвөр байгалийн буриадуудын дунд соёл гэгээрлийг дэлгэрүүлэх үйлст бүх насаа зориулсан энэрэнгүй үзэлт соён гэгээрүүлэгчид байлаа. Тийм хүмүүсийн цадиг түүхийг бичиж үлдээдэг, хөшөө дурсгалыг нь босгодог, ард түмэн тэдний тухай үлгэр домог зохиодог, мэндэлсэн өдрийн баярыг ёслол тэмдэглэдэг. Ринчин Номтоевын зохиосон хосгүй Түвд – Монгол тайлбар толь бичиг одоо болтол хэвлэгдэж олны хүртээл болоогүй байна. Агын дацангийн бахархалтай сайхан бүхэн нь Данжинов болон түүнтэй хамтран зүтгэгчидтэй шууд холбоотой билээ. Данжиновын ариун шударга, өгөөмөр, энэрэнгүй бүх ажил үйлс нь түүнийг оройн дээд гэгээнтэн, хувилгаан хэмээн хамаг олонд шүтэгдэхэд хүргэсэн билээ. Түүний жанч халахад цогцсыг нь хувилгаан гэгээнтний ёсоор чандарлан хайлуулж, тэнгэрт дэгдээсэн бөлгөө /+1900 он/. Данжиновын үйл ажиллагааны урьдчилсан нөхцөл, бааз суурийг өмнөх хэдэн үеийн буриад санваартнууд бэлтгэж өгсөн байлаа. Тухайлбал, гарамгай орчуулагч, Цүүгэл дацан түвэд, монгол ном олныг барлуулсан Дандаров, мөн гарамгай гүүш, монгол хэлээр олон ном барлуулсан Дылгиров, Цүүгэл дацанд Буддын шашны академийг анх санаачлан байгуулсан Чойдонов, төгс сайн Түвэд – Монгол толь бичиг зохиосон Түгүлдүрэв нарын нэрийг дурдахад хангалттай. Эдгээр “их” хүмүүсийн үед бас буриадын нэрт түүхчид гарч ирснийг хэлэх хэрэгтэй. Үүнд Сэлэнгийн Ломбоцыренов, Хори Буриадын Вандан Юмсунов, Хабитуяв, Агын Тобоев нарын зэрэг олон номч мэргэд байлаа.

Саяхан өөд болсон Агын буриад Цыбик Онгодов өөрийн идэвх санаачлагаар жинхэнэ ардын багш болсон хүн байв. 1840-өөд онд Орос оронд эхэлсэн их реформуудаас Онгодов санаа аван Буриадын өвөрмөц соёлын өв, зан заншлыг хамгаалах хөгжүүлэх ажлыг санаачлан эхлээд түүнийгээ хэрэгжүүлэх санаа оноог тэр үеийн Оросын тэргүүний сонин хэвлэлээс шүүрдэн олж авдаг байв. Гэтэл Агын сургуульдаа ажил явуулахдаа ганцаардан аргаа бардаг байсан ч гэсэн ариун үүргийн хийморийг өндөрт өргөн, хатуужилтай амьдарлаар урт наслаад ард түмнийхээ сэргэн мандлын гэгээ орж байхад өөд болжээ. Тухайн цагийн хүмүүс Онгодовын үзэл санааг ойлгодоггүй, шоолж дорд үздэг, эрхтэн дархтанууд бүр ч хавчин гадуурхдаг байв.

Буриад судлалын талаар туурвисан бүтээлүүд олон байсан бөгөөд монгол хэлээр орчуулсан бүтээлийн үлгэр жишээ болгон Ушинскийн “Родное слово”, “Төрөлх хэл”-ийг нэрлэж болно. Ер нь тэр Ушинскийн сурган хүмүүжүүлэх аргыг өвөр байгальд анх удаа хэрэглэсэн хүн юм. Түүнийг нас барсны дараа гар бичмэлүүд нь Оросын газар зүйн нийгэмлэг мэтийн олон байгууллага, М.Кроль, Логиновский мэтийн хүмүүсийн гар дамжин, үлдсэн хэсэг нь хулганы хүнс болон алга болжээ. Одоогийн залуу буриад сэхээтнүүдийн өмнө багшийн бүтээл туурвилуудыг олж цуглуулан, хэвлэн нийтлэх хүндтэй үүрэг ногдож байна. “Эх орны дорнод хязгаар” хэмээх ганц Монгол сэтгүүлийн анхны редактор Буд Рабданов Онгодовын үйл хэргийг үргэлжлүүлэгч байсны дээр Г.Н.Потанины экспедицэд оролцон аялж явжээ.

Буриадын эртний аман зохиол, бөөгийн дуудлага мэтийн язгуур урлагийг судлан цуглуулагч гэдгээрээ аль хэдийнээ алдаршсан ардын багш Матвей Николаевич

Хангалов Балаганскийн буриад хүн байлаа. Түүний бүтээлийн тун өчүүхэн хэсэг нь тусгай сэтгүүлүүдэд ганц нэгээр нийтлэгдсэнээс гадна Агапитовтэй хамтран бүтээсэн, Г.Н.Потанины редакторлосон “Балаганскийн цомирлог” хэмээх бөө мөргөлийн тухай ганцхан ном бидэнд бий. Гэтэл буриадын бөө мөргөл, язгуур урлагтай холбоотой маш үнэтэй содон бүтээлүүд хянан тохиолдуулаад хэвлэн нийтлэх эзнээ хүлээж байна. Хангаловын бүтээлийн нэлээд хэсгийг Д.А.Клеменцийн санаачлагаар Петербургт төвлөрөөд байгаа нь хэвлэгдэн олны хүртээл болох найдвар төрүүлж байна. Хэрвээ хэвлэгдэх юм бол шинжлэх ухаанд нэн чухал нэлээд хэдэн боть ном болох нь лавтай.

Урьд Агад төрөөд Петроградын Их сургууль төгссөн Гомбожав Цыбиков бол Оросын Газар зүй нийгэмлэгийн даалгавраар мөргөлчин ламын дүрээр Түвэд орноор аялан, гадаадын ямар ч жуулчныг хавьтуулдаггүй нийслэл Лхас хот, Далай ламын Бодолай ордныг судалсан бүтээл туурвисны учир тус Нийгэмлэгийн тэргүүн шагнал-Пржевальскийн мөнгөн шагналаар шагнагдсан гарамгай жуулчин, түвэд судлаач, хэл шинжлэлийн нэрт эрдэмтэн юм. Түүний аялалынхаа үед бичсэн өдрийн тэмдэглэл нь хэвлэгдэн гарахыг эрдэмтдийн ертөнц тэсч ядан хүлээж байна. (Тэр тэмдэглэл нь 1918 онд “Буддист паломхик у святынь тибета” нэрээр Петроградад хэвлэгдэн гарсан бөгөөд тэр анхны хэвлэлийн нэг хувь өчүүхэн надад байгаа билээ. Нэмж хэлэхэд миний бие тэр бүтээлийг 1998 онд монголоор орчуулаад “Монгол, Түвдээр зорчсон тэмдэглэл” нэрээр хэвлүүлсэн болно. –Орч.) Гомбожав Цыбиков одоо Владивостокийн Дорно дахины гадаад хэлний Их Сургуульд профессороор ажиллаж байна.

Санкт-петербургийн их сургуульд чөлөөт сонсогчоор суралцаж байсан Ага нутгийн хоёрдахь оюутан Барадин Базар Дундад ба дорнод Азийг судлах Оросын хорооны даалгавраар умар зүгт Буддын сургаалийг дэлгэрүүлэгч Тангадын лавран хийдийг судлах аянд мордсон. Тэгээд хоёр удаа хийсэн аялалынхаа тухай онц сонирхолтой лекцийг Оросын Газарзүйн нийгэмлэгийн Петербургийн салбарын бүх гишүүдийн жилийн эцсийн бүгд хуралдаан дээр 1 дүгээр сарын 30-ны өдөр уншихад, түүнийг нь 2 дугаар сарын 15-ны өдөр дахин сонссон. Барадин Базар Лавран руу аялалд гарахынхаа өмнө Буддизмыг санскрит ба түвэд эх сурвалжуудын аль алианаар судалсан академч С.Ольденбург, приват-доцент Ф.Щербатскийн дэргэд тусгай бэлтгэл хийдэг дараа нь буддизмын гүн ухааныг нэвтэрхий судалсан, яруу найрагч, олон ном судар зохиосон буриад эрдэмтэн Зарвайнаар шашин номын талаар тусгай хичээл заалгажээ.

Дашрамд хэлэхэд Зарвайн лам Санкт-Петербург орж Щербатскийд Буддизмын гүн ухааны хичээл заалгаж байсан удаатай. Ийм даамай бэлтгэл хийсэн Барадины аялал ч амжилттай болсон. Буддизмыг санскрит, түвэд, монгол эх сурвалжаар судалсан мэдлэг, бас Европын шинжлэх ухаантай танилцсан байдал зэрэг нь Барадины давуу тал байлаа. Буддизмыг гүн судалсан хүний хувьд тэр хааяагүй хүнтэд зочид болдог байв. Европ хүний танилцах боломгүй зүйлийг тэр судалсан, тайлбарласан төдийгүй зургыг авч чадсан байх юм бас ховор нандин ном судар олж ирсэн Базар зөвхөн Лавран хийдийн дотоод гадаад байдлаас илүү хувраг лам нарын, жирийн хүмүүсийн байдалыг, тэдний баяр гомдол, аж байдал, ажил үйлсийн тухай, тангад тариачид, анчид, малчидын тухай тэндэхийн хатуу заншил дэглэм монголчуудын тухай тодорхой өгүүлсэн байдаг. Нэг үгээр хэлэхэд тэндэхийн аж байдлын тухай амьд хүмүүсийн тухай дэлгэрэнгүй зураг нүднээ үзэгдэх шиг болно. Хийдийн гэгээн хувилгаан нарын хийд дотроо болон ер нь улс орондоо, ойр хавьдаа ямар нөлөөтэй ямар үүрэгтэйг тодорхой бичжээ.

Түүнээс гадна хэдийгээр тийм төлөвлөгөөгүй байсан ч гэсэн Дээдхийн гэгээн Далай ламын өргөөнд орж мөргөх завшаан түүнд олдсон. Мөргөхөөр ч барахгүй 1905 оны өвөл Монголын Вангийн хүрээнд морилон ирээд байсан далай ламын хашаан дотор өвөлжихдөө далай лам төдийгүй түүний бараа бологсодтой ойр тодно харилцах, дээдхийн гэгээнээс адис хүртэх гэсэн монгол, буриад хүмүүсийн урт цуваатай танилцсан ажээ. Энэ бүхний тухай тод томруун, уран сайхнаар, шог хошиноор

Буриад судлал №3 (003)

дэлгэрэнгүй өгүүлсэн нь хүний сонирхолыг ихэд татна. Газарзүйн нийгэмлэгт илтгэл тавихдаа гайхалтай гэрэл зургуудыг дэлгэн үзүүлсэн Григори Николаевич Потанин Лавран хийдэд хүрээ, байрлаж байсан хашааных нь зургийг үзүүлэхэд танхим доригтол алга нийжигнүүлэн ташиж баяр хүргэж байлаа. Барадины аялал үнхээр их амжилт олсныг тэмдэглэн Пржевальскийн нэрэмжит дээд шагнал олгосон нь зүй ёсны хэрэг байлаа. Түүний бүтээлүүд удахгүй нийтлэгдэн олны хүртээл болох байх хэмээн найдна. Барадин бол буриадын “Дипломгүй” залуу сэхээтнүүдий нэг төлөөлөгч мөн учраас бид түүний тухай ийнхүү дэлгэрэнгүй өгүүлж байгаа юм. Залуу насны бардам зангаасаа болоод зарим “нэртэй томоохон” сэхээтнүүд диплом тоодоггүй гэж буруутгадаг. Гэтэл Барадны жишээнээс үзвэл тэр зэмлэл буруу болох нь илт байна.

Өгүүллээ цааш үрэгжлүүлэе. Ардын багш Ш.Л.Базаров бас дипломгүй ч гэсэн буриадын ардын зохиолоос үнэтэй цайтай нэлээд бүтээлийг хэвлүүлсэнээр барахгүй монгол бичиг заах анхны цагаан толгой зохиосон хүн юм. Бас сургуульд буриад дууны хичээл заадаг болгосон нь нэн чухал арга хэмжээ байв.

Эрхүүгийн буриад багш Амагаев оросоос монгол руу орчуулга хийдэг, Агван Доржиевын зохиосон “Вагиндр бичгийн сурах бичиг”, цагаан толгой зохиож байв. Амагаев бол Пушкины “Алтан загасны үлгэр”-ийг анх монгол хэлээр орчуулсан хүн юм.

Төрийн Думын хоёрдахь удаагийн сонгуулиар Өвөр Байгалийн буриад, хамнигад, нараас Думын депутатаар сонгогдсон Бата-Далай Очиров Крыловын ёгт үлгэрүүдийг цөмийг нь Л.Н.Толстой буддын шашны “үнэнд хүрэх зам” гэх мэт хэд хэдэн бүтээлийг орчуулан нийтлүүлжээ.

М.Ж.Богданов буриадуудын эдийн засаг, нийгмийн байдал, аж амьдрал, гачигдал дутаглыг соргог ажиглан тэр дутагдал доголдолыг арилгах онолоо нутгийн нийслэлийн сонин хэвлэлүүдэд байнга нийтлүүлдэг байв.

1906 оноос эхлэн ялангуяа ардын залуу багш нар мэдлэг боловсролоо дээшлүүлэх талаар ихээхэн чармайх болсон нь мэдэгдэж байв. Алайрын багш нараас нэлээд хэдэн хүн Петербург Казань, Тифлис, Томск зэрэг олон хотод очиж суралцлаа. Дунд болон тусгай мэрэгжлийн сургуулиудын сурагчид (ялангуяа Эрхүү хотын) ард түмнийнхээ аж байдалд санаа тавих, явал ард зондоо тус болох хэмээн эргэцүүлэн бодох болсон байв.

Энд өгүүлсэн бүхэн манай буриад зоны соёлын хүч тун ч ядуухан байгааг харуулж байгаа боловч манай ард түмэнд амьдралын чадавхи байгааг гэрчилэн харуулж байна.

Цыбиков, Барадин, Базаров, эмч Ямпиров мэтийн олон залуу сэхээтэн олон нийтийн хандив, дэмжилгээр суралцаж байгаа нь ихээхэн ач холбогдолтой юм учир нь ард түмэн өөрсдийн дундаас хөрөнгө цуглуулан чадварлаг сэргэлэн хөвгүүдээ бага сургуулиас эхээд их сургуульд хүртэл суралцуулан соёлын зүтгэлтэнүүдээ бэлтгэх болсон нь гайхалтай сайхан санаачлага болой. Буриад сэхээтнүүдийн өмнө аугаа их зорилт тулгарч байна. Орон нутагтаа ажиллах эмч, малын эмч, эх баригч зэрэг мэрэгжилтэй боловсон хүчин, гэрийн болон сургуулийн багш нар, эдийн засагч, агрономч, мал зүйч, зохиолч, сэтгүүлч, өөрийн хэвлэн нийтлэгч, яруу найрагч, зураач жүжигчин... цөм хэрэгтэй байна.

Нэг үгээр хэлэхэд ард түмний хөгжил дэвшлийг тодорхойлдог соёлын гарамгай зүтгэлтэнүүд манайд тун чухал болоод байна хүн бүрийн соёлын бүтээлч ажил үйлс чухал болоод байна. Боловсортой буриад бүхэн арт түмнийнхээ аж байдлыг дээшлүүлэх үйлс хувь нэмрээ оруулах нь чухал хувь нэмэр болгон өчүүхэн байлаа ч гэсэн цөм бүтээлч их хүчин болж нэгдээд арт түмнийг сэргээн мандуулсан цагт буриадын арт түмэн “соёл иргэншлийн гологдмол хүү” байхаа болино.

*Орчуулсан Моотгон
Дарийн Бадамням,*

Буриад улсын соёлын гавьяат зүтгэлтэн

Тэмдэглэл**ТҮБ БОЛОН ХЭНТЭЙН АЙМАГУУДАЙ
БУРЯАДУУДАЙ НЭРЭНҮҮД**

*Бодонгууд угай Базарова Ц.Б.
Улаан-Үдэ хото, БГУ*

2009 оной арюун зун Монгол найхан ороноор аяншалжа, Түб, Хэнтэйн аймагуудай арад зонтой, тэдэнэй ажабайдалтай, түүхэтэй танилсаха аза талаантай байһандаа баяртайбди. Энээнһээ урагша Улаан-Баатар хото ошожо, Монгол уласай хүгжэлтөөр бахархаж, манай монголшууд гэжэ омогорхоод, аха дүү монгол арадтаяа, буряадуудтаяа нүхэсэжэ, эрдэм шэнжэлгын ажал хээд, хүдөө аймагууд, хүдөө нютаг ошонгүй бусадгай хэн бэлэйбди.

Нёдондо жэл Буряадай гүрэнэй университетэй үндэһэтэнэй гуманитарна институтайнгаа оюутадтай Сэлэнгын аймаг хэлэнэй дадалгын хажуугаар тус аймагта һуурижаһан буряадууд хэр найнаар буряад хэлээ мэдэнэб, буряадаараа хөөрэлдэнэб гэжэ хэлэнэйн онсо шэнжэ үзэһэн байнабди. Сэлэнгын аймагай Засаг дарга Жалсрайн Баярмагнайн, аймагай захиргаанай тамгын дарга Санжижавай туһаламжаар бидэниие угтажа абahan юм. Бидэниие хүлэжэ абahan аймагай эрдэм һуралсалай зургаанай ахамад мэргэжэлтэн Энхтувшин, мэргэжэлээрээ ород хэлэнэй багша, шэнжэлэлгын ажалдамнай ехээн хубитаяа оруулаа. Буряадуудтай танилсажа, ехэл һонин, хэрэгтэй баримтануудые суглуулаабди. Эрдэм һуралсалай зургаанай ахамад мэргэжэлтэн Пүрэвэй Мягмарсүрэн Хүдэр сомондо ажаһуудаг 76 наһатай Хандын Бадмасуу эжыгтээ танилсуулхадань, буряад хэлэтэй, «буряадһаа бэшэ ямараар ярихабиб», - гэжэ хэлэхэдэнэ найшаагдамаар.

Нэн түрүүн Сүхэ-Баатар хотодо буряад Байгал мүрэн гэжэ нэрэтэй ашабагад угай залуу буряад хүбүүнтэй танилсаад, Лхагвасүрэн гэжэ эжытэйнэ уулзажа хөөрэлдөөбди Лхагвасүрэн өөрөө халха, буряадай бэри, буряадаар хөөрэлдэхэ дуратай, «Алтарганада» буряад дуу дуулажа, шан абahan. Хяагтын аймагай Алтайһаа уг гарбалтай Батажаргал нүхэрынэ прокуророор бүхы наһаараа хүдэлһэн. Гурбан баатар хүбүүдтэ Байгал далай, Байгал нуур, Байгал мүрэн гэжэ зорюута Буряад нютагайнгаа омогорхой нэрэ үгэһэн юм. Сүхэ-Баатар хотодо аха дүү мэтээр угтаһан хүнүүдтээ үшөө дахин баярые хүргэхэ зорилготойгоор «Буряад судлал» гэһэн сэтгүүл Сэлэнгын аймагта уншаха байха гэжэ найдаад бэшэбди.

Мүнөө жэл июниин 22-һоо июлиин 7 болотор Буряад судлалай академиин эмхидхэһэн эрдэм-шэнжэлэлгын аяншалгада Буряадай гүрэнэй университетэй багшанар хабаадаабди. БГУ-гай багшанарай аяншалга Россиин гуманитарна эрдэмэй жасын грантын (Грант РФНФ) тэдхэмжээр бэлүүлэгдээ гэжэ тэмдэглэхэ хэрэгтэй.

Монгол орондо һаяшаг эмхидхэһэн Буряад судлалай академиин залуу хүтэлбэрлэгшэд Мягмарсүрэний Одмандах, Батжаргалын Чинзориг, профессор Аюурын Самбуу, шэнжэлэгшэ Лувсанай Оюунцэцэг болон бусадгай аша оролдолгоор түрүүшын иимэ уласхоорондын шэнжэлгын аяншалга Түб, Хэнтэйн болон Дорнод

Буриад судлал №3 (003)

аймагуудай буряадуудай ажабайдал, хэлэ, түүхэ, аман ба уран зохеол, шажан мүргэл, ёһо заншал шэнжэлхэ түсэб түгэс дүүргэжэ шадаа.

Июниин 24-дэ зулгы дулаахан үдэр Улаан-Баатарһаа зүүн тээшээ хоер микро автобусоор үзөөгүй, тиигэбэшье оло дахин дуулаһан, уншаһан, «Монголой нюуса тобшо» гэхэн монголшуудай урданай уран зохеолой зэндэмэнидэ дурдагдаһан, монгол угсаатанай заабол тэндэ ошожо хараһайб гэжэ ханадаг Богдо Чингис хаанай түрэхэн, Монгол Уласай анха түрүүн тунхаглагдаһан түүхэтэ, домогто нюотаг руу аян замдаа тэгүүлбэди. Багануурта хоер бүлэг боложо хубаараад, нэгэ бүлэгнай Дорнод аймаг, манай бүлэг Түб болон Хэнтэйн аймаг шармайба.

Аяншалгада хабаадагшад тус тустаа шэнжэлгын түсэб табиһан, тиимэхээ манай шэнжэлгэ гол түлэб Монголой буряадуудай нэрэнүүдтэ ба заншалта ажабайдалдаь хабаатай үгэнүүдтэ зорюулагдаа. Тус статьягаа Түб болон Хэнтэйн аймагуудай буряадуудай нэрэ суглуулжа, эдэ баримтануудтаа үндэхэлжэ бэлдээбди.

Оршон тойронхи үзэхэлэнтэ хайхан байгаалар һонирхоһоор, суг аяншалха Монголой ханинартаяа танилсаһаар, Түб аймагай Хүгшэдэй Хотон хүрэжэ ерээ бэлэйбди. Энэ нюотагай арад зонтой түхэрээлэн һуужа хөөрэлдөө, танилсаа, ажабайдалаарнь һонирхоо, аяншалгынгаа түсэб, Буряад судлалай академиин ажал, Буряад орон, Улаан-Үдэ, Буряадай гүрэнэй университет, Агын тойрог тухай хөөрөөбди. һонин уулзалгануудшые болоо. Жэшэнь, Хелгоһоо уг гарбалтай бодонгууд угай 90-ээд наһатай Шойбон Ошорой Долгор жэнхэни буряад хэлэтэй, мэдэхэл хэлээрээ хэлэнэб гэжэ гансал буряадаараа маанадта хөөрөө, харин аша зээнэрынь буряад хэлэгүй ха. Үхибүүдтээ түбэд ба санскрит Нимажаб, Пүрбэжаб, Долгоржаб, Ендоржо, Дыжидма, Дарима г.м нэрэнүүдые, нэгэ хүбүүндээ Улзсайхан гэжэ монгол нэрэ үгөө. Аша зээнэрынь Жаргалсайхан, Алтаа г.м монгол нэрэнүүдтэй.

Уг гарбалаараа Алхана уулада шүтэдэг Дулдаргын аймагай хүбдүүд угай Раднын Цэбээндоржын угаа хөөрэхэдэ, Убашын Мухын Раднын үхибүүдэй нэрэнүүд Ринчин, Базарсада, Дамдиндоржо, Цэбээндоржо, Дулма, Долгор, Янжима гэжэ түбэд нэрэ байба. Цэбээндоржын үхибүүдэй Энхтайбан, Энхбата, Уянга, Мүнхэзула, Мүнхээзаяа, Ундарха гэжэ нэрэнүүд монгол, Дулмажаб гэжэ түбэд. Аша зээнэрэйн нэрэ харахада, Энхбаяр, Энхболд, Халюунболд, Хүдэрболд, Хүсэлболд, Бата, Батасэрэн, һамасэрэн г.м. монгол, буряад, түбэд нэрэнүүд.

Түб аймагай Мүнгэн Моритодо ажаһуугшадай 32% буряад ха. Соелой ордон соо олон зон сугларжа, уулзалгамнай эхилбэ. Заншалта ёһоороо аяншалгынгаа зорилго, Буряад судлалай академиин ажал, хараа түсэбүүд, Буряад орон, БГУ, Агын тойрог, буряад уран зохеол, Буряад Республикын тамиршад тухай хөөрөө, видеопрезентаци харуулаабди. Буряад дэгэлтэй, буряад малгайтай хөөрхэн жаахан басагад буряад дуу дуулажа, бултыемнай баясуулба. Сугларагшадтай хөөрэлдэжэ, миндаһан дээрэ горитойхон материал бэшэжэ абаабди. Нэгэ хэды баримтануудые харая. Шэтэхээ уг гарбалтай бодонгууд угай Этигэлэй Баяртын Сэндын Оюунжаргалай дүүнэр Оюунтуяа, Одхонбаяр, Борохуу, Эрдэнихүү, Хасбаяр, Хонгорзул, Анхбаяр г.м. булта монгол нэрэтэй, эдэнэр 1960-1970-аад онойхид. Үхибүүдын Амармэндэ, Амартайбан, Амартуяа, Эрдэмбаяр, Наранбаатар г.м. монгол нэрэтэй, Онон гэжэ Онон голоо хүндэлхэн нэрэ байна.

Агаһаа уг гарбалтай бодонгууд омогой Цэвэлмагай Солмоной хэлэхээр, Ойдоб нагаса абань Агада түрэхэн. Басаганиинь Нарансолонго гэжэ монгол нэрэтэй. Солмон Монголой буряадуудай дууладаг буряад гое дуу диктофондомнай дуулажа үгөө. Хэжэнгэхээ уг гарбалтай бодонгууд угай Самбуугай Болдбаатартай, сонгоол угай Сагаанай Сэрэндашын Лубсандолгор нүхэртэйн, аша зээнэртэйн танилсажа, хүндэлүүлжэ, ажабайдалаарнь һонирхон, үшөө хойноһоо үбгэ эсэгэнэрэйн абажа ябаһан хүнэй машина (сепаратор) харан гайхаабди.

Аяншалгамнай саашаа үргэлжэлбэ. Хэрлэн мүрэн гаталжа гараад, Зүрхэн Хадын хормойдо, Хүхэ Нуурай эрьедэ 1206 ондо Ехэ Монгол Уласай тунхаглагдаһан нангин

Буриад судлал №3 (003)

газар хүрэж эрбэбди. 800-аад жэлэй саана эгээл эндэ бүгэдэ монголшуудай хуби заяанда, түүхэдэ мартагдашагүй үйлэ хэрэг болоо гээшэл даа. Эзэн Чингис хаанда болон бүхы Монголой хаануудта зорюулхан гайхамшагта хүшөө арад зоной хонирхол татана. Тааруу зохидоор бариган аяншалагшадай зочид буудалда Монголойшые, хари гүрэнүүдэйшые айлшад олоороол ябадаг ха.

Аяншалгымнай удаадахи сомон Хэнтэйн аймагай Батшэрээт. 1930-аад ондо абатаа хойуулан Яруунахаа Монгол ерэнэн галзууд угай Пашкын Доржын Данзанай хөөрөөн баһал хонин. Бүхы наһаараа барилгашанаар, нарин дарханаар ажаллаһан Данзан ахай мүнөөшые хүнгэн зандаа. Абымни дүүгэй хүүгэд Улан-Үдэдэ, Эрхүүдэ байдаг гэнэ.

Монголой буряадууд хэлэхэдээ, хамаатамнай хойно, Буряад Республикада, Забайкалийн хизаарта бии һэн, теэд мүнөө харилсаа холбоогүйбди гэжэ халаглана. Монгол орондоо энхэ тайбан, һайн һайхан ажаһууна, тиигэбэшые элинсэг хулинсагайнгаа нютаг хараа һаа гэжэ бододог шэнги.

Хуасай угай Хаянхирбаагай Бальжинимын хүгшэн абань Агаһаа Дорнодоор ерэнэн, хүгшэн эжынь Дадалаар ерэнэн ха. Шатарай багша Бальжинима шажан мүргэл, түрэ найр, басага хулуулга тухай ехэ хонин баримтануудые хөөрөө.

Монголшуудай түүхээр, буряад хэлээр хонирходог, жэнхэни буряад хэлэтэй Гэпэлэй Гомбодоржындо хүрэжэ, Бальжинимын Сэсэг нүхэртэйн танилсаабди. 40 гаран жэл ондоо аймагуудта, Үндэрхаанда засаг зургаанда ажаллаһан аад, 4 жэл нютагаа ерээд байна. Гэпэл абань 1918 ондо Монгол ерэнэн, 1933 ондо тушаагдаад, СССР эльгээгдэжэ, Красноярска хизаарта түрмэдэ хаагдаад, удаань Монгол орон гэр бүлдөө бусажа шадаагүй ха. Шэтын хойто бөөһээ уг гарбалтай, хүбдүүд угай Махаадайн Омоодойн Шойдоной Шойбоной Донирой Бальжинимын Сэсэг аймагай эрдэм ухаанай зургаанда мэргэжэлтэнээр хүдэлһэн, мүнөө хойуулан наһанай амаралтада гаранхай. Үхибүүдтээ, аша зээнэртээ Болорма, Булган, Батзориг г.м. монгол, Байгал, Аригус гэжэ түүхэтэ нэрэнүүдые үгөө Сурхарбаанда гохыень аша зээ басагадтаа буряад дэгэл оежо бэлдээ. Газаагаа хартаабха, үгэрсэ, капуста, морхооб, перец тариган, ажалша, бэрхэ бүлэ гэжэ эли. Монгол Улсын Их Хуралай депутат байһан, сомоной дарга байһан, Могзоной Үхэригһээ уг гарбалтай хальбин угай Санхяатанай 8 хүбүүдэй нэгэн Нимын Цэбээндоржын Дабаажэдэтэй уулзаабди. Гэртээ буряадаар хөөрэлдэдэг, үхибүүдын буряадаар хэлэдэг ха. Үхибүүдын, аша зээнэрын Баторшо, Баттуя, Батцэцэг, Тэргэл г.м. монгол нэрэтэй, нэгэ ашадань буряад лама Санжаа гэжэ түбэд нэрэ үгэһэн.

Батшэрээтэдэ Хелгоһоо уг гарбалтай шарайд угай Будын Сэрэмпилэй Дандарай Сангын Дамдинжаб урданай буряад еһо заншал, үндэһэн буряад ажабайдал тухай дэлгэрэнгыгээр хөөрөө, дархалһан ханзануудаа харуулаа. Техникум дүүргэжэ, малай эмшэнээр ажаллаа, жолоошон, бэрхэ модшо дархан юм. Наһанайнгаа нүхэр Янжима абгайтай 50 жэл суг һууна. Аха дүүнэрын Батамүнхэ, Дулмасүрэн, Долгорсүрэн, Долгоржаб гэжэ түбэд нэрэнүүдтэй. Үхибүүдын монгол нэрэнүүдтэй, Гангамүрэн гэжэ Энэдхэгэй голой нэрэ хүгшэдэймнай нэгэн үгэһэн гэнэ.

Богдо Чингис хаанай түрэнэн нютаг Биндэр хүрэжэ ерэхэдэмнай, засаг дарганар хамниган угай Содномой Сарантуяа, бодонгууд угай Бадарха угтан абаба. Сарантуяа Москвада технологическа институт түгэсхэжэ, инженер мэргэжэлтэй. Энхбаатар нүхэртээ Энэрэлт, Асаралт, Элбэрэлт, Самирлог гэжэ монгол нэрэтэй үхибүүдтэй.

Биндэр сомон ехэ хүгэжэһэн сомон. Томо дунда хургуулитай, интернадтай, томо һайхан Соелой түбтэй, баян гое музейтэй. Сомоной захиргаанда, Соелой түбтэ заншалта уулзалгамнай болоо. Тайзан дээрэ гаража, гое буряад үрэлнүүдые, дуунуудые үндэр наһатайшуулышые, үхибүүдышые хэлээ, дуулаа. Сугларагшадтай танилсажа, шэнжэлхы ажалаа хээбди. Москвада Тимирязевай нэрэмжэтэ хүдөө ажахын академи инженер-гидротехник мэргэжэлтэй дүүргэһэн Яруунахаа уг гарбалтай, баруун хуасай омогтой Гэпэлэй Сэдэбдоржын нагаса эжын аханар ламанар

Буриад судлал №3 (003)

байгаа. Нэгэ нагасань Эгэтын дасанай наарамба хэн ха. Багша мэргэжэлтэй худари угай Пашкын Моломой Балдандоржо буряадаар хэлэнэ, үхибүүдын хэлэдэг, харин аша зээнэрын буряадаар хэлэдэггүй. Аба эжын Хэжэнгын Хөөрхын байһан галзууд угай Дэнсэма абгайн үхибүүд булта дээдэ мэргэжэлтэй, амжалтатай ажалланад. Соелмаа басаганиинь Биндэрэй хургуулийн англи хэлэнэй багша, дэд доктор. Буряад Республикада хамаатаниинь олон. Мэдээжэ хүгжэмшэн Бау Ямпиров, уран зохоол шэнжэлэгшэ Гунга Туденов нагасанарын болоно. Хелгоһоо мансытай ерэн хальбин угай Найданай Сэвэлма хэдэн урданай буряад дуу дуулаа. Хүбүүниинь «Алтарганада» хабаадажа, уран зохоолшодой мурьсөөндэ илаһан Балдансодной Энхжаргал уянгата шүлэгүүдтэй хэдэн ном гаргаа. «Цаг хугацааны залбирал» гэжэ 2007 ондо Улаан-Баатарга хэблэгдэһэн номоо бэлэглээ, шүлэгүүдэ уншажа хужарлуулаа.

Залуушуул буряадаар хэлэнэгүй, тиигэбэшье буряадаар дууладаг, Буряад ороноор һонирходог байһаниинь найшаалтай. Жэшээн, ашабагад угай Дамдинжабай Гэрэлтуяа «Тэнгэрийн долоон үбгэд» гэжэ дуу ирагуу гоёор гүйсэдхөө.

Удаан хүлээгдэһэн Дэлюун Болдог ошожо, Чингис хаанда зорюулһан хүшөөдэ мүргэбэбди, Соелой түбэй дарга Амарсайханай «Монголой нюуса тобшодо» бэшгэдэһэн баримтануудта үндэхэлһэн һонин хөөрөө шагнаабди. Тэмүүжин Биндэртэ гү, али Дадалда түрөө гү гэхэн асуудал үшөөл шийдхэгдээгүй, гэбэшье Ононой эрьедэ, Хэнтэйн аймагта, иимэл үзэхэлэнтэ найхан газарта түрөө ха юм.

Шата улаан улаалзайгаар, эсэг набшаар бүрхөөгдэһэн тала дайда, хада уула, дальбараануудаа дахуулһан тохорюун, ангир шубуудые хаража, ямар гоё байгаали гэшэб гэхэн бодол эзэлдэггүй түрэнэ.

Хэнтэйн аймагай Дадал сомондо залуу засаг дарганар хүлээжэ байба. Дадал сомондо 48 обогойхид ажаһуудаг, тэдэнэй тоодо Хориин 11 эсэгынхид, хамниган угай тугшан, үзөөн омогойхид. Энэ сомон Монголдоо мэдээжэ, хүгжэһэн сомон. Сомоной захиргаанда заншалта уулзалгамнай үнгэрөө. Удаань шэнжэлхы ажалаа эхилбэбди. Суута ангуушан Доржын Зундыдагбын хубийн музейдэ амиды шэнгээр табигдаһан ан гүрөөл, буряад эмээлнүүд, ходоог тэргэ холо ойрын аяншалагшадай анхарал татана. Шэмэждоржо ахай урданай ёһо заншал, шажан мүргэл, буряадай болон монголой үндэхэн ажабайдал гүнзэгыгөөр мэдэнэ.

Дадал сомондо танилсаһан Гэлэгэй Шэмэждоржо, Дарижабай Рэгзэдма нүхэртээ Дадал сомоной түүхэ, урданай ёһо заншал, мал үсхэлгэ, барилга, буряад дархашуул, эмээл хазаар бүтээлгэ, эдэ бэлдэлгэ тухай дэлгэрэнгыгээр хөөрөжэ үгэхэндэн баяртайбди.

Сомоной Хуралай дарга Лубсансэрэнэй Ганбаяр бидэндэ Дадалай түүхэтэ газарнуудые харуулаа. Чингис хаанай түрэнэн Дэлюун Болдог Онон голой эрьедэ, эндэ обоодо мүргэбэбди. 2007 ондо бодхоогдоһон гурбан бурханай субаргада наманшалаабди. Чингис хаанай үсын Хажуу булаг, Гурбан Нуур гэжэ амаралтын түб, Тэмүүжинэй бага наһанай музей, Дадалай түүхын музей хараабди. Соелой түбэй дарга Янжима буряад дуунай концерт эмхидхээ. Залуушуул мүнөө үсын буряад дуунуудые хангиурдаа, Монголой мэдээжэ дуушан Ешинхорло, Дадалай засаг даргын орлогшо сугларагшадые баясуулаа.

Олон түбэд, монгол нэрэнүүдые бэшэжэ абаабди. Хуралай дарга Лубсансэрэнэй Ганбаярай хэлэхээр, хамниган угайхид суута баатар Гантүмэрөө хүндэлжэ, Ган гэжэ хубиһаа эхилһэн нэрэ үгэхэ эжэ оролдодог. Жэшээн, Ганбаяр хүбүүдтээ Гандорж, Ганхүлэг, Гантүгс, Гантогтох гэжэ нэрэнүүдые үгөө.

Түб болон Хэнтэйн аймагуудай буряадуудай нэрэнүүдые хараад, иимэ тобшолол хэнэбди. Урдань эдэ буряадууд бүгэдэ буряадуудтал, монголнуудтал адли бөө мүргэлтэй байһан, харин 18-19-дэхи зуун жэлнүүдхээ Буддын шажан дэлгэрһэн юм. Урданай буряад нэрэнүүд жэнхэни буряад нэрэнүүд байна, жэшээн: Муха, Махаадай, Омоодой, Соорог г.м. Буддын шажанай дэлгэрһэн саһаа түбэд, санскрит нэрэнүүд бии болоо. Жэшээн; Балдан- алдартай, эрхим, Бальжинима- жаргалай наран, Долгор

Буриад судлал №3 (003)

– Сагаан Дара эхэ, Доржо санскрит хэлээр алмаз, Сэрэн – ута наһан г.м. Урдань бүүридэмэл Дамдинжаб, Долгоржаб, Дулмасэрэн, Шэмэйдоржо, Балдандоржо г.м. нэрэнүүд олон аад, мүнөө үсөөн дайралдана. Нютагай, гол уһанай нэрэнүүдые үгэдэг байна. Жэшэнь: Байгал, Байгалма, Онон, Хэрлэн, Гангамүрэн, Балжи. Буряад нэрэнүүд үгтэнэ. Жэшэнь: Баяр, Бата, Соелма, Баярма. Монголой буряадуудай мүнөө үсын нэрэнүүд гол түлэб монгол. Жэшэнь: Арюунболд, Болорма, Гэрэлтуяа, Наранбаатар, Оюуншэмэг, Одхонжаргал г.м.

Монголой буряадуудай нэрын сан баян, үшөөл хүгжэжэ байна. Мартагдашагүй аяншалгадамнай туһалһан, хани халуунаар хүлээн абаһан Түб болон Хэнтэйн аймагуудай сомонуудай засаг дарганарта, арад зондо үнэн зүрхэнһөө баярые хүргэнэбди.

УЛЗЫН ГОЛОЙ УУЛЗАЛГАНУУД

Пурбуева Б-Х. Б.

*(Улаан-Үдэ хотын 3 гимназийн
буриад хэлэнэй багша)*

Монгол ороной хойто талада Улзын голой эрьээр Дорнодой аймагай Цагаан ообо, Баяндун, Баян-Уула, Дашабалбар нютагууд оршодог. Үнгэрхэн зун июнь-июль харанууд соо эрдэм шэнжэлгын экспедицидэ ороод, монголой буряадуудай түүхэ, соёл, хургуулинуудай ажабайдалтай танилсаһанаа дурадхахам.

Монголой буряадууд ёһо заншалаа алдаагүй, буряад хэлээ мартаагүй гэжэ тэмдэглэлтэй. Буряад хэлэн дээрэнх бүри нэмэлтэ болон монголшье, хитадшье үгэнүүд олоор оронхой гэжэ ажаглаабди. Мүнөөнэй компьютернэ техникын хүгжэлтын олон мэдээнүүд ехээр ажабайдалдань нэбтэрэн оронхой. Хүршэ Монгол орондомнай хүгшэн залуугүй бүри үнинэй “гар утастай” (мобильно телефонтой) болоһон. Тиимэһээ байд гээд лэ иимэ үгэнүүдые хэрэглэнэ: сүлжөө - (сеть), сүлжөө байхгүй (сеть үгы байна), нэгэжь (манайхяар мүнгэ нэмэжэ хэхэ), нэгэжь байхгүй болсоо (телефоной мүнгэн дууһаа), утсаар ярилсах (телефоноор хонходолсохо), залгах боломжгүй байна (залгажа шадахаар бэшэ байна) солихо-нэлгэхэ өөр-ондоо, дүнгэжэ ерээб-һая ерээ, дүхэжэ-ойртожо ошобо. Монголнуудшье, монголой буряад залуушуул компьютер ашаглахадаа ехэ бэрхэ гэжэ мэдээжэ. Компьютерай мышка-хулганаан, клавиатура-гар, флешка-флаш-иимээр өөһэдтөө тааруугаар ойлголсодог юм байна.

Дорнодой аймагай дэбисхэр дээрэ 26 хургуулинууд оршодог. Нютаг бүхэнэй хургуулинууд шэнэ зохид байрануудтай, мүнөө үе сагта тааруу гоёор шэмэглэгдэһэн кабинетүүдтэй, хургуулин ажабайдал эрхилэлгэ тусхай самбарнууд дээрэ согсолоотой. хургуулин дэргэдэ холын малшадай хүүгэдые байлгах хамтын байратай. Зургаа наһа гүйсэхэдөө хургуулида ородог. хургуулин 3 шатаһаа бүридэдэг нэгэ ангиһаа табадахи анги хүрэтэр эхин шата, 6- дахи ангиһаа 8 –дахи анги хүрэтэр дунда шата, 9-дэхи ангиһаа 11-дэхи анги хүрэтэр дээдэ шата гээд тоологдодог. хургуули бүхэн номой сантай, хүүгэдэй бээ хоридог бэе тамирын заалтай, хоол бариха сайнай газартай, шэнэ компьютернэ таһагуудтай. Иимэ хэшээлнүүдые үзэдэг байна: монгол хэлэ, монголой түүхэ, хими, физикэ, газарай зүй (географи), биологи, тоо бодолго, информатика, ород хэлэ, хари хэлэ, гар урлал, дуу хүгжэмэй. Буряад хэлэ үзэдэггүй, тиибэшье буряад хэлэн дээрээ ехэ багагүй хөөрэлдэжэ, хүнэй харилсадаг гол хэлэниинь байһаар зандаа. Баяндунай хургуулида “Буряад наадан” гэхэн класһаа гадуур дуу хүгжэм, наада хатарта хургаха зорилготой эрхилэгдэдэг хэшээлнүүд үнгэргэгдэдэг байна.

Санжайсурэнгийн Зоригой нэрэмжэтэ Дашабалбарай хургуулин түүхэ баян. Ород хэлэ заадаг, нютагайнгаа музей даагша Сэсэгма багша иигэжэ хөөрөбэ: “Манай Дашабалбарай хургуули далан жэлэйнгээ оёе тэмдэглэхээ байна. 2002 онһоо хойшо Санжайсурэнгийн Зоригой нэрэ мүнхэлэн нэрлүүлжэ ябана. С.Зориг хадаа залуу эрдэмтэн, демократическэ партиин ударидагша, премьер-министрэй тушаалда дэмжүүлэгдээд байтараа гэнтын аюулаар саһаа урид наһанһаа нүгшэһэн. Дашабалбар нютагаймнай эрэлхэг хүнүүдэймнай нэгэн – С.Зориг гээшэ. Апрельин 22-то Зоригой түрэхэн үдэртэ зорюулжа хүшөө дээрэнх сэсэг табидаг заншалтайбди. Эдэ үдэрнүүдтэ

Буриад судлал №3 (003)

зорюулжа, бүхы хургуулиингаа хэжэ байһан ажалай тоосоон-харалга эмхидхэгдэдэг. Бүхы предметүүдээр олимпиаданууд, шатарай мурьсөөнүүд, уран һайханай урилдаануудта һурагшад өөрыгөө шалгаха арга боломжотой. Энэ хэмжээ ябуулгануудта Монголой парламентын гэшүүн С.Оюун (Зоригой түрэн дүү басаган) эдэбхитэй хабаададаг. Эрхимэй эрхимүүдтэ үнэтэй бэлэгүүдые барюулжа, урмашуулдаг.

Монголой Улсын арадай зүжэгшэн Дэмбэрэлийн Жаргалсайхан Дашабалбарай хургуули дүүргэһэн. Энэ суута дуушан Жаргалсайхан Болгариды, Венадэ, Югославида, Москвада уласхоорондын мурьсөөнүүдтэ хабаадажа алтан медальнуудта хүртэһэн. Арадай зүжэгшэн түрэл хургуулитаяа нягта холбоотой. Жэл бүри ноябрь һарада Жаргалсайханай үүсхэлээр һурагшад дунда “Хабтагай сагаан Үлэмнай” гэхэн дуунай мурьсөөн үнгэргэгдэдэг. Энэ уран һайханай харалгыг Жаргалсайханай гэр бүлэ эмхидхэнэ. Бэлигтэй хүбүүд басагадыг, элирүүлжэ илагшадта медаль, тусхай шагналнууд барюулагдажа, бэлигтэй залуушуудта саашанхи һураха харгыда нүлөөлдэг, туһалдаг заншалтай.

“Хэшээлэй шанартайгаар, ажалаа шадабаритайгаар дээдэ хэмжээндэ хүдэлхэ” гэхэн уряа доро хүдэлдэг багшанар олон. Тус хургуулиин монгол хэлэ шадамар бэрхээр заадаг Лубсанцырен-гуайн намтар һайшаалтай. Хүгдүүд омогой Лубсанцырен багша Улаан-Баатарай Их сургуулида һуража, түгэд монгол хэлэнүүдые зааха мэргэжэлтэн болоһон.

Бурханһаа үгтэһэн абьяас бэлигтэй, хурса хэлэтэй, эрид зантай Лубсанцырен багша өөрынгөө ажалаар, бэрхэ һурагшадые бэлдэдэгээрэ суутай. хургуулиин захирал (директор, завуч-менеджер, шилдэг менеджер-габьяатай завуч) Цындема багша иигэжэ нэмэбэ: “Лубсанцырен багша ёһотойл нютагаймнай үльгэр жэшээ хүн гэшэ. Аймаг соогоо жэл бүхэндэ һурагшадын 15 дахин эрхимлэһэн. Багшынгаа ажалай хажуугаар багшанарай хэрэглэхэ, түүхэ шэнжэлһэн 15 номуудыг хэблүүлэн гаргаһан. “Монгол орондоо Д. Батожабайн “Төөригдэһэн хуби заяан” гурбан боти ном оршуулан хэблүүлһэн. Миин һуудаггүй, шэнжэлжэ, зохёожо байдаг Лубсанцырен багша мүнөө “Угай бэшэгүүдые” бэшэжэ дүүргэжэ байнхай.

Манай бүлэгтэ Бурядай гүрэнэй университеттэ багшалдаг Баян уулын хургуули алтан медальтайгаар түгэсэһэн монголой буряад Д.Цэдэнжав багша ябалсаа. Нютагайнгаа зоноор маанандыг танилсуулхандаа түрэл хургуулияа, багшанараа ходо һанажа ябадагаа мэдүүлэ.

Улаан Одонто Цагаа-Овоо нютагай дунда монголой хүгжэмшэн Дармазагада зорюулан бодхоогдоһон хүшөө холоһоо харагдана.

“Эрээлхэдэжэ харагданхай, элдин сэнхир Монголни...” гэхэн дуунай үгэнүүдын, нототоёо үндэр шулуун дээрэ хоёр талаһаа һиилээтэй. Энэ дууе бидэ бүри хургуулиин байхадаа дуулалдадаг һэмди. Мүнөө энэ мэдээжэ дуу зохёоһон хүгжэмшын нютагтань ябаха золтой хүн байнаб гэжэ һанаад баярлаа һэм. Цагаа овоогой хургуулида эрхим һураһан Б.Чинзориг хөөрэнэ: “Тус хургуули хадаа аймаг соогоо анхан байгуулагдаһан хургуулинуудай нэгэн. 800-аад хүүгэдтэй 11 жэлэй хургуули. Цагаа-Овоогой хургуули түгэсэжэ дээдэ хургуулитай, болбосорол абаһан хүнүүд олон: уран һайханай 16 баримтата, 100 кино зохёоһон Монгол уласай соёлой габьяата зүжэгшэн Ч.Гомбо, габьяата зүжэгшэн Г.Цэрэнханд, Уласай Ехэ Хуралай Гэшүүн байһан генерал Д.Базарсад, Монгол хэлэ бэшэгэй ухаанай доктор Мягмарсүрэнэй Одмандах болон бусад болоно.”

Түгэсхэлдөө монголой нютагай байдал, хургуулиин ажабайдал, хүгжэлтэ ехэ гуригтай, хургуулидаа гүрэнэй талаһаа ехэ туһаламжатай байна гэхээр.

Хэр угһаа буряадууд хүүгэдөө хургаха гэжэ оролдодог, хүүгэдтөө энхэрэгэн зөөлэнөөр хандададаг. Бүри багаһаань арадай дуунуудта хургана, таабаринуудыг

Буриад судлал №3 (003)

таалгана. Сагаа-Обоо нютагта Мунхэсайхан (25 наһатай) лимбэ дээрэ наадажа, Тунтуу гэжэ хүбүүниинь

Мухарьхададаг тэргэмни
Модон буулын хүсэн даа.
Монсолзодог бэемни
Абал эжымни ашал даа.

Түерхэдэдэг тэргэмни
Түмэр буулын хүсэн даа.
Түнтэлзэдэг бэемни
Абал эжым ашал даа гэжэ дуулажа үгөө.

Үнэр баян Дорнод аймагай нютагай түүхэ, ажалша зоной габьяа гээшэ, һургуулиин хүгжэлтэ бултадаа ажабайдалтаяа холбоотой. Нютаг нугынгаа сагаан толгойтой, үбгэд хүгшэдөө хүндэлжэ, түрэл арадайнгаа оюун бэлиг хүгжөөжэ, урматай зоригтой урагшаа дабшажа ябаһан бүгэдэндэ амжалта хүсэе.

**ДОРНОД БУРЯАДАЙ МҮНӨӨ ҮЕЫН ҮНДЭН СОЕЛОЙ
БОЛОН ХЭЛЭНЭЙ БАЙДАЛ****Патаева В.Д.***Хонгоодор угай буруудх атан**Улаан - Үдэ хото*

Үйлын үрөөр нютагһаань холо ажаһуудаг буряадуудай ёһо заншал хэлэ шэнжэлгын ажал ябуулжа байхада, эрдэмэй аяншалганууд ехэ нүлөө үзүүлнэ. 2004, 2005, 2009 онуудта Хитадай буряадуудай болон барга монголшуудай нютагаар шэнжэлэлгэ үнгэргөө хэмди. 2006 ондо Монгол ороной түб аймагаар халха монголой ёһо заншал, хэлэ үзэһэн байхабди.

2009 оной июнь-июль һарада «Буряад монголшуудай түүхэ, угсаатан, хэлэ соелой хүгжэлтын зарим асуудалнууд» гэһэн сэдэбтэй уласхоорондын эрдэм шэнжэлэлгын аяншалгада хабаадалсабабди. Буряад монголшуудай байра байдал, хэлэ, ёһо заншалын мийн үзэхэ, хараха, зураглан бэшэхэһээ гадна жэшэн шэнжэлэлгын ехэ материал суглуулагдаба. Тэрэнэй дүн хожомын олон сэдэбүүдээр манай ажалнуудта томилогдохо аабза. Үнгэрһэн зунай аяншалгада монголой буряадуудай хүтэн шүтэлгэдэ ехэ анхаралаа хандуулааб, тэрээн тухай энэ статья соо багахан шэнжэлгэ үгтэхэ.

Энэ ехэ аяншалга эмхидхэһэн Монгол ороной Буряад судлалын академиин президент, доктор М.Одмандах, гүйсэдхэхы захирал Б.Чинзориг гэгшэдтэй манай Буряадай гүрэнэй университетэй 7 багшанар бэлэдхэлэй ажал ябуулжа, буряадуудай нютагжаһан Дорнод, Хэнтэй аймагуудаар аяншалха гэжэ шийдээбди. Монголой талаһаа энэ аяншалгада ехэнхинь Улсын багшын ехэ хургуулиһаа эрдэмтэд, тийхэдэ хэлэ бэшэг шэнжэлгын дээдэ хургуулиһаа соел урлалай ехэ хургуулиһаа болон Дорнодой багшын дээдэ хургуулиһаа хабаадалсаа. Эдэ нүхэднай шэнжэлгынгээ аяншалгада ехэ найнаар бэлдэһэн байгаа, аянда хэрэгтэй юумэнүүдээ хуу түхээрһэн, эдэе хоолоо хүсэд абаһан. Июниин 22-то Улаан-Баатар хото буужа ерэхэдэмнай, аяншалгада хабаадалсадаг монголой эрдэмтэд булта шахуу тодон абаа. Хойто үдэрын суглаа хуралдаанай удаа 2 бүлэг болон хубааржа, аяншалгаяа эхилээбди. 1-дэхи бүлэгнай Хэнтэй аймаг руу ошоо. Манай 2-дохи бүлэг Хэлэ шэнжэлгын дээдэ хургуулиин кафедрые эрхилэгшэ Б.Чинзориг түрүүтэй Дорнодой аймаг руу жолоогоо баряабди. Маршруднай Улаан-Баатар–Цагаан-Овоо–Баян-Уула–Баяндун–Дашбалбар – Чойбалсан хото – Улаан-Баатар хото. Бүхы дээрээ 2000 км гаталаабди.

Манай бүлэгтэ Монголой талаһаа Соел урлалай ехэ хургуулиин доктор, профессор, мэдээжэ оперно дуушан Г.Батцырен Б.Эрдэнибаатар оюутантаяа, буряад хэлэнэй нютаг илгаануудые шэнжэлдэг Улсын багшын ехэ хургуулиин багша, доктор Г.Батзаяа, Дорнодой багшын дээдэ хургуулида ажаллажа байһан, мүнөө манай кафедрын багша, хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидат Д.Цэдэнжав гэгшэд ябалсаа. Манай талаһаа буряад хэлэнэй кафедрын доцентнэр Будаин Бадмажап Баясхаланович, Базарова Цымжит Бадмажаповна, филологи болон методикын кафедрын доцент Эрдынеева Алла Димниновна, Улаан-Үдын 3-дахи гимназиин багша Ханда Батоцыреновна Пурбуева гэгшэд хабаадалсаабди. Бага түхэлэй автобуста ашаагаа

Буриад судлал №3 (003)

тээгээд, хүхюу зантай, дууша жолоошон Нямсүрэмнай Улаан-Баатарһаань зүүлжээ харгыгаа бариба.

Түб аймагта 270 тонно ган түмэрөөр хэгдэһэн Чингис хаанай хүшөөгэй хажууда тогтожо мүргөөд, саашаа ехэ мүргэлтэй газар Баян Даваа, Эрдэни Сүмэн, Нацагдоржын тоонто Хун галуута номоной Баян Дэлгэр, Бага нуур, Хэнтэйн аймагай Сэнхир Мандал номон, Мүрэн номон, Шандагатай, Үндэр Хаан хото, зүүн захань болохо Баян Обоо нютагуудаар гаран, Дорнод аймагтаа хүрөөбди. Ябаһаар байтарнай, хүни боложо, хайшааш хара – тэгшэ тала, дээрэмнай одо мүшэдһөө бэшэ юумэн харагданагүй. һарын гэгээтэйшье һаань, бидэ харгыгаа алдажа төөрихөө һанабабди. Сэхы талада хонохо болобо гүбди гэжэ хүн бүхэнэй дороо һанаһаар байтар, нэгэ юумэн бүрэг-бараг харагдахадал гэбэ. Абаһаар нэгэ айлда хүрэжэ, зүбшөөл һураад, гэртэнь орожо унтаабди. Энэ газарнай Дорнод аймагай Дабхар гэжэ нэрэтэй. хүниин хүлэгдээгүй айлшадые хонуулһан айлнай харгана угай малша айл байшоо. Үбгэниинь 72 һаһатай Жамбалай Сагаан гэжэ нэрэтэй, Балсуу хүгшэниинь 65 һаһатай. Үглөөнэй таба хахадта бодожо, гэрэй эзэдтэй танилсажа, халуун сайень уужа, зураг һүүдэрээ абалсаад, саашаа ябабабди. Оройдоошье танихагүй зоние гэртээ оруулжа хонуулаад, тэрэ хоер сээниг соогоо унтаһан, эртэ бодожо хооллуулаад байхадань, «ямаршье һайн зонууд байдаг юм» гэжэ һанаа һэмби. Манай монгол нүхэд «манай эндэхи зон хуу иимэл байха» гээ һэн.

Хотогор Хөөврийн нуурай хажуугаар гаража, одоошье Сагаан Овоо сомоноо хүрээбди. Баярмагнай дарга ехэ һайнаар угтажа, нютагай түүхэ, зон, байдал тухай хөөрөжэ үгэбэ. Ямаршье номондо ябахаданай, администрациинь ноёд хуу залуу хүбүүд байна, булта маанадые тон һайнаар угтаа, һайн байрада байлгаа, һонин зонуудаар уулзуулаа, амтатай, шэмэтэй эдегээр хооллуулаа. Аймагай 4 номонуудаар, Чойбалсан хотоор ябахадань, ехэ олон буряад хүнүүдээр уулзажа хөөрөлдөөбди, айлуудта орообди, тахилтай мүргэлтэй газарнуудта ошообди, һонин түүхэтэ баримтануудые олообди. Мүн өөһэдөөшье номон бүхэндэ өөрынгөө Буряад нютаг тухай элдэб талаһаань хөөрөжэ, концерт наада, видеофильмнүүдые харуулжа зоной һонирхол татаһан байхабди.

Үнгэрһэн зунай эхиндэ Монголдо ехэ зуд боложо, Хэнтэйншье, Дорнодшье аймагай зондо ехэ хохидол үзэгдэжэ байгаа. 7, 8, 10 мянгаад мал номон бүхэндэ зууража үхэһэн байжа, олонхи ноёд хүдөө гарашаһан байгаа. Тэрэ хосорһон малаа бултыень зоожо байнабди гээ һэн. Гол ажахын мал үйлэдбэрилгэ хадаа арад зоной байдалда ехэл муу юумэн тохеолдоо гээшэ ааб даа. Манай Буряад нютагта иимэ олон хони ямаа баридаггүй хадаа, бусаагдашагүй ехэ хохидол шэнги һанагдаа һэн. Тиигээд манай эндэхи һалхи шуурганһаа хамгаалха хониной байра байхагүй, жэлэй дүрбэн сагта бэлшэжэ ябадаг мал ха юм даа.

Дорнод аймагай буряадууд Ага нютагһаа 1915-1920-еод онуудта нүүжэ ерэхэн түүхэтэй. Жэшэнь, Сагаан Овоо нютаг 1935 ондо байгуулагдаһан, Халха голоор нүүгээд, нэгэ бүлэг зон эндээ үлөөд, нүгөөдэнь Хитадай Шэнэхээн нютаг ябашаһан. Мүнөө эндэ 3600 гаран хүн ажамидарна, 95% буряадууд, 5% халха, барга, үзэмчин, хамниган гэхэ мэтэ яһатан. 175 мянган малтай, 77 мянганиинь хонид, 700 хүүгэдтэй дунда һургуули, больница, соелой түб, сэсэрлиг бии. 1977 ондо 100 мянган хонитой болоһоной дурасхаал болгон, «Хусын хүшөө» нээгдэһэн. Буряад зоной дундаһаа Монгол орондоо алдартай олон зон урган гараһан, жэшэнь, Цагаан Овооһоо – Г. Дармазагда – композитор, Пүрэв-Очир – габьяата тренер, Ш.Гомбо – кинозохоогшо, оршуулагша, 12-дохи улсын абарга Дамдин г.м. Бэшэшье буряад сомонуудһаа ехэ олон түрүү зонууд урган гараһан түүхэтэй. Монголдошье, Буряадташье мэдээжэ дуушан, ехэ нэрэ зэргэтэй Жаргалсайхан Дашбалбар сомонһоо гараһан байна. Тиихэдэ, 1939 оной, 1945 оной японой дайнда хабаадалсажа, габьяа гаргаһан сэрэгшэдшье олон.

Баян Уула номондо маанадые угтажа абаһан хэлэ бэшэгэй эрдэмэй доктор Тойсомой Галсан ходо манай газарша боложо ябалсаа. Энэ хүмнай өөрөө ехэ олон

Буриад судлал №3 (003)

түүхэ домог бэшэхэнээ гадуур мүнөө үсын бүхы арадуудай түүхэ, байдал тон найн мэдэдэг байна. Баян Уула 4 гаран мянган зонтой. Хэрбээ Цагаан Овоо, Баян Овоо нютагууд обоонуудаар ехэ элбэг газар хаа, Баян Уула нютаг уула хадануудаар ехэ элбэг байна. Жабарта хушуун гэжэ уулада гаража, дээрэнээ нютагай бүхы газар уһа, малнуудай байра бэлшээри хараабди. 1937 оной сүлэлгэдэ Дорнодойшые хүбүүд басагад гараһан түүхэтэй. Ехэнхи хүнүүдые Россида Сибирь руу, Улаан-Баатар хото руу ябуулдаг байһан. Ганса Баян Уула сомонһоо 375 хүн сүлэлгэдэ ябуулагданан түүхэтэй.

Замынай удаадахи газар Баяндун сомон ошохо болоходомнай, угаа ехэ хура бороо адхаржа, нэгэ бага сагаа удааруулаабди. Юуб гэхэдэ, энэ сомоной газар хуу бороо хүрһэтэй – бороогой ороходо, машинаһаа болохо ябаганшые хүнэй ябахын аргагүй, харгы халтирхай боложо, зуража байдаг гэжэ баянуулархид маанадые уридшалан һэргылээ һэн. Тиигэбшые хойто үдэрынь Баяндунай захиргаанай толгойн орлогшонор Хэшэгтэ, Нэргүй түрүүтэй зон маанадые угтажа абаба. Халтиран халтиран, зууран зууран хүрэхэ газартаа ерээбди. Нээрээшые, ехэл жэгтэй боро шабар гуталдамнай пад нялдаад, яашые унажа үгэнгүй, булта дабхар тобхотойнууд, үндэрнүүд болошонхой ябаа һэмди. Хойто үглөөгүүрнь 5 сагта бодожо, администрацин ноен Баатар-Согтын дурадхалаар 30-аад гаран модо газар Тэмээн Уула гэжэ газарта оршодог 68 метр гүнзэгы агы харахаяа ошообди. Уһатай газартань үглөөнэй шүүдэр махажа, хүл нюсэгэн талын намаг оймон ябаабди. Тэгшэ газарта нугын дунда тэрэ агымнай байдаг юм байна. Зүрхэтэй зариман доошоо буужа, агы руу шагаажа хараа. һөөргөө бусахадаа, Адуун шулуун гэжэ бурядуудай угай бэшэг һиилээтэй хадада гаража үзөөбди. Адуун шулуун тухай иимэ дуун байна:

Алаглан эрээлэн харагданхай
Адуун шулуунай гое гээшэнь,
Андуутай ябадалым заларуулдаг
Арадай намай гое гээшэнь...

Июниин 2-то аяама халуун үдэр Дорнод аймагай зүүн һомон болохо Дашбалбарта хүрэхэ ерэхэдэмнай, ехэ дабаан дээрээ үндэнэн буряад хубсаһатай олон зон – үбгэд хүгшэд, залуушуул, үхибүүд сагаан эдээгээрээ, алда хадагаараа алтан үрээл табижа, мэндээ хүргэн байхадань, бидэнэй сэдхэл ехэл уяраа һэн. Дашбалбар һомон ехэ найн байдалтай, олон гое байшангуудтай газар. Эндэ манай хуушанай танил Лувсан-Сэрэн, Паршан багшанартай уулзажа баясаа һэмди, Лувсан-Сэрэн багша сүлөөтэй байжа, ехэ олон юумэ хөөрөжэ үгөө һэн, номынь санда орожо хараа һэмди. Дашбалбар һомоной зонтой соелой байшан соо уулзалгын удаа үдэшэ галай нааданда хабаадалсаабди. Түүдэг носоожо тойроод, еохор наада хатарна, наһатай зон булта гое буряад хубсаһаяа үмдөөд, гоелтоннуудаа зүүгээд ерээ. Еохорой дуу мэдэхэ хүнүүд үсөөн байна, залуушуул оройдоо мэдэнгүй. Дуунай үгэнүүд болон аялгань Россиин бурядуудай дуундал адли. Чойбалсан хото руу гарахадамнай, Дашбалбарай сомонһоо Ганболд маанадые сомонойнгоо хилэ болохо обоотой дабаан дээрэ үдэшөө.

Чойбалсан хототой танилсаад, манай Цэдэнжав багшын эжындэ орожо хүндэлүүлээбди, аха дүүнэртэйн танилсаабди. Дорнодой багшын дээдэ һургуулийн ректор болон багшанартай уулзажа, һониноо хубаалсаабди. Ректор Ариунболд бидэнэрые ехэ найн угтаа, Хэрлэн гол дээрэ абаашажа үзүүлээ.

Чойбалсанһаа Улаан-Баатар түб хүрэтэр һөөргөө бусахадамнай, харгыдамнай аадар бороо тохеолдожо, шабарта һуугаабди... Жолоошонынгоо һайгаар машинаа түлхижэ байгаад гарасалдаабди. Юрэдөө, энэ харгыдаа аяншалагшадай бүхы юумые хуу үзөөбди, бэе дээрэ туршаабди. Тиигэбэ яабашые ехэл урагшатай, сэдхэл дүүрэн ябаад бусаабди. Улаан-Баатар хотодо Монгол орондоо мэдээжэ буряад 2 аханар маанадые угталсаа, Түнхэн нютаг гарбалтай Бадарша, Ага нютагһаа гарбалтай Бадманяма гэгшэд.

Буриад судлал №3 (003)

Дорнод аймагай гол ажахын мал хүрэг, үбнэ сабшалга, таряа хурялга болоно. Байгаалинь – гое үргэн тала, зүүлжээ ошохо бүри модотой, уулатай газарнууд олошорно, тиймэһээ модон гэр, хорео хашаануудшые элбэг болоно. Адуу мори ехэ олоор барина, харин үбэртэ бодо мал манай эндэхинээ үсөөн. Хонин хүрэг нэгэ айлда гурбан зуунһаа мянга хүрэтэр бии, хонид соо хахадынь шахуу ямаад бэлшэнэ. Олон буряадууд саад, огород тарижа, ногоон эдээ, жэмэс ургуулна. Үндэһэн сагаан, мяхан эдээгээ урданайхидаал адли хэжэ эдихээр, янза бүрийн хүн, мяхан табаг хэнэ. Жэшэнь, айрхан, ааруул, аарса, хурууд булта бии. номон бүхэндэ маанадые хониной, ямаанай хорхогоор хүндэлөө. Хорхог хэхэдээ, амитанай доторыень бүтүүгээр сэбэрлээд, досоонь халуун шулуу хэжэ мяхын болгоно. Шулуунуудыень гаргаад, альган соогоо эрьюулжэ, бэсын үбшэ шалаа гаргана. Суг ябаһан дууша хүбүүн Эрдэнибаатар гэртээ бидэниие урижа, эжы абань, ахадүүнэрын эдэ дээрэ нэрлэгдэһэн буряад монгол эдээнэй дээжээр бултымнай гоеор хүндэлөө.

Тэндэхи буряадуудай үндэһэн хубсаһан – агын буряадуудайл хубсаһантай тон адли, хаа-яа монгол (халха) дэгэл үмдэнэ. Найр наадагүй юрын үдэр олонхи зон европын хубсаһаар ябана, тийгэбэшые буряад дэгэлтэй, гуталтай, малгайтай зон үсөөн бэшэ ушарна.

Дорнодой буряадуудай еһо заншал бүхэбуряадуудай заншалдал адли: мүнөө үедэ буддын шажан дэлгэржэ, хүзэгтэй зон дасан дугандаа мүргэдэг, обоо тайлга тахидаг болоо. 1990-ээд он болотор буддын шажан, дасан дуган тэндэ үзэгдөөгүй байгаа. Дашбалбар номоной захиргаанай хүдэлмэришэн Ганболд, музейн директор Сэсэгма хоер сентябриин һүүл багаар аймагайнгаа 25 наһатайшуултай манай Ивалгын дасан ерээ, тэдэнэр Итигэлэй хамбадэ гүн сэдьхэлһээ мүргэжэ ошоо. Шүтэгшэдэй ерэхэдэ, бидэ шадаха зэргээрэ туһалха гэжэ оролдообди. Дорнод аймагта обоотой, мүргэлтэй газарнууд олон, юрэ Монгол орондо обоонууд манайхинда орходоо ехэ олон ушарна. Аяншалгынгаа түгэсхэлдэ Улаан-Баатар хотоһоо урагшаа 200 модо болохо газар оршодог Эж хадада ошожо мүргөөбди. Энэ байгаалиин үзэсхэлэн шулуун хүшөө эхэнэр хүнэй бэсын дүрсэтэй, хадатай газар оршодог. Тэрэ хүрээлэгдэнхэй, харуултай, ехэ мүргэлтэй газар болоод байна.

Эндэ өөрынгөө түүхэ соелдо ехэ анхаралаа хандуулдаг, залуушуулай дунда хүмүүжүүлгын ехэ ажал ябуулдаг байна. Тэрэнэй гэршэ гэхэдэ, номон, нютаг бүхэндэ өөрын музейнүүд бии. Тэдэ музейнүүд угаа баян, уг бүхэнэй тобшо түүхэ, хүлдэ тэмдэгүүд, хүгэдэдэг онгон бурхад хуу хээтэй, бэшээтэй харуулагдана. Тэрэнһээ гадна урданай буряадуудай ажахын зэр зэмсэгүүд, агнууриин, гэрэй хэрэгсэлнүүд, мориной тоногууд гэхэ мэтэ ехэ элбэг. номоной түрүү ажалшадай, сэрэгшэдэй, мэдээжэ зоной фотозурагууд булта жэрылдэжэ үлгэгдэнхэй. Нютагай ан гүрөөлнүүдэй, талын амитадай, бүтүүгээр үбшэжэ абаһан арһан-чучелэнүүд, элдэб ургамалнууд гэхэ мэтэ юумэн байна.

Буряадуудай заншалта хүзэг бөө шажан Монголдо мүнөө сагта ехэ дэлгэрһэн. Баян-Уула номондо Галсан багша маанадые Хархираа бөөгэй түб «Хүхэ Сүлдэ» гэжэ газарта абаашаа. Энэ буряад яһатан заарин Сэрэн бөөгэй байра юм. Тэрэнэй эхи табиһан бөөгэй хургуули мүнөөшые бии зандаа. Наһа бараһанайнь удаа энэ байрадаа 50 наһатай Оюунбаатар гэжэ хүбүүниинь ударидагша болонхой. Энэ хүн маанадта ехэ удаан саг соо буряадуудай бөө шажан тухай хөөрөжэ үгөө. Өөрөө баргажан гарбалтай хэнгэлдэр угай хүн байшоо. Оюунбаатар бөөгэй түб гектарһаа үлүү талмай эзэлнэ. Толгойлогшо бөөгэй офис, түб гэрһээ гадна олон тоото һэеы гэрнүүд, эдээ хоолой газарнууд, һарабшанууд, түүргэнүүдэй талмай, бөөлэдэг газарнууд, үргэлэй хэдэн бүлэг хонид, морин, машина унаанууд, хүмэрюулэгдэһэн олон хара тогоонууд тэрэ талмай дээрэ харагдаа һэн. Иимэ юумэ үзөөгүй маанарта эдэ бүгэдэ ехэ хүрөөтэйгөөр үзэгдөө. Тийхэдэ залуу бөөнэр, Оюунбаатарай шабинар, хэрэгээ бүтээлгэхээе, шанар абахаа ерэхэн олон зон үймэнэ. Манай һанахада, хэдэн үдэр соо бэлдэлгэ хэжэ, тэдэнэр ээлжээгээ хүлээнэ хэбэртэй. Ерээшэ зон тэрэ һэеы гэрнүүд соогуур байрлана. Манай

Буриад судлал №3 (003)

хүрэгж ерэхэд, Оюунбаатар бөөгэй шабинар нэгэ харабшын дэргэдэ зэргэлэн зогсоод, хэсэ хэнгэргэ сохин бөөлөжэ байгаа. Хубсаһаниинь буряад бөөгэй хубсаһанда адли. һонин гэхэдэ, ой тайга шэнги олон һургааг түүргэнүүд хуу бэлэн зоолгоотой байна. Үзүүртэнь шэнэһэнэй, хуһанай мүшэрнүүдые уяад, хэрэгээ бүтээнэ. Энэ байгааали хамгаалгын талаһаа ехэ зүб, харин манай эндэ бүхэли хуһаар түүргэ хэнэ ха юм.

Хэр угһаа, бүри 7-5 мянган жэлэй үмэнэ монголшууд бөө шажантай байһан гэжэ эрдэмтэдэй тоо баримтанууд гэршэлдэг. Тэрэ үеһөө дамжан ерэнэн бөө шажан байгааһи хүн хоерой харилсаа, уг ундияа хүндэлэн хүгжөөхын ябадал дэмжэдэг байгаа. Дээрэ нэрлэгдэнэн эрдэмтэн Тойсомой Галсан ном соогоо һонин баримтанууды үгэнэ. Хунну гүрэнэй үеһөө, Чингис Богдо эзэнэй Ехэ гүрэн, Түмдийн Алтан гэгээн хоерой үе хүрэтэр 2 мянган жэлэй туршада бөө шажан бадаран хүгжэнэн түүхэтэй. 1740-өөд он болотор бүхы буряадууд бөө мүргэлтэй байһан, 1730-аад онһоо ламын шажан дэлгэржэ, бөө шажан хашагдажа эхилээ гэжэ буряадуудай түүхэ бэшэгүүдтэ байдаг. Ород гүрэнэй хатан 2-р Екатерина шажанай шэнэ хуули баталхын урда 1767 ондо арад зонойнгоо олон шажанай түлөөлэгшэдые Москва хото урижа, уулзалга үнгэргэжэ, тэдэнэй байдалтай танилсаа юм. Тиигээд буряадуудһаа шажанай түрүүлэгшэ Сэлэнгын аймагһаа гарбалтай сонгоол угтай хамба Дамдбадаржаа Заяев урилгаар ошоһон намтартай. Бурханай шажан бөөгэй шажанһаа дээрэ гэжэ хатанда ойлгуулжа, тэрэ гэхэнһээ бөө шажаниие хашалгын, түрилгын компани эхилээ һэн гэжэ Галсан багша үргэлжэлүүлнэ. 1820 онһоо Сэлэнгэ, Хориин 11 эсэгийн, Баргажан, Түнхэн, Алайр нютагуудта, бөө, удаган, онгонуудай зэр зэмсэгүүд хуряагдажа, үгы болоод байһан. Тиихэдэ Вандан Юмсуновэй һонин баримта байна: «Хори буряадууд анханһаа Шигмууниин шажантай байһан. Тиигээд мүнөө эндэ буддын шажан ехээр дэлгэржэ, улад зон нүгэл, буян, үйлын үри гэхэ мэтые ойлгожо байна. Хори буряадуудай дунда бөө, удагад үсөөржэ байна». Агада түрүүшын ламанар 18-дахи зуун жэлэй эсэстэ Анаа дасанһаа ерэнэн түүхэтэй. 1844 ондо Агын Дүүмын тоосоондо 13088 хүн буддын шажантай, 3886 хүн бөө шажантай байгаад, 1908 ондо буддын шажантанай тоо 38784 хүн болотороо олошорһон.

1960-аад оной эхээр бөө мүргэлэй ёһо заншал, дурдалганууды шэнжэлгын ажал академик Б. Ринчен, С. Бадамхатан, Х. Буянбат, Сурбадрах г.м. эрдэмтэд Монголд эхилһэн юм. Тэдэнэр мэдээжэ бөө удаганартай харилсажа байһан түүхэтэй. Монголой буряадуудай дунда мэдээжэ бөө, удаганар Паадаан Сандаг, Лубсандагба ахай, Жамьянжамц ахай, Гаврийл ахай, Ч.Цэрэн баавай, Л.Данзан, Ж.Баярмаа, Ц.Ольга, Алтантуяа гэгшэд олондо тухатай, бэлигтэй байһан гэжэ Т.Галсан тэмдэглэнэ. 2003 ондо Монголой бөөнэрэй холбооной 1-р хурал үнгэрөө. Тэндэ эрдэмтэн Г. Гантогтох элидхэл соогоо иигэжэ хэлэнэн байна: «Уггүй хүн байдагүй, унгигүй хүнэ байдагүй, гарбал түрөлөө хүндэлжэ, угаа барижа залаалха уймар тэнэг ябадал бэшэ, харин түрэл гарбалаа хүндэлхэ, уг удамаа мэдэхэ, удам һударынгаа эзэн боложо ябахын харгы мүн...».

Ехэ заарин Сэрэн бөө ганса Дорнод аймагтаа бэшэ, бүхы Монгол, Буряад оронуудта мэдээжэ бөө байһан, мүнөөшье тэрэнэй нэрэ эрдэмтэдэйшье, шүтэгшэдэйшье дунда ехэ хүндэтэй байна. Сэрэн зааринай түбтэ бөө, удагад ехэ һургуули абана, Оюунбаатар багшяа ехэ хүндэлнэ гэжэ ойлгообди. Эндэ ганса буряадууд бэшэ, халха, барга г.м. яһатан булта ерэгжэ һурана, хэрэг зоригоо бүтээнэ. Ёһо заншалын янза ехэ баян байна, олон онгонууд, тахилнууд гоёор табяатай. Онгонуудаа ходо хүндэлжэ, эдээ унданай дээжэ, сэржэм хүртөөжэ байдаг. Дурдалга соонь үндэнэн буряад нютагууд, онгонууд нэрлэгдэнэ, тиигэбэшье бөөнэрэй хэлэн халха хэлэнэй нүлөөдэ оронхойл ааб даа. Удаадахи ажалнуудтаа монгол, буряад бөөнэрэй дурдалганууды шэнжэлэн үзэхэбди.

Дорнод аймагай буряадуудай хэлэн ехэнхидээ агын аялгатай, үндэр, дунда наһатан хуу сэбэр буряадаар хөөрэлдэнэ, хаа-яа монгол хэлэнэй нүлөө гарана, харин залуушуулай хэлэлгэнь 70% шахуу халха болонхой. Тиигэбэшье буряад ёһо заншалаа

Буриад судлал №3 (003)

алдаагүй, үндэһэн аман зохеолоо һайн мэдэнэ, шүлэг дуугаа дуулажа, уншажа, бэшэжэ байдагынь һайшаалтай. Жэшээн, сагаангууд Цэдэнжавын Цэрэгмаа буряад арадай дуунуудые ханхинаса дуулажа ябадаг, тэрэнэ ном болгожо гаргаһан байна. Лубсанай Оюунсэсэг буряад хэлэн дээрэ «Гүүртэдэ» гэжэ поэмэ бэшэжэ хэблээ. һүүлэй үедэ буряад хэлэеэ үзэхэ, буряад хэлэн дээрэ бэшэхэ дуратайшуул олошорно. Иигэжэ 2-3 тээшэеэ хубааржа һалашаһан буряадуд нэгэ түүхэтэй, нэгэ шажантай, нэгэ заншалтай байһанаа мартангүй, нягта холбоо харилсаатай байхамнай болтогой!

Литература

1. Буряадудай түүхэ бэшэг. Улаан-Үдэ, 1992.
2. Г. Батзаяа. Монгол хэлний нутгийн аялгануудын авианы харцуулал. Улаанбаатар, 2008.
3. Г. Батболд, Ц. Дугар. Эрдмийн өлгий манай сургууль (Цагаан-Овоо). Улаанбаатар, 2007.
4. Дорнод Монголын дээд сургууль. Чойбалсан, 2006.
5. Т. Галсан, Ж. Чулуунбаатар. Дорнод аймгийн Баян-Уул сум. Улаанбаатар, 2004.

Й

1. Жамбалай Сагаан, 1937 оной, харгана, Дабхар.
2. Тойсомой Галсан, 1949 оной, шарайд, Баян Уула.
3. Бадамгарба, 1933 оной, Баян Уула.
4. Оюунбаатар, 1959 оной, һэнгэлдэр, Баян Уула.
5. Мэдэгмаа, 1944 оной, батанай, Баян Уула.
6. Намсарайн Намдаг, 1930 оной, бодонгууд, Баяндун.
7. Базарай Дэруу, 1928 оной, шарайд, Дашбалбар.
8. Гомбожабай Хандам, 1942 оной, хүбдүүд, Дашбалбар.
9. Дамдинай Долгорсурэн, 1943 оной, харгана, Дашбалбар.

ХЭНТИЙ НЮТАГААР ЯБААН ЗАМАЙ ТЭМДЭГЛЭЛНҮҮД

шарайд омогой

Халхарова Л.Ц.

хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидат

Буряадай гүрэнэй университет

Росси, Улаан-Үдэ

Үнгэрэгшэ 2009 оной зун июниин хорёодхоо июль харын эхин болотор, хоёр неделиин туршада Буряадай гүрэнэй университетэй багшанар, эрдэмтэд Монголой Буряад судлалай Академиин эрдэмтэдтэй хамта Уласхоорондын эрдэмтэ экспедицидэ хабаадажа, Монгол ороной Төв, Хэнтий, Дорнод аймагуудаар аяншалжа ерэнэн байнабди. Энэ экспедици хадаа «Буряадай түүхэ, соёл, угсаатанай зүйн эрдэм шэнжэлэлгын аялал» гэжэ нэрэтэй байгаа.

Экспедици хоёр маршрутта хубаагдахан байна: нэгэдэхи маршрут – Төв, Хэнтий аймагууд; хоёрдохи маршрут – Дорнод аймагаар аялал. Нэгэдэхи маршрудаар иимэ зон ябахан байнабди: Буряадай гүрэнэй университетэй багшанар Базарова Ц.Б., Халхарова Л.Ц., Дагбаев Б.В., Монгол ороной Буряад судлал Академиин гэшүүд, МУБИС-ын эрдэмтэд М.Одмандах. Ж.Батбаатар, Л.Оюунцэцэг, Идэр дээд сургуулиин эрдэмтэн А.Самбуу, Дорнод дээд сургуулиин багшанар С.Алтанцэцэг, Л. Цэрэнчимэд, Стратегиин судалгаанай хүрээлэнэй шэнжэлэгшэ Н.Соёлгэрэл ба жолоошон Унэрсайхан, хамтадаа арбан нэгэн хүн нэгэ микроавтобусаар Төв, Хэнтий аймагуудаар аяншалжа ябаабди.

Буряад арад зон мүнөө сагта гурбан гүрэндэ Россидо, Монголдо, Хитада ажамидарна. Росси гүрэндэ Буряад Республикада ба Эрхүү мужын Усть-Орда тойрогто, Забайкалиин хизаарай Ага тойрогто, гэхэтэй хамта баһа хаа хаанагүй Россиин хото городуудаар буряадууд ажаһууна. Россиин Федерацида ажаһууһан буряадуудай тоо хамтадаа 445 мянган хүн болоно. Гадаада гүрэнүүдтэ тон олоороо буряадууд Монгол орондо – Монголой зүүн хойто (Төв, Хэнтий, Дорнод) ба баруун хойто аймагуудаар (Сэлэнгэ, Булган, Хубсугул); Хитадай автономно район Үбэр Монголдо ажаһууна.

Монголдо байһан буряадуудай тоо 42 мянган хүн, хитадай буряадууд 6 мянган тоотой. Буряад яһатан Монголдо тоогоороо табадахи һуури эзэлнэ: тон олон яһатан халхачууд, тиигээд, казахууд, дэрбэд, баядууд. Эгээл олон буряадууд Дорнод аймагта ажамидарна, тэдэнэй тоо 17 мянган хүн. Монгол Уласын ниислэл хото Улаанбаатарта 11 207 буряад зон ажаһууна. Манай ябахан Төв аймагай Хүгшэд, Мүнгэнморьт нютагуудта 500 гаран буряадууд байна, Хэнтийн аймагта хамтадаа 6 мянган буряадууд ажамидарна. Жэшээлхэдэ: Батширээт сомондо – 1441 хүн, Биндэртэ – 1520, Дадал сомондо – 1635, Норовлин – 268, Үндэрхан – 366, Баян-Адарга – 212. Хаанашье ажаһуужа байгаа хаа, буряад угсаатан өөрынгөө хэлэ, түүхэ, уг изагуураа мартаагүй. Тиимэхэ манай экспедици хадаа Монгол орондо ажамидаржа байһан буряадуудай түүхэ, соёл, ажабайдалтай танилсажа, бүхы тээһэнь шэнжэлжэ, хэлэ бэшэг, аман ба уран зохёол, угай бэшэг суглуулжа, тэрэнэ шудалжа, хэблүүлхэ гэхэн гол зорилго урдаа табиһан байна гээшэ.

Буриад судлал №3 (003)

Буряад зоной XIX зуун жэлэй эсэсхээ XX зуун жэлэй эхин үе, хорёод онууд болотор Монгол орон нүүжэ, зөөжэ ошолгон (миграци) гэшые дүрбэн газар болгон хубаахаар байна. Нэгэдэхинь: Ород-Японай дайнай һүүлээр ород сэрэгүүд бусаха замдаа хүдөө нютагуудаар ябажа буряадуудай мал һүрэг, эд зөөриень тоножо, дээрмэдэжэ, айлгаһан түүхэтэй. Эгээл энэ сагта анха түрүүн 700 гаран буряад айл Монгол ороной Дорнод аймаг нүүжэ ерэнэн байна. Хоёрдохинь: 1911 ондо монголшуудай Манжын дарлалтаһаа гаража эрхэ сүлөөтэй болоходо, буряадууд олоороо адуу малаа туужа, эд бараагаа абажа, Орол гүрэнһөө Хүлэн-Бүйрэй шэнэ, хуушан барга хошуунуудта нүүжэ ерэнэн гэхэ. Гурбадахинь: Дэлхэйн Нэгэдэхи дайн эхилжэ, 1917 ондо Агуухэ октябриин хубисхал Ород гүрэндэ боложо, 1918 онһоо эхилхэн гражданд дайнай хатуу ангиин тэмсэлэй үедэ буряадууд урагшаа Монгол, Хитад нүүхэн түүхэтэй. Дүрбэдэхинь: Шэнэ совет засагай үедэ, хорёод-гушаад онуудта Совет гүрэндэ коллективизаци (хамталалал) эхилжэ, коммуна, артель бии боложо байһан сагта, шадалтай буряадууд нюдарган гэжэ нютагтаа хэлсүүлжэ, гэр бүлэтээ, түрэл гаралтаяа хахасажа, орон нютагаа орхижо, хаа хаанагүй нютагуудһаа буряад зон Монгол орон зөөжэ ошожо, тэндэ ажабайдалаа тубхинүүлжэ эхилхэн юм.

Монгол орондо 1923 ондо буряад яһатанай тоо гушаад мянга байһан байна. 1924 ондо Монгол Уласай анха түрүүшын Ехэ Хурал дээрэ Ород гүрэнһөө нүүжэ ерэнэн хэдэн мянган буряадудыг Монголой харьяатан болгохо тухай, ямар нютагуудаар буряад зон ажаһууха ёһотойб гэхэ мэтэ асудалнуудыг шийдхэнэн байна. Энэ Хуралай гаргаһан шийдхэбэри хадаа Онон, Бальжа голнуудай хажуудахи газараар байһан буряадуудыг Онон хошуун болгожо Дадал, Баян, Биндэр, Бальжа гэжэ сомонуудтайгаар нэгэдүүлхэ гэнэн байгаа.

Хэнтийн аймаг хадаа хүбшэ тайгатай, ой модотой, гол горходтой, тала нугатай, аргагүй баян байгаалитай, зундаа бороо, загаһа жараахайгаар элбэг, намартаа үбһэ ногоогоор, мангир, жэмэс, нархяагаар арьбан байдаг нютаг. Буряадууд энэ нютагта түбхинэжэ, дүнзэн буряад байшангуудаа барижа, олон һарабшатай дулаан сарай, хашаа адуу малдаа барижа, малаа удхэжэ, шаргаа дархалжа, һамгад, бэрээдын үнээгээ һаажа, зөөхэй, тоһоёо бэлдэжэ, тогоонойнгоо архи, дараса нэрэжэ, арһа шүрбэнһээ элдэжэ, гутал, хубсаһаяа оёжо, үри хүүгэдээ хүмүүжүүлжэ байгаа. Буряадууд олон зуун жэлэй хугасаа соо Ород нютагта, ород зоной дунда ажаמידаржа байһан ушараар, ород хэлэ һайн мэдэхэ, тиимэнһээ юрэнхы болбосорол, ажа байдальнь халхачуудһаа ондоошог байгаа. Буряадуудай ехэнхинь хургуули һудартай, лама санваартан, сэхээтэн, ород хэлэтэй, шадалтай, адуу малаар, эд зөөрөөр яһала баян зон ошоһон байна. Тэдэ зон хадаа Монгол Арадай нам байгуулха хэрэгтэ эдэбхитэйгээр хабаадаһан юм.

Харин 1937-1938 онуудта Монгол орондо ажаһуужа байһан олон буряадууд эхэ орондоо (Ород гүрэндэ) урбаһан тагнуулшад, ангиин дайсадта тоологдожо, һамалганда абтажа, хэлмэгдүүлхэн, түрмэ шорондо һуулгагдаһан, сүлүүлэгдэн, алуулһан байна. Энээн тухай хэдэн жэлэй хугасаа соо, һая болотор шахуу буряад зон хэлэдэггүй, энэ сэдэб тон хорюултай байһан юм. Манай Росси гүрэндэ гушаад онуудта Сталинай үедэ һамалган (репрессии) гэжэ болоһон, хэдэн мянга түмэн зон алуулһан, сүлүүлхэн түүхэтэй ха юм даа. Монголдо болоһон һамалган (ехэ барьян) нэн түрүүн буряад зонһоо эхилхэн байна. Тэрэ хатуу сагта бүхы Монголдо хэлмэгдүүлхэн, алуулһан буряадуудай тоо хадаа хори-гуша мянга гэжэ тоологдодог.

Манай ябаһан газараар, илангаяа Дадал сомоной буряадууд энэ гушаад онуудта болоһон үйлэ хэрэгүүд тухай хөөрөжэ үгөө бэлэй. Жэшээлхэдэ, 600 гаран буряадуудыг гушаад онуудта гансахан Дадал дээрэ нэгэ доро барижа, саазалһан юм. Тиихэдээ үхибүүд, хүгшэд, үбгэд, эхэнэр гэжэ илгаагүй, хээлитэй байһан һамгадыешыг хайрлажа амиень орхөөгүй, бултыень нэгэ доро шахуу буудажа алаһан түүхэтэй. «Нийт баригдасан хүмүүс нь төр, засаг, олон ниитийн байгууллагын албан хаагч, үйлдвэр, аж

ахуйн, нэгж байгууллагын дарга, эрхлэгч, ажилтан, ажилчид, малчид, хошуу, хоршоо, багийн дарга, лам, хувраг, гавж, энгийн ард, эмэгтэйчүүд, тэдний дотор бүр жирэмсэн эмэгтэй ч байжээ», (1, 46 н.) – гэжэ Д.Болдбаатар, Д.Дэмбэрэлдорж хая хэблүүлэгдэһэн «Бурхан, хаан, хэлмэгдэгсдийн тухай өглүүлэхүй» гэһэн ном соо бэшэнэ. 2007 ондо Дадал сомон дээрэ гушаад онуудта хэлмэгдүүлһэн, алуулһан, нютагаа бусажа ерээгүй хүнүүдэй мүнхэ дурасхаалда зорюулжа, тэдэнэртэ зорюулжа маани уншаха, хүрдэ эрьюулхэ гэһэн ехэ шүтөөнэй бурхадта гурбан субарга бүтээжэ баригдаһан юм. Бидэ Дадал нютаг хүрээжэ ерэхэдэ нэн түрүүн энэ гурбан субаргада ерээжэ, мүргэһэн байнабди. Ехэ хүрдэ дээрэ зургаан зуу гаран зоной нэрэ обог хуу бэшээтэй байна, тиигээд ерэхэн хүн гээшэ хүрдэ эрьюулжэ, маани уншажа энэ алуулһан зоноо дурсажа, һайн түрэлдэ түрээжэ амидархыень зальбарна ха юм даа.

Бидэнэй аяншалһан Төв, Хэнтий аймагуудта Хори, Хэжэнгэ, Ярууна, Ивалга, Мухаршэбэр, Хёлго, Сохондо, Арей, Ташелан, Кыра, Хапчеранга, Бооржо, Ага нютагуудһаа гарбалтай буряадууд ба ононой хамнигад ажаһууна. Ехэнхи буряадууд Хориин арбан нэгэн эсэгийн уг изагууртай: илангаяа олон бодонгууд, тиигээд шарайд, галзууд, хальбин, батанай, хуасай, худай, хүбдүүд, харгана, гучид, сагаан. Хори буряадуудтай хамта баһа нимэ буряад омогууд дайралдаа: батад, баргажан, гахан, олхонууд, хурлаш, чонод, хар намаад, шарнууд, шээжин, шоно, эхирид, сонгол, сартуул, худари; хамниган омогууд – дуляад, багшид, багшанар, узээн, улиад, тугчин. Буряад айл бүхэн угайнгаа бэшэг ехэ һайнаар сахижа, гэр бүлынгөө түүхэ, түрэл гарала мэдэхэ байна. Харин хойно, Ород гүрэндэ үлэхэн хамаатанаа мүнөө бэдэржэ, харилсаа холбоо ябуулхаяа оролдожо байһан олон буряадуудтай танилсаабди.

Хэнтийн аймаг хадаа Ехэ Монгол Уласай эзэн хаан, «Мянган дэлхийн шилдэг хүн» угаа ехэ Чингис хаанай үлгы нютаг болоно. Хэнтий нютагта, Онон Бальжа, Галтай голнуудай улзуур дээрэ, Дэлюун Болдог гэжэ газарта Тэмүүжэн түрэхэн, Хажуу булагай аршаан хүртэжэ, бага наһаяа үнгэргэһэн юм. Энэ һайхан нютагаар аяншалжа ябахандаа, бидэ Хүхэ нуур, Зүрхэн хада гэжэ Чингис хаанай анха түрүүн 1206 ондо Их Монгол Улс бии болгожо, эзэн Чингис хаан гэһэн нэрэтэй болоһон газар, түрэхэн тоонто нютагыень хаража гараһан байнабди. Тэндэ ехэ туристическэ комплекс бариһан байна, модоор бүхы Их Монгол Улсын хаашуулай скульптурунууды бүтээһэн, Чингис хаанда зорюулһан гранит шулуугаар хэһэн хүрээ бүтээгдэһэн байна. Тэрэһнээ гадна Дэлюун Болдог гэжэ Дадал сомондо байһан хадын толгой, Гурбан Нуур, Хажуу булаг, Түнхэлиг гол гэжэ түүхэтэ «Монголой нюуса тобшо» зохёол соо хэлэгдэдэг гайхамшагта газарнуудаар ябаабди.

Дэлюун Болдог газарта Тэмүүжэн алтан дэлхэй дээрэ мүнделһэн түүхэтэй ха юм даа. Эндэ ехэ мүргэлтэй, үргэлтэй газар байна. Дадал сомоной хуралай дарга хамниган хүн Ганбаярай хэлэхээр, энэ хадын боориһоо модо отолжо болохогүй, элдэб муу ябадал хэжэ огто болохогүй, хүн гээшэ ехэ наринаар бээ абажа ябаха ёһотой, хатуу газар гэжэ ойлгуулаа бэлэй. Дадал сомон дээрэ Тэмүүжэнэй бага наһанай музей байна. Гурбан Нуур гэжэ амаралтын газарта баһал Чингис хаанда зорюулһан сагаан шулуугаар бариһан хүрээ хараабди. Хэнтийн аймагай түб Үндэрхан хотодо Чингис хаанай томо музей орожо гараһан байнабди. Энэ хадаа ехэ музейнэ комплекс Их Монгол Улсын 800 жэлэй ойдо зорюулжа баригдаһан юм. Манай ябаһан газар бүхэндэ монгол, буряад зон гээшэ ехэ омогорхолтойгоор Хэнтий аймаг эзэн Чингисэй үлгы нютаг, түүхэтэ газар нютаг гээшэ гэжэ дабтажал байгаа һэн.

Тон түрүүн аяншалгаа эхилхэдэ Төв аймагай Мүнгэнморьтын Хүгшэд гэжэ бишыхан тосхон ерэхэн байнабди. Энэ тосхондо булта наһатайшуул ажаһууна, гүрэнэй тэтхэмжэдэ гараһан үбгэд хүгшэд зунай сагта энэ нютаг ерээжэ зуһадаг, амардаг заншалтай. Убэлэй сагта үхи хүгэдээрээ хотодо Улаанбаатарта гү, али Үндэрханда ажаһуудаг байна. Эдэ үбгэд хүгшэдэй ехэнхиниинь Россидо, Совет гүрэндэ дээдэ һургуули хэһэн, элдэб мэргэжэлтэйшүүл: багшанар, врачууд, инженернүүд,

Буриад судлал №3 (003)

летчигшые ябаһан хүн байгаа, зариманиинь ехэ бэрхээр ородоор хэлэнэ. Ород гүрэндэ һураһан сагаа ехэл дулааханаар һанажа байгаа һэн. «Хүгшэд» нютагай наһатайшуул жэнхэни түрэл хэлээ мартаагүй, бурядаараа яһала һайнаар ярижа байгаа бэлэй. Эхэ эсэгэһээ дамжуулжа абаһан уг удамаа, изагуураа, гэр бүлынгөө түүхэ, түрэл гарал тухайгаа бидэндэ хөөрөжэ үгэһэн байна. Нютагай клуб соо болоһон уулзалгада үбгэд, хүгшэд буряадшые, монголшые хубсаһаяа үмдөөд ерээ һэн. Урданайшые буряад дуунуудые, мүнөөнэй манай эндэ мэдээжэ дуунуудышые тэндэхи буряадууд ехэ һайн мэдэнэ. Буряад яһатанбди гэжэ зүрхэ сэдхэлээрээ мэдэрнэ, хэдышые амгалан тайбан Монгол орондоо ажаһуугаашые һаа, эхэ эсэгымнай түрэхэн тоонто нютаг хойто орондоо, Ород гүрэндэ гэжэ бултадаа шахуу хэлэжэ байгаа һэн.

Мүнгэнморьт, Хэнтийн аймагай Батширээт, Биндэр, Дадал сомонуудаар ябахандаа олон уулзалгануудые хэһэн байнабди. Тиихэдээ һонирхолтой зонуудтай танилсажа, буряад зон хайшан гэжэ тэрэ хатуу сагта, нүүдэлэйшые үедэ, хамалганай үедэ ажамидаржа, мүнөө Монгол ороной бүхы ондоо яһатантай адли эрхэтэй боложо, буряад хүнби гэжэ айн хүрдэнгүй мэдэржэ ябаһан тухайнь, иимэ һайханаар урданайнгаа ёһо заншал сахижа, буряад хубсаһаяа оёжо, буряад эдэе холоо бэлдэжэ, ухэр малаа тэжээжэ, ури хүүгэдэе ундылгэжэ, ажамидаржа байһан тухайнь хэлсэһэн байнабди. Гадна Росси гүрэндэ ажаһуужа байһан буряадууд тухайгаа бидэ өөһэдын талаһаа баһал хөөрөжэ үгэһэн байнабди. Эдэ уулзалганууд дээрэ Буряад судлалай Академиин гэшүүд Академи тухайгаа, ямар зорилготой ябаһанаа хүн зондо һайнаар ойлгуулжа, элдэб һонирхолтой материалнуудые, буряад хэлэ үзэхэ ном судар бэлэг барижа ябаһан байна. Буряад нютагуудта Академиингаа бага нэгэдэлнүүдые бии болгохо тухай хэлсэһэн байна. Бидэшые өөһэдынгөө зүгһөө буряад хэлэ бэшэг шудалха номуудые, «Буряад үнэн» сонин газетэ, хүдөөдэ мал ажалда хэрэгтэй элдэб хэрэгсэлнүүдые (аса, тармуур, хүрзэ, гүсэ г.м.) бэлэглэжэ ябаабди. Буряад Республика тухайгаа, Ород гүрэндэ ямар байдалтай буряад зон ажаһууна гээшэб, Усть-Орда, Ага тойрогой буряадууд тухай, манай Буряадай элдэб гайхамшагта орон нютагууд: Байгал далай, Саян уула, Ойхон баабай, Алхана уула г.м., буряад зонойнгоо жэнхэни хэлэ, соёл культура, урлал, уран зохёол тухай хөөрөжэ ябаабди.

Хүгшэд нютагһаа гараад Мүнгэнморьт нютаг ошоһон байнабди. Харгыдаа буряад малшан айлда тогтожо, амтатай хоол эдижэ, амаржа, танилсажа, малша айлай байдалыень ажаглажа хараһан байнабди. Саашаа ябахандаа хүдөө газар боложо байһан бөөгэй ехэ мүргэлдэ дайралдаһан байнабди. Монголдо, илангая буряад зон бөө мүргэл мүнөө һэргээжэ, угаа хүндэлхэ, шанар хэхэ г.м. бөөгэй элдэб мургэлэй хэрэгүүдые бүтээнэ. Хүдөө талаар ябахаданай хаа хаанагүй үргэлтэй мүргэлтэй газарнууд, хада уула гээшэ ехэ олон дайралдаа. Монголдо хүхэ хадаг ехээр үргэдэг байна. Ябаһан газартамнай хүхэ хадагууд намиржа, һалхинда хиидэжэ байгаа бэлэй.

Мүнгэнморьто ерэжэ сомоной засаг даргатай уулзалга хээд, тэндээ амаржа хоноһон байнабди. Үглөө үглөөниинь нютагай буряад зонтой уулзалга хээбди. Баһа нютагай музей хараһан байнабди. Мүнгэнморьтын буряадууд хори буряад гарбалтай байна, сонгол, сартуулшые омогтой зон байгаа. Тиигээд буряад залуушуулынь яг халха хэлэтэй боложо байһан байна, наһатай зон яһала бэрхээр буряад хэлээ мэдэхэ, дуугаа дуулаха, арадынгаа аман зохёол, ёһо заншал мэдэжэ, сахижа ябадаг байһаниинь һайшаалтай.

Мүнгэнморьт нютагһаа саашаа бидэ ошоходоо харгыдаа Балдан Брэйбун дасан хүрэхэн байнабди. Энэ дасан хадаа хада хабсагайтай газарта байна. Дасанай түүхэ ехэ һонирхолтой. Анха түрүүн энэ Балдан Брэйбун дасан 1700 онһоо 1776 он болотор баригдаһан түүхэтэй. Байгуулһан ламын нэрэ Цэбээндорж. Энэ дасан хадаа Монголдо хамагай ехэ дасан байһан, 5000-6000 ламанартай, хубарагуудтай, гушан дугантай байһан юм. Энэ дасан ламын һургуулитай, бүхы Монголһоо, Буряадһаа ерэжэ хубарагууд һурадаг байһан түүхэтэй.

Буриад судлал №3 (003)

Ехэ дасангайн байшанай үндэрын 12 метр, үргэнийн 30 метр байхан юм. 1900 ондо тарбаган тахал боложо, хахад ламанарын наһа бараһан. 1930-аад онһоо эхилжэ коммунистнар ламанары барижа, хааж, сүлэлгэдэ эльгээжэ, саазалжа үгы хэһэн. 1937 ондо дасанай барилганууды, байшангууды шатааһан, хандаргаһан байна. Зэдээр, мүнгөөр хэһэн бурхад, тахилнууды хайлуулжа һомон болгожо Хоёрдохи Дэлхэйн дайнда хэрэглэһэн гэжэ энэ дасанай лама хөөрөжэ үгөө һэн. 1990 онһоо эхилжэ энэ дасан хэргээгдэжэ байна.

Балдан Брэйбун дасанда мүргөөд, гороо хээд саашаа Батширээтэ сомон хүрэжэ ерээ һэмди. Энэ нютагта ажаһуудаг буряадууд Хори, Хэжэнгэ, Ярууна нютагһаа гарбалтайбди гэжэ хөөрөжэ үгөө. Батширээтэ нютаг хүбшэ тайгадаа дүтэ, ой модотой гоё нютаг байна. Хүн зонийн бултадаа модон байшангуудта байна, һэеы гэр огто харагданагүй. Залуу буряад хүбүүд буряад байшан гэрнүүды сабшажа, бодхооно. Урдандаа набтарханаар буряад байшан баридаг байһан, харин һүүлэй үедэ үндэр томо модон байшангууды буряад дархашуул барижа, гоё хайханаар шэрдэжэ, шэнэ сонхо – евроокно хэжэ байгаад, нютаг бүхэндэ бодхооно. Манай информантнуудай хөөрөһөөр, Оронгын, Хориин дархашуул гэжэ Хэнтиидэ мэдээжэ байһан юм. Буряад айл бүхэн өөрын дарханай зэр зэбсэгтэй, модошо дархан, түмэршэ дархан гэжэ илгардаг байһан гэжэ хөөрэнэ.

Батширээтэһээ Биндэр хүрэжэ ерээ һэмди. Биндэр дээрэ нютагай зонтой сомоной соёлой байшан соо уулзалга хээбди. Сомоной музей хаража, буряад зоной хойноһоо Ород гүрэнһөө абажа ерэһэн зэр зэбсэг, амһарта һаба, элдэб хэрэгсэлнүүды, хубсаһа хунар, тэргэ, шарга г.м. элдэб зүйлнүүд музей соо хадагалагдажа байна. Соёлой дарга ба музейн мэргэжэлтэн бидэндэ ехэ һонирхолтойгоор хөөрөжэ үгэһэн байна. Тиигээд Тэмүүжэнэй Чингис хаан нэрэ зэргэтэй болоод, түрүүшын хуралаа хураһан газар бидэндэ харуулжа үгөө.

Нютагай наһатайшуултай, яруу найрагшадтай танилсаһан байнабди. Саашаа тиигээд Дадал сомон хүрэжэ ерээ һэмди. Гайхамшагта хайхан байгаалитай Хэнтий аймагай Дадалай Дэлюун Болдог нютагта Чингис хаан түрэһэн түүхэтэй. Энэ түүхэтэ газараар ябажа, хэдэн музей хараабди. Огторгой доро хэһэн (музей под открытым небом) музей ошожо хараабди. Энэ музейн экспонадууд хадаа ганса Хэнтий аймагта бэшэ харин бүхы Монгол орон байдаг, үзэгдэдэг ан амитанай арһан ба хэмэл чучелэнүүд болоно Энэ музейн эрхилэгшэ 92 наһатай үбгэн Доржийн Зундыдагба, хамниган омогтой, бүхы наһаараа ангуушан ябаһан, мүнөө байгаалиин аршалагша, нютаг ороноо шэнжэлэгшэ хүн болоно. Монгол орондо байдаг ан амита яажа мүнөө сагта үгы болгон хосорохогүйн түлөө оролдодог хүн байна.

Тэрээнһээ гадна Дадал сомон дээрэ соёлой байшан соо тэндэ ажамидаржа байһан буряад зонтой уулзалга хэжэ, концерт наада хараһан байнабди. Хаанашье ябахаданай Монголой буряад зон буряадбди гэжэ сэхэ хэлэжэ, жэнхэни буряад хэлээ мартаагүй, хубсаһа хунараа оёжо шадаха, ёһо заншалаа сахижа, уг изагуураа үргэжэ, үхи хүүгэдэе һургаалтайгаар хүмүүжүүлжэ байхыень харахадаа бидэнэй зүрхэ сэдхэлдэ баяр түрэн байгаа бэлэй. Хэдышые хатуу элдэб дабаанууды дабажа гараһаншые һаа, зүрхээ сүхэрөөгөөгүй манай буряад зон ямаршые гүрэнэй мэдэлдэ байгаа һаа саашадаа энэ XXI –дэхи зуун жэлдэ амиды мэндэ һайн хайхан байхань болтогой гэжэ үресе.

Манай экспедицидэ Төв, Хэнтий аймагуудаар ябахаданай бидэндэ туһа хүргэһэн, энэ һонирхолтой газар нютагаар ябуулһан, олон уулзалганууды бүтээлсэһэн буряад сомонуудай засаг дарганарта, юрын буряад зондо, монгол нүхэдтөө, Монголой Буряад судлал Академиин гэшүүдтэ, илангаяа Одмандахта бидэ аргагүй ехэ һайниие хүргэнэбди.

Буриад судлал №3 (003)

Хэрэглээн литература:

1. Болдбаатар Д., Дэмбэрэлддорж Д. Бурхан, хаан, хэлмэгдэгсдийн тухай өгүүлэхүй. Эрдэнэт, 2007.
2. Оюунтунгалаг А. Монгол улсын буриадууд. Улаанбаатар, 2008.
3. Буриад судлал. II боть, №2 (002). Улаанбаатар, 2009.

ХОНГООДОР УГАЙ ТЭРТЭ

Эрдынеева А.Д.,

*Буряад республикын
Буряадай гүрэнэй университетэй
багшын дээдэ һургуулин хэлэнүүд болон
методикын тэнхимэй доцент,
хэлэ бэшгэй эрдэмэй кандидат.*

Аятай аян замай тэмдэглэлхэ

Улаан - Үдэ хото, 2009 оной 11-р харын 23.

Монгол сайхан ороноор үнгэрэгшэ зун уласхоорондын эрдэм шэнжэлгын аяншалгада хахад нара ябаха золтой байбаб. Тус экспедици Монгол улсын боловсролын их сургуулийн сэтгүүлзүйн тэнхимэй багша, доктор, Мягмарсүрэнгийн Одмандах болон Буряад судлалын академиин гүйцэтгэх захирал Батжаргалын Чинзориг гэгшэд тон найнаар эмхидхэжэ ударидаа. Манай аяншалга 6-р харын 22-һоо 7-р харын 7 болотор үргэлжэлөө. Ехэ урматай, урагшатай, ханаа сэдхэл нэгэнтэй зоноор ябахата, 3000 шахуу модо болохо аян замамнай хүндэ бэшэ, хүнгэн байгаа. Хамта дээрээ хоёр гүрэнэй хорёод эрдэмтэ багшанар 2 хубааржа, 1 бүлэгнай Монгол ороной Хэнтэйн аймагаар, нүгөөдэнь – Дорнод аймагаар аяншалаа.

Гол зорилгомнай гэхэдэ, буряад монголшуудай түүхэ, соёл болбосорол, ёно заншал мүн хэлэнэй талаар ажаглалта г.м. байгаа. Илангаяа намда, анха түрүүшынхидэ урагшаа хилэ дабажа, Монгол ороной заха хизааргүй хүхэ ногоон хибэс дээрэ буухадамни, зүрхэ сэдхэлни баяраар билтараа бэлэй. Эхэ нотагтаа ерэнхэндэл жэгтэй зохид байгаа. Монголоой дайда мээхэй: ая гангын хангал, харгын хоёр далангаар зула сэсэг, шара сараана, тохорюунуудшые бүлэ бүлөөрөө мэндэшлжэ байха юм; тээ саагуур зээрэг зээрэнүүд хүрэгөөрөө туха даража байгаа хэн. Зунай үндэр сэлмэг тэнгэри, алтан наранай элшэнүүд доро сүлөө уужам дайдаар түмэн сая бүмбэр сагаан хони ямаанууд, тобир тарган үхэр малнууд, жэбжэгэр найхан морин хүрэг, томо гэгшын тэмээнүүд ботогон түлнүүдээрээ автобусоймнай сонхоор манай нюдэ баярлуулан жэрэгэд гээд лэ үнгэржэл байгаа. Одоол урданайхяараа 5 хушуу малаа олоор үдхэжэ, харууналжа байһан монгол буряад угсаатандаа алдар соло!

Ябаһаар ябаад, Улаанбаатар хото хүрэгэ ерэхэдэмнай, Чинзориг багша түрүүтэй Монголоимнай нүхэд угтажа, зочид буудалда үдэшөөд, гуанзда үдэшын хоол барихаар уряа. Тэндэ мэдээжэ эрдэмтэд Гантогтохо, Аюрын Самбуу, Монголоой болон Буряадай арадай дуушан Батцэрэн гэгшэдээр Одмандах хүтэлбэрилэгшэмнай танилсуулжа, ажал хэрэг, эрдэм шэнжэлгынгээ аяншалгын түсэб болзор тухай тэрэ дороо хөөрэлдөөбди.

Маргааша үглөө эртэ бодоод, 2 заахан автобусоор 2 бүлэг аяншад Монголоой буряадуудай түбхинэнэн нотаг гол руу зорибобди. Дорнод аймагта ошохо бүлэгэй ударидагша БСА-гай Чинзориг багшатай 8 хүн мордообди, нэрлэбэл, СУИС-ийн Батцэрэн багша, эгээ аха захиамнай, (Монголдо заатагүй обог нэрлэдэггүй, амар байна лэ!), Буряадай гүрэнэй университетэй (БГУ) багша Валентина Дугаровна Патаева, БГУ-гай багша Бадмажап Баясхаланович Будаин, Монголоой буряад, БГУ-гай багша

Цэдэнжав, Улаан-Үдэ хотын 3-дахи лингвистическэ гимназиин буряад хэлэнэй багша Ханда Батоцыреновна Пурбуева, БСА-гай залуу багша Гэрэлтэ-Од Батзаяа, СУИС-ийн 4-дэхи курсын оюутан, дээрэһээ заяатай дуушан Б. Эрдэнэбаатар, тэрэ тоодо би, БГУ-гай багша Алла Дамниновна Эрдынеева болоноб. Талаан болоходоо, жолоошомнайшые зохид хүбүүн Нямсүрэн 2 долооной хугасаа соо ирагуу найхан дуунуудаа хонгёо хоолойгоор хангюурдажа, хүн бүхэнэй сэдхэл урмашуулан ябаа. Хүхюун зантай Нямсүрэмнай нэгэ һонин ушарай һүүлдэ Үүлэн хүбүүн гэжэ нэрэтэй болоо һэн. Зан абари, ханаа сэдхэлээрэе таараһан арбан Дорнод аймагай нютаг бүхэндэ ерээд, нэн түрүүн һомоной засаг дарганартай, албанай хүнүүдтэй золгожо, хэрэг зориггоо хэлсээд, орон нютагайнь мэдээжэ, үндэр һаһатай зоноор уулзажа, һонирхоһон асуудалнуудтаа харюу абаабди. Нютаг бүхэндэ бидэниие тон һайнаар угтаа, эдэе хоолой, амархын талаар шийдхэбэри, шуран бэрхэ удамаршад, буряад монголшуудай урдаа хараха хүбүүд Одмандах, Чинзориг гэгшэдэй оролдолгоор, хэлсэхээр, үни абтаһан баталагдаһан байгаа.

Цагаан-Овоо, Баян-Уул, Баяндун, Дашбалбар һомонуудта бидэнэр өөр өөрынгөө эрдэм шэнжэлгэ тухай, Буряад ороной үндэхэтэнэй ажабайдал, түүхэ, ёһо заншал, һургаал, шажан мүргэл г.м. тухай соёлой түбтэ сугларһан зондо презентаци хэжэ байгаад хөөрөөбди. Буряад монголшуудай магтаал дуу, шүлэг, юрөөл хэлээбди. Габьяатай, нэрэ солотой жүжэгшэдэй хажууда халта бараг артистнууд болоод абаабди. Олоной һонирхол татаабди, һонин асуудалнуудшые байгаа. Гол түлэб СУИС-ийн Батцэрэн багша, тэрэнэй оюутан Эрдэнэбаатар «Улз нютаг» дуун цэнгүүн гэжэ гайхамшагтай концерт түрэл нютаг, аймагайнгаа хүн зондо бэлэглээ. Талаан бэлигээр түгэлдэр дуушадаа Дорнод аймагаархид халуун альга ташалгаар угтан абаа. Тэдэнэр буряад, ород, монгол урданай, мүнөөнэй аялга дуу татаа. «Алтарганада» нэгэтэ бэшэ хабаадажа, түрүү һуурида гараһан Эрдэнэбаатарнай хөөмэйлэн дууладаг. Харгыдаа дуулажа, хэды манаа уяруулаа, хужарлуулаа гээшэб! Һайн зантай, найхан хоолойтой Эрдэнэбаатараймнай дуунууд мүнөөшые хүрэтэр шэхэндэмни зэдэлһээр. Ажаглахада, Монголдо бултадаа һайнаар дуулана. Баян-Уул нютагтаа хүрөөд, залуу дуушамнай гэртэе бултымнай уряа, аба эжынь хүндэ ямбада хүртэжэ, хорхог эдижэ гараа һэмди, үнэр баян, һайн гэр бүлэ. Түрэлхидынь ажалша малша, минии һаһанай.

Буряад монгол угсаатанай гэр байра, һууряар һонирходог хадаа тэрээнээл анхаржа, зураг татажа, энэ тэрэ юумэ бэшэжэ абаа һэм. Жэшээн, Баян-Уулада һургуулийн *хамтын байра*да хонообди, тэрэмнай Дорнод буряадуудай хэлэндэ *дотуур байр* болоно. *Модон гэрээ* (бревенчатый дом) – *дунзэн байшан*, гэрэйнгээ *үһээ* (потолок) – *тааз*, гэрэй *оёор* (пол) – *шал*, *таһалга* – *өрөө(н)*, ворота – *дайшан хаалга*, халх. *их хаалга*, скважина – *гүний худаг* г.м. нэрлэнэ. *Мухлаг* – нүүдэлшэдэй һуугаад, зөөриее тээгээд ябадаг *хаалгаатай тэргэ* (крытая повозка; фургон). Мухлаг тэргэнүүд, үшөө тиихэдэ шингэлэг айл бүхэнэй газаа байна. *Шингэлэг* гээшэ һэлгэһэн хубсаһаа хадагалдаг мухлаг гээд, намда тэдэнэр тайлбариллаа, харин БАМРС (2002) соо *шингэлэг* - клетка для птиц, птичья клетка. Эрдэнэбаатарай хорёо соо мүн 4-5 метр утатай *тэмээн тэргэ* харааб. Томо хадань тиигэжэ нэрлээ гэжэ тухайлнаб, юундэб гэхэдэ, талада хэбтэһэн ганса томо шулууе тэмээн шулуун гээд нэрлэнэ һэн. Минии нютагта, Түнхэндэ, иимэ тэргэ *тирадхаа* гэдэг, хүдөө ажахыда түлээ залһаа, үбһэ ногоо асархадашые, нүүхэ зөөхэдэшые тон хэрэгтэй зөөри гүб даа. Энээгүүр ой модотой хадаа аргал бэшэ түлээ түлидэг байна.

Дорнодто Түнхэнэй буряадуудай аман хэлэлгэдэе хэрэглэдэг зааһан түлөөнэй нэрэ ушарна: *түүний* – тэрэнэй, *үүний* – энээнэй г.м. Эндэхи зон хүндэмүүшэ, маанадтай уулзахадаа, тэдэнэр маша ехээр баярлаа. Һаһатай зонинь эхэ хэлээе мартаагүй, ехэ дуратайгаар хөөрэлдөө. 50 һаһатайшууллаа доошоо монгол хэлэтэй болонхой.

Буриад судлал №3 (003)

Бидэниие «хойто буряадууд», «СэСээр буряадууд», зариманиинь «Оросой буряадууд» гэнэд. 2-3 номондо: «Та манһаа үлүү хайн байдалтайт», - гэжэ хэлсэнэ хэн. Үнэхөөрөөшье, зарим ушарта тиимэ гэшэ гү гэжэ ханамаар. Жэшэнь, Монголд дээдэ хургуулида мэргэжэл олохо гээ хаа, түлбэриггүй хураха эрхэгүйш, харин Буриадтамнай оюутадай 30-40% гүрэнэй тэдхэмжээр хурана гэхэдэ, алдуу болохогүй. Энэ шухала асуудал шийдхэхээ оролдожо, уласхоорондын эрдэм шэнжэлгын экспедициин хүтэлбэрилэгшэд, арад зондоо алдартай БСА-гай Одмандах, Чинзориг багшанар Хэнтэйн, Дорнод аймагай бэлигтэй бэрхэ хүбүүд басагадые Улаанбаатарта түлбэриггүй хураха нэгэ хэдэн үнэмшэ саарһаа засаг зургаанай дарганарта барюулаа.

Монголой буряадууд, халханууд уг гарбалаа ехэ хайн мэдэнэ гэжэ онсо тэмдэглэлтэй: заахан үхибүүдһээ эхилээд, 10-аад үе тоб байса тоолоод үгэнэ. Гайхалтай! Жэшээ абаха хэрэгтэй. Тиигээд Монгол ороноймнай найз нүхэд визиткэ дээрээ заатагүй уг гарбалаа бэшэнхэй байна. Жэшэнь,

Буриад судлалын академи

ОХУ-ын Буриад Улсын Урлагийн гавьяат зүтгэлтэн,

СУИС-ийн багш, доктор /Ph.D./, дэд профессор

Хагшууд шарайд Гэндэнжсамц Батцэрэн.

Хэмжээтэй багахан статья соогоо бүхы юумээ шэнгээхэгүйш, тиимэхээ Баян-Уулада болоһон үшөө нэгэ-хоёр һонин уулзалга тухай тобшо тэдыгээр хөөрэхүү. Энэ номондо ХХ-дохи зуунжэлэй Монголой болон Буриадай элитэ эрдэмтэн, ниитын ажаябуулагша, зүүн зүгэй арадуудай түүхэ шэнжэлэгшэ Цэвэн Жамцараногой дүтын түрэл, Алханаһаа уг изагууртай багша, дэд профессор, шарайд угай Тойсомой Галсан абгай хани халуунаар угтажа, ехэ туһа хүргөө, олон юумэ бидэ хуража, мэдэжэ абаабди. ЛДПР-эй намын дарга, домогшо, шүлэгшэ, оршуулагша, Галсан багша дуратай дэлхэйн номуудые, өөрөө бэшэһэн, бэшэлсэһэн, оршуулһан олон тоото номуудаа заан, «ном бэшэдэг, ногоо таридаг ажалтайб», - гээд омогорхон хөөрөө хэн. Наяхан нютагайнгаа 130 баабайнар тухай ном бэшэжэ хэблээ. Монголдошье, Буриадташье суутай Гантогтохо эрдэмтэнтэй нягта холбоотой эрдэм шэнжэлгээ эршэдүүлжэ байһанаа Галсан багша мэдүүлээ.

Абарга этнограф, мэдээжэ эрдэмтэн Гантогтохо багшын хүүлэй, үнэтэй сэнтэй, буряад монголшуудай түүхэ, ёһо заншал, харилсаан холбоо, юрөөл, хараал, магтаал, соло, үльгэр, домог, шажан, бөө мүргэлэй арбан гурбан ноёд тухай номоо бэлэг болгон бариһандань, маша ехэ баяртайб.

Хэдэн саг үргэлжэ тон һонирхолтой Галсан багшын хөөрөө амаа ангайгаад, шэхээ һэрмылгээд, амтатай бууза, хүтэй сай уужа, хундага үргэжэ байгаад, шалаагүй шагнаабди. «Монголой буряадуудай түүхэхээ эхилээд, үндэһэн домогуудаа малтажа, грек, санскрит домогуудтай зэргэсүүлжэ, удхын, хэлэнэй талаар һонирхолтой юумэн ушарна», - гэжэ эрдэмтэн, тэмдэглэнэ. *Кенгура* гэжэ станциин нэрэ «хүн гүүргэ» гэхэн монгол гарбалтай, *сало* гэжэ ород үгэ мүн монгол хэлэнһээ абтаа гэнэ. *Суул* гэжэ үгын аялган хэлгэлдээд, *сало* болоо г.м.

Галсан багшын газаахи, досоохи байдал, байра манай буряадуудай байдалһаа онсо илгаагүй, магад үлүү. Бад гэхэн томо *залгаа модон гэр, сенигтэй, баанитай, тохорюун худагтай*. Газаагаа *огород* ногоо таринхай; ехэ, бага *хашаа хорёонууд*. Дорнодто олоной гэрнүүд дээрэ олон ТВ программа хараха «тарелка», наранай батарей г.м. табигданхай. Шабаһаар шабаһан хашаагаа тэндэ *пүнз* гэнэ. Иимэ үгэ манай буряад хэлэндэ хэрэглэгдэнгүй. БАМРС (Большой академический монгольско-русский словарь. В 4-х т. М., 2001) соо: *пүнз* 1) хлев для молодняка; *тугалын пүнз* хлев для телят, телятник; 2) чулан, амбарчик. *Пүнз, пүүз* г.м. адлирхуу удхатай хитад үгэнүүд

Буриад судлал №3 (003)

Түб Азийн нүүдэлшэдэй эртэ урда сагһаа хитадтай элдэб янзын харилсаатай байһыень гэршэлнэ.

Тэрэ хайхан нютагта батанай угай Мэдэгмаа абгайнда Бадмажап Баясхаланович, Валентина Дугаровна гурбан айлшалаабди. Олон юумэ гуламтын эзэн хөөрөө, харуулаа, эрээн ханза сооһоонь буряадшье, монголшье тэрлиг, малгайнуудаа гаргаад, мандаа үмдүүлээд, зурагаа абалсаабди. Тэрэнэй мэргэжэлын - технолог-пишевик, 67 наһатай, уран гартай, бэрхэ оёдолшо Дульдургаһаа гарбалтай. Мэдэгмаа абгай ёһо заншалаа, арадайнгаа аман зохёол хайн мэдэхэ хүн юм. Онһон үгэ, таабаринуудыг г.м. нилээн бэшэжэ абааб, 2-3 танай анхаралда:

Алтан мөнгөн цуурга

Хотын их байшинд

Арван хоёр түлхүүртэй (жил, сар)

Хоёр сайхан шагайвар (нар, сар)

Буряад монгол угсаатан үүдэнэй богоһо гэшхэжэ болохогүй гэдэг. Юундэ гэхэдэ, иигэжэ харюусаба: ороходоо гэшхэбэлтнай, муу юумэн дахажа орохо; гарахадаа гэшхэбэлтнай, гарза гаража болохо. Мэдэгмаа эжымнай нилээд олон хургаал, заршам манда хэлэжэ үгөө даа.

Ондоо номонуудаар аяншаалһанаа, шэнэ һониёо, мартагдашагүй уулзалганууд тухайгаа нүгөө дугаарта бэшэхэб гэжэ танаа найдуулха болоо, бэшэхэ юумэн үнэхөөрөө дүүрэн; аян зөөлэн, ашаа хүндэ ябаа гүбди. Тиигээд энэ ехэ удхатай уласхоорондын эрдэм шэнжэлгын экспедици эмхидхэн, эрхилхэн, үрэ дүнтэй, үндэр хэмжээндэ үнгэргэн, үнэн сэдхэлээрээ оролдохон Одмандах багшада, Чинзориг багшада, мүн Валентина Дугаровна, дуутай шуутай бидэниие хахад һара шэрэн, жэшэдгүй Нямсүрэн жолоошон, суг аяншалһан найз нүхэдтөө болон бусадта баяр баясхалан үнэн зүрхэнһөө хүргэнэб. Улзы хайхан Монгол орондо ошохол дуран хүрэнэ, суранзан шэнги татана. Тиин жэл бүри золгожо, эрдэм шэнжэлгээ үргэлжэлүүлжэ, түрэл арадайнгаа түүхэ, соёл, ёһо заншал хүгжөөжэ, залуу үетэндэ жэшээ боложо, урма зоригтой эб хамта ябаял даа!

Захидал, архив

Д.В. Дашибалова
(ИМБТ СО РАН, г. Улан-Удэ)

Работа выполнена при поддержке гранта
РФФИ № 08-06-00328-а «Генезис ранних форм религий:
вербальное и реальное пространство бурятских и
монгольских шаманов»

О ДВУХ ПИСЬМАХ Б.РИНЧЕНА

В личном фонде С.П. Балдаева, хранящегося в Центре восточных рукописей и ксилографов Института монголоведения, буддологии и тибетологии СО РАН, нами были обнаружены два письма академика Б. Ринчена, адресованные С. П. Балдаеву. (ф. №36, оп. 1, д. 17). Считаем целесообразным опубликовать эти письма, поскольку они несут не столько личный характер, сколько содержат интересные сведения о методике и процессе исследования шаманских текстов великим монгольским ученым. Письма представляют собой 6 листов машинописи, написаны на русском языке с соблюдением всех правил грамматики и пунктуации. Стиль автора мы сочли нужным сохранить.

Предлагаемые вниманию читателей эпистолярные документы академика Ринчена позволяют прикоснуться к таинствам напряженного умственного труда и полету творческой мысли ученого, показывают его неподдельное остроумие и определенную смелость некоторых высказываний.

Письмо №1

Улан-Батор, 1959, 12.31.

Тов. С.П. Балдаев, заслуженный работник культуры БурАССР, Улан-Удэ, Бурятия.

Глубокоуважаемый Сергей Петрович!

Узнал о присвоении Вам почетного звания заслуженного работника культуры Бурятии и был очень и очень рад. Это хорошо, что в Бурятии есть такое почетное звание и то, что Вам это почетное звание присвоили, очень поднимает тех, кто Вам это звание присвоил: пора уж спустя сорок лет начинать ценить тех, кто отдавал и отдает свои силы делу культуры и науки своего народа.

Мне очень хотелось бы, чтобы все собранное Вами, было как можно скорее опубликовано, и мне кажется, что те три тома, которые бурятский институт готовит к печати, едва ли охватывает хотя бы треть того, что Вами собрано. А затем Ваш институт все-таки мало известен за пределами страны и в научных кругах за рубежом о его публикациях почти никто ничего не знает. И я хочу предложить Вам издать хотя бы несколько статей и текстов в международных публикациях венгерской академии наук. Они печатают на русском, английском, немецком и французском языках для

заграницы специально. Как доктор наук венгерской академии, я знаю хорошо венгерских коллег – филологов и этнографов, и я немедленно же по получении Вашего согласия печататься в научных изданиях Венгерской академии, попрошу редактора Акта этнографика академие хунгарице (Acta ethnographica academiae hungaricae) издать Ваши статьи на немецком языке. Вы получите сто экземпляров авторских почтой по выходе из печати. Гонорар они выплачивают только в пределах страны, так что в случае туристской поездки в Венгрию Вы можете иметь там форинты.

Я опубликовал в Германии первую часть моих материалов по изучению шаманства у монголов – письменные источники, в которой дал французское введение и монгольские письменные шаманские тексты в романизации, т.е. научной латинской транскрипции. Удивительно величественны и эпически прекрасны эти древние письменные тексты, полные воспоминаний о тех, кто прославил на весь мир имя монголов. Для историка культуры это целая сокровищница, и я собираюсь дать спустя несколько лет перевод на французском языке для фольклористов и этнографов, не владеющих монгольским. Скоро выходит из печати вторая часть этих материалов – устные тексты – шаманские гимны северобайкальских и югобайкальских бурят, в которых я использовал с указанием собирателей и материалы, записанные доктором Жамцарано и другими собирателями. Готовлю третью часть – шаманские устные тексты монголов северных и южных – халха, хотугайтов, дархат, чахар и т.п. Устные тексты хороши, но нет в них того эпического размаха, как в текстах письменных, дошедших от XIII-XVII вв. Устные тексты показывают предел, до которого может человеческая память помнить о событиях, причем они именно этим самым интересны для ученого, имеющего возможность по письменным источникам судить и проверять события, упоминаемые в устных шаманских текстах.

Я собираюсь написать в ближайшие годы работу – натурфилософия монгольского шаманизма на французском или чешском языке. Это довольно широкое дополнение к тому, что писал на основе очень скудных источников Доржи Банзаров. Он мог бы в свое время собрать миропотрясающий материал, но не смог этого сделать. Я собрал и собираю лишь скудные остатки, но на их основе и на основе памятников письменной истории монголов могу все-таки дать то, что пока еще никто не сделал из-за недостатка материалов, недоступности источников и т.п. причин. В связи с планом написания книги по философии шаманства у меня есть ряд вопросов, по которым я могу обратиться только к Вам, как крупному специалисту по бурятскому фольклору.

Сколько душ у человека и что делается с ними после смерти человека?

Какая из душ обитает в кости хужи? И почему один человек не ест мясо в хужин нухэн?

Имеет ли души специальное название?

Какая из душ может отлучаться из тела во время сна и т.п.?

Знаете ли Вы, что у северобайкальских бурят до наших дней дух Чингиса чтится как один из тенгриев, а один из его сыновей вместе со своей женой упоминается в шаманских призываниях всех монгольских народов, в том числе и у северобайкальских бурят?

Посылаю Вам оттиски отдельных моих статей, напечатанных за границей. Как только получу авторские экземпляры моих книг по монгольскому фольклору, я не премину послать их Вам.

С искренним и почтительным приветом

Проф. Др. Ринчен,
Почт.ящик 119
Улан-Батор, Монголия.

Буриад сулал №3 (003)

Письмо №2

Улан-Батор, 1960.3.22.
Тов. С.П. Балдаев, Улан-Удэ, Бурятия

Уважаемый Сергей Петрович!

Получил недавно Ваше любезное письмо. Все вышедшие со времен Доржи Банзарова работы по шаманству монгольских племен на европейских языках мне известны и у меня есть даже микрофильмы работ, которые написаны на западных языках, но еще не напечатаны и рассылаются на пленке для ознакомления ученых. Поэтому мне известны все печатные работы Хангалова, Затопляева, Подгорбунского, статьи Петри и т.п.

Я уже выпустил в прошлом году в серии *Asiatische Forschungen*, выходящей в издательстве Отто Харрасовиц в Висбадене первый том моих материалов по изучению монгольского шаманства *Les matériaux pour l'étude du chamanisme mongol 1*. Литературные источники, в которых я дал в латинской транскрипции все те тексты, которые я собрал на протяжении тридцати лет в Северной и Южной Монголии. Эти тексты опровергают мнение некоторых фольклористов о том, что шаманство у монголов не имело литературной традиции. Монгольские и бурятские устные шаманские тексты, конечно, прекрасны, но по сравнению с литературными они неглубоки и бедны. А письменные не только торжественно величавы и чеканны по языку, но и полны исторических моментов, раскрывающих многое, что только вскользь упомянуто в наших древних хрониках и летописях, и с этой стороны монгольские шаманские письменные материалы просто бесценны. Я собираюсь в будущем дать их перевод на французский язык, чтобы пустить в мировой оборот эти шедевры величаво-эпической шаманской поэзии. В этих гимнах и по сей день в Ордосе в храме Чингиса делаются возлияния Буха ноёну Бурятскому, который

В дождь и бурю шел не задерживаясь,
Все силы свои отдавал владыке
И в походах не знал смятенья,
Не знал ошибок и поражений,
Ведя корпус десятитысячный
Монголджин, что духом был
И крепок и смятенья не знал!

Это значит, что во время императора Хубилая Мудрого в храме предков в Пекине потомками Буха нойона Бурятского совершались возлияния и читался этот гимн, который и ныне читается в Ордосе. Этот текст повествует нам о том, что Буха нойон был командующим одним из монгольских корпусов армии Чингиса и участником его прославленных походов. А устная традиция шаманов монгольских и бурятских сохранила лишь молитвы ему, но утратила воспоминания о нем, как о лице историческом и полководце. А Монголджины и сейчас существуют в Южной Монголии.

В апреле выйдет второй том моих материалов. В нем я даю шаманские гимны иркутских и забайкальских бурят, всего 56 текстов, два раздела – шаманские тексты северных бурят и шаманские тексты южных бурят. Третий том я еще не перепечатал для печати, занят тем, что готовлю третий том монгольских эпосов для печати в том же издательстве. Через год, когда я закончу подготовку и печатание всех моих фольклорных текстов, я возьмусь за книгу «Натурфилософия монгольского шаманства» на французском или чешском языках. Пока я еще не решил, на каком из

этих языков я буду писать, потому что еще не взялся за написание, решив закончить издание своих коллекций, чтобы не оставлять своих хвостов потомству и издать все, что я собрал, самому. А то ведь материалы Жамцарано лежат и еще будут лежать в академии бог знает сколько лет. И я подумал, что Ваши огромные архивы, собранные с таким трудом, ожидает такая же печальная судьба, хотя интересы науки повелительно требуют, чтобы все это было издано в самом срочном порядке. И я думаю, что Вам не следует ждать разрешения начальства, которое не торопится и едва ли проявляет такую большую заботу о публикации Ваших материалов. Бог с ним, с начальством. А я помогу Вам напечатать их в научных изданиях братской социалистической страны, и таким образом Вы введете Ваши тексты в мировой научный обиход, и у Вас не будут их использовать безо всякого упоминания. Так чего же Вам спрашивать у начальников, которым до Вас и до Ваших материалов нет никакого дела? Плюньте на бюрократов и печатайте их в академических изданиях социалистических стран. Как член редколлегии журнала «Нью ориент», выходящего в Праге на английском языке, с этого года я предлагаю Вам издать Ваших хоринских заянок в английском переводе в этом международном журнале, посвященном современной и древней культуре народов Азии и Африки. Этим Вы сразу выступите на международной научной арене. А то Вас знают только местные мелкие ада, анахай, дахабари и бохолдои, которые только и ждут того, чтобы воспользоваться после Вас всеми Вашими трудами. Не ждите ответа от орхидолов и муу шубунов, а занимайте свое место за столом мировой науки среди тенгеринов!

Я думаю, что шаманские тексты Вы должны мне прислать в латинской транскрипции, международной и удобной для ученых. Я Вам здесь даю эту простую и удобную транскрипцию. Знак долготы гласных в ней обозначается ´, палатализация согласных, т.е. смягчение – знаком `

Xaraŋxída xabamni,
Xarabsar šubúñ jegórnae,
Byreŋxyide bydemni,
Byrged šubúñ jegórnae...

Totogotoexaŋ gerije
Toerохоjó boł ibob,
Tolgoetoexaŋ júmasá
Suxaŋxajá bolibob...

Во всех чешских и венгерских пишущих машинах имеются эти знаки, и поэтому печать не представляет никаких трудностей.

Желаю Вам успеха в скором издании Ваших уникальных материалов на благо мировой науки и во славу культуры Вашего народа, сокровища которой, надеюсь, Вы собирали не для того, чтобы они лежали мертвым сокровищем под спудом или для разных мелких бохолдоев всех мастей.

Да, я Вам с прошлым письмом вместе послал заказной почтой несколько моих статей и книжек. Получили ли Вы их или они не дошли до Вас? Если Вы не получили, то я затребую по квитанции нашу почту, чтобы они проследили доставку адресату.

Желаю Вам доброго здоровья зориг зурхе и успеха.

Ваш

Поф. Ринчен

P.S.Вспомнил бурятскую поговорку: үхэһэн мангадһа хилээмэ гуйха. Ей в точности соответствуют две наши монгольские: Үхсэн хятадаас манту гуйх; үхсэн чавганцаас унгас гуйх – т.е. просить у мертвого китайца булку, просить у мертвой старухи шерсть. Есть еще монгольская хорошая поговорка, которая по-бурятски будет звучать: эрэ хүн зоригтой болбол, шоно шишэхэ!

68 4
несколько моих статей и книжек. Получили ли Вы их или они не дошли до Вас? Если Вы не получили, то я затребую по квитанции нашу почту, чтобы они проследили доставку адресату.

Желаю Вам доброго здоровья, зориг зурхе и успеха.

Ваш

Проф. Др. Ринчен,
Почт. ящик 119,
Уланбаатор, Монголия.

Р. Л. Ринчиний бүрэлдэхүүн ажилчилу;
Ухээн мангадхан хилээнд гүдхэ. Эл
в шөднөхтэ соовхоншүрөөт гүдэ наши
монголоскиэ; Ухээн хятадаас мангау
гүдхэ; Ухээн тавганцаас унгас гүдхэ -
ш.я. просит ч меридонь кимайчл бужу,
просит ч меридонь ситүрхи шерсть, Есүс
елэ мангадхан харамад аосманлича, которал
ил гүдхэска, гүдхэ гүдхэ: эрэ хүч зоригтон
бордол, шонго шиншэв!